אליעזר אלידע פרידמן

ספר הזכרונות

(תרי"ח – תרפ"ו)

Digitized by Touro College Libraries
For Project Zikaron
www.zikaron.tourolib.org
2020

תל־אביב, תרפ"ו

דפוס קואופרטיבי "אחדות" בע"מ. תל-אביב.

ה ח ל ו ם.

(מעין הקדמה)

הרעיון לכתוב את תולדות חיי לא לי הוא אלא לידידי ורעי. רגילים היינו לשבת במסבת רעים אצל יעקב איזראילסון בקיוב ולשוחח שיחות חולין מתובלות, כנהוג, בדברי חכמים וסופרים. פעם אחת פנו אלי בבת אחת גם איזראילסון גם אברהם כהנא ואמרו: שמע־נא, עליך חוב גמור לכתוב תולדות ימי חייך. לשמע דברים כאלה נפעמתי, מה זה? איזה ערך לתולדותי? אולם רעי הסבירו לי, כי פעמים הרבה בשעת שיחה אני מזכיר בלי משים איזו אפיזודה, איזה מקרה מימי חיי, דברים מענינים מאד. בכל פעם מוצאים חומר היסטורי בשיחותי ומכירים הם, כי לחיי הפרטיים יש יחס ישר לקורות הקולטורה העברית וחליפות החיים הצבוריים במדינתנו במשך יובל השנים האחרונות ובהם נמצא חומר היסטורי רב הערך.

על הדבר הזה העירני גם ביאליק בהיותו בקיוב, בחג הפסח תרע"ח. אז שמתי את לבי לדבר ומצאתי, כי אמנם יש ממש בדבריהם, מצד התקופה המצוינה שבה נולדתי, הסביבה שבה חונכתי וגודלתי והחליפות והתמורות שבאו בחיי אחינו במשך ששים השנה האחרונות.

נולדתי בראשית מלכות אלכסנדר השני, בימים שהחל להעניק ליהודים זכויות שונות ולהרחיב את גבולם; בתקופת השקיעה של השכלת ברלין אשר הקיפה אז את כל ה„תחום" וחדרה, לפני בא שמשה, גם אל המבואות האפלים של מושבות ישראל; בתקופת ההתבוללות החיצונית והפנימית הבלתי נראית לעין שחדרה, במובן ידוע, אפילו אל לב החרדים. כך, גם בין החרדים שררה אז רוח של אסימילציה (הזכרתי בספרי „הנצנים הראשונים") ובתקופה זו שרוחות שונות וסותרות זא"ז נשבו בין אחינו נולדתי במשפחת חרדים אדוקים, גדלתי על ברכי הורים שכל אשרם בעולם רק התורה בלבד. אנשים שומרי מורשת אבות ומתיחסים על דוד מלך ישראל (יבוא להלן). על ידם, ברוחם והשפעתם חונכתי „על התורה ועל העבודה" מבלי לתת לי לעיין בספר חיצוני והתנ"ך בכללם...

כן עברו עלי ימי ילדותי בחדר ובישיבה, בחרותי בבית המדרש וכלאחר יד הסתכלתי בחשאי בעולם ה' הגדול הסתכלות ארעית, עד שבא המשבר הגדול בחיי יהודי רוסיה בשנת אלכסנדר השלישי על כסא מלכותו.

אז נרתעה האומה, הזדעזעה ותתעורר לתחיה. החלה תקופה חדשה בחיי אחינו ובחיי אני — תקופת „חבת ציון" ורעיון התחיה הלאומית. בא המעבר מח"צ אל הציונות המדינית ההרצלית, באו חליפות ותמורות בהתרבות הלאומית, בהשקפת העולם של אחינו, בפעולות ומעשים ובכלן השתתפתי ברב או במעט ונמצא, כי כל ימי חיי, מילדותי עד זקנתי אחוזים ושזורים ושלובים בחיי אחינו הצבוריים והתרבותיים למפלגותיהם, ריבותיהם ומלחמותיהם, שבכלם השתתפתי והייתי באפן זה או אחר גלגל קטן בהמכונה הגדולה של חיי עמנו במשך יובל שנים.

אחת לאחת מצאתי חשבון, כי צדקו ממני ידידי ורעי הטובים בדרישתם וכדאי וטוב הדבר לכתוב תולדות חיי, מחולקים היינו רק בזה: הם, ידידי, דרשו שאכתוב אבטוביוגרפיה ארוכה ומפורטת, ז. א. כל חיי הפרטיים לכל סעיפיהם וגוניהם ואפילו דברים קלי ערך שאין להם כשהם לעצמם שום יחס אל חיי העם, ואני סובר, כי אין להיהיסטוריה שום צורך לדעת אם אכלתי היום למעדנים, לבשתי מחלצות וטילתי במרכבה מרקדה או „פייסתי את העלובה" (הקיבה) בפת קיבר וקטניות בלבד. לפי דעתי העיקר רק לכתוב דברים שיש להם יחס אל התפתחות חיי הצבור וחליפות הרוחות שנשבו בישראל בתקופה ההיא. כך היא דעתי ובדרך זו התהלכתי בגשתי אל העבודה לכתוב את תולדות חיי, ועל כן ספר זה באמת ספר זכרונות הוא, רק בצורה של תולדות חיי.

חיי! האמנם חייתי?

צריך אני להגיד, כי במשך כל ימי חיי לא חייתי חיים קבועים, תמידים ומוצקים. עשיתי רק הכנות לחיים. בכל פעולותי ראיתי, בשעה שפעלתין, רק הכנה לחיי העתידים. ההוה היה לי רק מעבר, צל עובר... אין לדבר על ימי הילדות והשחרות שהם ימי הכנה לכל אדם. אבל אנכי חייתי חיי הכנה גם בימי העמידה, בימי פעולותי המסחריות.

עד שנות העשרים לימי חיי התכוננתי אל הרבנות ואחר שבאתי אל מטרתי, אחר שהשתלמתי כבר בש"ס ופוסקים ושו"ת כאחד מגדולי הרבנים— בחלתי ברבנות (עיין להלן בשירי „עולם האצילות"). נכסוף נכספתי להשתלם בחכמת ישראל, פילוסופיה, השכלה גבוהה ומכיון שלא עלה הדבר בידי (עיין להלן) פרשתי מ„עולם האצילות" אל „עולם המעשה" — אל המסחר והקנין. בעבודה זו עברו עלי רוב שנותי. דומה היה, כי שקוע אני במסחרי

כאחד האדם, שקוע וקבוע בו כהלכות גוברין יהודאין אבל אנכי לא הרגשתי כי אלה המה חיי התמידים, הקבועים ואין לי בעולמי חיים אחרים זולתם. תמיד נדמה לי, כי העבודה שאני עוסק בה זמנית היא, ארעית, ואני עושה לי רק הכנות לחיי העתידים הנשקפים לי מקרוב, חיים טמירים, נעלמים שהם ממהרים לבוא, שהם באים, עוד מעט ובודאי יבאו.

איך, מה, מתי יבאו החיים הללו, מה מהות החיים הללו שאני שואף אליהם כל כך, שאני מתכונן להם כל כך — לא תארתי לעצמי, וגם לא בקשתי השבונות לדעת את מהותם. על ידי לחץ של יד נעלמה הייתי דוחה תמיד את החיים ההווים, לא עמדתי עליהם הרבה, לא נתתי להם חשיבות גדולה, שהרי חיי האמתיים — ממני והלאה, בעתיד הקרוב לבוא.

כן עברו עלי ימי העמידה, כך באו לי ימי הזקנה ועכשיו בהיותי בן ששים שנה, הבטתי סביבי, ואפן כה וכה וארא, כי לא חייתי כלל, עשיתי הכנות לחיים ופתאם והנני עומד סמוך אל הגבול...

איפה הם חיי האמתיים, חיי העתידים?...

ונתתי אני את לבי לדעת, מה היא הסבה שגרמה לי לחשוב את חיי הקבועים לארעים ומצאתי, כי לא רוע החנוך של הדור ההוא אשם בדבר. אנכי קבלתי חנוך מסודר והדרגי משחר טל ילדותי. הורי חנכוני להיות רב בישראל. כשרונותי היו מצוינים והתפתחתי בלמודי באופן רצוי והגון. הגעתי למטרת חנוכי בהיותי בן שמונה עשרה שנה ומה עוד? כן, החנוך שלי היה שלם והגון על פי השקפת הורי, אבל הגורם העיקרי היה אדרבה, דוקא מה ש ע ז ב ת י את מטרתי, את הרבנות. אין כל ספק, כי אלמלי ישבתי אז בהיותי בן עשרים או יותר על כסא הרבנות באיזו עיר בישראל (וכבר הציעו לפני כסאות כאלה) בודאי הייתי משקיע את כל כחותי בהחיים הללו והייתי טועם בהם טעם של מצב קבוע, מסומר ומתמיד כיתר הרבנים, חיים קפואים ומוצקים. אבל מכיון שהשלכתי את מטרת חנוכי אחרי גווי, מכיון שיצאתי מאותו הגלגל שהייתי קבוע בו כל ימי חנוכי, מכיון שנתקתי בידי את פתיל הזהב אשר טוו לי חיי הנוער שלי ועברתי אל עולם אחר, עולם זר לי על פי הליכות נפשי ונטיות רוחי — אל עולם המסחר, אז לא הייתי עוד שולט על גורלי אלא הגורל שלט בי שלטון בלתי מוגבל. למה הדבר דומה? לעלה הגדל באילן; כל זמן שהוא מחובר אל הענף ויונק משרשו הרי הוא חי ופורח ומלא לשד החיים. ואפילו אם יבואו כל הרוחות שבעולם לא יזיזוהו מענפו. אבל כיון שנתלש העלה ממקום גידולו מיד נעשה משחק להרוח, המגביהו ומשפילו מטלטלהו ומשליכהו מקצה הארץ עד קצה. וכן היה גורלי בעבודתי בעולם המעשה, המסחר והקנין.

אני ומסחר! אמנם הרבה חונכו בבית המדרש הישן יצאו אל עולם המסחר ויצטינו בסחרם ואתננם בתוך סוחרים מצוינים — על ראשם ועל כרעם ועל קרבם... אולם לי היה בית המדרש לא בית ספר ללמודי הלכה סתם אלא בית מצרף לנפש וזכוך הרוח. אנכי לא הסתפקתי בארבע אמות של ההלכה, הפלפול והסברא, נפשי נמשכה אל האצילות העיונית, אחר הפלוסופיה שבדברי חז"ל, מצאתי נימים של מוסר היהדות גם בהלכות יבשות לכאורה, אהבתי את אותם העמודים שבגמרא שבהם באו דברי אגדה. ספגתי אל נשמתי את הפיוט האגדיי, את ניצוצי המאור הגדול שבתורה, המדות הנעלות והמוסר הנבואי שנובע מכל אמרה, מכל רמז והגה של המאורות הגדולים הללו מניחי התרבות הלאומית הנשגבה הנצחית שלנו.

ביחוד היה שורה עלי רוח הפיוט של חכמינו כשהייתי יושב י ח י ד י, בודד, בבית המדרש בשעה מאוחרת בלילה והוגה ומתעמק בתלמודי. כמה גדלה אז התעוררות רוחי! כמה רוך כמה זוך השתפכו בנפשי הצעירה! נדמה לי, כי באותה הפנה שאני יושב ולומד, הפנה המוארה היחידה בחללו של בית המדרש הגדול השרוי בחשך ואפלה — שורה השכינה וכמעט ששמעתי משק כנפיה...

וכשאני מזיין וספוג אצילות כזו נכנסתי פתאם אל הספירה שרובה אונאה ועושק... מסחר! עסקתי אמנם במרץ, בחריצות, אבל בלי כל אותה התגרנות המיוחדה היודעת רק לנצל, למצץ ולספוג אל קרבה מבלי להתחשב כלל עם טובת אחר.

התזכרו דברי משוררנו?:

„לא ריקם שלחתני מצלך השאנן —
מלאכיך הטובים שלחוני בדרך:
מחשבה פוריה, הגיון רענן
לב שלם ובטח עת תכשל הברך...“

(ביאליק, על סף ביהמ"ד הישן).

כך, ה„מלאכים הטובים“ לווני מבית המדרש אל „עולם המסחר“ אבל אם ברכוני לשלום ולהצלחה במסחר — ספק גדול, כמדומה לי, אדרבה, ההפך. הניצוצות הטמירים של חנוכי הטוני תמיד אל הצדק והיושר, ובמקום יושר אין עושר...

כך, מעולם האצילות יצאתי ואל עולם המעשה — לא נקלטתי ולא נשקעתי כדבעי. על כן לא עמד בי טעם חיים קבועים ומוצקים, וכך עברו עלי מבחר שנותי בהכנות לחיים, בצפיה לחיים עתידים.

אמנם פעם אחת נדמה לי, כי חיי העתידים הקבועים באו, זה היה בשעה שקבלתי רשיון הממשלה להוציא את „הצפה" (אס"ח של סוכות תרס"ג) אז אמרתי לאשתי ובני: האח! עתה באתי אל מחוז חפצי ומטרת חיי. מעתה אחל לחיות בספירה שלי, ספירה רוחנית, אצילית. אחיה את החיים ששאפתי להם כל ימי, אתהלך לפני העם, אנחהו, אעלהו על, כי לכך נוצרתי. אבל טעיתי. גם תקותי זו היתה למפח נפש. רק פחות משלש שנים התקים „הצפה" וגם במשך קיומו לא השביעני נחת, כאשר יבא להלן.

הנה כי כן כל ימי חיי עברו עלי בהכנות לחיים עתידים, טמירים ונעלמים, צפיתי להם בכל יום שיבאו, צפיתי, אויתי, עד שהגעתי לימי זקנה היום ואיקץ והנה — חלום...

פרק ראשון.

א. עיר מולדתי.

עיר מולדתי קָלָם[1]) נתפרסמה ע"י המגיד הקלמי, אולם אנכי יליד העיר הזאת לא זכיתי לא לראותו ולא לשמוע את נאומיו המצוינים. הוא יצא מקלם טרם שנולדתי ולא ברצונו הטוב אלא גורש משם בידו החזקה של עשיר העיר, משולם ליב–ן. שני אחים ישראל ומשולם ליב–ן, היו אז הגבירים והתקיפים בקלם, ידידים ומקורבים לאדון העיר הפולני גרוז'יבסקי. שניהם היו אבירי לב ואימתם פרושה על כל היהודים, אולם משולם הצטין באבירותו, כי רכש לו את האופי המשונה של אצילי פולין הגאיונים, להתנהג בשגעון ובשחצנות נלוזה. ויעש מעשי אלמות לאחיו בני העיר וימרר את חייהם ולא יכלו לדון עם התקיף מהם. אולם „המגיד" לא נשא פנים להתקיף, ובשבת פרשה „ויצא" דרש בביהכ"נ את הפסוק „והנה סלם מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה" לאמר: „שולם"[2]) (העם קורא למשולם–שולם) מונח קבור באדמה ורשעתו מגיעה עד השמים"... המגיד בא תיכף על שכרו. ליב–ן רמז לשוטר העיר ויגרש את המגיד בתוך...

שם העיר „קלם" מקורו בהשפה הליטאית־הזמודית: לפנים היה יער גדול במקום הזה, בא אחד ה„פריצים" כרת את העצים ונשארו הגזעים. אחר שנשרשו הגזעים נבנתה העיר ונקראה בשם „קלמי" לאמור: „גזע", כי לגזע קוראים הזמודים Kelme.

---

1) צריך להעיר את הקוראים שלא יהגיסו את קָלָם בהָלָם. אמנם גם זו האחרונה נתפרסמה בישראל אבל לגנאי. הרבה אגדות וספורים מתהלכים בעם על יושבי העיר הזאת, הטפשים התלמאים' עיר זו נמצאת בפלך לובלין ודבר אין לה עם עיר מולדתי. אמנם גם על יושבי קלם מתהלכות אגדות שבעבורן וכו גם הם לשם: „הקלמים הישנים". מספרים, כי בזמן מן הזמנים היה אחרוג יקר המציאות ובני רוסיין וקלם השתתפו יחד באחרוג. התפלגו בני רוסין ותיקין, ושלחו את האחרוג קלמה עיר נוי. השליח שחה בדרך, כנהוג, ושהה כל היום עד שבא לקלם בהצות הלילה בשעה שבני קלם כבר נמו שנתם. חזר הנוי רוסיינה ואמר: בקלם ישנים. שוב אירע שניקולאי הראשון בנסעו לפרוסיה בכבוש העובר דרך קלם, יצאו פני העיר לקבל פניו בחופה וכ"ת כנהוג. אבל קרה כי בעבור הקיסר דרך העיר נרדם ואיש לא העיז להקיצו. אחר שהקיץ נודע לו, כי העיר קלם כבר מאחוריו ואמר: היינו דאמרי אנשי: בקלם ישנים, גם אני ישנתי.

2) בני זמום אינם מבדילים בין טין שמאלית לימנית.

על יד העיר שוטף לו בצניעות נהר ה„קרוז'אנטא" ומסביב לו יערות אלונים, שדות בר ונאות דשא. היער „פושינא" הצומח ממזרח העיר, בדרך העולה שוולה היה מקום מקלט ומחבוא לנו הצעירים. שם קראנו בחשאי את כפרי ההשכלה אשר נפלו בידינו באורח קונטרבנדי. דרך העיר הזאת עובר הכביש הנמשך מריגה מצפון־מזרח מערבה דרך יאנושקי, שאוולי, קלם, טוירוגין אשר על גבול מזרח פרוסיה עד העיר הפרוסית „טילזיט" המפורסמה על ידי ברית השלום שנכרתה שם בין נפוליון בונפרטי ובין אלכסנדר הראשון בשנת 1808.

קלם נמצאת במחוז רוסיין בליטא. כמעט כל יושביה יהודים, נמצאו אז כחמש מאות משפחה. התפרנסו בצמצום ממסחר תבואה, עורות, שער חזיר, עצי יער וחנוניות. בחנוניות עסקו הנשים, הגברים בלו רוב שעות היום ובלילות בבתי המדרש...

הדמות הרוחנית של בני קלם.

בתקופה זו שנולדתי, היתה קלם „עיר שכלה כהנים" כלומר, כל בני העיר מן הקצה היו לומדים, יודעי תורה. אני אומר: „כל בני העיר" בהכרה ברורה, כי לא נמצא אז בכל העיר אף „עם הארץ" אחד. בעלי הבתים, כלומר הסוחרים והחנונים היו כלם לומדים מופלגים, הגו בתלמוד ובפוסקים. וכל בני ההמון, האומנים, הפועלים והסבלים ידעו כמעט בעל פה את הספר „חיי אדם", מלבד זה היו אגדות חז"ל ומדרשים חרותים על לבותיהם. כל בני ההמון שמרו בכל עוז לשמוע דבר יום ביומו מפי רבי שיעור קבוע במדרש, ב„עין יעקב" ו„מנורת המאור" והיה הפיוט האגדיי של חכמינו הקדמונים מחמם את לבותיהם של האומנים ובעלי המלאכה, העובדים התמימים, ומלוה אותם מבית המדרש אל מעונותיהם ואל שלחן מלאכתם, ועל כל הליכות חיי האנשים הפשוטים האלה היה שפוך רוח חן, תמימות ואמונה תמה ושלמה עד להפליא.

פעם אחת נכנסתי אל סנדלר אחד, בחרף לפני עלות השחר, ומצאתיו כשהוא יושב על כסאו מחזיק סנדל בידו ולפניו על שלחנו פתוח ספר „חיי אדם". והוא מכה בקורנס ביתדות הסוליה ומסתכל ב„חיי אדם", מכה ומסתכל חליפות.

אמנם לפעמים הביאה למדנותם של אלה לידי גחוך. פעם אחת מצאו נפח אחד שהצמיד פרסת ברזל לרגל הסוס בחול המועד. על השאלה: איך נועז לעסוק במלאכה בחולו של מועד? ענה בתמימות: „הלא בדבר האבד, מותר לעסוק במלאכה בחוה"מ והסוס הלא אבד את הפרסה ואני שב

ומהדקה לרגלו... אכן מקרים כאלה היו רחוקים מאד וגם זה אופיי, „עם הארצות" קלמית. על כסא הרבנות בקלם ישב אז הגאון ר' אליקים גצילּ הלוי הורוויץ, שנקרא בשם ה„שלחן ערוך", כי ארבעת חלקי ה„שלחן ערוך" היו שגורים על פיו ממש. הוא נחל את כסאו מאת הגאון הנפלא רבי יחזקאל שנקרא בכל הגלילּ: ר' חצקלי. ר' יהזקאל, הגאון התלמודי הזה, הצטין גם באמנות. הוא היה אומן חרש וחושב וידע היטב את מלאכת השעונים. בימי ילדותי נמצא עוד בבית המדרש הישן השעון הנפלא מעשה ידיו של ר' חצקלי. בארגז גבוה משוח בששר שחור מקרין ועשוי מעשה צעצועים. על לוח המספרים היו כתובים מלבד השעות והרגעים גם ימי החדש. מזמור של „היום" ופרקי „המעמדות" של אותו היום. וידות היו עשויות לדבר שהראו על הלוח את ה„מזמור" ואת פרק „המעמדות" השייכים לאותו היום. אולם רבי גצילּ הצטין רק בבקיאותו ושקידתו על למוד התורה אבל לא בידיעת הווית העולם.

בין „בעלי הבתים" הצטיינו אז אנשי השם הללו: רבי ישראל ברוידא (אביו של ר' שמחה זיסל אבי ה„מוסריים" אשר אביא להלן) אחיו ר' הירשל[1] ר' ליבלי חסיד ושלשה אחים ר' שמעון, ר' אייזיק ור' ראובן צבי בני הגאון הנפלא רבי אליעזר שהיה האב"ד בקלם לפני ר' חצקלי. שלשת האחים הללו היו לומדים מופלגים, חריפים ובקיאים והיו עוסקים במסחר ושוקרים על התורה בכל לבם ונפשם. אחד מן האחים, ר' אייזיק, הוא אבי־אמי, על ברכיו נולדתי ועל ידו חונכתי. ובעל אחותם של האחים הללו, ר' מאיר בשיס הצטין מאד מלבד ידיעתו הגדולה בתלמוד — בידיעת שפת עבר. הוא היה „מדקדק" נפלא. דבר בלתי מצוי כלל בין החרדים של אותו הגלילּ בתקופה ההיא. כשהיה עומד על הבמה בקומתו הזקופה וזקנו הלבן היורד על מדותיו וקורא בתורה ובנביאים לפני הקהל בימי שבת ומועד בהתלהבות, בנעימה. בדקדוק המלים ונגון נוגה מצלצל — נדמה לך כאלו הנביא בעצמו עומד וקורא את קריאתו החוצבת להבות אש לפני העם.

ר' י ש ר א ל ור' ה י ר ש ל הנזכרים היו בני ר' נחום. את האחרון לא הכרתי, כי נפטר טרם שנולדתי. אולם שמו היה מעולף ספורים ואגדות. הוא היה שקוע בלמוד התורה בכל חושיו עד שלא הכיר ולא ידע מאום מכל הסובב אותו. דרכו היה לשוב מבית המדרש בשעה מאוחרת בלילה. בשעה שבני ביתו כבר נמו שנתם, והיו רגילים להניח בעדו קדרת תבשיל בתנור.

---

1) ראיתי בליטא שמבנים בשם, הירשל, ברל, ליבל או בֶּרִיצ, לֵיבִיצ, למד, או ציק, נוסף תחת הירש, בר, ליב לאיש צעיר או ממדרגה פחותה — לאות פחָת. ובזמום ההפך. מבנים בבנוי האחרון לאיש רם המעלה ומצוין.

ר' נחום ידע שצריך בשובו מביהמ"ד לקחת מן התנור את התבשיל ולסעוד. פעם אחת טעה ולקח סיר מלא מים שעמד על יד התנור, מוכן בשביל שטיפת הקערות. בסיר נמצאה סחבה שבה מנקים את הכלים. רבי נחום לקח את הסיר „אכלי" את המים ולעס את הסחבה עד שהחלו שניו כואבות. למחרת מצאה אשתו את הארוחה שהכינה עומדת לה בתנור בשלמות. על שאלתה מדוע לא סעד בלילה השיב ר' נחום, כי אכל את ארוחתו כמנהגו. אז הוברר טעותו ונתברר גם הסבה שהיתה קשה עליו הלעיסה...

בניו ר' ישראל ור' הירשל היו שניהם מצוינים מאד בידיעת התורה אבל נבדלים באופים. הראשון היה מעורב עם הבריות, פניו „כתואר פני המלך" עליהם שפוך רוח חן ונעימות. כשהיה מדבר עם איש היה לב האחרון נמשך אחריו בכל לבו ובכל נפשו. הוא היה מגיד „הדף" כלומר את שיעור הגמרא לפני חברי חברת ש"ס בבית המדרש הישן אבל אחיו, ר' הירשל, היה פרוש מבני האדם. ישב כל היום וכל הלילה בבית המדרש הקטן בעלית עזרת הנשים ולמד ולמד. וגרס וגרס בלי הפסק. ירד רק להתפלל בצבור בבית המדרש הישן ולסעוד את לבו. פניו היו פני להבים, אש קודש יקדה על פניו תמיד וכשהיה נכנס אל ביהמ"ד להתפלל היה כל הקהל עומד נרעש ונפחד מפחד הוד רוממותו של האדם הגדול הזה.

ורבי ליב'לי חסיד — קצר כח עטי לתאר את גדלו ורוממותו של האיש הנפלא הזה. בילדותי היה החסיד הזה בימי העמידה, בערך בן ארבעים שנה. הוא היה קטן הקומה ודל בשר אבל פניו היו צהובים, מלאים זיו וזוהר ונוגה אין קץ ועיניו — העינים הללו! אם אפשר לתאר בחרט אנוש פני מלאך ה' צבאות לבן־הכנפים ועיניו המפיקות זוהר השמים, אהבה ואורה ויפעה ועדנה. — אלו הן עיניו השחורות, המבריקות, העמוקות ומלאות תום ואהבה וחבה לכל יצור, עיניו של ר' ליב'לי חסיד.

הוא היה בנו של אדם פשוט, טוחן בווירפיאן הסמוכה לקלם. וגם ר' ליב'לי בעצמו היה בשחרותו אדם פשוט, בלתי מלומד, רק ישר ותמים בהיותו אברך צעיר השליך אחרי גוו כל עסקיו והתמכר אל למוד התורה הוא ואשתו פסיה, צנועה ותמימה, פרשו מן העולם הזה לגמרי. היא שמרה עליו לשרתהו והוא עמד על רגליו יומם ולילה ולמד. החל ממשניות ועבר אל ש"ס בבלי וירושלמי, ופוסקים ראשונים ואחרונים, ומפרשי הש"ס והפוסקים, ושאלות ותשובות. כן הלך ועלה ממדרגה למדרגה, מן הקל אל הכבד ואל הקשה, מן הנמוך אל הנעלה והנשגב עד כי בימי היה כבר בקי בכל חדרי התורה במלוא מובן המלה. פעם אחת נכנסתי אליו ומצאתיו כשהוא לומד את ה„אורים ותומים" להגאון ר' יהונתן אייבשיץ. מזגו היה רך, זך ועדין

עד להפליא. קבל את כל האדם, אפילו ילד קטן בסבר פנים יפות שאין דוגמתו. דבריו היו מפיקים אהבת עולם וידידות אין קץ לכל מי שסר אליו. אולם כל זה רק כשבא מי שהוא אל ביתו אבל הוא לא בקר בבית שום אדם, ואפילו לבית המדרש לא הלך להתפלל רק ב„פרשת זכור". ל„כל נדרי" ולמוסף של יוה"כ. ורק לבית הכנסת הגדול במקום שאין הרב מתפלל שם, בכדי שלא יכבדו אותו בכבוד השייך להרב. ומקומו בביהכ"נ היה מאחורי הבימה סמוך אל הפתח.

רק לעתים רחוקות מאד, לרגלי מקרים נכבדים הלך אל בית אחרים. כשבא לבקר את הרב דמתא הגאון ר' אליעזר גורדון, טרם שנכנס אל חדר הרב היה מנקה את בגדיו, מתכונן ומתקשט כאלו עומד להכנס לפני מלך. כשהיה בא אדם הגון אל ביתו היה מדליק נרות לכבודו כדכתיב „כבדוהו באורים". פעם אחת בא הגאון ר' ישראל סלנטר לקלם, סר לבקר את ר' ליב'לי ולא הגיד לו מי הוא. אחר שקבל ר' ליב'לי את פניו בידידות וכבוד כמנהגו התרפס ר' ליב'לי לפני האורח ואמר: סלח נא לי אורח נכבד, אני ממהר ללכת לקבל את פני הגאון הגדול ר' ישראל סלנטר שבא לכאן. אז אמר ר' ישראל: „נו, איזה גאון הוא ועוד גדול! אין הדבר כך" אז נתכרכמו פני ר' ליב'לי ואמר: סלח נא, אל נא תדבר דברים כאלה, אין אני יכול לשמוע אותם כלל.

בשבתו במעון הקיץ ביער „ציטוביאן" לא היה מטיל ודורך על העשבים טרם שקבל רשיון מיוחד על זה מאת אדון היער, מפני חשש גזל.

וכטוב לבו וטהרת נפשו כן היתה טהרת גוו. לבושו היה תמיד נקי ומצוחצח, פניו צחים וזכים, פאות ראשו מסורקות ומגיעות רק עד בדל האוזן — לפני חמשים שנה! — וכל הרואה אותו מרחוק נדמה לו שהשכינה שורה על האיש הנפלא ההוא.

דרכו היה לצאת בכל יום לפנות ערב לשוח מחוץ לעיר, בין השדות המלאים בר, על נאות דשא ועל גדות הקרוזנטא הסובב את העיר. האכרים הזמודים כשהיו רואים את הטייל הזה היו שמחים שמחה גדולה. האמינו אמונת אמון כי השדות שעל ידם מטייל ה„רבינס" הזה יתברכו ביבול גדול.

בני העיר וכל הסביבה כנו אותו בשם „חסיד". צריך לדעת, כי בני המחוז הזה לא ידעו את השם „חסיד" במובן הרגיל, המכוון לבני מפלגה ידועה. אנכי יליד העיר קלם לא ראיתי פני „חסיד", כלומר אחד ממפלגת החסידים עד היותי בן ארבע עשרה שנה, עד שבאתי ללמוד בישיבת הגאון ר' יעקב חריף בווילנא. שם ראיתי בראשונה פני „חסידים" כלומר אנשים פשוטים שמתפללים בנוסח מיוחד ובעלי אופי מיוחד... את ר' ליב'לי כנו

בשם „חסיד" על גדלו בתורה, על צדקתו, טהרת רוחו ונפשו, כשם שבני ווילנא כנו את „הגאון" שרדף את ה„חסידים" בשם „חסיד". וגם בית הכנסת שנבנה בווילנא על שם הגר"א נקרא בפי העם „בית הכנסת של החסיד" (קבוצת „עשרה בטלנים" שלמדו בקביעות נקראה „מנין של החסיד").

ר' ליב'לי לא שאף אל כסא רבנות, נפשו חשקה רק בתורה והיה הוא ואשתו — בנים לא היו להם — מסתפקים ב„קב חרובין". כמעט שהתפרנסו רק מזיו השכינה. בני העיר תמכו בידם, אולם אך מעט. לסוף בנו להם בני העיר בית מיוחד בחצר ביהכ"נ. והגאון החסיד הזה אשר היה כלו „קדש לה'" אמר פעם אחת אל זקני, אחר גרוש המגיד מן העיר, „חבל, בלי „המגיד" הנני מרגיש את עצמי לאחר, חסרה לי תוכחת מוסרו". בא וראה עד כמה היתה גדולה השפעתו של ה„מגיד"!

בנים לא היו לו לר' ליב'לי אולם את אשתו לא גרש, כי אחר חתונתם הפילה אשתו ואז לא היה מחויב עפ"י דין לגרשה.

לעת זקנתו מתה עליו אשתו הצנועה ולקח אשה אחרת „על פי דין"[1] הוא נפטר בשנת תרנ"ו במעון הקין בציטוביאן.

ב. אבי אבי־אמי הגאון ר' אליעזר[2] ז"ל בי"ר יוסף ז"ל.

אבי־אמי ר' אייזיק ר' לייזר'ס, כאמור, היה בנו של הגאון הנפלא ר' אליעזר האב"ד בקלם. רבי אליעזר זה בן ר' יוסף בן ר' פסח גוטמן היה הדור השמיני להקדוש ר' הירש שנהרג על קדוש השם באוקריינא על ידי ההיידומקים בערך שנת תקכ"ח. בידיו נמצא כתב היחס דור אחר דור עד שפטיה בן דוד מלך ישראל.

הוא ר' צבי היה אב"ד בעיר ליסינקא פ. קיוב, בנו של הנגיד מ' מרדכי נין ונכד להרב מ' מרדכי בן הגאון מ' יונה אבד"ק הובנוב ולהגאון מ' יחיאל מיכל אבד"ק נומירוב שנהרג בשנת ת"ח. ומצד אמו שלשלת יחוסו ממעלה למטה כך:

א. הרב יקותיאל כץ רפא, שברח בימי השמד מאשכנז לעיר פורטו באיטליא בערך שנת ר כ"ז וממנו מתחלת משפחת (רפא־פורטו).

ב. הרב ר' משה בן ר' יקותיאל הנ"ל, מוכתר בכתר רפואה. גר בווינציאה ונפטר שם בשנת ר"ן בי"ט בכסלו.

---

1) כה פי זקני, כשנודע לו שמכנים אותו בשם „חסיד" התפלא מאד, „למה זה? הלא אנכי שומר רק את תורת בפי האמור ב„חיי אדם" רמז לאדם פשום ורגיל, כי בספר „חיי אדם" מתכלל רק הפשוטים.

2) אנכי נקראתי על שמו, והוא שמי הראשון, והשני עיין להלן.

ג. ר' יקותיאל בן ר' משה הכהן רפא הנ"ל.

ד. הגאון ר' יחיאל ב"ר משה רפא הנ"ל (לו היה דפוס בווינציאה ושמו נדפס על כמה ספרים בשנת ש"ד—ש"ז.)

ה. הגאון ראש כל בני הגולה מו"ה אריה ליב כהנא רפופורט בנו של ר' יחיאל הכהן רפא הנ"ל, והוא היה אבד"ק פראג.

ו. הגאון ר' ישראל יחיאל בהגאון ר' אריה ליב מפראג הנזכר. יש ממנו תשובה בספר „איתן האזרחי" משנת שמ"א ובפנקס קראקא הוא חתום על פסק בשנת שס"ה.

ז. הגאון מ' אברהם הכהן רפו־פורטא בן הגאון ר' ישראל יחיאל הנזכר נולד בשנת שמ"א ונפטר בשנת תי"א.

ח. הגאון ר' מרדכי בן הגאון ר' אברהם הנ"ל, היה אבד"ק סטיפאן ולוצק.

ט. הגאון ר' מנחם מן בהגאון ר' מרדכי מלוצק, חתן הגאון ר' שלום שכנא מקראקא.

י. ר' אברהם בהג' ר' מנחם מן הכהן רפא אבד"ק שידלוב.

יא. מרת בילא בת ה"ר אברהם הכהן הנ"ל אשת הנגיד ר' מרדכי הם הורי:

יב. הרב הגאון ההריף מוה"ר צבי הירש אב"ד ליסינקא שנהרג בשעת הוגם בשנת תקכ"ח ע"י גדודי גונטא (עדת קדושים) הוא הקדוש ר' הירש המדובר בו[1].

---

1) ידידי המופר מר יחיאל זאב זטולובסקי המומחה בחקר קרמוניות ישראל באוקרינא בקי בהספרות העברית של הדורות ההם וגם בספרות אוקרינא, עזוד להירחון קיובסק, בטארינא, העמידני על אמתית זו של שלשלת יחוס אבותי וכתב לי ברברים האלה:

„הרב ר' צבי זה הוא המובא בהקדמת ס' שו"ת איתן האזרחי מאת נכד המחבר ר' אברהם ב"ר מרדכי אבד"ק באהובלב וו"ל: — „ובאשר ההל להראות חסדו וטובו עמר והיציא יש מאין, ממין האביד מאת אהי הקדוש והטהור הי"ה המאור הגדול החריף ושנון כבוד מוהר"ר צבי הירש אבר"ק ליסינקא שנהרג בעוה"ר עם אהי ועירא הרבני וכו' הקדוש כטהר"ר מרדכי עם כמה אלפים נפשות מישראל בעת הוגם תקכ"ח לפק וממנם אבד". מספר השנים שמונה דורות עד זקנך ר' איזיק ואחיו ר' ראובן צבי שנקרא על שמו יעיד, כי נהרג בערך שנת תקכ"ח, כי מנורת ת"ח עד ימי טבח נגטא — תקכ"ג — לא היו נורות באוקרינא. ואת ועוד אחרת, כי בעקבי עתה בטקצוע של נורת תקכ"ח Комившины נגלו לפני המון ספרים וכתבי יד עבריים ורוסים בנוגע לגזרה זו. גם השנתי התקנית פרקים רבים מהספר Книга военно судной Коденской комиссій הוא ספר כתב יד פולני בו יבא בזכרון כל פרטי המשפטים ונבית העדות אשר שפטו הפולנים את הוריט ההיידמקים במושב שופטי הצבא בעיר קאדנא (ם. ויטומיר?) הכתב יד יקר המציאות הזה הוא קנין סופר דה"י המנוח סקסימוביץ אשר נר בפרוחורובקה ועתה הוא נמצא ביד הפרופיסור אנסונוביץ, וכבל הספרים הלזו לא מצאתי בין הרוגים מפורסמים שם ר' צבי הירש אחר כי אם זה הנהרג בליסינקא ולבן אני מהלים כי ר' צבי הירש זה ולא אחר הוא הקדוש ר' צבי הירש אבי אבותיך".

(מכתב מזטולובסקי אלי מיום י"ב שבט שנת תרנ"ם)

כשראה הצדיק הזה, ר' הירש, שהצרות מתגברות, שנאת יושבי הארץ לישראל מתחדדת והשחיטות מתרבות צוה על בניו שיקברו את כתב היחס אחרי מותו בקברו למען לא יפול בידי זרים. אולם הטיל חובה על בניו ובני בניו עד סוף כל הדורות להודיע איש את צאצאיו. כי מוצאם מזרע דוד מלך ישראל וגם אמנם יהיו „נרדפים" בחייהם אבל אל יפול לבם, כי גם אבי המשפחה, דוד, היה נרדף ולסוף נצח את שונאיו. גם צוה שלא יקראו צאצאיו בשמו „הירש" עד הדור השמיני. דודי זקני הרב ר' ראובן הירש בן הגר"א היה הראשון אשר נקרא בשמו.

שלשת בניו מלאו אחר צואת אביהם ויקברו את כתב היחס בקברו אשר חצבו לו אחר שנרצח. הם היו גבורים אמיצי לב ויעמדו על נפשם נגד גדודי ההיידומקים שהכתירום. גזרו על ימין ועל שמאל ויפרצו להם דרך ויברחו מאוקריינא וילכו הלך ונסוע עד זמוט שהיתה שוקטה מחמת אויב, וישבו בפלונגיאן ובפלוטל — הסמוכות אל גבול פרוסיה — ומשם באו קלמה.[1]) מהם נתפשטה המשפחה בערי זמוד.

ורבי אליעזר נשאר יתום קטן מאביו ומאמו על יד אחד מבני משפחתו בפלוטל. זה האחרון, מבלי דעת מה לעשות להיתום הנעזב, מסרהו לחיט ללמוד מלאכת התפירה. אבל הילד היה „מלא רוח אלקים" ויברח מבית החיט אל בית המדרש והיה יושב ולומד כל הלילה עד שמצאוהו אנשי העיר שבאו להתפלל „ותיקין" אז לקחוהו וישלחוהו שאוולה ללמוד תורה. כשגדל הלך לווילנא ושם למד ביחד עם הגאון הידוע ר' שאול קצנלנבוגן וזמן למודם היה אהר חצות הלילה אחר שטבלו.

בעת ההיא נבנה בווילנא מבצר על ראש ההר אשר על יד העיר (הוא „הר המבצר" (שלוסברג) אשר על יד הככר הקטדרלית). פעם אחת טיל רבי אליעזר עם חבריו מסביב להבנין, ויתבונן ר' אליעזר וירא לחבריו על טעות הנדסית שטעה הארדיכל בבנין המצודה. תנועותיו של היהודי הזה משכו את עיניהם של האינז'ינר הצבאי והגינירלים ויחשבוהו למרגל ויתפשוהו

---

1) על גבורת האחים הללו מה לי זקיני: פעם אחת נקרו שלשתם אל בעודת ברית, ויהי בשוב לב המסובים ביין ויבקשו את האחים להראות כחם וגבורתם. לקח האהר סלע כסף הניחו על השלחן ויך עליו בכפו ויקוב הסלע את השלחן ויחרור ויסבע בקרקע הבית. עמר השני השקיף בער ההלון ראה מרכבה רתומה לארבעה סוסים עוברת ברחוב בסרוצה, ויסהר וירץ החוצה ויתפוש באחר האוסנים האחרונים ויהפוך את הסרכבה על יושביה. או פנו הנאספים אל השלישי אבל הוא ישב ותמה. לא נשאר לי רבר להראות כחו וגבורתו. או ההליטו הנאספים עפי התנאי שהתנו כי הוא חייב סלקות. הנידן קבל עליו את הדין. או נגשו אליו כל הקהל גם שני האחים עמהם לקחתו למתחו על העמיר ולא יבלו להוציו מסקומו אף ויו כל שהוא. אזי ראה כל העם כי גדולה גבורתו של השלישי שכם אחר על השנים הראשונים.

וישימו אותו במשמר. כאשר החלו לחקור אותו הראה להפקידים על טעות הבונה ויוכיח על פי חוקי ההנדסה, כי המבצר יפול תחתיו אם לא יתקנו את הטעות, ויבוקש הדבר וימצא כי נכונים דברי היהודי ויהי לפלא בעיני השרים והפקידים.

מווילנא בא לקלם והיה נ...ר ונחבא אל הכלים. פעם אחת נודע על פי מקרה כי הוא „בר אורין" כי בשנה ההיא נמצא קמח בהמצות האפויות ותהי מבוכה גדולה בין הרבנים ולא יכול עוד ר' אליעזר להתאפק ויאמר אל הרבנים בשפה רפה: „כמדומה לי שעל אודות שאלה זו מדבר מהר"ם מרוטנבורג ז"ל". אולם אחר זמן־מה נודע גאונו וגדלו בעיר על ידי מקרה זה: איש אחד מנשואי פנים בקלם, יוסף רבי אליאש, בא לעיר אלשאד (מחוז טעלז) ויסר אל הגאון ר' צבי ברוידא מסלאנט[1]) שגר אז באלשאד. הגר"ק ברוידא שאל את הקלמי: מה שלום רבי לייזר? ולא ידע הקלמי מה לענות. אמר, „ישנו בקלם איש אחר „לייזר" אבל „רבי לייזר" איננו בשום אופן. הגר"צ"ב חקר ודרש את יוסף על תארו ומראהו של אותו „לייזר", הכה על כתפו של יוסף בחבה ואמר ברגש ובהתלהבות: רב לך אל תוסף דבר על אודות האיש ההוא בקרירות. דע וידעו כל בני עירך, כי הוא גאון עולם. אז נודע הדבר בקלם כי גאון וקדוש שוכן בקרבם, החל להגיד שיעור בגמרא, ויהי לפלא בעומק עיונו וברוב בקיאותו, וימנוהו לרב אב בית דין בעיר[2]).

ובאמת היה גאון נפלא. גאונו התבטא בבקיאותו. כי היה בקי בכל חדרי התורה במלוא מובן המלה ונפלאותיו התבטאו בפשטותו ועמקותו בלמוד הגמרא. בהרצותו את דברי הגמרא בהגיון ובפשטות נמרצה הסיר כל הקושיות וכל הפלפולים אשר גבבו על הסוגיא חריפי המוח והרס עד היסוד את כל המגדלים אשר בנו בעלי הפלפול. כשהיה מעביר על הסדר בפרשת השבוע ביום הששי היה סוקר ומעביר במחשבתו כל מה שנדרש ונאמר על פסוק זה או אחר וכל ההלכות שנסתעפו מן הפסוקים עד המשנה והש"ס עד הפוסק האחרון.

הוא חזר על הש"ס מאה ועשר פעמים, בסדר זה: בראשונה למד דף אחד פעמים אחדות, אח"כ כאשר סיים את הפרק חזר פעמים אחדות על כל הפרק, כה הלך ולמד וחזר על הפרקים עד שסיים את כל המסכת

---

1) נזכר בתולדות ר' ישראל סלנטר ז"ל ובמאמרי „הולדות בעלי המוסר".

2) שארי ר' ר. היכסה העיר ז"ל, כי אביו הגאון ר' מיכל כשקוד ספר 10 עוד בבה אחת לפניו של ר' אליעזר: משולה מיואלוין בא קלמה וידרוש על הבמה ואמר כי בהוכבם טוכן גאון נפלא ר' לייזר ובאותו לילה היתה אבמה ומנו את הגר"א לאב"ד.

ואז חזר על כל המסכת הרבה פעמים עד שהגיע באופן כזה למאה ועשר פעם[1].

כאמור, היה ענותן ונחבא אל הכלים, אולם כאשר ישב על כסא הרבנות נהג את רבנותו ברמה וביד חזקה. פעם אחת באו לפניו שני יהודים לדון. האחד שהתחייב בדין סרב לציית להרב ולמלא אחר פסק הדין. אז אחז הגר"א בערפו והשליכהו החוצה[2]. כאשר נודע הדבר בעיר נתאסף הצבור מיד בבית הקהל, דנו על עוותו של האיש שסרב לציית למארי דאתרא ויחליטו להחרימו ושלחו לשאול את פי הרב מה דעתו בענין זה. הרב ענה בקצרה: „בשבילי" — „פון מיינטוועגען" — וישב כל הקהל וידון בכונת דברי הרב: האם „בשבילו" יגדוהו או להפך, לא איכפת ליה. דנו ולא העיזו לשלוח לשאול את הרב פעם שנית.

הוא היה בקי גם בחכמת התכונה והשאיר כתבי יד בחכמה זו. פעם אחת שאלוהו בניו מדוע אינו כותב כלום בחדושי תורה, על זה ענה להם כדברים האלה: „דעו לכם בני, כי בעת הזאת אי אפשר לכתוב חדושי תורה כלל. לכתוב דברים שאינם אמתים זהו עון פלילי, בבחינת מגלה פנים בתורה שלא כהלכה, ודברים אמתים כבר נאמרו ונכתבו בזמן מן הזמנים וכבר נמצאים בספרים. ולראיה ספר להם, כי פעם אחת בא לקלם הגאון ר' אברהם בעל הספר „משכיל לאיתן". הוא סר אל בית ר"א ועסקו בתורה שלשה ימים ושלשה לילות (התפרנסו רק בכוס קפה לפרקים). ר' אברהם הקשה קושיא חמורה מאד בסוגיא אחת במס' זבחים ור' אליעזר, כדרכו, הרצה לר' אברהם את הפשט הפשוט של הסוגיא והסיר את הקושיא כלאחר יד. ואחר שתים עשרה שנה — הוסיף ר' אליעזר לספר לבניו ברגש — אחר שתים־עשרה שנה השגתי מכתב מאת ה„משכיל לאיתן" אשר בו יודיעני, כי השיג ספר שאלות ותשובות הרשד"ם מדפוס בבל ושם מצא את הפשט בגמרא כפי שלמדתי אני בסוגיא זו. הלא רואים אתם בני, כי דבר אמתי כבר נאמר ונכתב.

שקידתו הגדולה בתורה וחכמה היתה בשביל שהכין א"ע לנסוע אל הגאון מוילנא לצקת מים על ידו.

הוא לא האריך ימים. אעפ"י שהיה גבור, כאמור למעלה, אך גופו התרופף על ידי מה שהיה טובל בחרף במים בשברו את הקרח. מי"ז בתמוז עד יוהכ"פ היה מתענה וצם בכל יום ב' וה' ומאכלו אחר הצום היה רק

---

1) בבחרותי הורתי גם אני באופן כזה: הדף, הפרק ואח"ז כל המסכת והגעתי רק עד עשר פעמים.

2) כפי שמסר לי זקני היה נבור כח, נבורתם של אבותיו עדין היתה מתקימת בו.

ירקות בלי בשר ובלי חלב. ויגוע ויאסף אל עמיו ביום הששי לחדש ניסן[1] שנת תקצ"א בן חמשים ותשע שנה וליה"ה[2].

הוא השאיר אחריו ששה בנים: ר' שמואל אב"ד דחווידן — אביהם הזקן של האחים יוזף חיים מברלין ור' אליעזר יעקב חוואס מיאנושאק (עיין בפרק ה„מוסריים") — ר' יוסף ור' זונדל, את שלשתם לא ידעתי. אספר פה רק על שלשת בניו שגרו בקלם ושידעתים היטב. והם:

ר' שמעון ר' ליזר'ס. הצטיין בחריפות שכלו בתלמוד וגם במסחר. מסחרו היה מלח ודגים מלוחים שהביא מפרוסיה ומכר לחנוני העיר. אולם רעיונותיו ומחשבותיו היו שקועים בלמוד הגמרא, בפלפול וחדוד. חביתות דגים מלוחים היו פזורים בחצרו וכשהיה מסיר את החביתין ומנסה את החשוקים אם לא נתרופפו היה מכה בחשוקים בכשיל אשר בידו האחת ובשניה היה מוליך ומביא לרוח הפלפול אשר פעמו ומדבר לעצמו. בשעה כזו אם בא סוחר לקנות מאתו דג"מ היה מתרגז, כי הפריעוהו ממהלך פלפולו וע"כ היה נראה כרגזן.

ההפך ממנו באפיו ומזגו היה האח הצעיר:

ר' ראובן הירש.

הוא היה סוחר במנופקטור וגדול בתורה, פשטן ועמקן. למד הרבה ושקד גם על למוד הקבלה. הוא היה נוח לבריות, בעל לב טוב ונפש עדינה עד להפליא. על פניו המפיקים אהבה לכל יצור היה שפוך רוח חן ונעימות אין קץ. מצחו הגבוה והרחב וזקנו הלבן והמגודל הוסיפו עליו הוד ותפארת. עיניו היו חודרות ומביעות תום, נוגה וזיו. כשהיה מדבר עם איש קנה את לבבו לאהבה אותו ולכבדהו. דבורו היה בנחת, בנעימות, מלים ספורות מלאות הגיון ושכל טוב. הוא היה חתנו של רבי הירש האניס חצרוני עשיר שישב באחוזתו „ווידז" הסמוכה לקלם ועסק בתורה ובקבלה עיונית[3]. אפשר שעל ידי השפעת חותנו למד גם הרר"צ ספרי קבלה, אך רק בתור למוד סתם. הוא הקים דור של גדולי ישראל. השאיר אחריו שבעה בנים. מהם הרב הגאון הנאור ר' מיכל האווא אב"ד שקוד מחבר ס' „מיכל

---

1) עיין פרק „יסיבת טעלז".

2) סגם אתת בקרתי את קברו הנמצא בקלם במורה בית העלמין. הקבר עדין נכר ומצבת אבן משופה נמצאת בראש הקבר. עלם הייתי עמדתי ונשתוממתי: בסעיף אדמה זה סמון אוצר כל הסדת ישראל ואדור נדר לכשאדל אבנה אהל על קבר הגאון הזה.

3) בימי כבר נסעו אליו מכל עברים לבקש ממנו ברכה ולהרפאות ע"י קמיעות וקבלה מעשית. והו מקרה יוצא מן הכלל בגליל זמור.

מים", וס' „אמונת העתיד" בשפה אשכנזית, הרב הג' ר' פייוול מאיר בלונדון ועוד[1].

דודי זה, היה אוהב אותי אהבה רבה. זקני גר ברחוב אחד עמו, בית זקני ובית אחיו, דודי רר"צ, עמדו בשורה אחת, שורת החנויות הנמשכת מן הכביש עד „קוניגישקי" (זהו רחוב הכמרים, הככר שעליה נמצאת הכנסיה הקתולית ובית הכומר. כומר Kunigis קוניגיס בזמודית). באמצע הככר עמד בילדותי עמוד עץ גבוה ועליו תבנית אדם מלא קומתו, כובע גבוה בראשו ודגל בידו האחת ובשניה ספל. הילדים קראו לתבנית הזאת „יוסף פנדרי" ע"ש בעלה של מרים אם ישו. והיה מדי צאתי בבקר מביתי ללכת ביתה המדרש היה דודי אוהבי עומד ומחכה לי על פתח ביתו, מדי עברי היה מלטפני ומושכני אל ביתו. שם שוחח אתי בדברי תורה, באגדה ומדרשים. ספר לי ספורים מעניינים מהעבר וההוה. מסר לי רשומים שקבל מאת אבותיו, שהיו ברורים לו הרבה יותר מאשר לאחיו, ברם הוא היה הצעיר מכלם והיה כרוך אחרי אביו הגאון יותר מאחיו הגדולים, שנתפזרו מבית אביהם איש אל עירו ואל מקום שבתו החדש. לפעמים נסני גם בלמודי, גם הרצה לי דברי חדוש באיזה סוגיא בש"ס, חדוש שנשא עליו רוח פשטות ועמקות, ברור ולבון בלי פתלתל, נוח לשכל ומלא הגיון כמזג נפשו העדינה, הנוחה, המתונה והטובה עד מאד[2]. ואחד מן האחים הוא —

ג. זקני, אבי־אמי, רבי אייזיק ר' לייזר'ס.

דמות־דיוקנו של זקני קבועה במוחי באופנים שונים. יש שאני רואהו מעוטף בטלית ותפלין, מצחו גבוה ורחב, עיניו גדולות ומפיקות חכמה ותבונה, זקנו אשר שיבה זרקה בו מגודל ומוסיף לויית חן על פניו המלאים והמפיקים תום וחריצות יחד. יושב לו על יד שלחן הש"ס שבבית המדרש הישן והוגה בגמרא, ומפלפל עם בעלי הבתים שבביהמ"ד או עם בחורי הישיבה אשר פונים אליו לשמוע חות דעתו בתוספות או באיזו שיטה עמוקה. ויש שאני רואהו יושב בחוג משפחתו, סביבו אשתו, זקנתי, היפה והחכמה, בנו יחידו, בנותיו, נכדיו ונכדותיו. ופניו מאירים וצוהלים, והוא מלא מרץ ועוז ודן על עניני מסחר וקנין, מיעץ ומחליט החלטות מסחריות חרוצות, ומבלה זמן עם אורחים המבקרים אותו ושואלים בעצתו בעניניהם הפרטיים,

---

1) ר' פייוול מאיר בשבתו בומר היה סוחר קמח ומרי, ונהג להרים מעשר הקוח אשר ראה בעסקיו. והיה לו בעסקו קונטו של מעשר, ונהל השבונות מדויקים. אמר לי, כי במעשר צריך לדקדק ולנהל השבון מדויק, רק או יוצאים ידי חובת מעשר. אולם בלי השבון מדויק אעפ"י שיקרה שמפורים צדקה יותר ממעשר אין כלום. כך ראה באיזה ספר קבלה. (בעת הוא גר בירושלים).

2) רשומים הרבה של אפיו, אופן דבורו ומתינותו נכרים באפיו של בני יהושע ני' הדומה לו גם בתארו.

בחומר וברוח, והכל נהגים מדבוריו הנעימים ושיחותיו המחוכמות, והכל ממהרים להתנהג על פי עצתו והדרך אשר הורה, שהיא היתה תמיד דרך ישרה ורבת התועלת לכל דורשיו, כי על כן קראוהו בני העיר בשם: „ראש מיניסטר".

ושוב אני רואהו בימי חג ומועד והוא מאסף סביבו את כל יוצאי חלציו הגדולים עם הקטנים, ומזמין אל אותה הסביבה החוגגת את יתר חברי המשפחה, גיסיו ובניהם. ורוח צהלה לובשת את זקני, רוח ששון ושמחה והוא מזמר זמירות נעימות, ומנגן נגונים נעימים, וכל הנאספים עונים אחריו במקהלה וכלם יוצאים במחול ומרקדים רקוד של חג, ובאמצע הרקוד פורש לו זקני הצוהל מן העגול, עומד על ראשו, מגביה את רגליו למעלה ומתהפך וקורא בחיל:

„אקונץ אף ארץ־ישראל!!"

וכל החבריא מחקים אחריו וכל חלל האויר מתמלא קולות שונים של זקנים ונערים, סימפוניה נהדרה:

„אקונץ אף ארץ ישראל!!

— — — פאר ארץ ישראל!!"

כך, „בשביל ארץ ישראל". זו היתה משאת נפשו של זקני ונשמת חייו. תמיד היה מדבר על אדות ארץ ישראל, תמיד הביע את געגועיו עליה, תמיד השב מחשבות ללכת אל ארץ חמדה זו. היא היתה הגיגו ביום וחלומותיו בלילה כל ימי חייו. אבל[1]...

בימי ילדותי היותר קדומה, בהיותי בן שנתים פרש זקני מכל עסקיו ויקדיש את כל זמנו לתורה ולעבודה. זקנתי פתחה חנות של מכלת ובשמים ונהלה אותה בחריצות וזקני פנה אל בית המדרש. והיה מנהגו לקום בכל יום, בין בקיץ בין בחרף, בשעה הרביעית לפני עלות השחר, הלך לבית המדרש ולמד עד זמן התפלה, התפלל ולמד את שיעורו בש"ס, אחר התפלה עד השעה הראשונה אחר חצות היום. אז חלץ את תפליו וילך הביתה, סעד את לבו, לקח ספר מוסר ויעיין בו עד שהגיעה עונת המנחה, או שב אל ביהמ"ד ויהי שם עד שעה מאוחרת בלילה.

ותקופה אחת זוכר אני שהיה צם בכל יום ויום. רק בלילה אחר ששב מביהמ"ד היה סועד סעודה חרבה, פת לחם, דג מלוח וכוס תה, וכן ממחרת, וכן בכל יום, צם וסועד סעודה פעוטה וחרבה. כן נהג במשך הרבה שנים.

---

[1] כאשר נתן ההוק הצבאי החדש בשנת 1874, המפטיר חובת הצבא על כל איש, אמר וקני: הפעם יבוא משיח, כי ראה בחלום בני ישראל הולכים לארץ ישראל גדודים גדודים של חילים עבריים.

ואחר תקופת הצומות הללו לא סעד במשך כמה שנים תבשיל של בשר אפילו ביום השבת. והיו מעמידים בשבילו בתנור מיוחד תבשיל של חלב ליום השבת, ואני הילד הייתי משתתף עמו בקערת החלב תחלה ואחר כך בקערה הכללית של בשר אשר לכל בני הבית.

אלו הן דרכי זקני בילדותי הקדומה. כשגדלתי נודעה לי סבת הנהגתו, אשר אדבר עליה להלן.

בהיות זקני בן חמש עשרה שנה נשא את זקנתי, ילדה פעוטה ויפה מאד, מרת שרה צירל, בת הרב הגדול ר' בנדט מקראז, הסמוכה לקלם שתי פרסאות. ר' בנדט היה חתנו של הרב הצדיק המקובל ר' אליהו[1] קראזר אשר זר של אגדות נפלאות וספורי מופתים הכתירו את שמו. אחיה נודעו למדי בנפות ליטא וזמוט, האחד הוא הגאון הנפלא ר' יהושע העשל עליאסון שהיה אב"ד בשאקי, ינובא[2] הסמוכה לקובנה, שווינציאן וסייני (בפ' סובלק), גאון וחכם וחרוץ, והיה נקרא "ראש הברזל" על חכמתו וחריצות שכלו. והאח השני של זקנתי היה ר' יצחק (ר' איצילי) הקראזי[3]. זקני יצא לגור בקראז ויכונן שם ביה מסחר למנופקטורה. ויהי לו היום למסחר והלילות לתורה אשר שקר עליה בכל לבו ונפשו. לרגלי מסחרו היה נוסע לוורמס לקנות בד פשתן וליתר ערי אשכנז.

אחר איזו שנים של מסחר מוצלח קנאו בו אנשים רעים ויעלילו עליו שבבית מסחרו נמצאת סחורת חוץ האסורה לבא במדינה. צפוי היה לעונש גדול מנשוא ויברח מעירו וילך לאיישישוק וישקוד שם על התורה ביחד עם חברו ליב פישל'ס.

בימים ההם מלך ניקולי הראשון ובני ישראל הריחו תיכף ריח של גזרות קשות, הגבלות ומועקות הנשקפות לישראל בימים הקרובים לבא. אז נאספו גדולי הדור בווילנא ויטכסו עצה במה להלחם נגד הגזרות, נמנו וגמרו... להרים את דגל התורה והאמונה ולעשות את ווילנא מרכז רוחני, שממנו תצא תורה ואורה לכל ישראל יושבי רוסיה. התורה תהי תרים בפני הגזרות העתידות.

ויקראו גדולי ווילנא מאיישישוק, מוולוזין ומשאר ערי ישראל, מרכזי התורה, לאברכים מופלגים שכבר עשו חיל בתורה ויאספום ווילנאה, ויאגדום לאגודה אחת, הוגי תורה לשמה כל הימים וכל הלילות.

בין האברכים הללו שנקראו לווילנא היה גם זקני. שם שקד על למודו ויהי לאחד מגדולי התורה בווילנא.

---

1) והו שמי השני אשר נקראתי על שמו. עיין בפרק הקודם.

2) עיין בפרק "המוסריים" ובמאמרי "תולדות בעלי המוסר", המליץ תרנ"ו.

3) עיין בפרק "ווייגובה".

בימים ההם נתודע אליו אחד מבעלי בתי ווילנא, אדוק ואוהב תורה, בעל חנות של בגדים, ושמו הירש לפידות. ולו בן, נער בן שלש עשרה שנה שוקד על התורה. ויחל האיש את פני זקני לנסות את בנו בלמוד ולשפוט עליו אם יש תקוה שיהיה „למדן". זקני בחן את הנער וירא כי ברכה בו. ויפצור צבי לפידות בזקני שילמד לבנו תורה. זקני חמל על הזקן ויקח את הנער אליו וילמדהו תורה במשך שנה תמימה. אז יצא שם הנער לעלוי בווילנה ויהי לגאון בישראל. והו הגאון הנאור ר' אלכסנדר משה לפידות[1] האב"ד דראסיין אשר נהג בזקני כבוד גדול, מנהג תלמיד לרבו המובהק, כל הימים.

אחר איזה זמן שב זקני אל עיר מגורו קראז וימשיך את מסחרו עד שנשרפה העיר, נשרף גם ביתו ומחסן המנופקטור שלו ואבד כל רכושו. אז חכר אחוזה קטנה „וסילישקי" הקרובה לקראז ועסק בעבודת האדמה. בימים ההם התירה הממשלה ליהודים לחכור אחוזות להתעסק בעבודת אדמה וגם לקנות קרקעות. כמובן בשבתו באחוזה הרבה לשקוד על למוד התורה בהיותו שוקט בכפר באין מפריע. את האדמה הלא עבדו, כמובן, האכרים. אחר תום זמן חכירת האחוזה החזיק בית משרפות י"ש „ראוב"[2] אשר בין שאוויל ובין קלם. זה היה בתקופת ה„אטקופ" הידועה. בזמן שמכס הי"ש היה קנין כסף יהודי והפקידים והמשגיחים והשומרים בבתי משרפות הי"ש היו יהודים, אנשים מלומדים יודעי תורה ומדע, המה חלוצי ההשכלה הברלינית שחדרה אז בגליל זמוד. אלה ה„ברלינים" נושאי הקולטורה האירופאית ומפיציה במבואות האפלים של יהודי ליטא וזמוד.

בבית משרפות „ראוב" ישבו פקידים יהודים לשמור על המכס, היו ביניהם לומדים שנתפקרו וכל הימים עברו עליהם ועל זקני, החרד והחרוץ, בוכוחים על האמונה והדת, התורה והפלפול ועל — — ה ע ל מ ת מכס הי"ש ע ל פ י ד י ן. זקני הראה להפקיד דעת „התוספות יום טוב", כי בשעה שהממשלה מגדילה את המכס יותר מכפי הראוי אז מותר להשתמט מן המכס המופרז. ומכס הי"ש הגדילו והפריזו החוכרים היהודים עשרת מונים עוד יותר מהמכס היסודי של הממשלה, בודאי שאפשר להשתמט ממנו. כך הוכיח זקני לפני הפקיד אשר צריך היה להודות לזה, כי על כן כך פסק „התוספות יום טוב"...

אחר איזה זמן עזב זקני את „ראוב" וישב הוא וביתו אל עיר מולדתו קלם.

---

1) עין בספר „ישיבת וויליאן".

2) על כן נקרא גם בשם ר' אייזיק ראובר.

היו לו שני בנים ושלש בנות. בנו הבכור ר' אליעזר בנדט היה מופלג גדול בתורה וסוחר. התחנך כנהוג בחדרים ובישיבות וידע גם הוויות העולם. כאשר נגזרה הגזרה מטעם ניקולי הראשון להסיר מעל היהודים את הבגדים הטרדיציוניים היה זקני הראשון בעירו אשר מלא אחר הפקודה בבנו שהיה אז בן שלש עשרה שנה. הלבישו תיכף בגדי אירופא. אמר מוטב לחנך את הנער על פי דרך החדשה בנעוריו, בכדי שלא יעשה עליו רושם לרעה אם יהי מוכרח להחליף את בגדיו בהיותו גדול. ר' אליעזר בנדט בחל ברבנות ויהי לסוחר ושקד על התורה כאביו ודודיו. הוא ישב והגה בתורה זמן ידוע בווייגובה ב„החדר" הידוע אשר לגיסו ר' ברוך. שם יסד חברה משניות וחברה ש"ס לפני קומץ היהודים שהיו בווייגובה אז. בנו הצעיר שמואל מאיר עלם מופלג יפה תואר וחרוץ מת בן שבע עשרה שנה. כאשר יבוא להלן.

בינתים השיא את בתו הבכירה שיינא לר' ברציק אלטשול בן הגאון ר' אביגדור אלטשול האב"ד בבייסוגולא. את בתו השניה השיא לר' ברוך פייבלזון, איש עשיר, ירא אלקים ואוהב תורה ולומדיה בכל נפשו, תושב העירה ווייגובה (עיין פרקו המיוחד) ואת הבת הצעירה רבקה. היא אמי. השיא לאבי הרב ר' בנימין שנקרא אז בשם „העלוי מראסיין".

הוא נולד בראסיין בשנת תקצ"ט לאביו ר' צבי למשפחת גן, מוצא המשפחה מעיר לבוב בגליציה. משפחה זו התנוססה לפנים בלבוב לכבוד ולתהלה ומקרבה יצאו חכמים וסופרים. אך לפני מאה שנים בערך התרוממה משפחה אחרת בלבוב ותריב במשפחת גן בחמת קנאה, ומפאת הריבות והמשפטים והתלאות אשר עברו על משפחת גן מצד מקנאיה עזבו בני המשפחה ההיא את גליציה ואחדים מהם התישבו בעיר פלונגיאן בקצה ארץ זמוד על גבול קורלנד ופרוסיה.

ראשית חנוכו קבל אבי כנהוג בהחדר. אחר כך למד גפ"ת מפי מורה מיוחד לו, הרב הגדול הצדיק רבי שמואל פרומקין ז"ל מקלם (הוא אבי הרב ר' ליב פרומקין שישב ב„פתח תקוה" מחבר ספר „אבני זכרון"). בלמודו בש"ס כבר נראו כשרונותיו הנפלאים ובהיותו בן ט"ו שנה כבר הגיד שיעור בגמרא לפני קבוצת בחורים, למד ולמד ושמו יצא לתהלה בכל הגליל.

באלול שנת תרט"ו, בהיות אבי בן שבע עשרה שנה, ארס לו את אמי, ובאלול תרי"ז חגגו את חג הנשואין. והיה סמוך על שלחן זקני, אבי־אמי, בקלם כנהוג. הכבוד והאהבה ששררו בין הזוג הזה, בין אבי ואמי, היה יותר מן הרגיל. בין הקוים היסודיים של היחס ההדדי שלהם היה נכר ומחבלט קו רוחני ואצילי. אמי היתה מתאמצת תמיד למלא כל מחסורי אבי בכדי להנעים לו את שקידתו על התורה. היתה מביאה לו בעצמה או על

ידי משרתת גלוסקאות, קפה ומיני מתיקה אל בית המדרש. ואבי מצדו השתמט תמיד מהשתמש בשרותה, באמרו: בתו של ר' אייזיק הגדול, איך אפשר שתשרתני!? כך חיו חיי אהבה ונועם, חיי עונג אצילי ורוחני בשנה הראשונה אחר חתונתם. אז נולדתי אני בנם הבכור, באחד במרחשון תרי"ה.

כשבועים אחר שנולדתי, עוד טרם חגגו את חג „פדיון הבן" שלי — שלחו הורי אמי את אבי, האברך הצעיר, אל אחי־זקנתי, הגאון ר' העשל שהיה או אב"ד בשווינציאן ללמוד תורה מפיו ולקנות חכמה „הלכה למעשה".

אותה המהירות שמהרו הורי הזקנים לשלוח את אבי אל דודי ר' העשל מבלי לחכות אפילו לחגיגת „פדיון הבן" — היתה תמיד לחידה בעיני. אך בבואי לקובנה (תרפ"ב) נפתרה חידתי. אחות אבי, הדודה ראשא, ספרה לי, כי הורי הזקנים יראו ופחדו שלא ילמד חתנם הצעיר, הוא אבי, לדרכי גיסו, חתנם הגדול ברציג אלטשול, שהוא היה קצת משכיל ומגוהץ בימים ההם. פחדו פן יתחמץ העלוי הלז וימהרו וישלחוהו מביתם.

על מזבח אהבת התורה הקריבו הורי את אהבתם ההדדית ואת חיי העונג והנועם שלהם. ויעזוב אבי את אשתו הצעירה והאהובה בת עשרים ואחת שנה ואת בנו הילד הפעוט בן שבועים ימים וינד נדוד למרחקים. ואמי נשארה שוממה בבית הוריה ואהי אני, הילד, שעשועיה ותנחומים לנפשה העגומה.

אולם געגועיה על בעל נעוריה עצמו עד מאד ולבה נשבר בקרבה. מי יודע את לב האשה הצעירה היהודית של הימים ההם? הלא הצניעות והתמימות של אמותינו סגרו על מסגר את דל שפתותיהן. לאהבתן, לגעגועיהן ולשאיפותיהן היו רק לבן קבר...

לא עברה שנה אחר עזוב אבי את אמי, חלתה ותמת ביום העשרים והשנים לחדש אדר שני שנת תרי"ט, בהיותה בת עשרים ושתים שנה, ותעזוב אותי, הילד הפעוט, בן שנה אחת וארבעה חדשים, על ברכי הוריה, זקני, שהקדיש את עצמו כליל לפתח את רוחי וזקנתי לכלכלתי ולהתפתחות גווי.

ד. וקנתי מרת שרה.

אמותינו הזקנות, בנות הדורות שעברו, כבר קנו להן שם טוב בספרותנו. כל סופרינו החדשים תארו את פרצופיהן והליכות חייהן בשרד נאמן וספרו לדור על אדות תומתן, צניעותן ומסירות נפשותיהן לבעליהן, למשפחותיהן ולעמן. אולם גם בין בנות הדורות ההם היו נשות חיל מצוינות ועולות בכשרונותיהן והליכות חייהן על יתר אחיותיהן.

אשה מצוינה היתה זקנתי שרה צירל. מצוינה גם ביפיה גם בחכמתה גם בחריצותה, בידיעותיה את ספרותנו העתיקה ובמסירותה אל עמה ותורתו.

היא נולדה בשנת תק"ע בקראז[1]. היתה בת זקונים להוריה הרב הגדול ר' בנדט ואשתו מלכה, אבות הגאונים ר' העשל ור' יצחק ז"ל (עיין להלן). היתה יפת תואר ויפת מראה עד מאד. ותגדל ותפרח בבית הוריה כשושנה ותהי להן למשיב נפש לעת זקנותם. אולם יפיה הסב מורת רוח להוריה, כי בכל עת שיצאה הילדה ברחוב העיר היו הסטודנטים הפולנים[2] דולקים אחריה למען הסתכל ביפיה. על כן מהרו וישיאוה לזקני בהיותה ילדה בת אחת עשרה שנה.

בשנים הראשונות אחר חתונתם היה הזוג עוסק בתורה. זקני, אברך בן ט"ו שנה שקד על למודו כמובן, אולם גם זקנתי, האשה־הילדה הזאת, עסקה גם היא בתורה, אמנם לא למדה מן המקור הראשון, את שפת עבר לא למדו אז לנערים ומכ"ש לנערות. אך שקדה על כל ספרי האגדות והמדרשים אשר תורגמו בשפה היהודית המדוברת. ותצטין האשה הצעירה בידיעותיה הרבות באגדות חכמינו שהיו שגורות על פיה ותוכל להתחרות בידיעותיה עם רבנים וגדולים, בשגם אלה האחרונים לא שמו לב אל חלק האגדי שבתלמוד, כנהוג...

הפיוט האגדי של ספרותנו העתיקה, הספורים והעובדות שבאו במדרשים, אשר ספגה זקנתי אל נשמתה הלהיבו בלבה שלהבת אהבה אל עמה ואל תורתו. ה ת ו ר ה היתה הנקודה היחידה אשר אל תוכה התרכזו כל הליכות חייה וכל תקוותיה בתבל. הרבה פעלה לטובת בחורי הישיבה ששקדו על למודיהם בעירה, הרבה עבדה בשביל החזקת לומדי התורה וגם השתדלה להקל מעל בעלה את עבודת מסחרו למען יוכל לשקוד על תורתו שעה יתרה.

ויהי כאשר נולדו לה בנים ובנות אז התרכזו כל שאיפותיה לראות את בניה גאוני ישראל, בנותיה רבניות ונכדיה גדולי הדור — כאחיה.

— „היהיו נכדי כרבי העשל וכרבי איצל? — שאלה פעם אחת בילדותי הקדומה. שאלתה יצאה והתפרצה מתהום לבה ומעומק נפשה. כי האידיאל שלה היו אחיה.

אחי זקנתי:

לא לחנם היו אחיה האידיאל של זקנתי, האח האחד רבי יצחק

---

1) מרגלא בפי האברים: Kelme visi selmiai, Krazai visi grazi. — הקלסים כלם שרומים, הקראוים כלם יפים.

2) בקראז היה או בית ספר ביטוי, גימנסיה שהעבירה אחר סרר הפולנים לשאוויל. גם בית ספר גבוה שהעבר לווילנא ומשם לקיוב, היא האוניברסיטה הקיובית אשר על שם וולדימיר.

קראזר, הוא היה אחד מגדולי ישראל. ביחוד הצטין בבקיאותו בש"ס ופוסקים ובשקידתו הנפלאה על למוד התורה.

הוא היה סוחר במנופקטור והיה נוסע לחוץ לארץ לקנות סחורת ידו ובשבתו בעגלה לא פסק פומיה מגרסא. עגלתו היתה מלאה ספרים שלקח אתו בדרכו. ואחר ששב לעירו, מנסיעתו הרחוקה, לא היה בא ישר אל ביתו אלא שלח את העגלות המלאות סחורה אל ביתו והוא סר ישר מן העגלה אל בית המדרש ושם עמד כל היום וכל הלילה בארון הספרים ולמד ולמד...

כך גדלו געגועיו על ארון הספרים שבביהמ"ד, עד שנצמד אליו, כמעט ששב אל עירו ושכח את ביתו ואת משפחתו ואת העולם ומלואו.

(הוא ישב בתקופה אחת והגה בתורה ב„החדר" אשר לר' ברוך פייוולזון בווייגובה, כאשר יבוא להלן).

הוא התחתן עם הגאון ר' יוס'לי סלוצקר (פיימר או בהמר שמוצאו מביהם). בן הגאון, ר' זעליג בהמר היה חתנו. האחרון הוא אחיו של הפילוסוף וההיסטוריקון הידוע ישראל בהמר, שהיה גדול בתורה, אך התמכר אל ההכמה ועזב את אשתו ובניו בסלוצק והלך לאשכנז ולמד חכמת ישראל, כתב ספר „כיצד מעריכין" ו„כל כתבי ישראל בהמר". אביו הגאון הצטער מאד על בנו זה שחשבו לגאון ויצא והתפקר. ולא חפץ לדעתו. אולם אחר כמה שנים, התגעגע עליו מאד ובקש מאת בנו לשוב אליו, ביחוד השתוקק ללמוד ממנו „קדוש החדש" כי מכל התורה כולה לא עלה ביד הגאון ר"י להבין את הלכות „קדוש החדש" להרמב"ם ז"ל, בהיותו משולל ידיעת החשבון והתכונה וע"כ קרא את בנו אשר קנה לו חכמה ודעת אליו, ללמדו את הפרק הזה. ישראל בהמר נענה לשאלת אביו ובא סלוצקה ונשאר שם כל ימי חייו.

גדול ממנו ומצוין מאד היה אחיו הצעיר ממנו—רבי העשל עליאסון.

הוא היה גאון נפלא, חריף, עוקר הרים, ובקי בכל חדרי התורה. מלבד גאונו וגדלו בתורה היה חכם מחוכם בהוויות העולם ודרשן נפלא לוקח נפשות בנאומיו החרוצים והמחוכמים. בנעוריו נתקבל לרב בעיר שאקי (פ. קובנה) ומשם מנוהו לאב"ד בעיר יאנובה הסמוכה לקובנה.

בעת ההיא יסד הגאון ר' ישראל סלנטר ז"ל את „בית המוסר" בקובנה ויהי הדבר למורת רוח להגאון ר' ליב שפירא שהיה אב"ד בקובנא אז, ויהי הוא והגאון ר' ישעיה האב"ד סלאנט ודודי ר' העשל לאגודה מתנגדת ליסוד „בית המוסר". המה ראו את הנולד ופחדו תמיד פן ברבות הימים יפרשו אנשי „המוסר" מן הצבור ויתפרדו ל„כתה" מיוחדה ונוספו גם המה על הכתות הצוררות אשה את רעותה בישראל.

והיה כאשר דרש ר׳ ישראל סלנטר דרושו בשבה המוסר ושלח ר׳ ליב האב״ד מקובנה שליח מיוחד אל דודי ר׳ העשל ליאנובה, בא לקובנא ודרש נגדו דרוש נפלא כיד חכמתו הטובה עליו, בבית המדרש עצמו שדרש ריי״ס את דרושו, והיה מחליש את הרושם של הדרוש המוסרי׳.

פעם אחת חגגו לומדי הש״ס בינובה סיום הש״ס. לחגיגה הזמינו מקובנה את הגאון ר׳ ישראל סלנטר. בנאום, „ההדרן״, הרבה ריי״ס לדבר על למוד המוסר ונחיצותו. תיכף כאשר גמר את נאומו נאם דודי ר׳ העשל נאום חריף ונעים נגד למוד המוסר.

ביאנובה פרצה מחלוקת גדולה נגדו. קבוצת קנאים החלו לפגוע בו על — על האשה הצעירה והיפה אשר נשא וטיל עמה לפעמים. אולם עוד יותר גדול חמת קנאתם על אשר השפיל את כבוד גאונותו להתרועע עם פחח אחד מבני העיר. האחרון היה אומן יודע את אומנותו ואציל־רוח במדה ידועה. הוא התקרב אל הרב וזה קרבהו גם כן. דבר כזה לא יכלו „פני״ העיר לסלוח להרב ויריבו בו. אחד מן התקיפים לחץ את הרב פעם אחת אל הקיר ממש, והכריחו להבטיח לבלתי התרועע עם הפחח. אך הרב סבל יסורים ולא הבטיח. הקנאים הסבו לו לר״ה יסורים הרבה. בא לבקרו אחיו ר׳ יצחק מקראז. הוא ראה בעני אחיו ומסר דינו לשמים. התנפל אל תוך ארון הקודש וצעק: אהה, אלקים, למה עזבת את אחי את ר׳ העשל הצדיק ונתת לרודפיו לדכאהו! היה מעשה ובנו של ראש הנרגנים, אשר התאמץ להכאיב להרב בכל אשר יכול, הלך לבית המרחץ. ישב ורחץ על יד קלחת הרותחים. פתאם התפוצצה הקלחת, הרותחים פרצו על גופו של אותו הצעיר ועשוהו לגל של עצמות. ותהום כל העיר. ראו בזה אצבע אלקים אל נקמות ביריבי הרב.

מינובה נתקבל לאב״ד בעיר שווינציאן (פלך וילנה). ימים רבים ישב על כסא הרבנות בעיר ההיא. הרבה פעמים התבקש לקבל רבנות בערים אחרות, אך בני שווינציאן לא נתנו לרבם האהוב לעזוב אותם. כי אהוב וחביב ונחמד היה לכל בני העדה, ויכבדוהו ויעריצוהו בכל לבם ובכל נפשם.

כוחו וגבורתו בתורה התבלט ב„כחא דהיתרא״ שהשתמש בו בכל שאלה ושאלה שבאה לפניו. אבא ספר לי, כי בהיותו יושב לפניו בתור תלמיד, היה מתפלא תמיד על אופן החלטתו בשאלות. תמיד פסק „כשר״, רק לעתים רחוקות הטריף.

פעם אחת בא לפניו קצב אחד ו„בוקא דאטמא״ בידו. השאלה היתה חמורה מאד. ר׳ העשל עמל בשאלה זו הרבה. הקצב השקיע את כל הונו, שמונים רובל, בקנית השור הזה שטבח, ועתה הוא עומד נרעש ונפחד לאבד

על ידי פסק הרב את כל רכושו. פתאם פנה הרב אל הקצב ושאלהו: „הגד נא איך הוא רצונך בשאלה זו, שיטרף השור או יכשר?" הרב הביט ישר אל עיני הקצב וחכה ברתת לתשובתו. הקצב, יהודי תמים ופשוט, ענה בתמימות: „מה שייך רצוני? מה שתצוה התורה כן יהיה!" פני הרב נתכרכמו ובלב נשבר פסק להומרא והטריף.

כאשר יצא הקצב נאנח הרב ואמר אל אבי: הטפש הלז, בהבל פיו אבד את כספו. הענין הוא כך. השאלה הזאת היא חמורה מאד. כל הפוסקים מן הראשונים עד האחרונים כלם מטריפים. רק אחר עמל רב עלה בידי למצוא דעה קלושה אחת שנוטה להכשיר. להסמך על זה נגד כל הפוסקים אי אפשר. אז אמרתי אצרף לדעה זו גם את דעתי הפרטית וביותר את דעת הקצב, שהיא יוצאת בודאי מקירות לבו ואז אילו היה הקצב אומר בפרוש שרצונו להכשיר את השור, אז חשבתי שיש לי שלש דעות והייתי סומך על זה והכשרתי. אבל מה לעשות והוא, הקצב, הביע ההפך ממה שרציתי והרס את בניני.

לפני חג הפסח מתרבות השאלות מאד, והיה יושב הרב ופוסק: כשר, כשר, אך לפרקים היה אומר לאבא: „נו, צריך גם להטריף".

פעם אחת ישב בלשכת הבית־דין שלו, הוא, הדיינים וטובי העיר. פתאם נכנס אל החדר איש מגושם, עוטה מעיל עב, חגור חבל פשוט ובידו שוט, פונה במהירות אל הרב ושואל: רבי, אני הנני כהן, המותר לי לקחת גרושה?" השואל נעץ עיניו בהרב וחכה בדפיקת לב אל תשובתו. הרב לא חשב הרבה וענה לו: מותר לך, מותר לך!" הכהן השואל יצא בלב שמח והדיינים ובעה"ב תמהו מאד. היתכן? רב פוסק לכהן שמותר לו לקחת גרושה!

אז פנה הרב אליהם ואמר: האם לא ראיתם ולא הכרתם ע"י מהותו של האיש, לבושו ועמדתו לפנינו כי ע ג ל ו ן הוא? גם על דעתו לא עלה בשאלתו ענין של נשואין, אלא ענין של ב ע ל ע ג ל ה. אין כל ספק, איזה לץ התלוצץ בגס הזה ואמר לו, שבהיותו כהן אסור לו לקחת גרושה... ב ע ג ל ת ו ועל כן פנה אלי כשהוא מזוין בשוטו ומעילו מוכן לצאת לדרכו.

על גדלו וחריצותו כנוהו בשם „ראש הברזל" – ר' העשלע די אייזרנע קאפ[1]) ושמו בתור גאון נתפרסם בימים ההם עד למרחקים. פנו אליו בשו"ת מאמריקה. יש בידי כתבי ידו וגם כתבי יד הגאון ר' יצחק אלחנן מקובנו והגאון ר' מרדכי גימפל מרוזינוי שנשאו ונתנו עמו בשאלות ותשובות והוא

1) לילינבלום מביא אותו בכנוי זה בכתביו—. אולם מצינו בחור בעל פלפול נפלא אמתי כי היה פשפן באשר כתבתי.

היה עונה לכל שואליו בקצרה ובפשטות עד להפליא. הוא היה מתרחק מן הפלפול ואהב לרדת לעומק הפשט של הסוגיא באורח הגיון ופשוט.

פעם אחת התוכח עמו אחד מבעלי הפלפול. ר׳ העשל הוכיח למתנגדו כי רק הפשט וההגיון הבריא הוא יסוד התורה ולא הפלפול הפורח באויר והביא על זה ראיה מגמרא בדרך חדוד. שם מסופר „לא הוו ידעי רבנן מאי „סלסלה ותרוממך״ (ר״ה כ״ו) עד דשמעי אמתיה דבי רבי שאמרה לאדם אחד שהיה מתעסק בשערות ראשו – „עד מתי אתה מסלסל בשערותיך״. וכאן צריך להבין, האפשר שחכמינו לא ידעו פרוש פסוק בתנ״ך עד שזכו לשמוע פירושו מפיה של שפחה. אלא הדבר הוא כך. חכמינו ידעו פירוש המלה „סלסלה״ שמכוון לאופן הלמוד בתורה, רק לא ידעו בדיוק לאיזה אופן מכוונת מלה זו, אם לדרך הפלפול או לדרך הפשט. להתעמק ולהבין את מאמר התורה במקומו. או, כששמעו איזו שפחה מבטאת מלת „סלסול״ למי שמסלסל בשערותיו, אז הבינו את תוכן המלה בכל היקפה כפי שמקובל בין ההמון, הבינו שפירושו של „סלסלה״ הוא דרך הפשט, כי המסלסל בשערו איננו לוקח שער אחת מפאה זו ושער אחת מפאה אחרת ומסלסלן יחד, אלא לוקח את הפאה ומסלסלה במקומה, במקומה...

הרבה אגדות יצר ההמון בשווינציאן על רבם האהוב. רובי דרשותיו עדין שמורות בזכרונותיהם של אנשי העיר עד היום הזה, זה חמשים שנה. (מר ישג״ב, ישעיה גציל בק בווילנא, היה מוסר לי כמה וכמה מחדודיו ודרשותיו. מר קוברסקי בקיוב, ספר לי ספורים רבים על אודותיו). בסוף ימיו נתקבל לאב״ד בעיר סייני פלך סובלק, שם העריצוהו כל כך עד שחשבוהו לאיש מופת. קבלה היתה בידם, כי בבוא הרב סמוך לבית בוער באש בשעת דליקה, אז תיכף נעצרת האש. וכמה פעמים, בשעה שנפלה דליקה בעיר, השתדלו שיבוא למקום הבערה...

בערך שנת תרכ״ד, לעת זקנותו, נסע לבקר את בניו בדווינסק ובקובנה. בקובנה הביאו בניו ומיודעיו צלמון בכדי לצלם אותו מבלי שירגיש. כי בימים ההם נמנעו החרדים ממכונת הפוטוגרפיה באמרם, כי הפוטוגרפיה מסירה מעל פני האדם את צלם אלהים. דודי הרגיש והבין כי דבר לאט עם האנשים הסובבים אותו. חקר ונודע לו הדבר, אז אמר מה לכם להסתתר, הבה אכין את עצמי כדבעי וצלמוני כהוגן. התמונה הפוטוגרפית שלו, כשהוא מעוטף בטלית ותפילין נעתקה למהדורות רבות ונמצאו למכירה בהרבה ערים כמה שנים אחר מותו. מקובנה נסע לבקר את עיר מולדתו קראז. לשם נסעה וקנתי לראות את פניו ותקחני גם אותי. הייתי אז בן שש שנים. הוא נסתלק בסייני בערך שנת תר״ל.

בני דודי, האחד יעקב רבינוביץ, איש למדן, חכם וסוחר בדווינסק והשני ר' משה גר בקובנה. חתן ר' משה הוא מי שהיה חברי בישיבת ר"א גורדון בקלם, צעיר חריף ובקי בעל שכל ישר וסברן, שמעון הימלפרב. כמדומה שהוא דיין בפילדלפיה.

ה. זקנתי ובנותיה.

„כאמה כבתה" — מאמר מקובל. ואמנם המאמר הזה נתקיים בשלמות אצל זקנתי. אהבת התורה שבערה תמיד בלב זקנתי עברה אל בנותיה. בתה הבכירה שיינא אלקא הקריבה את חייה על מזבח התורה. דודי, בעלה, ברציג אלטשול, ישב בממל בפרוסיה, והיא בעיר מולדתה קראז. כל מעיניה וכל שאיפותיה בחיים היו להשיא את בנותיה לרבנים, בנים לא היו לה אז. בהיותה משוללת כל רכוש עבדה ועמלה בכל כחותיה בכדי לכלכל בכבוד וברוחה את חתניה שהיו סמוכים על שלחנה ושקדו על התורה. בת אחת, מלכה, השיאה להרב ר' חיים וואלף קריגר, איש צדיק תמים בכל דרכיו והיה רב בעיר סאפיזישקי סמוך לקובנה. בניו הם הרה"ג ר' ישראל אבא קריגר רב בבוסטון והד"ר משה קריגר מנהל בית החולים של הדסה בצפת. בתה השניה באשא, נשאת להרב הגדול ר' אליעזר ווילקנסקי שהיה מו"ץ ודיין באיישישוק ואח"כ יצא להשתקע בארץ ישראל. בניו הם האחים העובדים על שדה הספרות והישוב החדש בארץ אבותינו, הסופרים והאגרונומים יצחק, מאיר ומרדכי ווילקנסקי. ואת הבת הצעירה רבקה השיאה להרב הגדול ר' בנימין מילייקובסקי אב"ד לעדת היהודים החרדים בקניגסברג.

היא השיגה את מטרתה — באהבת התורה. לעת זקנתה נולדו לה שני בנים. האחד משה אלטשול סוחר חרוץ בממל והשני ישראל אביגדור שהרחיק נדוד לאפריקה. חתניה היו רבנים ובניה — סוחרים.

בתה השניה של זקנתי, פיגא סתירל הצטיינה בלמדנותה בספרות התלמודית, אמנם ביהודית, כאמה. וכן באהבת התורה. היא היתה לאשה לר' ברוך פייבלזון ויחד יסדו שם את בית־האב שהיה מפורסם לשם ולתהלה בכל הגליל בפזרון הצדקה ואהבת התורה וה„חדר" שהקדישו לתורה בביתם, כאשר יובא בפרק מיוחד.

והבת הצעירה השלישית, רבקה היא אמי, שהצטיינה בכל המעלות שהיו אחיותיה מצוינות בהן ועלתה עליהן ברוך לבה, עדנת נפשה ואצילות רוחה, אולם מדותיה ותכונות נפשה לא הספיקו להתפתח, כי נקטפה באביב עלומיה, כאמור למעלה.

מות אמי עשה רושם גדול על אחיה הצעיר שמואל מאיר, שהיה

כרוך אחריה ואהבה מאד. צערו ויגונו על מות אחותו היה גדול מנשוא. ואחר חצי שנה למות אמי חלה גם הוא וימת בן שבע עשרה שנה ויקבר על יד קבר אמי.

כשהייתי מבקר בלוית זקנתי את קבר אמי, בילדותי, היתה זקנתי מראה לי את קברו של דודי שמואל מאיר שהיה סמוך על יד מצבת אמי והיה מכוסה רצפת אבנים אדומות.

מותם של הבן והבת הצעירים והרעננים במשך שנה אחת העטה צעיף אבל כבד על זקני וזקנתי ויגון עמוק וחד חדר מעמקי לבותיהם ומפאת אבלם ויגונם פרש זקני לגמרי מכל עסקיו ויקדיש את עצמו לצום ולתפלה וללמוד התורה כליל ויקבע לו מקומו לתורה ולתפלה בבית המדרש הישן, הוא—

ו. המרכז הרוחני שבקלם.

כן, בית המדרש הישן שמש או מבצר להיהדות העתיקה, הלמדנית בעיר מולדתי, מגדל עוז לתורה וליראת אלקים. שם התפללו ולמדו זקני העדה ונכבדיה, נושאי דגל התורה ולומדיה „ארזי הלבנון" שבעיר, אדירי התורה, עמודי הדת והאמונה אשר לעדת ישראל בקלם, עדה שלא נמצא בה אף עם הארץ אחד, כאמור למעלה. שם נמצאת גם הישיבה הגדולה של הימים ההם, אשר הדַיָן הרב החריף ר' יצחק גרַב עמד בראשה. שם התנוססו חברת הש"ס הגדולה, בכמות חבריה ובאיכותם, חברת „משניות", „עין יעקב", „מדרש", „חיי אדם", אשר מהן ינקו כל בני העיר מן הקצה צוף אגדות חכמינו והזינו את נפשם במזון רוחני ממקור התורה. משם נפוצו קוי המאור שבתורה לכל בני העיר ויאירו בכל מושבותיהם.

בית המדרש הישן הזה עמד על הככר הגדולה של חצר בית הכנסת על יד בית הכנסת עתיק היומין ובית המדרש החדש הקטן ממנו. חצר בית הכנסת נמצאת בטבור העיר על יד דרך המלך, הוא הכביש העובר דרך העיר, שהוא הרחוב הראשי בקלם. ככר החצר גדולה ורחבת ידים וצורתה כעין דלתא, היתה אז מוקפה גדר של עץ מעשה שבכה וצעצועים ומשוחה בשער ירוק, ושערים לגדר ממזרח, מצפון ומדרום, שערים גדולים ופתחים קטנים. הגדולים היו פתוחים ביום שבת והקטנים בימי החול. וכל הככר היתה מכוסה בירקרק דשא, ציצים ופרחים מהמדי עינים. ואנחנו ילדי העברים היינו משתעשעים על הככר בשעות התפלה. מתגוללים על העשב הרך, מפוזים ומרקדים וממלאים את כל חקי הקונדסים, שנים הרבה טרם שנתפרסמה נחיצות הגימנסטיקה בישראל.

בימי ילדותי בנה הקהל בקרן מערבית דרומית של החצר בית מדרש

חדש בשם „הקלויז" החדש, על ידו נבנה בית „גמילות חסד" ועל יד הבית הזה נבנה בית דירה מיוחד בשביל ר' ליבלי חסיד (אחר כמה שנים לעזבי את עיר מולדתי נבנה בחצר ביהכ"נ על יד הכביש בית מיוחד בשביל האב"ד ונקרא בשם „בית הרב").

בית הכנסת של העיר הוא עתיק לימים, בנין עץ גבוה מאד מבית ומחוץ, מגדלים ולשכאות לבית, המוסיפים עליו הוד ותפארת. מצוין ביפיו, בגבהו ובמראהו. ארון הקודש כלו מעשה חרש וחושב, צעצועים, מקלעות ותמונות של חיות משונות, עצים ופרחים מרהיבי עין, הכל פתוחי עץ מעשה חרש אמן נפלא. בפנה אחת מצאתי חרות עליו שם האמן: צבי ברודא. על מנורות נחשת התלויות לפני ארון הקודש נרשם שנות תקע"ט ותק"פ.

הרבה אגדות פלא מכתירות את בית הכנסת הזה. הרבה האמינו כי המתים מתפללים בביהכ"נ בלילות. יש אשר באזניהם שמעו את רננת המתים ואימת ביהכ"נ היתה מוטלת על בני העיר. ומה גם לפנים כאשר היתה העיר קטנה וביהכ"נ נמצא מחוץ לעיר. וגם אמנם קרה מקרה מוזר בביהכ"נ. זקני ספר לי: פעם אחת ראו באמצע הלילה, כי ביהכ"נ מלא אורה, וקול אדיר, קול של תפלה ובכי מתפרץ מביהכ"נ. מיד נאספו נשיאי העדה אל בית הרב ויחליטו לבחור סגל הבורה לשלחם אל ביהכ"נ לראות במחזה. בראש המלאכות הלך השמש הראשי ובאימה ופחד פתחו את הדלת החיצונית ונכנסו אל המסדרון. ויהי כי נגשו אל מול הפתח הפתוח מן המסדרון אל ביהכ"נ פנימה, נרעשו ונזדעזעו מאד. ראו נרות דולקים בכל המנורות התלויות, דלתות ארון הקודש פתוחות לרוחה ועל השלבים עומד מת עטוף תכריכים, ראשו שקוע בתוך ארון הקודש ומשם יוצאים קולות משונים, יבבות וילולות וממלאים את כל חללו של ביהכ"נ. לב כל אנשי המלאכות נמס מפחד וברכיהם פקו. הלא עיניהם רואות עד כמה אמתית היא האגדה על דבר המתים המתפללים בביהכ"נ! אולם השמש גבר על פחדו, כי חזקה עליו פקודת הרב, ויאמץ את לבו ויעל על שלבי ארון הקודש וימהר ויתקע בחפזון בתוך חגורת התכריכים אשר המת חגור בה וצעק בקול: „לך למנוחתך!" (סגולה בדוקה המקובלת בעם, להתגבר בה על המתים) אז חרד המת ויוציא את ראשו מתוך ארון הקודש והנה „המשוגעה"! האשה המטורפה אשר גרה אז בעיר... בימי שלותה הכינה לה תכריכין ושמרה אותם גם בימי ירידתה ושגעונה. ובלילה ההוא התגנבה חרש אל בית הכנסת בשעה שהתפללו שם תפלת ערבית ותחבא, וכאשר יצאו המתפללים לבשה את התכריכים, הדליקה את הנרות במנורות ותפתח את ארון הקודש, הכניסה את ראשה אל תוכו ו...תתפלל.

אז פג כח האגדה והפחד אשר הפיל ביהכ"נ בלילות על התושבים, סר כלו. נשאר רק בלב הצעירים אשר עצביהם עוד לא נתחזקו.

פ ר ק ש נ י

א. ילדותי.

נולדתי בעיר מלאה לומדים וחרדים, באטמוספירה של תורה ויראה, בסביבה של קדושה וטהרה, בראשון במרחשון שנת חמשת אלפים שש מאות ושמונה עשרה.

זקנתי מטרה לי, כי נולדתי מת, חתול בכתונת של עור, ובעמל רב ובסגולות בדוקות, בתקיעת שופר, בתפלות והשבעות עלה בידי הורי להקיצני ולהשיבני לתחיה. בהיותי בן שנה וארבעה חדשים מתה עלי אמי ותעזבני על ברכי אמה, זקנתי, אשר הקדישה את כל חייה לי, לנכדה הפעוט, הזכרון היחידי לבתה הצעירה והאהובה, שנקטפה באביב חייה בעצם ימי פריחתה, ותהי לי זקנתי, לי הילד העזוב מאביו ואמו, לאם רחמניה, אומנת ודואגת להתפתחות גויי; ויהי לי זקני, אבי־אמי, אב רחמן, מורה, מחנך ומדריך. ודואג להתפתחות רוחי ושכלי. עוד לא מלאו לי שלש שנים וזקני כבר נסה לפתח את שכלי. הוא חד לי חידות, ספר לי ספורים קטנים שיש בהם מקומות תמוהים, והיה אומר לי: „נו, כאן יש לשאול, כאן יש להקשות קושיא. נסה נא, מה יש לשאול?"

בהיותי בן שלש שנים, זוכר אני, כבר גלו לי רז זה שהיתה לי אם יפה וטובה ואיננה, כי לקח אותה אלקים. כך ספרו לי הילדים הגדולים ממני, והייתי מסתכל על פני רקיע השמים, ששם שוכן שדי ובקשתי שם את אמי. ונדמה לי לפרקים, כי רואה אני אותה והיא עוטה מעיל לבן ומרחפת עם להקת העננים הקטנים שהם בודאי אמותיהם של ילדים אחרים. וכשראיתי קבוצת עננים צחורים קלילים שטים על פני האופק הייתי שואל וחוקר את זקנתי: „איזוהי אמי, איה?", וכשגדלתי מעט, כאשר כבר ספרו לי על דבר המתים החילותי לפחוד את העננים האלה. תשוקתי לראות את אמי אלצתני אמנם להסתכל על פני הרקיע, הייתי מסתכל באימה ופחד ומתחבא בחיק זקנתי וצועק צעקה גדולה מרוב מורא ופחד: הוי אמא, אמא, הנה היא, היא מביטה עלי, קוראה לי, הוי, מפחד אניו" גם בלילות נדדה שנתי מפחד ואימה. ומרוב בכי חליתי את עיני. ימים רבים טפלה זקנתי ברפאות עיני והודות

לטפולה המרובה נרפאו כליל עד שמצאו הורי אפשרות, בהיותי בן ארבע שנים, למסרני אל החדר.

אמנם עוד טרם שנמסרתי אל ה„חדר" היה זקני כבר מחנך אותי ביהדות. לקחני אל בית המדרש, עמדתי על ידו בשעת התפלה, והתבוננתי אל המתפללים, אל תנועותיהם והתלהבותם. ביהוד משך את עיני שכנו של זקני. על יד זקני היה „מקום" ר' הירשל (הנזכר למעלה בפרק א') והייתי זוחל על הקרקע, מתגנב בלאט ומסתכל בפני ר' הירשל הלוהטים והמפיקים הוד נורא בשעת תפלתו. הרושם, אשר הטביעו עלי פני ר' הירשל אז, לא נמחה מלבי עד היום, זה קרוב לששים שנה!

אכן, רק בימי החול צריך הייתי לזחול על הקרקע בכדי להסתכל בפני ר' הירשל, שהיו מכוסים בטלית שהפשיל מעל לראשו למטה. אך ביום השבת יכלתי להסתכל בו בכל אות נפשי. כי רק בימי החול חבשו בני קלם ירמולקה בראשם ועטפו את ראשם בטלית, אך ביום שבת ומועד לא הסירו את כובעיהם מעל ראשם כי לא העלו את הטלית מעל לראשם אלא על הכתפים. וכך התפללו בפנים גלויים וראש בלתי מכוסה בטלית, בודאי בכדי שלא לעשות אהל ביום השבת, ע"י עטיפת הטלית מעל לראש. נכר היה כי ה„ירמולקה" שחבשו בראשם חרדי קלם לא נחשבה לדבר שבקדושה כשהיא לעצמה, אלא טפל, כדי שלא ילחץ הכובע את התפילין. ומה מגוחך היה בעיני בבואי לערי הדרום וראיתי אנשים בורים וגסים בבואם לביהכ"נ חובשים ירמולקה בראשם בשבת ומועד, ומושכים את הטלית על הראש ועל הפנים וחושבים את הירמולקה לתשמיש קדושה. ראיתי בקיוב, אנשים מגולחי זקן ואוכלי מאכלות אסורות כשבאים לביהכ"נ חובשים ירמולקה בראשם ותוגרים מתניהם בחגורה, ובביהכ"נ הכוראלי!

ווכר אני את ערבי השבתות בבית המדרש המואר ואת עונג השבת הרך והצוהל שהיה שפוך על פני המתפללים, המקבלים את פני שבת מלכתא. כמו חי אראה את פני זקני ופני חברו ר' ישראל ברודא, שהיה דרכם להפגש יחד אחר התפלה על יד ארון הקודש וברכו איש את רעהו בברכת שבת. ר' ישראל היה לבוש קפוטה של אטלס ואבנט אטלס רחב יחגור, בראשו חבוש שטרימל של שער ופניו מפיקים נוגה וזיו והייתי מסתכל חליפות בפני זקני הנעימים והאהובים לי ובפני ר' ישראל המאירים, ולבי הפעוט עלץ וימלא עונג וגיל — עונג שבת!

פעם אחת, באותו מעמד, הרכנתי את ראשי תחת ארון הקודש וראיתי לתמהוני, רשת של קורי עכביש פרושה תחת הארון ויהי הדבר לפלא בעיני, מקום קדוש כזה וקורי עכביש! היתכן?

וכשהייתי שב עם זקני מביהמ"ד הביתה וזקני זמר לו בהתהלכו בחדר אנה ואנה את הזמר „שלום עליכם", „בואכם לשלום מלאכי השלום" הייתי רואה בעיני רוחי מלאכים צחים מרחפים בכנפיהם הלבנות וממלאים את כל חללו של הבית אורה ושמחה. פני זקנתי שהיו יפים עד מאד, נהרו ושביס השבת שלבשה בשעה שברכה על הנרות הוסיף עליה לוית חן והוד. עיניה הטובות היו מפיקות חמלה רבה בהביטה אלי ברגעים אלו, ותקחני על זרועותיה ותנשקני ותלטף את לחיי באהבה ורחמים רבים, ולבי מלא חום ועונג על כל גדותיו. ביום השבת בבוקר הלכתי עם זקני שוב ביתה המדרש. בשעת קריאת התורה צחקתי עם בני גילי בחצר בית הכנסת הרפודה ירק דשא ופרחי חן, ואחר סעודת הצהרים, כשכל בני העיר ישנו שינת שבת, התאספו חברי הילדים אצלי בבית זקני, טפסנו ועלינו על העליה וערכנו סעודה מן המגדנות, האגוזים הצמוקים והנופת אשר נתנה לי זקנתי „לכבוד שבת" בשביל הסעודה. ושם על העליה שחקנו במשחקים שונים, טעמנו גם אנו הילדים טעם של עונג שבת כמו הגדולים.

אחר שינת הצהרים, כשהלך וקני ביתה המדרש היתה זקנתי קוראה ב„צאינה וראינה", „במנורת המאור" בנגון יפה ומושך את הלב. ואני יושב לי על ברכיה, מסתכל בעיניה היפות וסופג אל נפשי הרכה את הפיוט האגדיי והרוח האצילי המנשב מן הספרים והספורים הללו...

וכנטות יום השבת הנעים ובבית שרר חצי אופל, היתה זקנתי לוקחת אותי על זרועותיה, מאמצת אותי אל לבה ומזמרת חרש, חרש ומר נוגה מלא געגועים על איזה עולם טמיר ורחוק, והיתה מסתכלת ומסתכלת בי בחבה גדולה ובתוגה חבויה, ועיניה מפיקות עצבון טמיר, צפיה נעלמה, והיתה מלטפת ומלטפת את לחיי וממשיכה את נגונה בעצבון וחבה יחד.

מי יודע לב אם. אולי ראתה בי אז את תמונת בתה, אמי, החביבה, וזכרונה עלה על לבה ברגעים הנוגים הללו.

וכשהחלו הכוכבים נוצצים התנערה זקנתי ממחשבותיה, העמידתני על ברכיה ותפלל בדממה ובקול רועד: „דער גאט פון אברהם פון יצחק און פון יעקב, באהיט דיין פאלק ישראל אין דיינער לויבע[1], דער ליבער שבת קודש גייט דאהין. די וואך זאל קומען צו אונז צו מזל און צו ברכה, אמן"— ואז ידעתי כי גז השבת הנעים, חלף הלך לו והמלאכים הטובים עמו.

הנגון הנוגה והעצוב של זקנתי, שהיה כה מתאים אל חצי האופל השורר בחדר, שהיה כה מרגיז את העצבים ומזעזע את הנימים הטמירים שבלב ושהיה

---

1) לא „לויבע" כמו שאומרות בפעמים נשים משוטות, כי אם „לויבע" שמשמעה בשפת אשכנז „סוכה", לאמר שהקב"ה ישמור את עמו ישראל בסוכתו.

מדגיש את חלוף המשמרות, משמרת השבת היפה והנעימה במשמרת החול הכהה והאפל — הנגון הזה פעל עלי אז בילדותי הקדומה פעולה עצומה ועשה עלי רושם אדיר וחזק עד מאד. ובמשך כל ימי חיי, כנטות השמש, שמש השבת, לבוא, נפשי מתרגשת ומתרוממת. עצבון לא ידעתי שחרו, פורש כנפיו עלי ואני מתהלך בחדרי בדד אנה ואנה, שקוע במחשבות ומזמר לי חרש את אותו הנגון שהיתה זקנתי מזמרת באזני בשעה זו. וכה אוהב ברגעים אלה בחורף, לזמר את מזמורי התהלים של „ברכי נפשי"! במזמורים הללו, ב„שירי המעלות" אני מוצא תמיד הד ילדות, וגעגועים על שירה נעלה והתרוממות הנפש — נפש זכה ותמימה של ילד...

ברגעים אלה של שבת בין השמשות, ברגעים של התעוררות והתרוממות הנפש הייתי מוכשר תמיד ליצירה. הרבה מחשבות נולדו בלבי ברגעים כאלה, הרבה רעיונות. יש שנשארו כך בעולם המחשבות ויש אשר הוצאתי לפועל. ברגעים כאלה החל לפעמני הרעיון ליסוד האגודה הראשונה של „חבת ציון" בוילנה, הרעיון ליסד אגודה לאומית רוחנית מוסרית אשר התבלטה אח"כ באגודת „בני משה"; בשעה כזו התבשלה בי המחשבה על יסוד הפרקציה „ירושלים" ועוד, כאשר יובא להלן דבר על מקומו.

ב. החדר הראשון.

מלמדי הראשון היה משה ר' שמואל'ס. הוא היה חכם וחרוץ יודע להלוך לפי רוח הילדים כאחד הפדגוגים שבזמננו, כמובן, בטעם הימים ההם. הוא היה ראש להקת המשחקים בפורים. בהיותו איש חכם ונבון מלא תפקידו של המן, היה חוגר חרב וכובע נחשת בראשו, את פניו היה צובע בצבע אדום וכלו אומר גבור ונערץ, המן ממש. בתלבושת זו היה הוא וחבריו, המשחקים, מתפללים ביום הפורים בבית המדרש, כך העמיד בבתי אנשי העיר את החזיון של אחשורוש ואסף צדקה בשביל עניים. ולהקת תלמידיו אוהביו מלוים אותו בכל אשר פנה.

על פי התנאים שהיו בינו ובין הורי הילדים צריך היה להחזיק בחדר אחד־עשר ילד. אולם הרבי התחכם ללמד עשרים ושנים ילדים. אחד־עשר הילדים היתרים היו חבוים בסוכה אשר על יד החדר, והיה משמר יוצא ומשמר נכנס, בחדר נמצאו רק אחד־עשר ילד שהיו נכנסים ללמוד בשעה קבועה ומחליפים את אלה שכבר למדו את „שיעורם" ויצאו אל הסוכה במקומם. מעין מחלקה מקבילה דהאידנא.

החלותי ללמוד „אלף בית", ובה„זמן" הראשון רכשתי לי ידיעת הקריאה וגם החלותי ללמוד „חומש". ב„זמן" השני למדתי חומש, חומש ופירש רש"י

וגם משניות. זאת התורה אשר רכשתי בשנה הראשונה ללמודי בחדר הראשון שלי, חדרו של משה ר' שמואל'ס.

החדר הזה ומלמדי הראשון השאירו בזכרוני רושם יפה. מלמדי זה, כאמור, ידע להתהלך עם הילדים הפעוטים לפי טעמם והיה משחק עמהם ומרנין את לבותיהם בחדודים וספורים. וקנה את לבותינו לאהבה אותו. בחדר עמדה מטה גדולה ורחבה בעלת ארבעה כלונסאות. בראש הכלונסאות מתוח גג של קרשים על כן נקראה מטת הרקיע (הימלבעט). ווילאות אחוזים בגג המטה החוצצים בפני השוכב בה. מטה זו היתה של הרבנית, אולם בשבת בצהרים היה הרבי ישן בה ואנחנו הילדים, כאשר התאספנו בשבת בצהרים החדרה, מחויבים היינו לעשות אגודה אחת לסחוב את הרבי ממטתו ולהעמידו על רגליו. הרבי היה עושה עצמו כאלו מסרב לקום, והילדים סחבוהו וירקדו מרוב שמחה.

בקומו ממטתו נטל את ידיו ויוסיף לצחק עמנו ולספר לנו ספורים נעימים ואחר זה למד לנו פרקי אבות ועוד.

את הרצועה של מלמדי הדור ההוא אינני זוכר, בטח לא תפשה מקום בחדרו של משה ר' שמואל'ס. פנים זועפים, צעקות, געורות, צביטות ומכות לחי לא נשמעו בחדר זה. הוא התחכם לברוא עונשים בשביל הילדים הפושעים על פי טעמו ורוחו. פעם אחת נכשל ילד אחד בעברה. התפלל ביום השבת תפלה של חול. כשנודע הדבר להרבי ביום הראשון, העמיד את הילד על ספסל בפנה אשר על יד הפתח. נתן בידו האחת מטאטא ארוך ובידו השניה „סידור" וכשעמד הילד מזוין בכלי אלה הוכרח להתפלל בקול רם „נשמת" של שבת. ויהי הילד לצחוק בעיני הילדים.

כה עברה עלי השנה הראשונה בחדר בלי זעזועים, ולא השאיר לי זכרונות מרים וקשים. רק פעם אחת קרה מקרה מרגיז. אותו המשמר הקונטרבנדי, ז"א הילדים שהיו חבוים בסוכה, השתעשעו על יד הסוכה — הייתי גם אני ביניהם, ישבנו על גדר וזמרנו את ההימנון הלאומי הפולני „נַשָּׁא פולשָׁה" — הימים היו אחר מרידת פולין של שנות 4—1863, שמע זאת אופיצר פולני ויתנפל עלינו בהתמרמרות נוראה. באורח פלא נצלנו מידיו. האופיצר היה מגדוד העונשין של מורביוב אשר עבר אז את כל ארץ זמוט לארכה ולרחבה ו„ישקיט" את המרד בידו החזקה.

גדודיו של מורביוב פרשו על נוף זמוט ויכסו את עין הארץ. תפשו את החצרונים הפולנים, בעלי האחוזות הגדולים והקטנים ויעשו בהם שפטים נוראים. גם על היהודים עבר כוס. ביום ששי אחד נכנסו אל עירנו הרבה אלפים חילים רוסים, מחיל המתנדבים. הם נשאו על כובעיהם אות הצלב,

והיהודים קראו את הגדודים הללו „ראשי הצלב" (צלם קעפ). וימלאו החילים את כל בתי העיר ויאכלו את כל אשר מצאו ואימה גדולה נפלה על כל התושבים היהודים וירגזו באהליהם שנכבשו בידי אלפי הצבא.

ביום השבת בבקר, כשעת התפלה היתה מהומה ומבוכה בעיר. בין הנתפשים הובא גם ר' מאיר גרימזר, איש זקן ונשוא פנים, למדן ירא שמים ובעל צדקה—אחד מן הטפוסים היותר מצוינים בין אחינו בדור ההוא. הוא גר בכפר גרימז ויעלילו עליו האכרים כי נתן ידו עם ה„פריץ" ויתפשוהו החילים ויביאוהו העירה. כפשע היה בינו ובין המות, כל בני העיר חרדו לחייו ולא היה לאל ידם להצילו. והנה נשמעו יריות ברחוב הכביש, ועשן היריות התפשט באויר וימת כל לב. חשבו כי ביריות הללו הומת ר' מאיר החביב. אך לא כן היה הדבר. את עונש המות החליפו במלקות. הפשיטו את בגדיו בראש הומיות וילקוהו בשבטים וישלחוהו לנפשו.

באותו היום הובאו שבויים פולנים הרבה העירה, ידיהם אסורות על גבם ומהם חולים, שוכבים סרוחים על עגלות, גם נפצעים והרוגים סחבו החילים אתם ותהום כל העיר ולב בני ישראל נמס מפחד ווועה.

ביום הראשון יצאו צבאות מורביוב מן העיר ותחי רוח התושבים. אולם השאיר בה מצב, גדוד קטן, ואנחנו הילדים פחדנו גם אותם, ויראנו ללכת החדרה, כי החילים רדפו אחרינו והושיטו נגדנו את רוביהם לאמר, ירה תירו. על כן נפסק למודנו לזמן מה.

בין כה וכה עבר עלי „הזמן" השני ללמודי בחדר הראשון, שם „גמרתי" חוק למודי במקרא ובמשנה, כלומר למדתי חומש עם פרש"י וגם איזו מסכתות של משניות, ומה חסר עוד? חכמת הדקדוק לא ידעו בני קלם, ולא עוד אלא שהרחיקוה מגבולם מפני חשש מינות וגם תנ"ך לא למדו מפני טעם זה ובכן ראו הורי, כי כבר גמרתי בשנה אחת את ה„קורס" הראשון וימסרוני אל מלמד ג מ ר א.

ג. החדר השני והשלישי — האחרון.

כן שש שנים נמסרתי אל אליה מיכל ללמדני גמרא. למדתי מסכת ביצה וכל מה שלמדתי נחרת תיכף בזכרוני. פעם אחת כשהקיץ זקני משנתו באמצע הלילה הקיצותי גם אני, ישנתי במטתו. שאלני זקני מה למדתי בחדר. ספרתי לו, ואגיד לו עמוד גמרא בעל פה כשאנחנו במטה בחשך. וישאלני זקני: איך אתה זוכר את כל אלה? ועניתי בתמימות: לא, אינני זוכר, אך רואה אני את כל הדף עומד נגדי ואני קורא לפניך. הילד התמים לא הרגיש כוה דבר יוצא מן הכלל, ביום, כשהאור משמש אני קורא בגוף הגמרא

ובלילה, בחשך, אני קורא בגליון העומד לפני עיני רוחי. כשאני זוכר את הדבר עתה נדמה לי שהיתה מכונה פוטוגרפית במוחי, או כמו שקורין עתה „זכרון של ראיה" עצום ונפלא.

כשהייתי מקיץ בשעות הלילה ההן, ברביעית אחר חצות, התענגתי לקול קריאת השמש אשר התהלך ברחובות קלם וקרא בקול יפה, אדיר וחזק את הקריאה הזאת: „ישראל עם קדושים! שטייטאוף! שטייטאאוף, לעבודת ה־בו־ר־א־א־א!!!" והקול היה הולך ומנסר בחלל האויר האפל, והיה חודר דרך התריסין אל חדרי היהודים ומעירם ומעוררם משנתם, וקמו בזריזות וירוצו לבתי הכנסיות לזמר ולשבח לבורא עולם בזמירות ותהלות בן דוד.

בחדר הזה של אליה מיכל בבית נמוך ואפל, שעמד בהגן אשר אחורי חצר בית הכנסת, כבר היו ילדים בני שבע־שמונה שנים, וכבר שחקנו יחד בשחוק יותר רציני מאשר בחדר הראשון, צחקנו ב„ריקרוטים". חלק מאתנו היו „חוטפים". חטפנו אחדים מחברינו, אסרנו את רגליהם בחבלים, במקום שלשלאות של ברזל, הובלנו אותם אל חדר הקהל, העשוי לדבר על ידינו והחזקנו אותם עד אשר הובלנו אותם אל מקום ה„קבלה" (Priem), שם העמדנום לפני הפקידים, האחרונים הכו כפם על הראש ואמרו „לֶבֶ"ן, לאמור גלח את הראש וחסל. הריהו חָיָל...

כל מעשה „החטיפה" עד „הקבלה" נלוה בטענות ומענות של הורים עניים, שנחטף בן היחיד שלהם. בכיות וילולות של הנחטפים, אבירות מצד ראשי הקהל ומצד החוטפים, חוכא ואיטלולא מצד הפקידים—הכל כמו אצל הגדולים, וכמנהג בעלי בתים גבוהים...

בחדר הזה כבר שמעו אזני מעשיות על שדים ורוחות ומזיקין המשוטטים בעולם. בין מנחה למעריב, כשהרבי היה בביהמ"ד ישבנו יחד בכנופיא ותחת רושם חצי האפל השורר בחדר מסרו הילדים איש לרעהו מעשיות משונות וספורים מבהילים אשר עשו רושם מבהיל על לבי הרך ועל נפשי המתפעלת לשמע כל דבר היוצא מגדר הרגיל.

במצב מרוגז כזה קרה פעם אחת מקרה לא טהור בחדר: הרבנית עלתה על העליה לסיר שם את „נכסיה" סמרטוטיה, התקרה לא עצרה כח לשאת את הגו הצנום והרזה של הרבנית הדלה ותשבר תחתיה. הרבנית נפלה אל תוך החדר על ראש התלמידים וענן כבד של אשפה ופיח ועפר תחוח מלא את כל חללו של החדר ויכס על התלמידים ועל הספרים ועל הרצועה ויהי החדר לחרדת אלקים. אז נמסרתי אל מלמד גמרא אחר שנקרא ר' לייזר. איש ידוע חולי, מוכה שחפת, בעל עינים טרוטות ואדומות, ועצבים נרגזים

ורגזנותו עברה גם עלינו הילדים. הוא היה למדן יותר גדול מאליה מיכל אך מפני מצב רוחו ומחלתו לא עשינו חיל אצלו בלמוד.

הכשרונות הנפלאים שהצטינתי בהם בחדרי הראשון והשני לא נכרו בלמודי בחדר הזה וישים זקני את לבו לדבר...

פעם אחת הקיצותי לפני עלות השחר ואשמע זקני מדבר ממטתו אל וקנתי: שמעי נא[1] הילדים, נכדינו, הם עלוים, גם הילד פה — כיון אלי — גם ילדי פיגא. אלא שהמלמדים משחיתים אותם ומאבדים את כשרונותיהם הטבעיים. זקנתי נבהלה מאד ותרם ראשה מעל הכר ותשאל בחרדה: אוי, ומה לעשות? — מה לעשות — ענה זקני — צריך אני להקדיש את עצמי להם. אשב ואלמד להם תורה עד שיגדלו ויתפתחו כדבעי וחסל. — טוב ויהי ה' עמך — ענתה זקנתי ותשוב למנוחתה.

זקני אמר ועשה, שכר עגלה הושיבני בתוכה ויובילני אל העירה ווייגובה ששם ישבה בתו פיגא, אם יתר נכדיו „העלויים".

פרק שלישי.

„ווינובה".

העירה הקטנה הזאת היתה לי עיר מולדת שניה אחר קלם. בה עברו עלי ימי ילדותי, בה התפתחו כשרונותי, נטיות רוחי והגיונות לבי, בה הונח יסוד חזק לידיעותי בתלמוד על ידי זקני ובה הנצו הנצנים הראשונים לידיעתי בספרות העברית החדשה.

עירה קטנה זו לא נודעה לפנים אפילו לבני הגליל הזמודי. כי קטנה היא ומצערה ועשרת משפחות היהודים שנמצאו בה אז, כלם היו חיטים, בורים, שקועים במחטם, במלאכתם ופרנסתם הפעוטה ודבר לא היה להם עם אחיהם בני הערים הקרובות. היא היתה ככתם שחור על שמי היהדות הזמודית הלמדנית הבהירים.

כמאתים משפחות נוצרים בעירה זו ורחוב גדול עולה דרכה קלם. ורחוב אחד פונה אוזבנטה. בטבור העירה ככר גדולה ועל ידה בצה נרפשה; על גדות הבצה נמצא בית התפלה לקתולים.

ובתי היהודים אשר בעירה בנויים על יד הככר, סמוך אל בית התפלה של התושבים, כי שם השוק. שם מתאספים האכרים בכל יום הראשון

---

1) או לא קראו איש ואשתו בשמותיהם הפרסים כי אם: שמע נא, שמעי נא. צניעותם של אבותינו!

והיהודים החיטים עושים עמהם חוזה ללכת הכפרה לתפור להם, לאכרים, בגדים ושמלות.

והיו כל בני העיר יוצאים אל הכפרים אשר מסביב לעירה ועוסקים במלאכתם כל השבוע ושבים הביתה ערב שבת עם חשכה. והיו מושחים את נעליהם בעטרן והולכים אל בית המדרש, הרקוב הנוטה לפול תחתיו, שאיש אינו זוכר מתי נבנה ועל ידי מי נוסד, קבלו את השבת ומהרו הביתה לאכול את הלפתן החביב עליהם וירדמו שנתם עד הבוקר. ובבוקר מהרו שוב אל בית המדרש ויפללו וימהרו הביתה ויאכלו את הצ׳ולנט ואת הקוגל וירדמו שוב עד הצהרים.

אחר שינת הצהרים התאספו כל בני העירה הגדולים עם הקטנים על האחו אשר לפני ביהמ״ד ויתגוללו על הדשא ויתהוללו ויצחקו כילדים קטנים ויבלו כל היום בצחוק וקלות ראש; אז התפללו מנחה וערבית וימהרו להכין את שקיהם ותרמיליהם, את המספרים ואת המכבש ללכת בבוקר השכם הכפרה ולשהות שם עד ערב שבת הבא.

כה חיו יהודי ווייגובה מדור דור. כה נולדו וגדלו והעמידו דור חדש של חיטים, כדמותם וכצלמם. כה הזקינו ומתו וגויותיהם הארוכות והגדולות — כי היו חסונים כאלונים וגבוהים כברושים — הובלו לקבר אל הערים הסמוכות.

אולם באותם הימים שבאתי ווייגובאה כבר היו פנים אחרים לעירה זו. בעת ההיא כבר נמצאו בה יהודים אחדים שלא עסקו בחיטנות. היה שם חזן, שוחט ומלמד, גם שני סוחרים. אחד מהם מפורסם לא רק בווייגובה אבל גם בכל הסביבה, ברוחו האצילי, באהבת התורה, בפזרון נדבותיו ובמסירותו אל עמו וקדשי האומה. היה הגביר בכל הסביבה ונדיב לב מאין כמוהו, זה דודי בעל אחות אמי, פיגא —

א. ר׳ ברוך פייוולזון.

ר׳ ברוך ב״ר יוסף היה יליד ערזווילק (פלך קובנה) קרוב ושאר להגאון ר׳ ישראל סלנטר והג׳ ר׳ שאול טוביה קצנלבויגן ז״ל (בס׳ „אהלי שם״ נמצאת רשימה קצרה של המשפחה ההיא). הוא היה איש חכם ונבון, ישר וחרוץ, ופולני חצרוני אחד מסביבות ערזווילק, שחכר מאת הממשלה את אחוזת לובשי אשר על יד ווייגובה ואת המלון אשר בעירה. מסר ביד ר׳ ברוך את הנהגת האחוזה והמלון, ויעתק את מושבו מערזווילק ווייגובאה.

החצרונים היושבים באחוזותיהם הסמוכות לווייגובה הכירו מהר את ישרו וחריצותו של ר׳ ברוך וימסרו בידו את עסקיהם וישא ויתן באמונה ויעש חיל בעסקיו הפרטים ויגדל האיש וירכש לו אחוזת אדמה בעירה ומחוצה לה ויפרוץ מסחרו בארץ למאד.

אז שם ר' ברוך לבו למצב אחיו היהודים השפל ויצא אל אחיו וירא בעניות דעתם ושפלותם וישם אל לב.

ותהי ראשית מעשהו לבנות בית מדרש חדש, לעשותו מרכז לתורה ולתפלה. ויבחר כברת אדמה משדותיו ויבן עליה בית מדרש רחב ידים ויתנהו לנחלה לבני העדה.

ויבן בית גם בשבילו בטבור העירה, בית גדול בן שמונה חדרים מרווחים ויקדיש חדר אחד הפונה מזרחה, חדר מפואר ומואר, לתורה, ויקן ספרי ש"ס ומדרשים ומפרשי הש"ס ופוסקים ויתנם בארון אשר העמיד באותו ה„חדר".

ויהי לו ה„חדר" למקדש מעט, אולם הוא היה טרוד בעסקיו הגדולים שרבו מיום ליום, ולא היה ביכלתו לקבוע עתים לתורה רק לפרקים. על כן החליט להחזיק בחדר ההוא בקביעות אחד מן האנשים אשר תורתם אומנתם, לפרנסו ולמלא כל מחסוריו. למען יהיה לבו פנוי לעסוק בתורה ולהעלות בחדר ההוא נר תמיד ואור התורה אשר אהב מאד.

בחמש שנים הראשונות קבע מושבו בחדר ההוא, בערך שנת תרט"ו, הרב הצדיק ר' יצחק הקראזי (עיין לעיל) וישקוד שם על התורה יומם ולילה. אחריו השתקע שם הסופר המדקדק ר' אריה ליב גורדון (מחבר ספר „משפטי הלשון העברית") ואחר שגרש האחרון את אשתו וברח למרחקים, אל נפות הדרום, קבע מושבו בחדר ההוא ר' דוד יצחק אסתרמן מזגר (מחבר ס' „מגן דוד" על משניות) ואחריו דודי ר' אליעזר בנדט ואחריו ר' בר גיסיש מקלם.

ושמע ה„חדר" יצא בין אחינו יושבי הגליל וינהרו אליו רבים מאנשי הרוח, גדולי התורה, מכל הסביבה ויבואו להנפש שם מטרדותיהם ולהתענג על הכנסת האורחים הנאצלה של ר' ברוך, אדון הבית, שהיה מוקיר רבנן ומחבבם בכל לבו, ועל רוח האצילות החופף על ה„חדר" תמיד.

בין האורחים הנעלים שבאו לעתים קרובות לבקר את החדר היו הגאון ר' יעקב האב"ד דקראז ובחור אחד, שחור וצנום, מופלג בתורה, „הירשל מערזווילימ". זה האחרון היה שארו הקרוב של ר' ברוך והיה בא אליו להסתופף בצלו. הליכות הבחור הזה, תנועותיו והיותו שקוע בדמיונות העידו, כי מלחמה סוערת בלבו והיה בא לווייגובה להשקיט המית רוחו.

הבחור השחור והסוער הזה, הירשל הערזווילימי, שהיה בא בלוית אביו ר' שלמה וויגובאה אל בית ר' ברוך, היה אחר כך לפרופיסור, ושמו נודע בהיסטוריה הציונית — הפרופיסור הרמן שפירא בהיידלברג...

בלבו סערה אז מלחמת האמונה וההשכלה. האחרונה נצחה. אולם

לחלוחית של אותו ה„חדר" היתה קימת בלבו גם אחר שהיה לפרופיסור...

מלבד אהבת התורה אשר בערה בלב ר' ברוך היה אוהב את הבריות ועושה חסד גם לשונאיו והמתחרים בו. ידו היתה פתוחה לכל, והיה ירא שמים ועושה לו גדרים וסיגים לשמור על קדשי האומה וסגולותיה.

בית המשקה שלו היה סגור ביום השבת, הוא לא החזיק „שבת גוי" בבית המשקה, כאשר נהגו גם החרדים אלא סגרהו ביום השבת לגמרי. הרבה נלחמו בו על זה, האכרים, החצרונים וגם הפקידים אשר צבאו על בית המשקה ביום השבת, אך הוא טמן את המפתחות ואת בית המשקה לא פתח, וסיג לסיג עשה לו לבלתי דבר לועזית ביום השבת עם שום איש, אפילו עם פקידי הממשלה.

בערב יוהכ"פ לפני כל נדרי, היה פונה אל קהל המתפללים ובקש מהם סליחה, פן נגע באחד מהם לרעה במשך השנה או לא יצא ידי חובתו נגד מי, אעפ"י שכל בני העירה ידעו, כי אך טוב וחסד הוא עושה לכל אחד מהם כל הימים.

וכמוהו כן היתה אשתו, דודתי. היא היתה יפת תואר עד מאד, חכמת לב וחרוצה. הצטינה בידיעותיה הרבות בספרותנו העתיקה, באגדות ומדרשים וביותר באהבת התורה אשר היתה לה מורשה מאת הוריה (עיין לעיל פרק ב'), ותהי עזר לבעלה גם בעסקיו גם במעשה הצדקה והחסד וביחוד בהשגחתה ושימת עינה על המרכז הרוחני שבביתה — ה„חדר" [1].

ויהי כי בנים נולדו להם, ויקדישו ר' ברוך ואשתו את כל מעיינם לחנוך בניהם. אהבת התורה אשר קננה בלבות הזוג הזה כל הימים התרכזה מעתה אל נקודה אחת, ללמד את בניהם תורה עד שיהיו גדולי ישראל.

יוסף אליעזר הבכור ושמואל אביגדור הצעיר ממנו היו ילדים בעלי כשרונות טובים, בני שש שבע שנים למדו גמרא אצל מורים מומחים שישבו בה„חדר" בקביעות, אך הוריהם לא הסתפקו במצב הלמוד שלהם, כי שאפו לגדולות.

בעת ובעונה ההיא בא וקני עמי לוויגובה, אל בית חתנו ר' ברוך, ללמד לבניהם, נכדיו, ולי, תורה.

ובאותו ה„חדר" שהיה קדוש ימים רבים לתורה קבע זקני מושבו, ויקדיש את כל עתותיו, כל מעיניו וכל כחות נפשו לנו נכדיו הילדים...

---

1) עד כמה נדלה חכמת לבה תעיר עובדה זו. פעם אחת חלתה בתה היחידה, כי כרעה ליפרת, ותקש בלידתה. המצב היה מסוכן כל העצות והתחבולות מצד המבקרים לא הועילו. או ננשה אל דורתי אשה אחת, מומחית ותיעץ לשפוך מים תחת מטת היולדת בחור פטלה ברוקה. דודתי נערה בה: „לא, לא! והו בשוף!" אשה, במצב מסוכן ולפני חמשים שנה!

ב. סדר הלמוד והשעשועים.

חברי הסופרים מרבים לספר על החושך ששרר בחדר, על המלמדים הבוערים אשר העמיסו על הילדים משא למודים שאין מוחם תופס ולא נתנו להם לבלות זמן מה במשחק־ילדים ולפתח את גום. מספרים על הרצועה ששלטה שלטון בלתי מוגבל בילדים והיתה רודה תמיד על גבי ילדי ישראל; כי הילדים היו סגורים כל היום וכל הלילה בחדר מעופש, צר ולח ולא ידעו לשאוף רוח; את הדר הטבע לא ידעו ואת תכלת השמים לא ראו ילדי עוני אלה באשמת המלמדים הנבערים וההורים הטרודים וכהנה. ואני, מזלי גרם, כי לא ידעתי את כל אלה ולא נוסיתי בזה. כבר כתבתי למעלה שמלמדי הראשון משה ר' שמואל'ס ידע להתהלך לרוח הילדים ולהרנין את לבותיהם הרכים כפי אשר השיגה ידו. והחדר הזה השאיר בלבי רושם יפה וזכרונו עולה לפני תמיד לטובה. אולם שני חדרי המלמדים אשר אצלם למדתי גמרא בראשונה — כבר היו מן הטפוס הידוע לרעה. אך לאשרי לא ארכו ימי שבתי שם. לא עברו שני זמנים וזקני הצילני מידם, כאמור, והוא — הוא הלא מסר את עצמו לגמרי לחנוך נכדיו, חנוך הרוחני והחמרי יחדו, חנוך מסודר וחרוץ ורב התועלת עד מאד.

זקני חלק לנו את שעות היום גם בשביל הלמוד גם בשביל שעשועי ילדים. הוא ידע, כי מלבד התפתחות הילדים בלמוד התורה נחוץ לתת להם להשתעשע ולפתח את גוום.

בבקר, בבקר אחר ארוחת שחרית ישבנו לפניו ולמדנו כחצי שעה „חיי אדם" (למען נדע להתנהג על פי דין) אח"כ החל הלמוד בגמרא. יוסף אליעזר שהיה גדול ממני בשנים למד לבדו, אך אני ושמואל אביגדור—הוא היה בן שש ואני בן שבע שנים — למדנו יחד. החילונו מסכת בבא קמא. זקננו נהל את המשא ומתן בלמודו באופן שהניח לנו תמיד מקום לשאול שאלות, להקשות קושיות, למען חדד את השכל. באורח זה אמר זקני לפתח את כשרונותינו הטבעיים אשר, לפי דבריו, היו נעלים מאד.

למדנו גמרא, למדנו אח"כ גם תוספות, העמקנו במהרש"א, במהר"ם, מהר"ם שיף. העמקנו לעיין ב„פני יהושע" ב„שיטה מקובצת" והלכנו מחיל אל חיל. חצי היום היה קדוש לנו ללמוד, ואחר סעודת הצהרים שלחנו זקני החוצה להשתעשע.

וכר נרחב היה לנו למשחק ולשעשועים על הדר הטבע. כי בנויה היא ווייגובה ביפה נוף. שדות מלאים בר, נאות דשא ויערות חמד יכתירוה מסביב. גני ירק מלאים פרחי פרג מרהיבי עין על יד כל בית ובית. נהר „הקניטוב"

השוטף לו לאט בין רוכסי פַּסטַדַלָא מושך את הלב וקורא לילדים: באו הנה ילדי חמד, התענגו, השתעשעו, רקדו כאילים, כבני צאן הרועים על חופי המופזים מקרני השמש. ומתוך החורשה היפה אשר על הגבעות הסובבות את הנהר נשמע הד קול עז הבר (סטירנא, שטיינבק), המצוין בסלסולו כאחד החזנים שבדור ההוא, וממלא את הסימפוניה הנהדרה של משק מי הנהר, צפצוף הצפרים וזמזום הזבובים והדבורים המעופפים ומשתעשעים בחללו של עולם ה', וכל המערכה כלה קוראה לילדים לשחוק ולשעשועים.

בקיץ השתעשענו בשדות ויערים. על האחו הנחמד אשר מאחורי בית המדרש וביער ה„ביריזינקא" אשר על יד פאווייגובה. ביער ההוא שתינו את מיץ העצים הנוזל מהם בימי האביב, (האכרים קורין לו „שולה"), מיץ מתוק חמיץ וקריר שהיה למשיב נפש לשותיו. בשדות למדנו לחרוש, לחפור באדמה ולזרוע יצאנו הרחק מן העיר לראות בקוצרים את החשש. עזרנו על ידיהם. טפסנו ועלינו על ראש קופת החשש הגבוהה הטעונה בעגלה ובעמדנו בקומה זקופה בראש העגלה המלאה נכנסנו העירה כשר צבא הנכנס בעיר בצורה אשר כבש.

את עבודת הגן והשדות למדנו כמובן מאת התושבים הזמודים שחיו בידידות עם היהודים שכניהם. היחס ההדדי של הזמודים והיהודים בכלל היה יחס ידידותי. הזמודי הוא איש מתון ונוח ואין לו שום נטיה לריב ולמצה ולמהלומות כיתר ה„גויים". מעולם לא בצבץ שום רגש שנאה ליהודים מצדם. זוכר אני עוד את גידימן, אכר אמיד, את גירזוד זקן האכרים, רצקויסקי, אליקסוס, ואת ראמילוס זקני התושבים הזמודים בווייגובה. כמה התרועענו עמהם, כמה ספורים ספרו הם לנו ואנחנו להם. כמה זמירות למדו לנו, וביחוד התרועענו עם ילדיהם ה„שקצים" אשר היו עוזרים לנו בעבודתנו בגנות אשר נטענו בחצר בית דודי. בטיולים אשר טילנו הסתפחו ילדי הזמודים אלינו ויחד זמרנו את הזמירות הזמודים הללו:

איפה היית, יאנא?	— Kur tu buwai Iona?
על השוק אדון.	— Ant Turgea Pona.
מה קנית, יאנא?	— Kon tu pirkai Iona?
בן־סוס–אדון.	— Arkleli — Ponall

או משכנו בנגון נוגה זה, בשם נערה זמודית שהלכה מן העיר אל הכפר ונשברה כד החרס שקנתה בעיר והיא בוכה את כדה ומיללת:

כַּדי־כַּדי — כד החרס	Puoda, puoda molina
כדי, כדי — — שלי לי לי...	Puoda, puoda mone
החרס–החרס–כדי — —	Molina ———puoda
כדי שלי...	Puoda molina

ויש אשר עשינו לנו בחצר הגדולה אשר על יד בית דודי, גני ירק. בעצם ידינו חפרנו באדמה, עשינו תלמים תלמים, תלם לכרוב, תלם ללפת, לצנון, לפרגיות ולשאר ירקות, הכל כמו בהגנים אשר לגדולים. וסכות בנינו בחצר, סכה לגן, סכה לילד, סכות נצרים מכוסות ענפים ירקרקים אשר כרתנו בידינו ביערות הסמוכים.

בחצר היה מרתף מלא קרח ועליו בנוי בית עץ מכוסה גג בלי תקרה. בעצם ימי הקיץ בחום השמש היינו לומדים בבית אשר על המרתף וקראו אותו „חדר המקרה" על שם הקור ששרר שם.

על יד המרתף צוה דודי לחפור במעבה האדמה באר. קבלה קדומה כי בווייגובה אין מים, מקדמת דנא מובילים מים לכל בני העירה מן המעין אשר מעבר לעירה בדרך העולה שוקיאנה. בעצת וקני החליט דודי לנסות לחפור באר. רבתה התכונה בחפירת הבאר. אחרי אשר חפרו קומות אחדות ולא מצאו כלום החליטו לנקר בעומק עד שהוציאו חול לח המעיד על מציאות המים. אז חפרו וחפרו עד שבאו אל מקור מים חיים. ויהי הדבר לפלא בכל וויגובה והסביבה. דודי היה אז בשדה הרחק כברת ארץ מן העירה. אני ושמואל אביגדור רצנו בכל כחנו לבשר לדודי בשורת המים. כאשר ראינו אותו מרחוק קראנו בקול גדול בלשון הכתוב: „מצאנו מים, מצאנו מים!" ותהי השמחה במעוננו עד אין קץ. הבאר נשתכללה ונתנה גלגל עליה אך הכל לשוא. המים היו מלוחים־מרים מעט. הענין לא הצליח. זקני מצא טעם לדבר אי־ההצלחה — כי החלו לחפור את הבאר בצום הרביעי, שבעה עשר בתמוז...

גם לרכוב על סוס למדנו, כי לדודי היו סוסים ופרות וצאן ובקר ועבודה רבה. אמנם לא אחת נפלנו מעל הסוס ארצה אך לא נפל לבנו. השכלנו משום סכנה להשתתף אני וחברי יחד, היה אחד רוכב ואחד מנהיג, ובמצב כזה משכנו בנגון הגמרא את המשנה „או שהיה אחד רוכב ואחד מנהיג" עד שלמדנו את חכמת הרכיבה כדבעי והיה איתן מושבנו ובמצב כזה ישבנו על גבי מרומי הסוס הדוהר, ורכבנו מילים אחדים כאחד מחילי הקבלריה. ובחרף, בין מנחה למעריב, טילנו בעגלת חרף קלה אשר רתמנו לסוס אביר, והיינו שטים על פני ים השלג הלבן הנוצץ לפני הלבנה אשר „זר פז סובב אותה" ונמהר לשוב הביתה אל המוער הקצוב ללמוד שעור הערב.

בחרף למדנו גם בערב. סוף שעת הלמודים בערב לא היה קצוב. אך בראות זקני, כי שואפים אנו כבר לגמור את הלמוד הודיע לנו, כי במהרה נגמור. מתי? כשתכלה החתיכה השקופה אשר בראש הנר לבעור. נפט לא היה עדין בעולם ולמדנו לפני אור נר סטיארין, כמובן החתיכה אשר בראש

הנר מוארה תמיד ע"י השלהבת, וכל זמן שהנר דולק חתיכה זו קימת בראשו ושוב לא היה זמן מוגבל לקץ הלמוד. אז התחכמתי. פעם אחת כאשר אבר זקני, כי נלמד עד שתכלה החתיכה השקופה עשיתי בצפרני חריץ בנר, לאמר: עד פה. זקני צחק והסכים לדברי. נראה שהיה מחכה לתשובה זו. זה היה אחד מנסיונותיו אשר נסה אותנו בכדי לחדד את שכלנו כמנהגו תמיד. ולא היו ימים טובים לילדים כימי החגים בבית דודי. לימי החג באה גם זקנתי ווייגובאה. נתאספו כל צאצאי הזקנים מקלם ומקראז. הדודים והדודות ובניהם ובנותיהם ילדים וילדות קהל גדול ורב־גונים. קהל צוהל ודוהר, מרנן ומזמר וממלא כל חללו של הבית אורה ושמחה וזמרה. פעם אחת פרסמה זקנתי מניפסט, כי משלמת היא חמש קופיקות בעד כל קושיא אשר נקשה בגמרא שלמדנו. ווכר אני, עמדנו אז בפרק המפקיד בב"מ. החילותי בראש דף ל"ח במשנה „המפקיד פירות". הצעתי את הלמוד לפני זקני וכל הקהל הצוהל סבבוני. אז החלה שורת הקושיות, קושיא בגמרא, קושיא ברש"י, קושיא בתוספות ועיני מביטות על פני זקנתי הצוהלים כאלו אני אומר: הבי, זקנתי, פתחי כיסך ושלמי, שלמי, המש, חמש קופיקות לקושיא. אֲהָא עוד ידי נטויה... או הורידה זקנתי את השער ותודיע: מעתה תשלם רק שתי קופיקות לקושיא וחסל, ויריע כל הקהל לעומתי בתרועת צחוק כי נוצחתי.

והמנצח על כל הכנופיא הצוהלת היה זקני בכבודו ובעצמו. הוא היטיב נגן, ידע שירים וזמירות ונגונים הרבה, והיה מאסף סביבו את כל הילדים ומזמר לפניהם ומרנן ומלמד אותנו לזמר. לשורר וגם לרקוד. בעצמו יצא במחול ואחריו כל החבריא ברעם ורעש וקול מצהלות.

מלבד נגונים עברים נגן גם נגונים אשכנזים־עברים. זוכר אני שיר אחד שהיתה כל החבריא משוררת תחת פקודת זקני במצב כזה: כל החבורה עמדה במעגל ובתוך עמד אחד מן החבורה וכוס י"ש בידו. כל החבורה נגנה:

לעבן זאלן ווייר וואל, לעבן זאלן ווייר וואל,
אלע אונזערע פריינדע
צום גרונד זאלן געהן
צום גרונד זאלן געהן
אלע אונזערע פריינדע,
דער הער....
ער זאל לעבן
מיט זיינע ליעבע
צו דער לעבן

עך לעבט, עך לעבט, עך לעבט!!! (במשיכה ארוכה)

(כאן בשעת משיכת השורה האחרונה צריך היה האיש העומד בתוך וכוסו בידו לשתות ולהריק את הכוס. אחר הריקו את הכוס הרימה החבריא קול ותשורר:

עך האט בראוו געמאכט, בראוו געמאכט
עך האט דאס גלעזכען לעער געמאכט
לי–רָם–לי–רָם–לי–רָם–
ה–ל–ל–ו–י–ה!!..... (כאן בנגינה האחרונה במלת „יה" הורמו הקולות עד המדרגה העליונה).

אחר זה יצא הלז ועמד במעגל ואחר נכנס על מקומו עפ"י סדר, והמקהלה שרה כהנ"ל עד תום כל חברי החבורה לשתות.

ביחוד גדלה השמחה במעונו של דודי בחג הסכות ובפורים. שאז התאספו אל ביתו כל אנשי העירה ויחוגו יחד. בין החוגגים מבני העירה הצטינו ליבל המלמד, יוסף חיים השוחט, אהרן החזן ופייבה הסנדלר (אמנם גם איסר החיט הצטין מיתר אחיו החיטים אך פניו היו זועפים תמיד ולא נשא עליו רוח החג). ליבל המלמד היה למדן, אדוק וקנאי קיצוני. עיניו היו שחורות כעורב ודוקרות. גבות עיניו ארוכות, זקנו מסולסל ומכסה כל לוח לבו ובשעת חדוה בחג היה אוהב לזמר „שושנת יעקב" ולאו דוקא בפורים; זמר זה היה האידיאל שלו ובזמרו היה בוכה ומוריד דמעות כמים, בודאי על גלות השכינה, גלות אחרת לא ידעו בני ווייגובה, כי לא הרגישו בה כלל. הפרנסה הפעוטה שלהם היתה מצויה ומצד התושבים העיקרים לא סבלו כל גלות, כי נוחים הם הזמודים, מתונים ושום שנאה לישראל אין בלבם.

כה עברו עלי שנתים הימים הראשונים לשבתי בווייגובה בלמוד ושעשועים. תמימים היינו, לא ידענו דבר רק למוד הגמרא ושעשועי ילדים עד שנשא הרוח גרגיר זרע בלתי נודע לנו ויורקהו אל חדרנו ואז החלה תקופה חדשה בחיינו ובהלך רוחנו.

בינתים החל זקני גם לשכלל את העירה ולהרים את מצבה הרוחני, הוא התנדב לעבור לפני התבה בימים הנוראים למען לא יצטרכו לשכור ש"ץ, כי אהרן החזן התפלל רק בשבתות אבל בימים הנוראים לא נתנו לו זקני ודודי להיות שליח צבור, כי בנעוריו היה „חוטף" וידיו לא היו נקיות מדם ילדים חטופים...

בהסכמת זקני יסדנו, אני ושמואל אביגדור חברי, חברת „קנין תורה" בשביל קנית ספרים בעד ביהמ"ד. והיינו נוהגים בכל ערב שבת בשוב החיטים מן הכפרים העירה לסובב את מעונותיהם ולקבץ פרוטותיהם. ובפרוטות הללו רכשנו בשביל ביהמ"ד ארון מלא ספרים, סדורים, חומשים, תהלים, „נופת צופים", מנורות המאור גם משניות עם פרש"י, תפארת ישראל ותנ"ך של מלבי"ם ולאחרונה גם כל ספרי הש"ס. ויום טוב גדול עשינו כאשר קנינו את הש"ס. התכונה וההכנה לחג זה, שרגילים לקרוא בשם „סיום" היתה גדולה. אני וחברי עשינו מנורות של חוטי ברזל הרבה והדבקנום בכל חלונות בית המדרש, גם בחלונות של בתי היהודים בעיר. דודתי הכינה כרה גדולה. הוזמנו כל ה„ישובים", כלומר היהודים הכפריים היושבים בכפרים הסמוכים, ובלילה, כאשר היו חלונות ביהמ"ד וחלונות כל היהודים נוצצים על ידי מאורות רבים, אילומינציה גדולה, הובאה חופה העשויה לדבר ותחת החופה נכנס זקני, דודי ואני וחברי וספרי תורה בידינו, ואחרינו הנכבדים שבעירה והאורחים ואיש איש — כרך אחד מן הש"ס החדש בידו המורמה למעלה, ובקול המון חוגג הלכה התהלוכה הצוהלת הזאת מביתנו, בית דודי, אל בית המדרש והעיר ווייגובה צהלה ושמחה.

אמנם אין לך דבר העומד בפני הרצון. ע"י רצון אדיר של ילדים קטנים בני שמונה—תשע שנים, כמונו, אני וחברי שמואל אביגדור, והמרץ שלנו לקבץ בעמל רב פרוטות פרוטות מאת החיטים נוסדה ביבליוטיקה תורנית נכבדה בהעירה הפראית הבערותית הזאת, והיא שעמדה לה להביא מהפכה במצב הרוח של התושבים. לחג הסיום הזה הוזמן משה מרדכי גלזן ובנו טוביה שגרו בהטחנה „שארק" הרחוקה מווייגובה כשתי מילים. אצלם התארח אז שארם, אברך משכיל, נטע הירש פינקל. האחרון בא גם הוא אל החגיגה וישאר אצלנו ימים אחדים אחר החגיגה. כי נחשב על משפחתנו. הוא נשא אז לאשה את בת דודנו ר' מאיר מקלם (הנזכר בפרק א') ויהי סמוך על שלחן חותנו. האברך הזה היה יודע תלמוד אולם הצטין בידיעת שפת עבר וביותר בחכמת הדקדוק, וע"כ היה השוד בהשכלה. (אחר איזה זמן עבר על צד ר' שמחה זיסל מיסד כתת ה„מוסריים" כמו שיובא להלן).

הרב הראשון בווייגובה.

וביום בהיר אחד עבר דרך העירה איש אחד מקורשאן ויתהה זקני על קנקנו וירא, כי יודע תורה הוא ומוסמך להוראה ויעצור זקני את האיש וימנהו לרב, מורה הוראה בווייגובה. זה היה הרב הראשון בעירה זו, שמו ר' חיים הירש, מחבר ספר „דברי חיים". אולם לא ארכו ימי שבתו בעיר זו, כי נתקבל לרב בקורטוביאן.

נ. התקופה החדשה בחיי.

טרם שאחל לדבר על החדשה שבאה בחיי רואה אני צורך לתאר את הטפוסים האחדים אשר היו אז בווייגובה, מלבד החייטים התושבים העיקריים, שלקחו חלק בחיים ההדשים אשר באו לבני ווייגובה.

את שם ליבל המלמד כבר הזכרתי. הוא היה המלמד היחידי לכל בני החיטים שבעירה. כל נער למד בחדרו קרוא עברית, ראשי פרקים בחומש ועוזב את החדר ויוצא עם האב הכפרה.

הוא היה אמנם למדן הגון, היה מגיד שיעור המשניות בביהמ"ד לפני שנים שלשה יודעי הספר שבעירה, ירא שמים וקנאי אין כמוהו, כה חי שנים הרבה בהשקט ובטהה. הפיץ רובי תורתו בין ילדי החיטים וכשגדלו השיא את בנותיו להם וחסל.

גרשון זקש. הוא היה אחד מן ה„בעלי בתים" הרגילים בערי ליטא. אחר שנתישב דודי ר' ברוך בווייגובה בא מעירו אופינא ויתישב גם הוא בווייגובה, ויבן לו בית על יד בית דודי ויפתח לו בית משקה ויסחר את האכרים ויחי חיי לחץ, כי לא יכול התחרות בדודי, וזה האחרון החזיק בידו תמיד בכל עת מצוקתו.

הוא היה איש חכם ונבון, קצת משכיל ויודע לקרות בגמרא.

יוסף חיים השוחט. הוא היה בן יהודה הכהן, החיט הזקן שהצטין מיתר החיטים בדבקותו בתפלתו והיתה לו תאוה עזה לעבור לפני התבה בתפלת מנחה של שבת. הניגון הנוגה שהיה מנגן בו את התפלה „צדקתך צדק" עדין רשום בזכרוני.

יוסף חיים זה היה ירא שמים, למדן וזריז. הוא היה השוחט של העירה וחביב על בני העיר.

ומשפחה אחת היתה בווייגובה משפחת לויים ועסקו בקצבות. אבי המשפחה היה צדוק הלוי. באותו הפרק שאני דובר בו הכרתי את בנו שלמה הלוי, שנקרא שלמה צדוק'ס, והיה אחד מן הנפשות העושות את ההיסטוריה שלי. ועוד אחד היה בווייגובה וגם הוא לא חיט, כי אם חוכר המלון בפאווייגובה ושמו נחמן. הוא היה נכד היהודים העיקרים הווייגובאים והוא כבר ידע ספר מעט והיתה לו תאוה מיוחדה להפטרה של שבת „נחמו" ולא הניח הפטרה זו לאחר בעד כל הון („נחמו" מעין שמו—„נחמן").

ואנחנו, כאמור, שקדנו על למוד הגמרא ורק גמרא. זקני לא נתן לנו ללמוד תנ"ך ומה גם דקדוק לשון עבר. זוכר אני פעם אחת אחר הפצרות רבות התיר לי זקני ללמוד ספר דקדוק כשר „צהר התבה". ויקר המקרה

כי בהחילי לעיין בספר ההוא התגלגלה ובאה לידי פרוסת פפירוסה. ראה זאת זקני ויאמר, „אהא, עברה גוררת עברה, לוקח ספר דקדוק וכבר פפירוסה בידו". ובזה תם למודי בדקדוק. רוח ההשכלה שהיה עדיין מנסר בעולם אז, לא עברה עד הימים ההם על קלם ומכל שכן על ווייגובה. גם את שמעה לא שמענו, רק אזני לקחה שמץ ממנה לפרקים, בבוא האב והבן שפירא משוקיאן לבקר את בית דודי. הם היו משירי פקידי המכס של הי"ש, חלוצי ההשכלה בדור ההוא, גם האב גם הבן היו לומדים ומשכילים והשתדלו להפיץ את נצני ההשכלה בסביבה שלהם. כבואם לווייגובה היו מנסים אותי בראשונה בגמרא ואח"כ היו מדברים אלי בלאט, מתארים לפני את מנעמי התבל ומלואה, המזומנה בשביל אנשים משכילים והיו מפתים אותי לעזוב את זקני ובית הורי ולברוח שאוולה. שם, אמרו, אכנס אל הגימנסיה, אלבש בגדי שרד, כפתורים נוצצים וכובע גימנזיסטי יפארוני ואלמוד ואכנס אל אוניברסיטה ואצא מוכתר בשם דוקטור ושמי יצא לתהלה ולתפארת בישראל.

כך דברו על לבי חרש. אולם אנכי הילד התמים לא הבנתי להם, ומה גם, כי לבי לא נתנני לבגוד בהורי הזקנים החביבים עלי כל כך, האהובים והיקרים לי יותר מחיי ומכל האושר הצפון לי בעתיד אשר תארו לפני בני שפירא.

ויהי היום והנה הלך בא העירה. בחור שחור, שערות שחורות כעורב יורדות תלתלים מול ערפו, עינים מבריקות, בוערות, ושפמות עבות מכתירות את פיו, בגדיו קרועים וטלואים ועל רגליו נעלים בלים ובהונות רגליו נשקפות מבין חוריהם, ויפן הבחור אל ילדי העיר המשחקים ברחוב וישאלם היש פה מורה עברי? כי מורה שפת עבר היה, ולא ידעו מה לענות. ויהי כי נודע לי הדבר ואמהר להודיע לחברי ונלך ונאסף את הבחור אל ביתנו ונאכילהו ונשקהו, ונדבר עליו טובות באזני אבינו הזקן והמלצנו עליו לפני דודי ויתנו לו מקום ללון בבית ולהסתופף בצלו.

בלילה, אחר אשר נח האורח מדרכו, ספר לנו, הילדים, על ההשכלה השוררת בתבל, שהיא נותנת חיים ליודעיה, אושר וכבוד לדבקים בה וחן ויופי להולכים בדרכיה. ויתאר לנו את הדר תפארת המשכילים אשר לפניהם יכרעון כל באי עולם וכל יושבי תבל בהם יתפארו. גם ספר לנו, כי מלבד ספרי הגמרא והמפרשים ישנם גם ספרי השכלה, כתובים עברית, ספרי מליצה ושיר, ספורים יפים ונעימים, מושכים את הלב, מענגים את הנשמה ופותחים לפני ההוגה בהם שערי השמים.

דברי המורה „המשכיל" הזה עשו רושם חזק על לבותינו, איזה נימים טמירות הודעזעו בקרבנו, שמענו דברים חדשים לנו לגמרי. תשוקה עזה

התעוררה בנו לרכוש לנו את ההשכלה „בת השמים" כפי אשר כנה אותה המורה הזה, צבי דוב קפלן, שהופיע אלינו פתאם, כמלאך מן השמים.

זקני הרשה לנו ללמוד מאת המורה רק מלאכת הכתב. ולא יותר. כתב ולא לשון. הוא אמר, כי אנחנו עתידים להיות גאונים בישראל, צריכים אנחנו ללמוד כתב כמו שאמרו בגמרא: ת"ח צריך שילמור כתב, שחיטה ומילה (חולין ז'). אך השפה העברית — חס מלהזכיר.

אולם בחשאי, קרא המורה לפנינו ספר „מגדול עוז" ללוצטו. רבש"ע! איזו התלהבות, איזו דבקות, איזו מתיקות ונעימות השתפכו מפי המורה בקראו לפנינו בספר הזה. ניצוצות ניצוצות של אש נזרקו מפיו ויבואו אל לבנו ויציתו שלהבת אהבה עזה אל מליצה ושיר ואל ההשכלה אשר לא ידענוה עד היום ההוא.

הוא נתן לנו ספרי מרדכי אהרן גינצברג ומאפו אשר יצאו אז לאור ובצאתנו לטיל בשדה, ביער ועל גדות הקניטוב היינו מבלים שעות רבות בקריאה ובולעים ממש את כל הכתוב בספרים הנעימים ההם.

אך עין זקני חדרה לראות במעמקי לבנו. הוא הרגיש בהמהפכה שבאה ברוחנו, חשד אותנו במינות ויפטור את המורה ויציע לפניו כי יבקש לו דירה אחרת בעיר.

המורה עזב את ביתנו וישכור לו חדר בבית אחר. אמנם בקושי עלה בידו להשיג מעון. איש מבני העיר לא חפץ לאסוף אותו הביתה, כי לייבל המלמד הקנאי הביט בהבחור הלז בעיני זעם זה כבר, וינאץ את שמו באזני החיטים ויחרוש עליו מזימות להכריתו ולגרשו מן העירה.

בין כה וכה, והקשר בין זקני וביתנו ובין המורה לא נפסק. כבוד האחרון גדל לזמן מה גם בעיר. על פי מאורע זה:

הרעב בזמוט.

בימים האלה (שנת 1868?) היה רעב גדול בזמוט, רעב שלא היה כמוהו מאות בשנים, ושנתים ימים תכופות שרר הרעב. בשנה הראשונה ירדו גשמים מרובים כל ימי הקיץ וישחיתו את כל היבול וכל התבואה אשר בשדה ולא היה לחם לבני האדם ומספוא לבהמה. בשנה השניה אחר זה היה חורב על הארץ. בכל משך ימי הקיץ לא ירדו גשמים ויבשה הארץ לגמרי ולא הוציאה יבול כלל.

הרעב הנורא הקיף את כל הגליל והמונים המונים נוצרים ויהודים עזבו את מקומות מושבותיהם ויתהלכו בארץ לבקש מזון לנפשם ולמצוא מקלט מפני הרעב.

אז פתח דודי ר׳ ברוך נדיב הלב את אוצרותיו ויעמיד שלחנות ארוכים על יד ביתו והיה כל שירה שעברה דרך ווייגובה בלי הבדל דת, וסרה אל בית דודי ואכלה ושבעה ותלך לדרכה הלאה.

ודודתי חלקה להולכים צדה לצרך, פרוסת לחם, דג מלוה וגם עשר קופיקות לאיש.

ובת דודי, רחל לאה, נערה בת שתים עשרה שנה, עמדה כל היום ותתכה בסכין חתיכות לחם לכל הרעבים עד כי מרוב עבודה, הלתה את לבה ימים רבים.

ויהי כי גדל הרעב ויוסד בממל „ועד עזרה" יהודי בשביל יהודי זמוט תחת פקודת רב העדה, הד״ר רילף.

אז אמר זקני אל המורה לערוך מכתב מליצה אל הועד הממלי לבקש תמיכה בעד יהודי ווייגובה.

המורה „שנס את מתניו" כי מצא מקום להראות את גדלו ותפארת מליצתו. ויערוך מכתב מליצה ומסולסל אל הועד.

קטע אחד ממכתב זה עדין רשום בזכרוני. בין יתר התהלות והתשבחות אשר פזר לועד, כתב מליצה זו: „רוסיה הרה וילדה ופרוסיה חלצה להם שדו" לא ארכו הימים והועד הממלי החל לשלוח לווייגובה מכסת כסף מדי שבוע בשבוע. זקני צרף אליו את גרשון זקש, יסד מעין ועד, ויחדיו חלקו את הכסף לכל בני העיר איש איש לפי מספר נפשות ביתו. ואני וחברי שמואל אביגדור היינו השליחים נושאי הכסף אל בני העיר, על כן קראו אותנו „המלאכים הטובים". והמורה צדו״ק הכהן היה סופר הועד ועוזר למחלקים ויהי איתן מושבו, כי הרעב מחק מלב שונאיו את רגשות הקנאה והשנאה אליו.

אולם ימי שלותו לא ארכו, המלחמה אשר נעצרה לזמן מה פרצה סוף כל סוף, וזה הדבר:

ד. מלחמת האמונה והשכלה בווייגובה.

כל ימי החורף העז נתפרנסו יהודי ווייגובה בתמיכת הועד הממלאי ובעזרת דודי ר׳ ברוך. קרבו ימי חג המצות הקשה על אחנו העניים אפילו בימים נורמליים. מובן מאליו עד כמה גדל מורא החג ופחדו על יושבי ווייגובה בשנת הבצורת הקשה הזאת! אולם כאן נמצא דודי וזקני לעזרתם. הוא, דודי, הכין כל צרכי החג בשביל יהודי ווייגובה, בידו עלה להכין בעדם לא רק קמח ומצות ותפוחי־אדמה ביד רחבה אלא אפילו בשר ודגים.

ויהי היום, יום שני בשבת, שבו קורין בפרשת השבוע. המורה. המשכיל,

הלך גם הוא בכל יום להתפלל בביהמ"ד, ויקרא לעלות לתורה כי כהן הוא ויעל הבמתה ויברך את הברכה. והנה מתלאה: הקורא, שמוחו מלא דאגה מאימת החג הקרוב, לא גלל את התורה לפני המברך באותה הפרשה שצריך לקרוא ותהי צוחה בביהמ"ד ויורו המורים יודעי דת ודין לגלול את התורה שוב עד הגיע למקום הפרשה ואז לברך שנית. ויברך המורה את הברכה שנית. אחריו בקשו לקרוא לתורה את צדוק הלוי, אך הוא חמק עבר ויפול הגורל עפ"י דין על המורה הכהן להקרא שנית „במקום לוי" אז ברך שוב שתי ברכות ותהי שמחת המורה המשכיל גדולה מאד. חמש ברכות בפעם אחת!

אחר התפלה התלחשו בני העירה על אודות החג הקרוב. הם ידעו כי הכל מוכן לפניהם, מצה ובשר ודגים, אך העיקר עדין חסר מן הסדר — „ברכות", כלומר יין. היהודים בווייגובה קראו ליין — ברכות, שהרי לא נברא יין אלא לברך עליו.

אז נגש ליבל המלמד אל המורה ויבקשהו להשתדל לפני זקני לתת לבני העירה „ברכות" לחג. המורה שהיה עדין במצב צוהל מן רושם הברכות שנפלו בחלקו בקריאת התורה, באהבתו לחדודים ולמליצה ענה לר' ליב בהתול: ברכותז מה לכם לבקש מאת הועד, הרי לפניכם הברכות הרבות אשר נחלתי היום בקריאת התורה!

הדבר יצא מפי המורה ועיני ליבל אשר נשא כבר טינא בלבו על המורה, נמלאו עברה וזעם וישמור ליבל את הדבר עד עת מצוא.

ביום האחרון של פסח מת אהרן החזן (שנזכר למעלה) שהיה הש"ץ והמוהל והגבאי ובעל הדעה בבית המדרש, ויתפוש ליבל את הממשלה בביהמ"ד וימלא את מקום אהרן הש"ץ המת. כי עוד בהיות אהרן חי היה ליבל המלמד מתחרה אתו בתפלה. היה חוטף ועובר ביום שבת פשוט לפני התבה והיה מראה נפלאות במנגינותיו בקדושת „נעריצך" ובהגיעו ל„קדוש קדוש" היה מתלהב והגיע עד להתפשטות הגשמיות, ובמשכו בקול רם ואדיר את נגונו „קדוש, קדוש, קדוש" היו עמודי בית המדרש מזדעזעים וכל הקהל נרתע ממקומו.

ובכן ויקם מלך חדש בביהמ"ד. ליבל היה לש"ץ קבוע ולגבאי. אז אסר ליבל את המלחמה על המורה שנוא נפשו. ותהי ראשית מעשהו לשלול מאת המורה את ה„עליה". מדי שבת בשבתו היה קורא לכהן את יהודה החיט ובקראו: יעמוד החבר ר' יהודה בר'... כהן" הביט בעיני בוז על „צדו"ק" הכהן המורה, ברוח נצחון לאמר: גירא בעינא דשטנא, נצחתיך ועוד ידי נטויה.

אגב אורחא צריך אני להעיר כאן, כי בימים ההם, היו נוהגין בגליל

מולדתי לחלק את המעמדים של העם לשנים: איש יודע תורה נקרא לתורה בשם „מורנו ר'... פלוני" (הכנוי מורנו היה נקנה מאת הרב דמתא בשעת חתונתו של צעיר למדן). ואשר אינו למוד היה נקרא לתורה בשם „חבר". היהודים הפשוטים נקראו „חברים". אמנם לא במובן הסוציאליסטי אלא במובן התלמודי, שבימיהם נחלק העם גם כן ל„פרושים" נושאי התורה ולומדיה ול„חברים" — יהודים פשוטים ששמרו להתהלך עפ"י רוח התורה (יש בידי הרצאה ארוכה בענין זה נגד דעת לילינבלום במאמרו „חומר וקודש" שנדפס בגליון של חנוכה „הצפה" תרס"ג).

בלב המורה פנימה התעוררו רגשי כעס וחמה על העלבון אשר איש ריבו ליבל מעליבו, אך עשה עצמו כאילו הדבר אינו נוגע אליו. שהרי משכיל הנהו ואל למשכילים להתקוטט בשביל איזו „עליה". הלא כן כתוב בספרי ההשכלה אשר הערין מאד.

אולם ר' ליבל לא הסתפק בזה, ויחפוש עלילות על המורה להכריעהו על ידן פעם אחת ולא יוסיף קום עוד. והמקרה אנה לידו את:

ה. המשיח התימני.

בימים ההם היה רעש גדול בכל ארץ זמוט. בערים אשר נתקבלו גליונות „הלבנון" נתפרסמה ידיעה על אודות ביאת המשיח. איש יהודי מארץ תימן בא להתנבא, כי הגיע „הקץ" ובימים הקרובים יבוא משיח, יגאל את ישראל ויוביל אותם לארץ ישראל.

הנביא קרא את העם להזור בתשובה, לפשפש במעשיו, לצום ולהתפלל ולהיות נכונים לקראת המשיח שממהר לבוא בימים היותר קרובים.

הידיעה הזאת נתפרסמה בשבועון „הלבנון" שיצא במיינץ, והרעישה את הלבבות. רבים החלו לשפר את מעשיהם, להתענות ביום השני והחמשי, „לאמר" תהלים והיודע ספר — להגות בתורה.

והבשורה הגיעה גם לווייגובה...

אני וחברי לא היינו בבית. כי מדי ערב וערב יצאנו בלאט אל בית המורה. שם התאספנו יחד, אנחנו ועוד שנים צעירים מבני העירה. המורה קבל אותנו באהבה ויטיף לנו מליצה ושיר וילמדנו לכתוב מליצות, לחרוז בחרוזים לדבר ראמות על ההשכלה ולהתלוצץ במורדי אור הפנטיקים בני הדור הישן ולהדבק בההשכלה הרוממה השולטת בתבל כלה.

מובן מאליו, כי אנחנו עמדנו על צד המורה בריבו עם ליב'ל. אנחנו אלצנו את האחרון לקרוא את המורה לתורה. ובכל עת אשר הציק ליבל להמורה התקוטטנו בו ונקמנו בו, כי טמננו את המשניות שלו, החבאנו

את עמודו ואת הירמלקא השלכנו מאחורי התנור, וכאלה תגרות קטנות אשר המרו את רוחו של ליבל עד מאד.

בלילה ההוא ואנחנו יושבים לפני המורה בהחבא ושקועים במליצה נשגבה והנה איש דופק בדלת. נפשותינו יצאו מפחד, דמינו כי נבעו מצפונינו ואיך נשא פנינו לפני זקננו?

אולם כבר נעשה מעשה. אין מנוס לנו. הדפיקות נתחזקו והמורה אנוס היה לפתוח את הדלת והנה פייבה הסנדלר לפנינו.

פייבה היה איש טוב וחכם, אהב מהתלות תמיד על כן נקרא שמו „הלץ". הוא לא היה בקושרים עם ליב'ל נגד המורה, בשגם כי נתן לו המורה יום יום עבודה – להטליא את נעליו הבלים.

פייבה עמד בפתח, הסתכל בנו, גרד את פדחתו לאות תמהון קל ויקרא: אני פייבה עבדכם הנני בא בבקשה לפניכם, מורה, לבא אתי אל המלון.

– המלון? קרא המורה בתמהון, מה לי ולהמלון?

– אל נא תתחמק אדון, הנה חדשות נעשו בארץ. איש עובר אורח הביא עמו גליונות שבהם נתפרסמו בשורות טובות ישועות ונחמות על דבר „המשיח" הממהר לבא אלינו ב„עגלה" ובזמן קריב ונאמר אמן.

– גליונות, משיח, מהו סח? לחש המורה באזנינו בקרצו בעיניו. נראה שביד הארח נמצאו גליונות של איזה עתון. אך מה לעתון ולמשיח? הבה אצא ונראה מה הם חלומותיהם.

בין כה וכה והשמועה נתפשטה בעירה וירוצו יתר היהודים אשר נשארו בביתם ויביאו גם את ליבל המלמד אשר שחרר את תלמידיו לרגלי השמועה. ורוח לבשה את ליבל וניצוצות הקדושה התלהבו בלבו ויתפרצו החוצה ויקרא לכל הנאספים: שישו ושמחו אחים, הנה משיח צדקנו יופיע. במהרה יבוא אלינו ויגאלנו ויביאנו על כנפיו אל הארץ הקדושה.

ברגע הזה נפתחה הדלת והמורה בא. הוא שם עיניו בגליון „הלבנון" ואמר:

– אל תבהלו ואל תחפזו. רחוק הוא המשיח כרחוק מזרח ממערב. הגליונות אמנם „גזטים" המה ועל דבר המשיח נכתבו שם דברים ברורים, אך כל המעשה חשוד בעיני. כי לא ככל הגזטים „הלבנון". עורך הלבנון הנהו פנטיק ידוע, וכבר אמר שלמה המלך: פתי יאמין לכל דבר.

– יסכר פי דוברי שקר – צעק ליב'ל בחמתו – כופר בעיקר הוא. כופר בביאת המשיח.

באותו רגע התנשא ממקומו איסר החיט, אשר פניו תמיד זעומים וכאלו מוכן בכל רגע להתנפל ולעשות את חברו גל של עצמות, ויקפוץ קפיצה גדולה וילך הלוך וקפוץ אל עבר המורה וידו נטויה לפניו. גבור ההשכלה

בראותו, כי קרוב הסער לבוא החל לסגת אחור, אך אחר מן המועד, כי גדרו החיטים, שנתלהבו לדברי ליב׳ל, את הדרך לפניו ויהי צפוי למהלומות.

להצלחתו נפתחה הדלת באותו רגע ואל החדר, המלא סאון ורעש, נכנס פתאם פאפלויסקיס השוטר, שומר המפתח (Ключвойт) אשר אימתו היתה פרושה על כל בני העיר. והמהומה שככה.

פופלויסקיס היה חשוב אצל הפקידים הרוסים, כי בימי המרד הפולני רגל את ה„פריצים״ ויגל את סודותיהם לשרי הצבא הרוסים. לפולנים נודע הדבר ויבקשו להמיתו אך הוא ברח ויסתתר בעיר אחת בבית המדרש.

שם התעטף בטלית ותפילין, ישב על יד עמוד ויתנועע על ספר המונה לפניו, כאילו לומד כאחד היהודים.

המחפשים הפולנים שבאו גם לביהמ״ד עברו על פניו ולא הכירוהו. ואחרי ששקט המרד בא פאפלויסקיס על שכרו מאת פקידי רוסיה ויהי לשוטר בעיר מולדתו ווייגובה, ואימתו היתה מוטלת על כל התושבים.

אולם בחשאי תסס איזה דבר. ההתאמצות לבער את המורה האפיקורס מן העירה גדלה, ובאחד מימי הקיץ והמורה יצא לשוח ביער ה„ביריזינקה״, והנה פאפלויסקיס ואחוזת מרעיו הגיעו עד המורה ויתפשוהו ויאסרוהו ויובילוהו העירה וישימוהו במשמר, כי תעודת מסע אין לו, ויהי נכון להשלח עם אסירי המלך אל עיר המחוז.

הדבר נודע לנו, ונתחלחל. בקשנו את דודי שיעמוד לימין הנרדף וזקני אשר לא התערב בריב ליבל עם המורה כל העת — הורה לדודי למהר להציל את המורה מידי השוטר „אין בודקין לפדיון שבויים״ — אמר — והרי אפשר שימסרוהו לעבודת הצבא. וימהר דודי וילך אל פפלויסקיס ויציע להוציא את המורה לחרות. פפלויסקיס נעתר להצעת דודי, כי ידע עד כמה גדל כבודו בעיני הפקידים הגבוהים ואחרי הבראה וכוס יין שרוף חזק שהגיה השוטר אל פיו מסר את מפתח המאסר ליד בן דודי, יוסף אליעזר. הוא אסף את כל הצעירים אשר היו כרוכים אחרי המורה ונלך יחדיו אל בית האסורים ונוציא את המורה ונובילהו מבית האסורים עד מעונו בתרועה וקול המון חוגג — בחשאי...

אחר זמן מועט ראה המורה, כי כבר כלה את משלחתו הקדושה בעירה זו, עזב את ווייגובה וילך לו למרחקים.

איפה הנהו, אנה פנה נושא משך זרע ההשכלה בימים הטובים הללו? הלך לו, אך גרגרי ההשכלה אשר השליך המורה הנודד הזה בקרקע בתולה זו של העירה הפראית, צמחו ועשו פרי.

הדור הצעיר עזב את דרכי אבותיו. נכדי התושבים היהודים העיקרים, החשוכים והבוערים, הלכו הלוך והתפתח ויתפשו מקום הגון בחיי הצבור העברי.

בנו של ליבל המלמד, ר' עזריאל, ישב על כסא הרבנות בשיקגה, חתן יוסף חיים השו"ב, בן יהודה ההייט, ר' שלמה יצחק, היה לרב בשקדוצישקי. ונכדו לרב בגריווה על יד דווינסק.

בן שלמה צדוק'ס הלוי, ר' משה, היה לשו"ב בווילקי. ובנו של הלז הוא הרב החכם הסינטור ר' יצחק רובינשטיין, הרב לעדת ישראל בווילנא.

בן גרשן זקש, נחמיה זקש, היה חבר ועד הצנזוריה בוורשה[1]. ומבקר ספרים עברים מטעם הועד ההוא גם מחזיק בית־ספר לעברים ומוציא לאור ספרים שונים.

הוא הוציא לאור את ההיסטוריה של גרץ הקצרה בתרגום יהודית. בנו השני של גרשון, ר' יהושע זקש הוא היה למדן וגם קצת משכיל עוד טרם שבא המורה ווייגובאה. הוא היה גדול ממני בימים. פעם אחת כשטיילנו יחד בדרך העולה שארקה ובשכבנו על הדשא בין השיחים הראה לי בחשאי ספר „כוס ישועות" שנתגלגל ובא לידו באורח פלא, ויהי הספר בעיני לאחד מפלאי התבל. הוא היה הספר החיצוני הראשון אשר ראתה עיני מלבד הגמרא.

ר' יהושע זקש היה ימים רבים אחר זה משולח מומחה מטעם ישיבת טלז, ובבאו קיובה סלותי לפניו מסלות העיר ויעש נפשות רבות בשביל הישיבה ההיא (אשר יסדתיה בהיות ראשה הרב ר"א גורדון אב"ד בקעלם).

בנסענו יחד בקיוב במרכבת הטרם ולא היה נעים לדבר יהודית בין הרוסים דברנו בינינו בשפת זמודית.

הוא התישב ביפו ומת בירושלים.

הנה כי כן, המרכז הרוחני אשר נטע דודי ר' ברוך בביתו, אותו „החדר" המוקדש לתורה, פעולותיו של זקני להרמת מצב הרוח של בני העירה וגרגיר הזרע אשר השליך הרוח שם על ידי המורה המשכיל הנודד צדו"ק הכהן עשו את פעולתם.

נכדי הקופים התפתחו ויהיו לבני אדם...

ו. סוף שנות הילדות.

באותו הפרק בא שנוי גם במצב רוח התושבים הנוצרים שבעירה. על ידי שירה גדולה של רוסים פרבוסלבים שבאו והתישבו בכפר הסמוך אל העירה „לופש", אשר החרם ונלקח מיד פולני מטעם הממשלה.

[1] עיין פרק „הצפה".

עד העת ההיא לא ידעו בני הגליל הזה את הרוסים ומלה רוסית לא נשמעה בכל חוף הזמודי. זמודית ופולנית היו הלשונות היסודיות בארץ ההיא.

בני העם הזמודי היו תמימים וישרים וקטולים נאמנים.

ותושבי ווייגובה היו כרוכים אחר הכומר יורקויסקיס אשר רעה את צאן מרעיתו בשובה ונחת, ולא ההין להרגיז את רוחם ולעורר רגש שנאה לישראל.

אולם רוח אחרת היתה את התושבים בבא הפרבוסלבים. המה החלו להתקרב אל התושבים, השקום יין שרף ויסיתום לעבור אל הפרבוסלביה.

ויהי לודוויג הסנדלר, הקטולי הנאמן, הראשון אשר שתה לשכרה והשליך את דת אבותיו וימירה בהדת הפרבוסלבית.

והעיר קולאין הקרובה נעשתה מרכז להפרבוסלביה, מטעם הרשות נשתנה שמה ונקראה בשם בלאגוביסצינסקאיא. שם נבנה מסגד להפרבוסלבים ומשם יצאה תסיסה אל כל התושבים הזמודים.

הזקנים החלו לשתות לשכרה יותר מאשר הורגלו. גירזוד זקן האכרים המכובד עליהם הוסר ממשמרתו ויקדיש את ימיו לשתי.

היו זמנים ששקד על כוסו ימים ולילות רצופים, במשך שבועים ימים, עד שהתגולל בבית המשקה תחת השלחן ולא ידע משכבו ומקומו.

גם גידימין התחמץ.

ולודביג „המומר" שתה ודרש דרשות של דופי נגד היהודים. ובני הנעורים, האכרים הצעירים שהתרועעו אתנו לפנים רוח אחרת היתה אתם. נתפרדה החבילה.

לא יצאנו עוד לטייל בשדות ובנאות דשא בצותא חדא עמהם. התקפלנו אל תוכנו, צמצמנו את עצמנו בחדר, בקריאה ובעסקי הצבור.

אנכי משכתי בשבט סופר בלאט. נסיתי לחרוז חרוזים ולחבר חבורים. אמנם כתבי הקדש ודקדוק לא למדתי, כי זקני אסר עלינו את הלמודים הללו. גם המורה המשכיל לא הטיף לנו לקח בהם. הוא בכר את הקריאה בספרי ההשכלה על למוד התנ"ך והדקדוק. ויש שאני חושב שהוא בעצמו לא ידע אותם.

ובכל זאת כתבתי מליצות וחרזתי חרוזים. יש שהייתי מסתפק באיזו מלה איך לכתוב. במקרים כאלה כתבתי עלי גליון את המלה בשני אופנים ואת הנראה למראה עיני לנכונה אותה בחרתי. וגם אמנם בכל המקרים האלה קלעתי אל המטרה. את האופן אשר בחרתי היה לעולם האמתי בלי יוצא מן הכלל.

את סגנון הלשון העברית רכשתי לי ע"י קריאה בספרי ההשכלה.

אהבתי את הלשון, את יפי המליצה אבל היו מקומות שלא ידעתי את פירוש המימרא. בדרך קריאתי פרשתי לי מאמר זה או אחר על דעת עצמי, על פי נטית רוחי.

זוכר אני, כי כתבתי פעם אחת, אז, במכתבי אל רעי בקלם, פרזה „כתר לי זעיר". המלות הללו לא קראתי במקורן אלא נקלטו במחי על ידי קריאה בספר ובשעת קריאה זו נדמה לי על פי מהלך הענין שפירוש המלות הללו הוא „סלח נא לי מעט" כמו באשכנז „פערצייהען זי מיר".

רוסית לא למדתי, רכשתי לי ידיעת הקריאה עפ"י כתבת הצנזוריה אשר על הגמרא[1], אך לעמת זה למדתי שפת אשכנז. לא למדתי אך גנבתי ורכשתיה בחטא. זה היה בשעה שהמורה היה עדין בבית דודי. אני ידעתי כי בכיס מכנסיו הוא מסתיר אלפא־ביתא אשכנזית. תאותי לראותה היתה גדולה מאד, פעם אחת נרדם המורה תרדמה עמוקה. נגשתי בלאט הוצאתי את הא"ב מצלחתו כתבתי את האותיות עלי גליון בחשאי והשיבותי את הגנבה אשר גנבתי אל צלחתו.

תיכף הסתתרתי בפנה אחת. חברתי את האותיות למלים וערכתי מכתב קטן בשפת אשכנז. כתבתי „כי למדתי שפה זו ברגע אחד כיוסף שלמד שבעים לשון באותו לילה טרם עמדו לפני פרעה". התודיתי על הגנבה הרוחנית אשר גנבתי וחסל. זה היה המקור הראשון אשר ממנו שאבתי ידיעת שפת אשכנז. אכן השתלמתי בשפה זו בימי בחרותי בהשיגי את התנ"ך עם תרגומו של מנדלסון.

וזקני עשה את שלו. הרבה ללמד לנו תורה: גמרא, תוספות, מהרש"א, מהר"ם. פני יהושע, שיטה מקובצת „ומהרשאות עולמיות". יש מקומות רבים בש"ס שדברי המרש"א סתומים וחתומים ורק בקושי ובחריצות יתרה אפשר לרדת לסוף דעתו של המהרש"א. מקומות הללו נקראו ונודעו בכל גליל זמוט בשם „מהרש"א עולמית" „וועלט מהרש"א" זוכר אני את אלו: „שירא פרנדא" במס' שבת, „תרי תלתי מיל" במס' הנ"ל. „שלשה ערלים" במס' פסחים, „פרצופות" במס' עבודה זרה ועוד. כמה בחורים נפלו בנופלים כאשר נוסו בהם, כמה חתנים נפסלו ע"י הבוחנים במהרש"אות הללו. כי לאו כל מותא סביל דא. זקני חנך אותנו על פי דרכו. העמידנו על מדוכה זו ונתן לנו אפשרות לנסות את שכלנו עד שקלענו אל המטרה. אנחנו כבשנו את המבצרים הללו בכחות עצמנו על פי הדרך והדוגמאות אשר השכיל זקננו להורות לפנינו. ובהיותי מושלם כבר ב„מלאכת הכתיבה" חברתי ספר קטן

---

1) או עמדתי ותמהתי מפני מה ברוסית נקראת Вильна ובעברית ווילנא!! כיון שיש שתי ווין משמע שצריך לקרוא ווילנא. יל"ד!

אשר בו ערכתי את המהרש"אות העולמיות הללו עם פירוש ובאור משלי.

כך עברו עלינו עוד שנה שנתים בלמוד בשעשועים ולאחרונה בקריאת ספרים חצונים בחשאי.

פעם אחת, כשבאה זקנתי לווייגובה לחוג את החג, שמעתי מדברת אל זקני: שמע, שמע נא. כבר הגיעה העת ללמד את הילדים „שך" — הצדק אתך — ענה זקני, אלמדם.

משחק השחמט היה רכושם הרוחני של בני משפחת זקני. הוא היה מומחה במשחק זה וביותר הצטין אחי־זקני, הרב ר' ראובן הירש, אליו באו לפרקים קרובים הרבה „פריצים" מסביבות קלם לשחוק עמו בשחמט.

בווייגובה, כמובן, לא נמצאו העצמות של המשחק. מה עשה זקני, לקח חתיכת עץ, גזר גזרים, מהם מרובעים ומהם עגולים, ופקד עלי לרשום בכתב אשורית — היטבתי לכתוב אז אשורית — על גזרי העץ שמות הללו: רך, ריטר, זקן, מלך, מלכה, רך, ריטר, זקן גם על הגזרים המרובעים גם על העגולים ואח"כ צוה עלי לציר על גליון גדול ס"ד רבועים ויהי ללוח בשביל המשחק ואז לקח אותנו וילמדנו — מלחמה.

אולם זקני עוד הרחיק ללכת. לא רק את משחק השחמט למד לנו אלא גם, ישמעו נא הקוראים — גם לשחוק בקלפים!

הזקן הלז, שהיה כלו קדש לה', שהקדיש את ימיו לצום ולתפלה וללמוד התורה. איש שהקדיש את עצמו כליל ללמד את נכדיו תורה ולעשותם גדולי ישראל, סבא אדוק וחרד שהיה משגיח על „הילדים" בשבע עינים שלא יטו כמלא השערה מדרך התורה והיראה — ישב ולמד לנכדיו „העלוים" — שחוק הקלפים!!

אם יפלא הדבר בעיניכם, בעיני לא יפלא. זה דרכו של זקני מאז. אהז בכלל: מוטב שיעשו בהיתר משיעשו באיסור. כבר הזכרתי, כי בשעה שיצאה הגזרה מאת ניקולי הראשון להסיר את בגדי „היהודים" הטרדיציונים וללבוש בגדי אירופה היה זקני הראשון אשר קים פקודה זו בבנו יחידו אז בהיותו עלם צעיר. אמר מוטב שיתחנך מנעוריו ללבוש בגדים כאלה ולא יעשה עליו רושם כשיגדל ויהי אנוס להחליף את בגדיו ולפרוץ פרץ ולקרוע קרע בנשמתו. זקני למד לנו לשחוק בקלפים תחת השגתתו הנמרצה וישתדל להטות את התשוקה למשחק זה במסלה ישרה ולתת לו מהלך מוגבל וגדור, למען לא תפרוץ התשוקה הזאת בימי בחרותנו מבלי גדר וגבול.

וכאשר הגיעו ימי החנכה שחרר זקני אותנו מלמוד בערב לגמרי, אסף אותנו, נכדיו תלמידיו, ואת בנות דודי סביב שלחן מלא לביבות מטוגנות, הוזמנו גם אחדים מאנשי העירה, ובתוכם גם פייבה הסנדלר „הלץ" ושחקנו

בקלפים. „אקא", „ששים ושש", ו„חצי השתים עשרה" (האלבע צוועלפע) שחקנו בניגון הגמרא, בחריצות וחדוד השכל כפי אשר הורה לנו זקננו המנצח על המשחקים. הוא השתדל לחדד את שכלנו בשחוק השחמט והקלפים באותה המסירות ובאותה החריצות אשר הורה לנו בגמרא ומהרש"א להבדיל, גם נתן לשחוק אופי עברי. שמות עצמי השחמט היו עברים: זקן, מלך ומלכה וכמו כן פרצופי הקלפים. רק פייבה הסנדלר בחר לקרוא את הפרצופים בשמות עמי הארץ וזרגון, לה„גוי" וה„מלכה" קרא פייבה בשם יורגיס ויענטא.

בינתים ילדה דודתי עוד שני בנים. ישראל בנדט ואליהו מאיר. במשך הימים שאני דובר בהם גדלו הילדים ויהיו גם הם לעלוים מצטיינים בכשרונותיהם אולם לא הגיעו עדין למדרגה זו שזקננו ילמד גם עמהם.

ויוסף אליעזר, הנכד הגדול, בנו הבכור של דודי הגיע אז לשנת השש עשרה לימי חייו ושדכנים החלו לבקרו. הוא היה עלם יפה תואר, למדן מופלג, משכיל, ובנו של גביר מפורסם בנדבת לבו וצדקת פזרונו. הוא היה צעיר ישר דרך, איש האמת ואציל הרוח מאין דוגמתו. לא לחנם רבו הקופצים עליו לקחתו לחתן לבנותיהם. מלבד השדכנים באו גם רבנים לנסותו בלמוד, באו מחותנים, אבות העלמות, בכבודם ובעצמם ותרב התכונה בבית.

ואנחנו, אני והברי שמואל אביגדור היינו אז בני שתים עשרה. אנחנו המשכנו את למודנו מפי זקננו. חגגנו את חגי הבר מצוה שלנו, דרשנו דרשות (אנכי לקחתי לי דרשה לבר מצוה מספר „לשם זבח") ואז החילונו מעצמנו להתחנך לדרוש לפני קהל עם. אני הייתי רגיל לאסוף סביבי את „ההמון" החיטים בבית המדרש בין מנחה למעריב ולנאום לפניהם. לא מעל הבמה אלא בקרן זוית. ספרתי לפניהם עד כמה חשובה ה„מלאכה" בעיני חכמי הגמרא ועד כמה חשובים „בעלי המלאכה" ההולכים בדרך התורה וחיים בתמימות וביושר. למרות חנוכי בבית הורים אמידים, בבית דודי העשיר נוספה בי רוח דמוקרטית ובימי מועד וחג הייתי אוהב לחוג בחברת החייטים, לנאום לפניהם ולהרים את רוחם. על כן אהבוני בני ההמון וינשאוני על כפיהם ויקראו לפני: אברך.

וגם בזה רואה אני את השפעתו הרוחנית של זקני. הוא, אעפ"י שהיה גדול בישראל, מיוחס גדול, איש אמיד ומפורסם לא התרחק מן בני ההמון הפשוט כיתר חבריו הלומדים, אצילי הרוח בעת ההיא. ביחוד התרועע עם ההמון בווייגובה, בחפצו להרים את המצב הרוחני של בני העירה, כאמור למעלה.

עברו עוד שנתים ימים. עברנו על כל המקומות הקשים שבגמרא, על כל המהרשא"ות המסוכסכים ו„מהר"ם שיף" המחודדים. כבר למדנו בעצמנו סוגיות בש"ס ומלבד זה היינו בקיאים בהלכות של „אורח החיים". כי זקני

התאמץ לתת לפנינו יכלת ללכת בדרך התורה בארחות חיינו ולמלא אחר כל חקי השלחן ערוך לא על פי ההרגל כי אם בידיעה והכרה, לדעת את טעמה של כל הלכה ונימוקה.

אז מלאו שבע שנים ליום בא זקני לווייגובה. שבע שנות חנוך, למוד ושעשועים. היינו כבני ארבע עשרה שנה. אז הודיע לנו זקני, כי תמה מלאכתו.

— ילדים! — קרא זקני — הנה כבר גדלתם ואני קטנתי עוד מהורות לפניכם דרך בתורה. הגיעה השעה לבקש לכם מורה יותר גדול, יותר מומחה ממני. אני כבר זקנתי וכחי תש אשובה אל ביתי, שם אנפש מעט ואחר אלך ואבקש לכם מורה הראוי להורות לכם ולעשותכם גדולי ישראל.

עזבתי את השדות הנחמדים, נאות הדשא היפים, היערות הירוקים, הגבעות המופזות מקרני השמש. הגבעות המכתירות את נהר הקניטוב אשר על חופיו, בין שיחי החורשות היפות. בליתי שעות של עונג רוחני וגיל נפשי בקריאה בספרי מליצה ושיר. עזבתי את ה„חדר" המהודר אשר קול התורה לא פסק ממנו שנים הרבה. „חדר" שהיה בית זבול לתורה ומקדש להיהדות האצילית, התמה והשלמה. עזבתי את וויגובה ואשוב עם זקני לעיר מולדתי קלם.

תמו ימי ילדותי.

פרק רביעי

בין תקופה לתקופה.

א. הגאון ר' יוסף רוזין מטעלז.

שבתי קלמה וחכיתי להמורה החדש אשר ימצא זקני בעדנו. בינתים נסיתי את כוחי בחדושי תורה, חדשתי איזה חדושים, כתבתים עלי גליון ושלחתים על ידי יוסף השדכן, שהוא היה גם הדואר החי בקלם, אל הגאון ר' יוסף רוזין אב"ד בטעלז. השליח הביא לי תשובה מאת הגאון הזה והוא כנה אותי במכתבו „האברך החריף". הגאון הזה הכיר ממכתבי כי זקנה אין כאן אבל לא עלה על דעתו כי אלה הם מעשי עלם צעיר. הוספתי ושלחתי לו עוד חדושי תורה ושוב קבלתי מאתו תשובה ומכתב של חבה. לאחרונה, בפעם השלישית, נודע להגאון הזה, כי לא „אברך" הנהו כותב „התורה" הזה אלא עלם בן י"ד שנה. אז שלח הגאון אלי הצעה לבוא אליו. הוא ילמדני תורה ואני אכתוב ואעתיק את חדושיו ו„שאלות התשובות" אשר אתו בכתובים להכינם לדפוס.

הורי נפלגו בדעותיהם. זקני התנגד להצעת הגאון. אמר כי לא אראה פרי בלמודי אצל רב הטרוד ברבנות בעיר גדולה כטעלז. אבל זקנתי התאמצה מאד להכריע את הכף לצד ההצעה. היא שאפה מאד שאסתופף בצל הגאון הזה, בשגם הרבה אלפים יהודים נוסעים אליו לקבל מאתו ברכה. דבר שלא היה לעולמים בזמוט. ובאמת שם הרב הזה נתפרסם אז בכל הגליל לא רק בתור גאון בלבד אלא גם בתור איש מופת. אפשר לרדת לעומק הפסיכולוגיה של זקנתי: נכדה האהוב עליה כל כך יסתופף תמיד, גם ביום גם בלילה, בצל גאון וקדוש כזה ויקבל מאתו רובי תורותיו וגם — — ברכות שמים מעל...

היא הרבתה לדבר על לב זקני ועל לבי אני, שבעצם הדבר התאויתי תאוה לנסוע אל האיש הזה שמכנה אותי בשם „אברך חריף", עד כי הסכים זקני לנסיעה זו. ואסע טעלזה.

אחר ימים אחדים של טלטול מעגלה לעגלה, דרך ווייגובה, אוזבינט ולוקניק, באתי טעלזה ואסור אל בית הרב.

הוא היה איש זקן גבה הקומה בעל בשר ופנים מלאים זיו ונוגה. מצחו גבוה, זקנו הלבן יורד על חזהו ולב כל רואהו מלא חרדת קודש.

בבואי קבלני באהבה ובחבה. תיכף צוה לערוך לפני שלחן, סעדתי את לבי והוא עמד עלי וישוחח עמי בתורה. אכלתי והקשיתי לו קושיא חמורה באחד מן התוספות. הוא התאמץ לתרץ ואנכי התאמצתי לבטל את תירוצו. כה עברה עלי ארוחתי ואה"כ לקחני הרב אל חדרו המיוחד ויתן לי חלק מכתבי ידו למקרא.

אבל נלאיתי קרוא. אותיות רצוצות, מפותלות, שרועות ופרועות, סרוסות ומבוכות עד כי אי אפשר להוציא את הבר מן התבן. בקושי עלתה בידי אחרי עמל רב לקרוא עמוד אחד. אחרי תום הקריאה התאמץ הגאון לפיסני, באמרו, כי ההרגל יעשה את שלו. אקרא עוד עמודים אחדים ואז אתרגל עם האותיות וארוץ לקרוא בהן. יצאתי מן ההדר המיוחד ואכנס אל לשכת האורחים. שם צבאו נשים ובתולות. חולים וחולניות ערב רב. כל אחת מתאמצת להתקרב אל הרב. מתחננות: רבי, הושיעה רבי, ברכני, רבי, חלצני מן המצר, התפלל בעדי, בעד ילדי, רבי, רבי, קדושי ופארי, חוסה, חמל נא...

והרב מתהלך בחדר אנה ואנה, מתקצף ומתחנן: מה אתם חפצים ממני, למה לא תתנו לי מנוח, לכו לכם, אין אני בעל מופת, אינני יודע סגולות, אנא עזבוני, קצרה ידי מהושיע לכן, צאו, הרפו ממנו...

אבל הן באחת. „לא, רבי, לא אצא מזה עד כי תברכני".

— נו, צאי, צאי, הקב"ה יושיעך, יעזרך, הוא יברכך, לכי לשלום, לכי. הקב"ה... זו יוצאת ואחרת קרבה. ושוב התחננות ובקשות משני הצדדים.

כה עברו שעות שלמות ואני עומד ומשתאה, כי לא ראיתי כמחזה הזה גם לא שמעתי כאלה. כי אין בזמוט „צדיקים" „בעלי מופת" כמו בוואהלין ופודול. יודעים את התורה הגלויה וחסל.

אז החלטתי בלבי, כי לא זה הדרך בעדי. הצדק היה עם זקני. אמנם הוא חכם ויודע דבר לאשורו. ואפן ואשוב הביתה.

ב. פייוול גן.

הנסיון של טעלז לא עלה יפה. שבתי וחכיתי שוב למורה אשר ימצא זקני.

בינתים באו פנים חדשות העירה, סטודנט יפה תואר ויפה מראה, מגוהץ, לבוש בגדי אירופא ומדבר ראמות ראמות — פייוול גן.

הוא היה יליד קלם, בן לדוד־אבי, בנציון גן. בילדותי לא ידעתיו כי שהה אז בראסיין. הוא היה למדן ושואף לגדולות ונצורות. בשנת הבצורת[1] ירד אביו מנכסיו והבחור הלז, שהיה לו כתב יד יפה מאד, החל ללמד את בני הנעורים מלאכת הכתיבה היפה. ויהי למופת, כי בשעורים אחדים סגל לו המתלמד כתב יד יפה ושלם. אח"ז הלך לשווינצאן אל אבי ללמוד תורה. אבי ראה, כי להבחור הלז איזו שאיפות נעלמות, איזו מגמות נסתרות ורוחו שואפת אל על, על כן שלחהו אל עיר אחת ללמוד תורת החסידות. אך רוח אחרת היתה עמו. הלך למיטבה ויתמכר שם אל הלמודים הכוללים, למען הכנס אל מחלקה גבוהה של הגימנסיה. שנתים ימים שקד על למודו. גמע את השיעורים אשר נתנו לו מורים חנם ובתום שנתים ימים לבאו מיסאבאה עמד לבחינה בהגימנסיה המקומית וקבל תעודת בגרות. אז הלך לדורפוט ונכנס אל האוניברסיטה במחלקת המשפטים.

אביו לא ספר לי כלל על אדות בנו עד באו. נראה שהיה מתביש בבן ממר זה שהתפקר, וע"כ לא ידעתי ממציאות פיוול כלל והנה פתאם בא אותו הבן לבקר את אביו.

הוא נשאר בעיר רק ימים אחדים. אך הרושם אשר עשה על בני הנעורים היה חזק מאד. נמוסיו של גן, אופן דבורו עם הבריות, חכמתו אשר האירה פניו והכבוד אשר נהגו בו בני העיר עוררו בלב בני הנעורים בקלם קנאה ושאיפה להיות כמהו. אז החלו נערי בית המדרש לדבר בסתר על אדות בריחה מבית הורים, בכדי להכנס אל גימנסיה.

ואני, שארו הקרוב של הסטודנט הזה, לא שאפתי אל גימנסיה וגם לברוח מבית הורי הזקנים לא חפצתי. דבר זה הייתי יכול למלאות בילדותי

[1] עיין ווייטובה.

הקדומה, כאשר פתוני האב והבן שפירא בווייגובה (עיין פרק ההוא). בלבי התעורר רעיון אחר. כבר טעמתי מעט מצוף ההשכלה. ידעתי כתוב וקרוא אשכנזית. וגם לעזוב את תורתי לא חפצתי. שאפתי לאחד בי תורה וחכמה יחדו, על כן החלטתי ללכת לברסלוי ללמוד בהסימנריום אשר לר׳ זכריה פרנקל ז״ל.

דברתי על לב זקני והוא הסכים להצעתי, בשגם כי עדין לא מצא דרך נכונה לפני להמשיך את למודי אשר נפסק. אך כאלו השטן נתערב בדבר ושאיפתי היתה למפח נפש.

באחד הימים וזקני יושב לו בביהמד״ר מעוטף בטלית ותפלין ולומד לו את שעורו כדרכו. פתאם נכנס לביהמד״ר אשכנזי אחד, לבוש קצרים, קצוץ פאה ומגולח זקן, משקפים על עיניו וצילינדר בראשו ויגש אל זקני וישאלהו בשפת אשכנז צחה: השלום רבי אייזיק? — מי אתה אדון? שאלהו זקני בתמהון. — האם לא תכירני? הלא אנכי ה„יאנושקאי״ אשר אכלתי אצלך שני „ימים״ בשבוע! — כך? — אמר זקני — אבל מדוע כה שונו פניך? האורח ספר לזקני, כי מקלם נדד לאשכנז ויכנס אל הסימינריום בברסלוי ויצא מן הסימנריום בשלום בתור „פרידיגור״ וכבר יש לו משרה כבודה בעיר גדולה באשכנז ובא לבקר את משפחתו אחר שהשיג את מטרתו ורואה חיים טובים. — כך, כך — אמר זקני ויפן אלי ויאמר בלחישא: לברסלוי לא תלך עוד. מדוע? שאלתי בהרדה. — מדוע? שנה אחרי זקני, — במקום שמגדלים „מגידים״ מגולחי זקן ו„רבנים״ קצוצי פאה — לא ירד בני עמהם. הוטל גורלי.

ג. אבי הרב ר׳ בנימין.

בעת ההיא שנת תרל״א נתקבלו מכתבים מאת אבי אשר בהם בקש מאת הורי הזקנים לשלחני אליו ווילנאה.

אנכי לא ידעתי את אבי. עזבני ילד בן שבועים ימים. ראיתיו רק פעם אחת בהיותי בן שתים עשרה שנה. אז בא לבקר את הוריו בראסיין וישלח אחרי לבא אליו לראות ולהראות. נסעתי רוסיינה. עשיתי בבית הורי־אבי יומים. אבי התאמץ להראות לי אותות אהבה וחבה. אך אנכי לא הרגשתי שום קשר פנימי אליו. הוא היה רב וכבודו גדול עמו ואצל מהודו עלי אבל אנכי שאפתי אל זקני, אבי אמי החביב עלי כנפשי ואל זקנתי אם־אמי האהובה הטובה והעדינה. מהרתי לשוב קלמה. כאשר שאלוני מכירי על אדות אבי עניתי — „מחזיק אני טובה לאלה שהראו לי על „רב״ ומה יכולתי עשות אם הראו לי על סנדלר? הלא צריך הייתי להאמין להם גם אז.

שבתי לווייגובה ואל למודי. ומאת אבי הסתתי את דעתי לגמרי.

אבי, אחר שיצק מים על ידי אחי־זקנתי, הגאון רבי העשל — כאמור (בפרק ראשון) הלך לווילנא ויקח תורה מפי הגאון הנאור ר' יעקב ברי"ט מו"צ שם (הנקרא ר' יענקלי קובנר), רבם של האחים הגאונים ר' בצלאל ור' שלמה הכהנים. אחר איזה זמן, בשנת תרכ"ה, היא שנת העשרים ושש לימי חייו נתקבל אבי לרב אב"ד בעיר המחוז טרוקי הסמוכה לווילנא.

בעיר זו נמצא ישוב גדול של קראים. בכל פעם שנולדו סכסוכים בין קראי ובין יהודי באו המריבים אל אבא לברר את דינם וצרפו אל אבא גם את „חכם" הקראים. בשובה ונחת הוכיח אבא להכם הקראים את אמתות התורה שבע"פ ורוח ההיים הנושב מתוך דברי התנאים והאמוראים. „ההכם" כבד מאד את אבי ושלום ואהבה שרר בין שני הרועים הרוחניים הללו.

ויהי היום ועשיר העיר התנדב לפאר את ביהכ"נ שבטרוקי ויעמיד על ארון הקדש פסלי אריות גדולים, כבא אבא אל ביהכ"נ וראה את הפסלים צוה תכף להסירם מעל ארון הקדש ולהרחיקם מביהכ"נ. „הרוח העברי לא תסבול כל פסל וכל תמונה" אמר אבי. אז חרה אפו של אותו העשיר הגס, אביר הלב ויחל לריב באבי. ויעזוב אבי את טרוקי ויתקבל למו"צ בווילנא, בחלק העיר אנטיקאלי. זה היה בשנת תר"ל.

ויהי, כי התבסס אבי על כסא רבנותו בווילנא שאף לקרוא לי אליו. בשגם כי שמעי כבר הגיע גם אליו, כי „עלוי" הנני. אז החל להמטיר מכתבים אל הורי הזקנים לשלחני אליו ווילנאה.

אנכי, אעפ"י שלא הרגשתי קשר פנימי אל אבי בכל זאת נכסף נכספתי לנסוע אליו ומה גם אל עיר גדולה, מלאה חכמים וסופרים ווילנא! והורי הזקנים אחרי הפצרתי הסכימו ואלך ווילנאה.

בחדש אייר שנת תרל"א באתי אל בית אבי. הייתי כבר מפותח במדרגה זו שיכולתי להתבונן אל אבי להכיר את מעלת־רוחו ואצילות נפשו ולשפוט עליו כאדם העומד מן הצד.

עם היותו שקוע בלמודי הש"ס והפוסקים, פֶּעמו בלבו רגשות נעלים אצילים ורוחו התנשא אל על. נפשו הפיוטית לא מצאה ספוק רק בלמודים ההלכיים. היא שאפה לבא עד עקר אלוה, להכיר רוממות אל ולהסתופף בחביון קדש. כבר בהיותו בטרוקי עבר על כל המדרשים, למד ספר זהר, ושאר ספרי הקבלה, ביחוד אהב את האלשיך חזר על כתבי הקדש וידע את התנ"ך בעל פה ממש. ידע כל הפסוקים, כל המלים, כל האותיות ואפילו הטעמים והנגינות. אז פלס לו רוחו הפיוטי נתיב בדרוש ויפרוץ לו דרך בסגנון מיוחד אשר המציא לו אבי על פי דרכו. על כל קוץ שבתורה, על

כל תג, על בטוי זה או אחר של הנביאים – קשר תלי תלים של אגדות חכמינו. נפלא היה כתו לשבץ מאמר חז"ל באיזה פסוק או אפילו באיזו נגינה של מלה אחת שבתנ"ך, דומה היה כאלו באמת רק לרעיון זה נתכונה התורה. רק זאת היתה כונת הנביא בבטויו זה והדברים כה חדים, כה פשוטים וכה נעימים!

בווילנא מצא אבא כר נרחב להפיץ מעינותיו חוצה. לא עבר עליו שבת אחת או מועד אחד וחג שלא דרש בבתי הכנסיות באנטיקאלי. ומלבד זה רבו המפצירים בו מכל בתי הכנסיות והמדרשות הרבים שבמרכז העיר ופרבריה להשמיע שם את מדברותיו. אם נראה באיזה רחוב המון יהודים עומדים צפופים על יד איזו חצר – ידוע היה, כי בית כנסת בחצר ההיא ושם דורש „הרב האנטיקאלי" (כן כנוהו מעריציו הווילנאים). כי קסם על שפתיו ומדברו חן ונועם והכל רצים לשמוע את נאומיו הנעימים ומדברותיו הנעלים המנשאים את נפשות השומעים מעל להחיים החולניים ומגביהים אותם אל עולם האצילות, אל עולם שכלו טוב, עולם מלא אורה ושמחה ונעימות נצח.

ולא רק בשעה שדרש לפני הקהל, אלא אפילו את שיחות החולין שלו היה מתבל וממתיק באגדות חז"ל ובחדוד חד ונפלא ממדרש ואגדה. בלכתו ברחוב נמצא תמיד בצלחת בגדו האחת תנ"ך בפורמט קטן ובשניה מדרש. וכמה פעמים ראיתיו בהפגשו ברחוב עם איש ושוחחו דברים בעלמא בהוויות העולם, פתאם נתגלגלו הדברים ובאו לידי איזו הטעמה במדרש או בפסוק– חדוד נפלא – הפתעה.

הוא היה כליקסקון חי. אוצר של ספרים מתהלך וידע תמיד להטעים כל דבור קל ושיחה כל שהיא באיזה מאמר ממאמרי חז"ל. הוא היה כאלו כלו חי בתקופת כתבי הקדש. מתהלך עם השופטים והמלכים, מתרועע עם הנביאים, משוחח עם התנאים והאמוראים. בהם היו כל הגיוניו וחיי רוחו.

דוד המלך היה חביב־נפשו. תמיד דבר על אדות גדלו, הודו ותפארת קדושתו. תמיד התאמץ להצדיק את מעשיו הבלתי צודקים. פעם אחת אמר לי: בשעה שאני פותח לדרוש על אדות דוד מיד נפתחים לי כל השערים ורואה אני בחוש כל גדלו ותפארתו של המלך הגבור הגדול והקדוש הזה. והוסיף: אחר מאת שנותי בודאי יצא המלך הזה לקבל פני.

ווכר אני, כי נשא אבא לדוד גם עון בת שבע. מצא לו זכות זו: השעה היתה רבת האחריות, מלחמה כבדה נלחם אז דוד בעמון, צר על עיר הבירה רבה. הוא, אעפ"י שישב בירושלים נהל את המלחמה. פתאם נתקלו עיניו באשה יפת תואר ולקחה את לבו שבי. רעיונותיו החלו להסתבך על ידי האשה היפה הזאת. ראה כי עלול הוא במצב בלתי נורמלי כזה לאבד

דרכו ולהנגף במלחמה, לסכן את ישראל ולהביא על עמו שואה. על כן ההליט להביא שואה על עצמו, לעבור עברה חמורה של אשת איש, למען השקט רעיוני לבו ותאות נפשו לא תפריעהו עוד מלנהל את המלחמה בדעה צלולה.

כך צדד בזכותו של דוד תמיד. כמו שצדד בזכות כל יהודי שנטה מדרך התורה.

ובכל היותו שקוע בספרות העתיקה בכל הושיו היה מעורב עם הבריות ולא זה בלבד אלא עוד היה איש רעים להתרועע, חביב על כל ואהוב לכל, אפילו על הצעירים בני הדור החדש. והוא גם הוא היה אוהב את כל האדם, ובן ישראל אפילו הפחות שבפחותים היה חביב עליו כנפשו. עד כי למורת רוח היה לו לקבל שרות מידי יהודי, יהי מי שיהיה.

ובדרכי נועם אלה היה מתהלך גם בהוראה. על פי הדרך אשר קבל מאת רבו המובהק, דודי הגאון ר' העשל ז"ל היה נוטה תמיד לקולא. כחא דהיתרא עדיף לו. עם היותו אורתודוכסי קיצוני לא ידע קנאות. מדת הסבלנות היתה גדולה אצלו. הוא אהב את היהודי עם כל מגרעותיו. ואפילו את החפשים בדעות. את הפונים ערף למסרת אבות לא היה מבזה בלבו אלא היה מרחם עליהם ומשדלם בדברי חן ונועם בכדי לקרב את לבם לאביהם שבשמים...

את דברי הנביא: „הלא פרוס לרעב לחמך" „כי תראה ערום וכסיתו" היה מקים כפשוטם של הדברים. כמה פעמים ראיתי, כי בא עני אל ביתו בשעה שישב לסעוד, מיד רץ לקראת העני הובילהו בידו והושיבהו אל השלחן ויאכילהו את הארוחה שהיתה מוכנה בשבילו.

קרו מקרים שהסיר בגד מגופו והלביש את העני.

אין כל פלא, כי איש אשר נפש פיוטית לו כזו, אשר רוחו מרהפה תמיד בעולם של הנביאים והחכמים הקדמונים וחי בהם, היה שואף תמיד אל מקור הנבואה, אל ערשם של גדולי הרוח — אל ארץ האבות. עוד בזמן ההוא, עשר שנה לפני תקופת „חבת ציון" בשעה שבאתי אל אבי בפעם הראשונה כבר התבלטה חבתו לציון בזה שיסד בווילנא חברת „שאלו שלום ירושלים", הברה שמטרתה ,היתה לשלוח בכל שנה, עפ"י גורל, אחד מן החברים לבקר את ארץ־ישראל וכל המקומות הקדושים שם[1]).

מובן מאליו, כי אחרי שצמחה „חבת ציון" היה הוא האחד מכל רבני ווילנא שנתן ידו אליה. אולם על זה אדבר בפרק של התקופה ההיא.

1) הזכרתיה בספרי „הנצנים הראשונים".

זאת היתה תמונתו הרוחנית של אבא בבאי בפעם הראשונה להסתופף בצלו.

מדי דברי בו אי אפשר לי לבלי להזכיר פה מאורע אחד. דין תורה משונה שבא לפני אבי:

דין תורה עם... הקב"ה.

יום אחד בא לפני אבא איש אחד, זקן זעום פנים קודר ושחוח ויעמוד לפניו ויאמר: רבי, יש לי דין תורה. אבא נתן לו שלום, בקשהו לשבת וישאלהו מי הוא. האיש ענה, כי איננו בן ווילנא. בא מרחוק לכאן, ישר אל אבי כדי לדון לפניו.

ומי הוא בעל דינך? — שאלהו אבי. האם מגרי אנטיקאלי הנהו או ממרכז העיר?

— לא מאנטיקאלי ולא ממרכז העיר אף לא משום מקום אשר על פני האדמה.

אבי נעץ עיניו באיש בתמהון. איש בלתי נורמלי לפניו. וישאלהו: — הגד נא דברים ברורים, מה אתה סח?

הזקן עמד מכסאו, העמיד פנים רציניים ובשפה ברורה ומלים בולטות אמר:

— בעל דיני הוא היושב בשמים, אותו, כביכול, את האל הגדול הגבור והנורא אני קורא לעמוד לפניך, רבי, בדין, דין תורה...

השערת אבי התחזקה בלבו. החליט כי האיש הזה יצא מדעתו. על כן פנה אליו ויאמר: רבי יהודי, סור נא ממני, אין עתותי בידי להפנות לדברים כאלה, הנה לי.

— רבי! — קרא האיש — אל תחשבני למשוגע, ראה עמידתי לפניך. הנני בריא ודעתי מיושבת עלי.

— רבי יהודי, בבקשה, עזבני נא. אל תוסף להטרידני בדברי הבל ופתיות. ובדבר אבי את הדברים האלה קם ממקומו, לבש את מעילו לצאת מביתו.

— אל נא, רבי — קרא האיש ויגדור את הדרך בפני אבא. — אל נא תדיחני ואל תעזבני. לא ארפך ולא אתן לך לנוח עד אשר אם תשמע את דברי, כי מישרים אדבר, על דעת המקום ועל דעת התורה. שב נא, רבי, שב נא ושמע את דברי.

ראה אבי והתבונן כי לפניו עומד אומלל ויכמרו רחמיו על האיש וישב על כסאו ויאמר אליו:

— נו, דבר, אבל דברים ברורים ונכוחים ואל תשעה בדברי הבל

— טוב — אמר האיש — אלה דברי וטענותי.

— שוב טענות? — נער אבי באיש.

— ישמע נא הרבי, ישמע. אל נא באפו.

— דבר — צוה אבי. — הזקן קם מלא קומתו כדין הטוען לפני בית דין והחל לדבר בעוז:

— אנכי מסאלוק[1] הנני, בן שבעים שנה אנכי היום. כל ימי נשאתי ונתתי באמונה, לא שקרתי ולא כחשתי ולא נגעתי באיש. ידי נקיות מפרוטה זרה ולא עשיתי עול לשום אדם בעולם. מיום עמדי על דעתי התהלכתי בדרך התורה, לא סרתי ממנה ימין או שמאל. מלאתי אחרי כל מצות ה' וכל מנהגי ישראל קדושים לי. מפתי נתתי לעני והשתתפתי בכל חברות הצדקה בעירי. הייתי יהודי כשר כאשר דורש אלקים. כך עברו עלי שבעים שנות חיי. ועתה כי זקנתי, ככלות כחותי נשארתי ככלי ריק, וזה חלקי מכל עמלי: שתי בנות בוגרות, בתולות זקנות ובידי אין פרוטה לא רק להשיאן לאנשים אלא לכלכל את נפשי ונפשות העלובות האלו.

ועתה הגד נא, רבי, איה הצדק איה היושר של הקב"ה שהשליכני לעת זקנה במצב איום כזה, אחרי אשר התהלכתי לפניו כל ימי חיי בדרך אשר צוה הוא ע"י משה רבנו ללכת בה? האֵ?

ועל כן אני קובל עליו ברוך הוא, לפניך רבי. הרי הצעתי לפניך את טענותי, הוא יתברך שומע לנו. ואתה רבי רק בך בחרתי להיות דין לנו, כי על כן שמעתי את מדברותיך בבתי הכנסיות וראיתי כי מרגיש אתה בצער של אחרים ויודע אתה להדור עמוק אל לב נדכא ושפל רוח כמוני.

אבא שמע את הדברים ולא ידע מה לעשות. ראה ונוכח כבר, כי לפניו עומד בר דעת אולם מדוכא ואומלל, על כן פנה אליו ואמר:

— נו, שמעתי. בודאי ירחמך הקב"ה וייטיב לך ולא יעזבך.

— לא, לא רבי — צעק האיש בקפצו ממקומו — לא כך. אנכי קראתי לפניך את הקב"ה לדין תורה, דין תורה ממש, אותה התורה אשר נתן לנו הוא בעצמו, ואתה, הנך רב על פי התורה הזאת, ומחויב אתה על פי אותה התורה לדון על טענותי ולהוציא פסק דין כדבעי, פסק דין כנהוג בכל דין תורה.

— טוב — אמר אבא — הקב"ה מחויב להיטיב לך ולשלם לך ככל מפעליך, וככלות כחך לא יעזבך. פני האיש צהלו. אבא חשב, כי כבר מלא את חפצו ובודאי ילך לו האיש. אך לא כן היה, האיש קם וינעוץ עיניו באבא ויאמר:

---

1) עיר מחוז לידנסקי, החנה מסה"ב פרובנישקי בין ווילנא וידנסק, בעת שייכת לליטה הקובנאית.

— רבי, תן לי את ה„פסק" בכתב, כמו שנוהגים הרבנים בכל דין תורה.

כאן התקצף אבא ועער באיש: סור ממני! מה אתה חפץ עוד? סוף כל סוף הרי משוגע הוא האיש. ויפן אבא ויצא בחרי אף וילך אל בית המדרש.

אבא יצא והאיש אחריו. שמר את צעדיו, דלק אחריו וילך בעקבותיו בכל אשר פנה.

אבא שב בלילה הביתה והנה הזקן לפניו. — לא אניחך, רבי, לא ארפה ממך עד אשר תמלא את דרישתי הצודקת.

אבא ראה כי אין מנוס מפני האיש מר הנפש הלז ויאמר — נו, טוב אתן לך פסק דין בכתב. וישב אבא ויכתוב על פסת ניר, כי שמע את טענותיו של פלוני בן פלוני ומרירותו על גורלו לעת זקנתו, והקב"ה בודאי ישלם לו כמפעליו וכבור לבו. בסגנון זה בקרוב כתב וימסור את הכתב לאיש. הלז קפל את הכתב בזהירות רבה ויטמנהו עמוק בצלחתו כאוצר רב הערך, ויברך את אבא וילך לו.

עברו חודש ימים והנה נפתחה הדלת והזקן בא החדרה. אבא חרד חרדה גדולה. שוב אותו הזקן, שוב טענות ומענות וטרדות. מה לעשות לפגע רע זה? אולם הפעם היה פחד אבא פחד שוא, פני הזקן הצוהלים העידו כי מצבו שונה.

— רבי — קרא הזקן ברוח צוהל — הנה באתי בכונה אליך ישר מעירי, להגיד לך ולהודיעך, כי בעל דיני קבל את הדין וקים את הפסק.

— ?

— כך הוא המעשה — הוסיף הזקן — כאשר שבתי מווילנא אחר הדין תורה הביתה, מצאתי חדשה. אדון העיר סאלאק, פרופיסור זקן בפטרבורג שבא לנוח באחוזתו הסמוכה אל העיר, קצתה נפשו בחיי הבדידות באחוזה ויחליט לקבוע מושבו בעיר. ויבקש לו מעון באחד מבתי העיר, וימצא ביתי חן בעיניו וישכור לו חדרים אחדים בביתי וישב בו. אנחנו התרועענו יחד, שני זקנים, שוחחנו על הימים הטובים שחלפו, על מאורעות החיים שעברו ונהיה ידידים.

אחר שבוע חלה הפרופיסור ויקרא לי אל חדרו:

— שמע נא — אמר לי — הנה מצאת חן בעיני, רואה אני כי איש ישר אתה ותמים. הנה חולה אני ולא ידעתי את קצי, הא לך אלפים רובל לעשות בהם דבר טוב על פי מובנך. ופה תחת הכר תמצא מכתב, והיה אם אמות אז תקח לך את הכתב ההוא, בו דברתי עליך טובות לפני יורשי וישימו עינם לטובה עליך.

אנכי קבלתי את הכסף ודנתי בעצמי, כי אין בעירי אדם השרוי בצער יותר ממני ושהשעה דחוקה לו כמוני. על כן החלטתי כי בצדק וביושר מותר לי לקחת את הכסף ולמלא את מחסורי.

כך עשיתי. באותה העת נמצא שדוך בעד בתי הבכירה. התחייבתי לתת נדוניא מאות רובל אחדות, וכבר נכתבו התנאים ובקרוב תהיה החתונה.

וביתר הכסף החילותי לסחור מעט ובודאי יצו ה' את הברכה במעשי ידי, כי על כן הוא יתברך מקיים את פסק הדין שבתורה.

— והפרופיסור? — שאל אבי.

— הפרופיסור חי ממחלתו, ושתה עמי כוס „לחיים" באירוסי בתי הבכירה. כל מחלתו היתה רק מהשמים, בכדי לקיים את הפסק... (בקובנה בשנת תרפ"ה נודע לי האיש „בעל הדין" ליברמן, בנו גר בעיר סמוכה לקובנה).

באותו פרק תקן אבי באנטיקולי לערוך חגיגת זכרון ליום מותו של דוד. צוה לעשות נר של שעוה גדול ועבה מאד, והיו מדליקים אותו בכל יום השני לחג השבועות, הוא יום מותו של דוד. צריך היה הנר הזה להתקיים עד ביאת המשיח. מפני שבכל שנה, אחר שדלק הנר מעל"ע, היו מוסיפין עליו דונג במדה שכלה בהדלקה. והיה כל הקהל מזמר מזמורי התהלים ואבי היה דורש בשבחו בגדלו וברוממותו של המלך הגדול והקדוש הזה והחגיגה היתה נהדרה מאד. הוא היה מעריץ את דוד עד מאד, יותר מן כל המלכים והנביאים. נפלא הדבר, אבי נסתלק ביום השני לחג השבועות (תרע"ה) ביום מותו של המלך האהוב לו.

שוב ראה אבי אז, כי העם בוחל להקרא לתורה „קודם אחרון". עליה זו היתה נתנת לפחותי ערך, לעמי הארץ, עניים. ואם קרה כי קראו לתורה איש שיש לו איזה רגש של כבוד היה מערער על זה וזועף וכמה מחלוקות נולדו על ידי זה. ראה זאת אבי ויצו לקרוא לתורה אותו, הרב, קודם האחרון, ואת ה„עליה" הכבודה „שלישי" שהיא נחלת הרבנים בכל מקום התיר לכל אדם. מני אז היתה העליה „קודם אחרון" לדבר שהכל רודפין אחריה.

באנטיקאלי עמד גדוד צבא בתמידות ובו הרבה חילים יהודים. אבא עמל ויגע והשיג רשיון מאת שרי הצבא ליסד מטבח כשר בשביל החילים ויסד חברה „מאכל כשר" ובני וילנא נדבו הרבה לטובת „הדוד הכשר" והחילים סעדו בכל יום מאכל כשר חם ותחי נפשם. אבא דרש בתעמולה ע"א פרשת „ואתה תחזה" שיתרו יעץ למשה לבחור באנשי חיל יראי אלקים אנשי אמת

שונאי בצע ומשה מצא רק „אנשי חיל", האחרונים לא מצא... וגם כאן אנשי חיל יש, אך יראי אלקים ושונאי בצע אינם...

גדלו ותפארתו של אבא, דרשותיו ונאומיו, שיחותיו ומנהגיו עם אלקים ואדם המציאו לי עונג וספוק רוחני אבל מטרתי העיקרית, התקדמות בלמוד התורה אחרי ההוראה של זקני היתה רחוקה ממני. אבא היה טרוד מאד גם בעסק הרבנות גם בעיוניו במדרשים ונאומיו, ואי אפשר היה לו להקדיש את קבועה בכל יום שתהי כולה שלי, לגמרי, כאשר עשה זקני. מלבד זה לא היתה דעתי נוחה מן החיים הלחוצים בבית אבי, כי הסכנתי לבית מלא כל טוב בעיר קטנה בבית זקני האמיד. לא יכולתי נשוא את הסאון אשר בבית אבא הצר מצד הילדים הקטנים, הרבנית, אמי ההורגת וכאלה. סבלתי מכל תנאי החיים הביתיים עד שהחליטי מעט.

לזקני לא הודעתי מזה מאום. אך לשארי בן דודי, יוסף אליעזר כתבתי בסוד על מצב רוחי. כתבתי בכתב אשר לאו כל אדם יכול לקרוא, הנקרא בפי הנערים כתב אי"ק בכ"ר[1]). ובקשתיו שהדבר ישאר בסוד, אך בהמלתו עלי מעל בי הפעם ויגל את הדבר להורי הזקנים.

פתאם ביום קיץ בהיר אחד, ואני יושב לי בבית אבי עצוב ומתגעגע אל בית הורי הזקנים וחברי שבקלם ובווייגובה והנה נפתחה הדלת וזקנתי הופיעה בבית!

זקנתי הטובה, היפה והרחמניה, זקנתי החביבה והאהובה, זקנה רפת־כח אשר לא נסתה מעולם לנסוע איזו פרסאות, אשר לא ראתה מסלת ברזל בחייה — היא, היא נסעה אלי מהלך רב, מקלם לווילנא!

וכל מה שטרחה הלא רק בשבילי טרחה, בשבילי נכדה היקר לה כנפשה. לא עברו עליה שתי שעות בבית אבא, אספה את חפצי, לקחה את כתנותי מאת הכובסת כשהן רטובות ותקחני ותובילני — הביתה, קלמה! הביתה, הביתה, בית זקני וזקנתי... האח!

ד. הרב השני בווינובה ולמודו.

בשובי מווילנא קלמה מצאתי חדשה: רב חדש בווייגובה.

זקני מצא אברך אחד יליד מוש (פ. מינסק), אברך נודד ערום ויחף ובידו סמיכה לרבנות. אחרי שתהה זקני מעט על קנקנו שלח את האברך

---

1) וכך יוצרים את הכתב: מצירים ציור זה:

איק	בכר	נלש
דמת	הנך	ומם
זען	חפף	פצץ

וכבל רבוע כותבים אות מן האי"ב ובכן יוצא
שציור ׳| הוא—א, |׳—ב, |׳—ג וכן הלאה.

אל דודי לווייגובה לקבלו לרב. אגב אורחא ללמד את בני דודי תורה. דודי קבל את האברך ר' ישעיה, הושיבהו באותו ה„חדר" ויכלכלהו עד שתתכונן רבנותו בעיר. האברך מהר ויביא ממוש גם את אשתו וילדיו ויושיבם בבית דודי ב„חדר".

הוא דרש ביום השבת לפני ההמון, מצא חן בעיניהם ויתנו לו כתב רבנות. תקנו לו דירה בביהמ"ד ויתחייבו לשלם לו שכירות כל אחד חמש קפיקות לשבוע ובני הכפרים התחייבו להביא לו איש איש קמח ובולבוסים וגרש ופול וכל טוב הכפר.

הרב החל ללמד את הברי שמואל אביגדור תורה.

ואני, בשובי מווילנא, ספר לי זקני, כי לשמואל אביגדור כבר ישנו „רבי", הרב החדש, ואפשר שהוא יצליח להמשיך את למודנו אשר נפסק. הם לומדים „חשן משפט". וזקני קנה לי „חשן משפט" דפוס זיטומיר (מלא שבושים) ואסע שוב ווייגובה. מצאתי שהם, הרב והתלמיד, עומדים בסימן י"ז מהלכות דיינים. נספחתי אליהם והחילונו ללמוד במקום שהם עומדים והנה מתלאה:

הרב והתלמיד ממהרים לרוץ בלמודם, מדלגים על ה„פנים". מקפצים על הס"ך, על הסמ"ע ואני — אני משרך את דרכי והיה טרם שאני עובר על ה„פנים" הם כבר רצים בהש"ך. אני בהש"ך מעיין ומנמק לי — הם כבר בסעיף השני, השלישי, הם הרחיקו ללכת ואני עדיין עומד בפתח השער, מחריש ומשתאה: רבש"ע, מה זאת? אני ושמואל אביגדור! יחד למדנו שבע שנים רצופות אצל זקננו, יחד מסכת אחת, ולא היה ביני ובינו שום הבדל במדרגת ידיעותינו, כשרונותינו התאימו יחד, ועתה? האומנם במשך שלשת ירחי הקיץ אשר עשיתי בווילנא עלה חברי בלמודו כל כך עד שאינני יכול להשיגו ברוצו בלמודו? אם אנכי התגשמתי כל כך, שכחתי את למודי?!

עבר יום, עברו יומים, שבוע. הדבר החל להיות חשוד בעיני. אני לומד לי ב„חשן משפט" על פי דרכי, במתינות, בדיוק, והם רצים. החלותי להתחקות ולהסתכל בלמוד הרב והתלמיד ומצאתי: גם הרב גם התלמיד אינם מדקדקים הרבה בהפשט הפשוט במה שלומדים.

הגענו לסימן כ"ה, ההלכה החמורה של „שקול הדעת". „הש"ך" סעיף קטן כ"ד מכתיר את ה„פנים" מכל עבריהם, שורה אחת פנים והררים הררים של הש"ך. הרב והתלמיד רצים גם פה, ממהרים וקופצים, ורצים ומדלגים מסעיף לסעיף, מסעיף קטן לסעיף קטן ואני איני מעכב אותם, כבר פרשתי רשת לרגלם. והנה, הם ממהרים לגמוע הלכה במקרה שהדיינים היו יושבי

קרנות והש"ך מפלפל ומפלפל שם הרבה ובין דבריו נאמר ונשנה פעמים אחדות זהו „אשרה". הרב והתלמיד מוציאים יחד מפיהם „זהו אשרה בעלמא" פעם ושתים ושלש. אז קפצתי מתוך המארב, הניחותי ידי על הש"ך ושואל: הגידו, מה זה אשרה? שניהם הרב והתלמיד הוכו בתמהון. הביטו איש בפני אחיו, הניעו ראש כה וכה, מלמלו: אשרה—זהו... אשרה—זה... זה... ושתיקה.

אז אמרתי להם בצחוק נסתר: אשרה — זהו חוזק, אומץ. הדיינים הללו, ההדיוטים, שאינם ראויים להיות דיינים התנשאו לדון רק מתוך אלמות, והמלה „אשרה" נובעת מלשון „אשרו חמץ" כלומר החזיקו.

— אח, כן, כן — הריעו הרב והתלמיד — כן, כמובן, אינו אלא אשרה בעלמא, אלמות, א ש ט א ר ק י י ט, נו הלאה, הלאה — ושוב החלו לדלג ולקפץ.

אחרי שעברו על איזו עשרות שורות בהש"ך לא יכלתי עוד התאפק. עמדתי על רגלי ואקרא: עמדו, עמדו! הלא רק התלתי בכם ואתם ממהרים לרוץ אורח ואת הפשט אינכם יודעים לפרש. איך לא תבושו ולא תכלמו לגמוע דפים, דפים שלמים, ועוד בחשן משפט, מבלי דעת מלה אחת כשורה. קראתם את המלה אשרה ועברתם עליה הרבה פעמים מבלי שים לב כלל להוראתה, ואח"כ כאשר עכבתיכם והוריתי לכם, כי הוראת מלה זו היא „אומץ" שמחתם שמחה גדולה וחסל. אבל צחוק עשיתי לכם, רב נכבד וחבר חביב, אין פה לא אשרה ולא חוזק ולא אומץ אבל — — — אשרה!...

אמרו חו"ל במס' סנהדרין דף ז': „כל המעמיד דין שאינו הגון כאלו נוטע אשרה אצל המזבח", ולכן קורא הש"ך בשם בעה"מ את הדיינים, יושבי הקרנות, בשם „אשרה".

הדברים יצאו מפי ופני הרב והתלמיד הפו...

פניתי ואצא מביהמד"ר ושמואל אביגדור אחרי.

אז אחרי ששחרתי למוסר את חברי החביב על פחזותו לתת להשלות את נפשו מאת הליטאי[1] הלז. החלטנו להסתיר את המקרה מאת זקנינו ולהוסיף להמשיך את למודנו אצל הרב הזה, אך החלטנו לשמור את צעדיו. באמת היה מהיום עיקר למודנו בפני עצמנו ורק שם הרב נקרא עלינו. כי כבר הגיעו ימי הסתיו, ההרף קרוב לבא ומורה אחר, אשר אליו שאף זקני ואנחנו, מורה מומחה הראוי להורות לנו עדין לא נמצא ועל כן נקפאנו על מקומנו בווייגובה. אכן לא זו ווייגובה אשר השביעה לנו ענג ושעשועים בימי ילדותנו זה מקרוב. לא זה בית דודי המלא אורה ושמחה וששון ויקר. עצב נורא שרר בבית, יגון קודר הקיף את כל הסביבה. יוסף אליעזר בנו

[1] בני זמום יושבי פלך קובנה החוקו א"ע למפותחים יותר מבני ליטא יושבי פלכי וילנא, מינסק וגרודנא, שם ליטאי בזמום הוא מחתת, כאשר יובא להלן.

הבכור של דודי, שנשא אשה בעיר מיישד, הלה שם מחלת טיפוס עזה ונוראה. הוריו, דודי ודודתי, עזבו את ביתם ונסעו למיישד לפקח על החולה היקר. בבית נשארו שתי הנערות, בנותיהם, והילדים הקטנים. שעמום, יגון ותוגה בכל עבר ופנה, הכל כה מתאים אל השמים האפורים הפרושים על פני העירה ואל הרפש המכסה את הרחוב ואל הפנים הזעומים והזועפים של התושבים. כל הסביבה עמק הבכא.

אני וחברי, התקפלנו אל תוכנו ונקדיש את כל עתותינו אל למודנו. קמנו בבקר בשעה הרביעית אחר חצות הלילה ושקדנו על הלמוד כל היום, וגם בלילות עד חצות הלילה. מלבד ההפסקות לארוחה לא עברה עלינו אף שעה אחת מעשרים שעות העבודה שלנו לבטלה. כה עברו עלינו ירחי ההרף הראשונים בשקידה נפלאה. אך לא עשינו חיל הרבה. למדנו חשן משפט, אמנם במתינות, בעיון, אהרי האינצידנט של ה„אשרה" לא העיזו עוד הרב והתלמיד למהר לרוץ בלמוד ובכל זאת לא עשינו חיל, כי עדיין לא נתבסס היסוד תחת רגלינו. „פוסקים" מבלי דעת היטב את הש"ס! אשוב קלמה...

פרק חמישי.

א. תולדות מפלגת ה„מוסריים".

בעת ההיא, בשנת תר"ל החל להתהוות בקלם מוסד חדש. נוצרה לאט לאט פלוגה נפרדה בעיר. קבוצת אנשים התלקטו יחד, הלכו ונפרדו מעל העדה עתיקת היומין, העדה המוצקה, שכל חבריה אחוזים ודבוקים יחד, בהלך רוחם, בתכונת נפשם, בהשקפתם על העולם, עולם היהדות, בדבקותם אל התורה ושקידתם על הלמוד, מימי עולם ושנים קדמוניות. בני קבוצה זו הלכו ודבקו אל רבי שמחה זיסל, הוא יצר לו מדור רוחני מיוחד בעיר, ויהי לקבוצה זו לראש ולמנהיג.

ר' שמחה זיסל זיו היה יליד קלם, בן להאדם הגדול הרב ר' ישראל ברודא (הנזכר בפרק ב') איש תואר, לבושו נקי, מצוחצח, בגדי אירופא. צוארון מגוהץ, נעלים נוצצות, פאות חצי קצרות. זקן מסורק, דבורו בנחת, בנמוס, מלה בסלע ועיניו — חודרות, חודרות. הוא היה למדן, ירא שמים והוגה דעות. תלמיד מובהק להגאון ר' ישראל סלנטר ז"ל. ימים רבים היה עצור לפני רבו בקובנה, ולאחרונה שב אל עיר מולדתו ואל ביתו. אשתו נהלה חנות וכלכלה את הבית והוא התבודד באהלו ושקד על התורה.

בימים ההם לא היה מגיד ומטיף בקלם. האב"ד הגאון ר' גצל ז"ל לא דרש לפני העם. ויאמר ר' שמחה זיסל למלא את החסרון הזה ויחל לדרוש ביום השבת בבית הכנסת הגדול.

דרשותיו היו מבוססות על יסוד ההגיון והיה להן אופי מיוחד, סגנון חדש. בדרשותיו שאף להביא שנוים בהנהגת העדה ותקונים במוסדות הצבור.

דרשותיו אלו לא מצאו חן בעיני גדולי העדה וזקניה, ויבטלו את ר' שמחה זיסל בלבם וישתדלו לדחוק את רגליו ולהרחיקו מן העם. והוא, בראותו כי דבריו אינם נשמעים, התקפל אל תוכו ויתבודד לו בתוך פנתו.

בעת ההיא, ובקלם התורנית, זו העיר אשר כל בעלי הבתים שבה היו לומדים מופלגים וכל בעלי המלאכה ויתר העם ידעו „חיי אדם", מדרש ועין יעקב — החלו להתישב אנשים חדשים אשר ידם לא רב להם בתורה כמו בעלי הבתים האורחים. ויהיו כאבר המדולדל בתוך העדה. כי היו נעלים במעלת רוחם מעל ההמון הפשוט ואל מדרגת בעלי הבתים לא באו. תלוים היו באויר וירגנו בתוך אהליהם.

אז התלכדו שני היסודות, שלא נקלטו אל תוך העדה המוצקה, ויהיו למוצק אחד בפני עצמו. האנשים החדשים שלא היתה להם תקומה בתוך העיר הלכו אל רבי שמחה זיסל המתבודד ויהיו לאגודה אחת.

מדי שבת בשבתו התאספו בני הקבוצה אל בית ר' שמחה זיסל אחר הסעודה השלישית, עם דמדומי חמה. הטיף לפניהם לקח בדרך המוסר ויוכיח להם, בקירוב, כי מלבד למוד התורה צריך האדם שישים אל המוסר לבו, יזכך את נפשו וירומם את מחשבותיו בהתבוננות ובהתעמקות ביראת ה' ורוממותו, אז יזכה האדם להתדבק בקונו וללכת בדרכי ישרים לפניו.

מספר הבאים אל בית רש"ז הלך הלוך וגדול ואחר איזה זמן יסדו אגודה חדשה בתוך העיר, אגודת „המוסריים" תחת דגל רבי שמחה זיסל.

שנים עשר איש ממעריציו היותר אדוקים של רש"ז בתוכם: שלום זיו, רפאל גרינברג, אברהם זלצר, אברהם יבנה, אלה היותר קרובים אל רבם, התאמצו לפרסם את למוד „המוסר" בעיר ולעשות נפשות לאגודתם להגדילה ולהעריצה. הם קראו קדוש לרש"ז מורם ויעריצוהו וינשאוהו עד למרום שמים. מכבודו, כמובן, להם כבוד וקרנים מידו למו, להתנשא ולהתרומם על גדולי העיר וזקניה. ובכן ותקם בקלם כתה חדשה — „מוסריים".

אמנם למוד המוסר לא היה אז דבר חדש בעולם היהדות. מלבד מה שנהגו לומדים הרבה איש איש לעיין לו בספרי מוסר כפעם בפעם, יסד

הגאון ר' ישראל סלנטר ז"ל „בית מוסר" מיוחד בקובנה זה מכבר וזה היה הגורם ליסוד ביתן המוסר.

בשנת תר"ה—ו יסדה הממשלה את בית מדרש הרבנים בווילנא (שנת 1844) והפקידה את ר' ישראל סלנטר ז"ל לראש ולמשגיח על הבית. אך נפש הגאון בחלה במשרה זו, כי ראה מראש שאין תקומה להיהדות מן הבית הזה וימהר ויעזוב את וילנא עיר מושבו ויעתק אהלו לקובנה. בעת ההיא נסה הגאון את ההשכלה החשודה בעיני ההרדים נסיון מעשי: בחר באחד מתלמידיו, צעיר יותר אדוק ויותר מלומד בתורה מחבריו, ושלח אותו ללמוד בביה"ס של הממשלה. התלמיד השתלם בלמודו במהירות, כי כשרונות נעלים היו לו ויכנס אל אינסטיטוט לרופאי הצבא בפטרבורג ויהי לרופא מצוין, רופא צבאי. שם הלך ועלה למהירות ממדרגה למדרגה עד שהמיר את דתו ויהי לגנירל. זה היה הרופא המפורסם בזמנו הגנירל איינהארן[1]. הנסיון הזה מרר את נפש הגרי"ס מאד. נוכה עפ"י נסיון מר כי מות בסיר ההשכלה ובראותו כי רוח ההשכלה מנשבת בחזקה ורבים ממחזיקיה חותרים תחרות תחת כסא כבוד האמונה ומסורת אבות, למוד התורה הולך ומתמעט ואיש הירא והחרד לדבר ה' היה לבוז, וילך וייצר יסוד מתנגד לרוח הפרצים למען חזק את שרשי האמונה בלב העם ולהרים את כבוד התורה ורוח היהדות המסורתית בתוך קהל עדת ישראל, ויבנה בקובנה בית ללמוד המוסר.

באותה עצה היו עמו הגאונים ר' זונדל מסלנט, ר' אלכסנדר משה לפידות מראסיין ור' שמואל לובצר מווילנא.

„בית המוסר" היה פתוח לרוחה לפני כל איש. להוגה בתורה ולאשר איננו הוגה בה, לאיש אשר תורתו אומנתו ולאיש אשר על מסחרו ומלאכתו פרנסתו ואי אפשר לו לקבוע עתים לתורה. וגם אמנם עיקר יסוד הבית היה בשביל בעלי הבתים הטרודים בעסקיהם ואין ביכלתם לשקוד על התורה. ואמנם הראשונים ממבקרי הבית היו ממפלגת הסוחרים. ביניהם הצטינו האחים גורדון, שלמה אז'ינסקי, ראובן אוועגסקי ועוד הרבה ממפלגה זו, שהם רוב מנין ורוב בנין של העם. והיה כל איש אשר התעוררו בלבו

---

1) אני ידעתי את אחיו הצעיר של הגנרל הזה, גם הוא רופא צבאי אולם ירא אלקים באין כמותו. היה יושב בקלויז של הגריא בוילנא ולומד כשהוא לבוש בגדי שרד של אופיצר והלבו על ירכו. נראה היה שהלז עשה לו מיני למען לא יכשל כאחיו הגדול. בהיותו רופא בגובהרורוק לא היה כותב ביום השבת פתקאות רפואה אלא הלך בעצמו אל האפתיקה וצוה להכין את התמים בעל פה. לא נמע בענלה בשבת וכמעם שלא דבר דברי חול. הוא התפלל שלש פעמים בכל יום רוקא בצבור ושקד על התורה בכל שעה הפנויה לו. שני האחים — שני הקצוות בדרכי חייהם. הם אחי אמו של רב מפורסם בישראל.

רגשות קדש ושאיפה להתרוממות הנפש וסר אל „בית המוסר" והגה בספרי מדות ומוסר, ושמע אמרים טהורים מפי הגאון ר"י סלנטר, אשר הטיף לעתים תכופות לעם, לפשט את העקמומיות שבלב, להתנהג בדרך ישרה בדרכי החיים ולהחזיק את דגל התורה והאמונה בכל עז.

מתחלה היו באים המוסריים לקלויז אחד בעיר, אבל כראות ריי"ס ז"ל שאלה מפריעים להבחורים והפרושים השוקדים על למוד הש"ס וכן גם המוסריים מרגישים אי נעימות בהיותם בדלים מיתר הקהל באופן למודם ומצב ההתבוננות שהיו שקועים בו—הלכו ויסדו ביתן מיוחד ללומדי המוסר.

על לב איש ממבקרי הבית לא עלה אז להתרומם על יתר העם, להתגאות בזה שהוא סר אל „בית המוסר" ולהתגודד לאגודה מיוחדה. הכל נעשה בתמימות וברגש נעלה, נובע ממקור לב טהור.

ובכל זאת קמו נגד יסוד „בית המוסר" כבר אז, הגאונים הגדולים ר' אריה ליב שפירא האב"ד בקובנה, ר' העשל אב"ד אז ביאנאווא ור' ישעיה האב"ד בסלנט. שלשת גאוני הרוח האלה יצאו בפומבי נגד „בית המוסר" והיה כאשר דרש הגרי"ס בבית המוסר דרוש מוסרי ושלח הגר"א ליב ליאנובה אל הגאון ר' העשל, שהיה דרשן נפלא, והוא בא ודרש דרוש נפלא נגד דרשותיו של ר"י סלנטר, באותו בית חמוסר עצמו. כי הם, המתנגדים, ראו את הנולד והיו מפחדים פן ברבות הימים ויתפרדו לומדי המוסר והיו לכתה מיוחדה. ונוספה גם היא על הכתות והמפלגות המתרוצצות בקרב ישראל[1].

הן אמנם למוד המוסר הוא דבר גדול ונשגב. המוסר הוא המאור שבתורה, שהרי תכליתן של המצוות היא זכוך הנפש וטהרת המדות, אבל במה דברים אמורים כשהלמוד והעיון בספרי מוסר הוא אינדיבידואלי ומקרי. אבל מכיון שבאים אנשים ותופשים להם את הלמוד הזה למונופול, עושים את הלמוד עיקר ומכנים להם שם מיוחד — „מוסריים" — ומתפרדים לכתה מיוחדה, מיד נהפך המוסר לרועץ.

למוד הזהר וספרי הקבלה היה נהוג בישראל ימים הרבה לפני הבעש"ט ז"ל. הגר"א מווילנא עסק הרבה בחכמת הקבלה ובכל זאת יצא הגאון הזה נגד ה„חסידים" המחזיקים בלמוד הזהר והקבלה וירעיש עליהם שמים וארץ. יען מה? יען כי בימיו התקבצו אנשים רבים תחת דגל למוד הזהר וספרי הקבלה ויתפרדו לכתה מיוחדה, פרשו מן הצבור המוצק ויהיו למפלגה חדשה.

---

1) הדיר לייקין מסר לי מה ששמע מפי נדולים, כי הגאון ר' ליב שפירא זי"ל הבליט את התנגדותו ל„בית המוסר" בהדוד וה: נאמר „כי ה' ישראל ברכו את ה', בית אהרן ברכו וכו', יראי ה' ברכו וכו' ולא נאמר „בית יראי ה'".

התפרדות גוף האומה למפלגות סכנה לקיום האומה בכלל. היא הביאה צרות רבות לישראל מיום היותו לגוי, למן התפרדות ירבעם בן נבט ועשרת שבטי ישראל, התפוצצות האומה לפרושים, צדוקים ואסיים ועד כל הכתות שקמו בישראל בשנות מאות האחרונות.

ופחדם אשר פחדו שלשת הגאונים, המתנגדים לר"י סלנטר, בא ויאת ע"י תלמידו ר' שמחה זיסל וסיעתו.

כאשר התחזקה הכתה שאפו חבריה להפיץ דעותיהם מחוץ לאהל רבם וישימו את פניהם אל בני הנעורים, לחנכם על פי דרך המוסר למען תתכונן אגודתם בעתיד.

למטרה זו בנו בקלם בית גדול, בו חדרים רחבי ידים וממעל להם עלית קיר מיוחדה בשביל „הרבי" ר' שמחה זיסל. העליה היתה קדש הקדשים, כל זר לא העיז לעלות ולהכנס אליה, כי קדושה היא.

ויאספו צעירים לימים מבני העשירים מערים שונות ויחלקום לכתות אחדות ללמודי עברית, תלמוד וגם שפת רוסיה. אולם לא הלמוד היה עיקר כי אם המוסר והעיון, ההתבוננות והמשמעת. מדי פעם בפעם ירד רש"ז ממרום שבתו והטיף לפני התלמידים הצעירים את לקחו בדברי מוסר. ואחר ההטפה נהפך הבית לבית תפלה. החובה היתה על התלמידים גם על המורים להתפלל בבית הזה בכונה מיוחדת ובהתלהבות גדולה. ואופי מיוחד היה לבית הזה בתור בית ספר ומנהגים מיוחדים בתור בית תפלה. לבית הזה קראו בשם „תלמוד תורה" אכן צורתו היתה צורת בית ספר אירופאי. חדרים מרווחים, חלונות גבוהים, נקיון וסדר ומחלקות מחלקות, גם מורה רוסי, (המורה של ביה"ס העירוני הורה שעה בבית הת"ת) הכל בטעם אירופאי. אבל התלמידים לא עשו היל רב בלמודם, ברק חיצוני היה לבית, אבל תוכו נהר.

רש"ז היה אורתודוקסי קיצוני שהריח מעט מריח ההשכלה, אולם את תכנה לא ידע. ראה את הגיהוץ, את הברק, את היופי של ההשכלה ויאמר להבר את „התורה ואת ההשכלה" יחד. אולם לא באופן ששאפו אז המשכילים הישרים יוצאי ביהמ"ד של הדור ההוא אלא על פי טעמו הוא ועל פי רוח מבינתו—לחבר את האורתודוכסיה הקפואה ואת הגיהוץ האירופאי יחד. יראת שמים ופאות קצוצות, תפלה ארוכה ובגדים קצרים, צעקות ובכיות בלמוד המוסר והארת פנים ודברי נמוס וחן ברחוב. אלה היו מנהגי הת"ת וכן היו דרכי התלמידים[1].

1) אופיית היא פקודתו של רש"ז, כי בשעה שהמורה הרוסי בא לבית הת"ת ללמוד מחויבים התלמידים להסיר את כובעיהם מעל ראשם ולחבוש... ירטולקה...

אמנם מספר התלמידים הלך הלוך וגדול, כי יצא שם ביה"ס למקום „תורה והשכלה", שאליהם שאפו ההורים חצי האורתודוכסים של הדור ההוא. הם חשבו, כי בבית הזה ימצאו את האידיאל שאליו שאפו – לחנך את בניהם חנוך מסודר. אך ה„מוסריים" לא התרוממו למדרגה זו, לעשות את בית ספרם מרכז לתורה ולדעת. שם הסתפקו בהיופי החיצוני, בהברק האירופאי וחסל.

אפשר מפני טעם זה גופא העביר רש"ז את הת"ת מקלם לגרובין, עיר קטנה בקורלנד. אחינו בני קורלנד, כידוע, הם אנשים פשוטים, תמימים אבל בלתי מלומדים לא בתורה ולא בלמודים כלליים. באמת הנם אורתודוכסים גמורים בעצם ומנומסים ומגוהצים מבחוץ, כאשכנזים גמורים. האופי של בני קורלנד מתאים אל שטתו של רש"ז. ובכן העבר ביה"ס לגרובין והבית והעליה בקלם היה כולו קודש לבית מוסר ותפלה. שם התאספו תמיד בני הכנופיא, שם השמיע ה„סבא" – כך החלו לקרוא לרש"ז – את מוסרו לנאספים ומשם נפוצו כל הדבקים בכתה זו והפיצו את תורתם בערים רבות.

אחר איזה שנים פשטו „המוסריים" את ידם בהמוסד החדש אשר יסד הנדיב לכמן מברלין בשנת תרל"ד, שמטרתו לתמוך באברכים מוסמכים להוראה למען יוכלו לעסוק בתורה עד שיטיגו משרת רבנות. קבוצת אברכים נאספו לסלבודקה[1], פרבר קובנה, ויהגו בתורה. „המוסריים" הכניסו במוסד הזה את רוחם ויטשו האברכים את עיקר למודם בש"ס ופוסקים „וישימו את לבם אל למוד המוסר וישבו כל היום מעוטפים בטלית ותפלין, לא דברו דברי חול או לא דברו כלל ימים תמימים, וכדומה מנהגים זרים ומשונים.

ואיש אחד מן האברכים העלה את פרישותו עד מרום קצה. הוא בנה מסביב לו בית בלי פתח ושני חורים עשה בקיר אחד בשביל מאכל בשר ואחד בשביל מאכל חלב, על כן נקרא שמו ר' יוזל „בעל החורים". הלז ועוד שנים מהדומים לו לקחו בחזקה את הנהגת מוסד האברכים הסלבודקאי בידם. ויקחו בחלקת לשונם תחת ידם את כל הנכסים, נכסי דלא ניידי, אשר נדב לכמן לקרן קימת בשביל המוסד ויפקדו, על הנכסים, בתי חומה ואחוזות אדמה, פקידים משלהם ויעמדו בראש כל המוסד. לכמן נפתה להאמין להם ולחלומותיהם, חלומות ממש, שספרו לו אנשי הכת מה שחלמו עליו ועל המוסד, והוא האמין להם, עד כי בקושי עלה ביד הגאון ר' יצחק אלחנן להרחיק את ה„שלשה" מאת ההנהגה הראשית של המוסד ולמסור אותה לידי אחרים.

אז יצאו שלשה אלה לפעול כל אחד לבדו ויתן כל אחד את לבו לבנות לו במה בפני עצמו. אחד מן השלשה ר' נ. צ. פינקל נטע אהל אפדנו בסלבודקה ויקבץ תחת דגלו בחורים רבים ויסד לו ישיבה ויהי להם לראש

[1] עין ערך „שני סובדוה".

ולמשגיח וינהיג בישיבה את למוד המוסר ליסוד ועיקר. ותהי הישיבה הזאת בסלבודקה ל„בית מוסר" בזעיר אנפין ו„בית המוסר" בקלם לבית ספר גבוה, מעין אקדמיה. והשני ר. י. ב. קבץ קבוצת בחורים ויושיבם בעיר קטנה לובץ (פ. מינסק) ויקרא למוסד זה „כולל לובץ" והשלישי „בעל החורים" אמר להתרומם על שני חבריו וימעט בעיניו ליסד קבוצה אחת בעיר אחת ויאסוף ויקבץ תחת דגלו בחורים רבים ויפיצם בערים רבות ויהי להם לראש. ומאלה נפוצו הצאן, צאן קדשים, בלובץ, זטיל, נובהרודוק, סלוצק, דווינסק ועוד ועוד.

וכל המוסדים הללו התאחדו לאורגניזציה מסודרה ומוצקה. הראשים מתאמצים לחזק כל בדק ולשמור על האופי המיוחד של הכתה. כחם בפיהם להעריץ ולקדש את כל הקדוש בעיניהם וביחוד את הראש, את ה„סבא" מקלם. וכבר הנהיגו, כי אנשים רבים משלהם, גם צעירים, בחורי ישיבותיהם הולכים מרחק רב קלמה ל„ימים הנוראים" וימי החג, לקבל את פני הסבא, להתפלל בחוג שלו ולשמוע את מוסרו.

מה מטרת „המוסריים", שאיפותיהם ומגמתם?

על זה צריך להשיב רק תשובה אחת: כתה זו ככל הכתות והמפלגות בישראל ובעמים. יש מהם שכל מעשיהם מכוונים לשם שמים, לשם אידיאל נעלה ונשגב, ואליהם נספחים בהמשך הזמן אנשים אשר עושים סחורה בהאידיאה של הכתה, לתועלתם ולהנאתם הפרטית.

מיסד „המוסריים" רש"ז בודאי התכון לשם שמים, הוא שאף להביא תקונים בהחנוך, לעורר את המחשבה של היהודי ולזכך את הרעיון ואת המדות על ידי למוד המוסר. גם רבים מאלה אשר דבקו בו נתכונו לשם האידיאה של רבם והלכו בדרכיו, ביחוד הרב בלזר ז"ל גאון וצדיק. אולם ברבות הימים נספחו בודאי אל הכתה גם אנשים אשר מצאו בפעולות „המוסריים" מקור פרנסה ועסק, יסוד ישיבות, קבוצים, קבוץ כסף, חלוקה, גבאות והתמנות וכדומה מן העסקים הצבוריים הללו. אלה הם חברי הכתה היותר מסוכנים אל החיים הצבוריים. כי לאנשים המוצאים באיזו אידיאה תועלת פרטית, חמרית, כל האמצעים מותרים להם, כנהוג.

מספרים בשם הגאון ר' אלכסנדר משה לפידות ז"ל ששמע בעצמו מפי ר"י סלנטר ז"ל כי הגאון ר' ישעיה האב"ד בסלנט לפני פטירתו בכה ואמר: „במה אזכה לעוה"ב? רק בזה אתנחם, כי התנגדתי בכל כחי לתנועת „בעלי המוסר" וזכותי זו תלך לפני".

לפי דברי רבים מגדולי הדור, התחרט הגאון ר' ישראל סלנטר בעצמו לאחרונה על יסוד „בית המוסר". בידי הרב האב"ד ביאנושאק נמצא מכתב

כתוב בעצם יד הגרי"ס שבו מביע חרטה על המוסד. כן מספרים, כי לפני מותו הגיד הגרי"ס ז"ל לנכבדים אחדים בקניגסברג שמתחרט הוא על יסוד בית המוסר ויש שמוסיפין שהיה חפץ לבערו מן העולם.

מי יודע אולי היה רבי שמחה זיסל גם כן, כמו רבו הגרי"ס, מתחרט על המוסד שיסד. אך בעוד שהגרי"ס היה מעורב עם הבריות, בקובנה, בממל, בקניגסברג ופריז, את דרשותיו הפיץ בקהל ועדה ולא צמצמן בחוג של יחידי סגולה, והיה ביכלתו לראות, להסתכל ולהתבונן בכל הנעשה בשמו — ההתרחק תלמידו, רש"ז, מבני אדם, התבודד חדר בחדר, צמצם את שכינתו בעלית קיר ואת דרשותיו לפני ולפנים, בחוג מעריציו, וכל אשר עלה על לבו לפעול וכל רעיון אשר הרה והגה, הוציא לפעולה רק על ידי אחרים, והוא בהיותו רחוק, גבוה ונבדל מכל לא היה יכול להתבונן בהפעולות והמעשים ולראותם במראיהם האמתי ולהכיר את מהותם כדבעי.

כתת „המוסריים" קיימת גם עתה, בכתבי את הזכרונות הללו. יכולה הכתה לחוג חג יובל לקיומה. ההביאה תועלת לישראל, לחזוק התורה, לזכוך המדות והרמת ההכרה העצמית, כאשר שאפו ראשוני המיסדים? על זה תשפוט ההיסטוריה. אני רק זכרונותי אני כותב. מה שנוצר ונולד בישראל בימי חיי, החל מימי ילדותי, ואל הזכרונות הללו אני שב. (יתר דברי ימי הכתה ומלחמת הרבנים נגדה והפולמס הגדול נגד פעולותיהם, שפרץ בעתונות בשנת תרנ"ז הלא הם כתובים על ספרי „תולדות כתת המוסראים" ירושלים תרפ"ו).

פרק ששי.

ישיבת וויליאן.

א. פגישתי עם רש"ז.

אחר הנסיון שעשה זקני בתתו אותנו ללמוד אצל הרב ההדש בווייגובה, נסיון בלתי מוצלח כאמור למעלה (פרק ה' סי' ד'). החליט להוביל אותנו לקובנה, כי שמע אשר שם נמצא אברך גדול בתורה המגיד שיעור לבחורים ועושה נפלאות גדולות.

באותו הפרק היתה הת"ת של ר' שמחה זיסל בימי פריחתה. היה שם שיעור „גבוה" בתלמוד. מורה השיעור היה אברך למדן גדול, ר' אריה גץ, חתן אברהם'ציק יעקב'ס. ר' שמחה זיסל שלח אלי ואל חברי שמואל אביגדור לבוא לשמוע אל שיעור ר' אריה. זקני לא הסכים לזה. הוא היה ממתנגדי

ר׳ שמחה זיסל וכת „המוסריים״[1]. גם אני ושמואל אביגדור דחינו את ההצעה. השבנו את עצמנו לעלוים והבטנו מגבוה גם על תלמידי הת״ת וגם על רבם ר׳ אריה. כבר קרה פעם אחת, כי הקשיתי לר׳ אריה קושיא אחת בתוספות, הוא נסה לתרץ את קושיתי בפלפול. אז הראיתי לו את נחת זרועי. בטלתי את דבריו ואת פלפולו „עד חרמה״. ואקרא עליו הכתוב: „ואריה כבקר יאכל תבן״, שכן מביעים בזמוד על איש המנוצח בדבור או במעשה: „ער האט געקייט היי״.

אז שלה ר׳ שמחה זיסל אלינו והציע שמרוצה הוא שלא נלמד אצל ר׳ אריה. נלמד לנו בעצמנו. אבל בין כותלי התלמוד תורה שלו. גם זה דחינו. אז הוסיף והציע שלכל הפחות נבקר את הבית בשעה שהמורה הרוסי מורה את שיעורו — לזה הסכמנו. ר׳ שמחה זיסל שאף בכל עוז להכניס אותנו באיזה אופן שיהיה תחת צל קורת הת״ת, בודאי למען יקראו שמותינו על הבית הזה. אמרתי לחברי, נו, מה בכך נלך לשם ונלמד רוסית. הלכנו לשם ימים אחדים בשעת השיעור הרוסי. בבוא המורה הרוסי צריכים היו התלמידים להסיר את כובעיהם מעל ראשם — ולחבוש ירמולקה. אני וחברי לא מלאנו אחר הפקודה. את הכובע לא הסרנו וירמולקה לא חבשנו. אז קרא לנו ר׳ שמחה זיסל אל „העליה״. החל להטיף לנו דברי מוסר על אי המשמעת ועל אי הנמוס. אנחנו משכנו בכתפותינו, נדמה לו לר׳ ש״ז כי מבטלים אנו אותו ואת דבריו בלבנו. אז אמר לנו: „הידעתם? יש אצלנו פנקס שחור ששם רושמים את שמות התלמידים שאינם מקשיבים לפקודה״. „אנחנו באנו לכאן — השבנו — על פי הצעתך, רק ללמוד רוסית. חקים ומשפטים השוררים פה אין אנו יודעים ואיננו חפצים לדעת. אין לנו ירמולקאות לחבוש בראשינו ואת הכובע לא נסיר. הנח את הפנקס השחור לתלמידי הבית שאין אנו נחשבים עליו ונעזוב את החדר ונצא. באותו היום בשעת השיעור שאלתי את המורה הרוסי שאלה „חמורה״, בשעה שלמד „ההלכה״ אשר המלה Что אינה נקראת בצ׳ Что כי אם — — — וכאן שאלתי: אדון מורה: איך קוראים Сто בסמ״ך או Што בשי״ן? המורה, רוסי מבטן ומלידה, איש כבן ארבעים שנה, ההל לגמגם ולא ידע לענות נכונה.

או החלטנו אני וחברי לעזוב את הת״ת והשיעור הרוסי, את רש״ז והפנקס השחור וכל החבריא. שהרי גם ידיעת שפת רוסיה אין לרכוש בבית ההוא!

1) כמי שהיה ניסן, דודנו האחן ר׳ העשל מתנגד לביה המוסר של ר׳ יסלסר בסעהי.

ב. הנסיעה לישיבה.

אז נתמלאה הסאה. המחשבה להובילנו לקובנה התבשלה בלב זקני לגמרי. אגב אורחא, היתה לזקני בנסיעה זו כונה נסתרה. בת דודי הבכירה, בתיה מלכה, כבר התבגרה, היתה בת שש עשרה שנה. וזקני כבר החל לדאוג לה, למצוא חתן בעדה, עלוי, כמובן.

אמנם דודי ודודתי שהיו להם שתי בנות הביעו את רצונם להתחתן עם הנכדים. שאפו לקחת לחתן להבת הבכירה את בן דודי, אחי דודתי, אבא יעקב ולהבת הצעירה רחל לאה, אותי. בן אחות דודתי. היינו אז בני חמש עשרה ועל פי שאיפת דודי ודודתי, שאזנינו לקהו שמץ ממנה, החל להתרקם בינינו מעין רומן, שידעתי את טיבו על פי „אהבת ציון" אשר קראתי בחשאי. החילותי לחשוב את עצמי לאמנון ואת רחל לאה לתמר. לשיחותינו בטיולים בין עצי הבירזינקה היה אופי רומנטי. אולם זקני וזקנתי התנגדו לנשואי קרובים. הם אמרו: משפחה צריכה להסתעף, להתפשט ולא להתכוץ. ועצת הזקנים היתה קודש לכל המשפחה. ובכן ויהי בעצם היום ההוא, יום אביב בהיר ויקח זקני עגלה מכוסה בד ויקח אותי ואת שמואל אביגדור ונצא שלשתנו יחד — קובנאה.

מקלם לקובנה עוברים דרך ראסיין. בבאנו ראסיינה הלך זקני אתנו לבקר את הרב האב"ד בראסיין, הגאון ר' אלכסנדר משה לפידות. וגדולה היתה השמחה ההדדית של הרב וזקני. הרב הזה היה תלמידו של זקני, בהיותו בימי נעוריו שוקד על התורה בוילנא, עיר מולדת לפידות (עיין לעיל עמוד 22). שוחחו באהבה וחבה, זכרו ראשונות, את הימים ההם, ימי מלוך ניקולאי הראשון. זכרו את הפחד אשר נפל על היהודים מפני הגזרות אשר חכו מאת הקיסר החדש, דברו על התריס בפני הפורעניות אשר הכינו גדולי ווילנא, בהושיבם שם קבוצות קבוצות אברכים להגות בתורה, אשר זקני היה אחד מהם, ועי"ז נתגלגל הדבר והנער „סנדר משה" לקח תורה מפי זקני ויהי לעלוי. את הכל זכרו ויחבקו וינשקו איש את רעהו חליפות וישמחו מאד.

זקני הציג אותנו לפני הגאון לפידות ויספר לו, כי הוא מוליך אותנו קובנאה ללמוד שם. אז קרא לפידות אל זקני: מה לכם לנסוע מרחק רב כזה? הלא ישנה ישיבה אחת קרובה אלינו, ישיבת הגאון ר' יעקב חריף בווילייאן, פנו וסעו לכם לשם. ישיבת וויליאן נעלה היא על כל הישיבות שאני יודע, ובטוח אני, כי נכדיך ימצאו שם די ספוקם בלמוד ויעלו ויצליחו. ונפן ונסע וויליאנה דרך גירטוגולי.

העירה הקטנה הזאת גירטוגולי משתרעת כמו נרדמה על פני השדה. בתיה הקטנים כאלו התקפלו תחת שמיכה חמה ומתנמנמים. דומיה עזה שפוכה

על פני השוק, שם בפנה עומד לו שחוח, בודד, בית המדרש של העירה. לקול המיה הרישית, נעימה שהדרה מחלון ביהמד"ר עמדה עגלתנו ונסור אל הבית פנימה.

יחידי, בדד, על יד ארון הקדש, עמד לו, שקוע כלו בתלמודו, בחור צעיר יפה עינים. על פניו הנעימים, המפיקים תום, שפוך חן מיוחד של איש הוגה דעות, בעל נפש עדינה ולב טוב. הבחור הזה עזב לפני זמן מה את ישיבת ווילנא ועל פי עצת הרב לפידות סר זקני אליו לשמוע מפיו על מהות הישיבה.

זקני שוחח עם הבחור. אגב אורחא תהה על קנקנו בלמוד ובהוויות העולם למען דעת... הלא חתן הוא מבקש בעד נכדתו...

הבחור הלל את הישיבה עד מאד ונסע ונבא ווילנה.

הגאון ר' יעקב חריף קבל אותנו בנעימות וחבה יתרה. זקני פנה אליו ויאמר: הנה הבאתי אליך את שני נכדי אלה ללמוד בישיבתך. המה עלוים.

— עלוים! — קרא הרב בתמהון קל.

— כך — ענה זקני בעקיצה — אם הרבנים דהאידנא גאונים, — נכדי בודאי עלוים הם...

מתוך השיחה שהיתה בין זקני והרב נתברר להם, כי הגאון הזה נולד בביתו של זקני, בקראז.

זקני ישב שנים אחדות בעיר מולדת וקנתי בקראז. היתה לו חנות כנופקטורה ובית רחב ידים. ויהי היום ויספרו לזקני כי בא אל העירה זוג צעיר לימים, איש ואשתו והם מתגוללים בחוץ. איש מיושבי העיר אינו משכיר להם חדר בביתו, כי חשוד הזוג באיזו מחלה מתדבקת.

זקני התמרמר מאד. היתכן לתת לנפש מישראל להתגולל בחוץ?! הלך ומצא את הזוג העלוב ואספם אל ביתו. הקציע להם חדר מיוחד וישבו שם. האיש נקרא „דוב ווינר" על שם מלאכתו. היה יהודי עני, פועל מבשל שכר, איש ישר ותמים ואשתו בת ישראל פשוטה, תמימה וצנועה. ובאותו החדר שהקציע להם זקני בביתו נולד להם אז בן ויקראו את שמו יעקב. הילד הזה שנולד על ברכי אבות עניים ועלובים ושגדל בעוני — היה אותו הגאון רבי יעקב חריף רב וראש הישיבה בווילנא ולסוף רב הכולל בניו־יורק.

ג. הישיבה.

ווילנא עיר קטנה בנויה על שפת הנימאן בין קובנה ויורבורג אשר על גבול פרוסיה. חצי העיר בנויה על מרום ההרים הרמים המכתירים את הנהר ומחציתה בעמק בין חגוי ההרים הללו. ובתי מדרש בנוים גם במרום

העיר גם בשפלה. אולם בית הרב והישיבה נמצאו בהעיר העליונה. בישיבה נמצאו אז, בבואי אליה, שלשים צעירים כלם לומדים מופלגים, כלם שוקדים על למודם בשקידה נפלאה. הרב גם הוא יושב בביהמד"ר כמעט כל היום והוגה בתורה כאחד הצעירים. רק בשעה קבועה עולה הרב על הבמה, יושב לו על כסא העשוי לדבר וכל התלמידים נצבים ממולו כהצי גרן עגולה ומקשיבים לשיעורו.

התלמידים הקציעו לי ולחברי, התלמידים החדשים, מקום בתוך העגול, ונעש אזננו כאפרכסת לשמוע את הלקח שמטיף הגאון לפני תלמידיו. שמענו, הקשבנו והנה שמים חדשים וארץ חדשה. אין מקום למהרש"א ואין שם לב למהרם שי"ף. אין פלפול אוירי מסולסל ואין דיקנות של מה בכך. שיעורו של הרב, פלפולו מבוסס על יסוד הגיון ישר, שכל בריא וסברא ישרה. אין כאן התחכמות והפוך גלגלים לשם פלפול והדוד בלבד, אלא העמקה בהלכות הסוגיא, הבנה ברורה ונימוק ישר ומבוסס והכל מכוון למטרה מסוימה — לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא, להוציא מן הסוגיא על ידי הסבר ופלפול ישר והגיוני תוצאה ממשית, שיש לה ערך משפטי או הלכה שיש לה אחיזה בחיים.

וההלמידים — כל אחד לומד לו מסכת שבהר לו לבדו. הוגה ולומד בשיטה הגיונית וסברא ישרה שהורה הרב. חוזר על למודו עד שהיא שגורה על פיו, באופן שכל תלמיד רוכש לו בקיאות רבה בש"ס ותוספות. והיה להתלמידים למודם הפרטי — לבקיאות ושיעורו של הרב — לחריפות ולשמוש.

סדר הלמוד הזה היה חדש לגמרי. בזמוט אמנם לא עסקו בפלפול אוירי כמו בליטא המזרחית, ב„לשיטתו", בקושיות ותירוצים שאין להם שום צורך ושום מטרה, אך גם לא שאפו לבקיאות. כל הימים בלו הלומדים בחטוט ובדיקנות המהרש"א וחריפויותיו וחריפות מהר"ם שיף והדודיו. רבי יעקב חריף הביא תקופה חדשה בסדר הלמוד ושיטתו עלתה הרבה גם על סדר הלמוד הוולוזיני (באותו הסדר החדש אחז גם הגאון ר' אליעזר גורדון שהחזיק בזמן ההוא ישיבה בקובנה, טרם שנתקבל לאב"ד בקלם).

אולם החדוש היותר נפלא שמצאתי בישיבת ווילין, דבר שלא נודע עד כה בספירות הישיבות הוא — למוד המוסר.

רבי יעקב חריף היה תלמיד מובהק להגאון ר' ישראל סלנטר ז"ל מיסד לשכת המוסר בקובנה (לא זו של סלבודקא אך בקובנה) בערך בשנת תר"ה—תר"ו. ובהיותו לרב בישראל ובהאסף אל ישיבתו ממבחרי צעירי זמוט מלא גם את תעודת רבו הגרי"ס, להפיץ תורת המוסר בישראל.

רחוק היה הרעיון מלב רבי יעקב ליסד כתת „מוסריים" כשם שלא עלתה מחשבה כזאת על לב ר״ס. הוא, ר״ס, יסד את בית „המוסר" בקובנה בשביל בעלי בתים שיסורו בעתות הפנאי וירכשו להם מדות ויראת שמים. כאמור למעלה, רבי יעקב התכון לנטוע על לב תלמידיו מדות טובות והנהגות ישרות. והטיף להם מוסר בקצב ובהגבלה. וכך היה נוהג:

אחת בשבועים היה מודיע הרב לתלמידיו אחר השיעור הודעה חגיגית: „מחר נלמד מוסר". הודעה זו עשתה רושם על התלמידים. זו מיתר טמון בלב. הורגש איזה רגש נאצל ועדין. ממחרת אחר השיעור ירדו כל התלמידים אל העיר התחתונה ויסורו אל בית המדרש הכנוי שם. ביהמ״ד הזה עמד לו בין חריצי הרים תלולים, עטופי ירקרק דשא ופרחי חן. אילנות גבוהים סוככים עליו מכל עברים. פורשים ענפיהם הירוקים על כפתו. מקרוב נראה פלג הנימאן וגליו המופזים מקרני השמש. מבין העפאים נשמע צפצוף צפרים, זמזום זבובים, שריקות יונים והרוח כאילו בא להשלים את הסימפוניה, הומה לו חרש, חרש בין סבכי האילנות, המרכינים ראש ומתלחשים בהמיה נעימה דקה, ואומרים שירה לפני הקב״ה...

תחת רושם האידיליה של הסביבה הזאת השקיעו התלמידים את עיונם איש איש בספר מוסר אשר בחר לו. הרב גם הוא עומד לו בפנה שקוע בספר. לפעמים עוזב את בית המדרש, צועד לו בין ההרים אט, הלוך וצעוד, הלוך ושוב אל בית המדרש, כלו עטוף־רוח והוד של אצילות שפוך על פניו הנעימים והמרוכזים. פתאם עולה על הבימה, התלמידים פוסקים מלמודם, מעיונם והרב מטיף לפניהם פרק במוסר, במדות ובדרך ארץ. מטיף כחצי שעה ויוצא שוב מביהמ״ד החוצה, אל בין השיחים, התלמידים שבים ומשקיעים את עיונם בספריהם בתשומת לב יותר עמוקה, תחת השפעת דברי הרב.

ושוב נכנס הרב ביתה המדרש, ושוב דורש לפני התלמידים דברי כבושים ומוסר השכל כרבע שעה ופוסק. והתלמידים שבים שוב אל ספריהם ומשקיעים בהם את נפשם שנתלהטה כבר. וכבר נשמע פה ושם נגון נוגה, אנחה חרישית דקה מתפרצת מלב תלמיד בודד. והנה הרב, אחר התבודדות נכנס שוב אל בית המדרש ופניו — כאילו השכינה שורה עליהם. והוא מטיף, מטיף בדחילא ורחימא. בחיל ועוז, כלו בוער כאש, שלהבת־יה. כל מלה זקוקין דנור. עיניו זורקות ניצוצות, ניצוצות חודרים כליות ולב התלמידים הנפעמים אחוזי הרדת קודש. פתאם ודלתות ארון הקודש נפתחות. הרב ממשיך את נאומו מול הארון בחרדה, בהתלהבות ופתאם מרים את קולו וקורא:

„השיבנו ה׳ אליך ונשובה חדש ימינו כקדם!"

והתלמידים גם הצפרים והאילנות וגלי הנהר עונים אחריו:

„השיבנו ה' אליך ונשובה
חדש ימינו כק–ד–ם.
והד ההרים עונה: כ – – ק – – – ד – – – ם! קד – – – ם!

* * *

אחר המערכה האחרונה שנקראה בפי התלמידים בשם „התעוררות", אחר שנרגעו הלבבות ונפשות התלמידים שבו למנוחתן מטיף הרב דברי נחומים נעימים. מלמד לתלמידים להתנהג בדרך ארץ, בנמוס, ברעות ובחבה עם כל הבריות. מעודד את רוחם ומצהיל את נפשם ובעליזות צעירים, יחד עם הרב מטפסים ועולים על ידיהם ועל רגליהם, מעשי קונדס, ההרה ושבים אל קנם ואל כנם אל בית המדרש העליון ואל תורתם.

כך נהגו בישיבה זו פעמים בחדש, למוד המוסר וההטפה בשיעור מוגבל השפיעו על התלמידים לטובה. הנפשות נתעדנו, הלבבות הזדככו. מדות טובות התפתחו בלב הצעירים והכו שורש לימים רבים גם אחרי עזבם את הישיבה...

חבל שאיני זוכר את שמותיהם של חברי הטובים והעדינים הללו ואיני יודע לאן התפזרו, רק זכרון שנים מהם עולה לפני. האחד – אייזיק – נקרא בשם ה„אניקשטי", בחור לא צעיר, חי חיי בדידות ולא התרועע עם יתר החברים כל כך. הוא, כיוצא מן הכלל, בכר את למוד המוסר על למוד התלמוד. לפרקים קרובים היה מסתתר בין ההרים, מתחבא בין עצי היער ועוסק – בהתבוננות. בדברו עם איש לא הסתכל בפניו אלא משקיע את עיניו בצפרני ידיו. התנהג בזרות בכלל. הוא היה הטפוס ההיולי של „בעלי המוסר" אשר צמחו אחר שנים הרבה בסלבודקא.

השני נקרא „הירשל הטרישקאי". הוא אמנם לא הצטין בלמודו אבל הצטין מאד בשקידתו הנפלאה ומסירות נפשו על האמת. שנים אלו היו דבוקים בהרב וצמודים אליו יותר מכל התלמידים.

פרק שביעי.

בין ווילאן לויורבורג.

א. המחלוקת בקלם.

בחדש אלול שנה זו הקדמנו אני וחברי לעזוב את ווילאן ולשוב אל עיר מולדתנו. הפצנו להשתתף בחגיגת כלולתה של בתיה מלכה בת דודי ר' ברוך פייוולזון, עם אותו הבחור יפה העינים, תלמידו המובהק של ר' יעקב

חריף, אשר זקננו תהה על קנקנו בבית המדרש בגירטאגולי בנסענו לווילאן. (עיין פרק זה ס' ב). בשוב זקני מווילאן הביתה התעכב בגירטאגולי ובצע את רבר הנכבדות בעד נכדתו אחרי אשר החתן מצא חן בעיניו. שם הבחור ההוא שלמה יעקב שיין. אחר התונתו ושקדו על למודו החזיק ישיבה בטבריג. הסופר ד"ר י. ל. ברוך היה אחד מתלמידיו שם. ואח"כ נתמנה לרב בציטוביאן ולצקובה. הרב רש"י שיין הוא גיסם של הרבנים פייוולזון.

חשבנו לשוב לימי החורף לווילאן, אך עכובים שונים נתהוו ונשארנו בבית. אני וחברי שמואל אביגדור למדנו בווייגובה בפני עצמנו. נספח אלינו גם בן גילנו שבתי בן הרב ר' יצחק גרב, מי שהיה לפנים ראש ישיבה ודיין בקלם. (אח"כ נתקבל לרב בלייזובה). כך עברו עליו ימי החורף בלי שנוי בלמודים.

אולם אנכי התענינתי הרבה בהמהלוקת הגדולה שפרצה או בקלם, לרגלי שאלת הרבנות. בעת ההיא נפטר הרב האב"ד בקלם הגאון ר' אליקום גצל. בביתו גר התנו הרב יצחק הורביץ. הוא היה יליד ליטא פלך מינסק. בהיותו בעל אשה ובנים בא קלמה ויסתופף בצל שארו קרובו הרב ר' גצל. בינתים גרש את אשתו ונשא את בת הרב. ויהי אחרי מות הרב ר' גצל התנשא הורביץ לשבת על כסאו. „פני העיר", הלומדים וזקני העדה התנגדו לזה. הם הורגלו לראות על כסא הרבנות בקלם אחד מגאוני הדור. עוד זכרו את הגאונים ר' אליעזר הראשון (אבי זקני) ואת ר' חצקלי, וגם האחרון ר' גצל היה מגאוני הדור בזמנו. אולם הורביץ היה חרוץ ובעל מזמות, ויחכם למשוך על צדו את לבות בני ההמון הפשוט, ויסיתם למרוד בממשלת בעלי הבתים הגבוהים. אמנם בקושי עלה הדבר בידו. כי ההמון הורגל מעודו לשים את הלומדים ואת „פני העיר" אלופים לראשם. בהיותם בעצמם יודעי תורה במובן ידוע (עיין פרק א') ידעו להעריך את כבודם של הלומדים הגדולים ויכבדום מאד. ובכלל לא ידע ההמון בעת ההיא את כחו הוא ואת ערך עצמו בתור החלק היותר גדול של הצבור, ויהי נדכא תחת רגלי ה„פני" וישא את עולו בדומיה והערצה. כי על כן פני העיר נושאי דגל התורה הם.

אולם בגבור המהלוקת עבר פתאם אחד מן הלומדים הגדולים על צד הורביץ. בלב האיש הזה, ר' אברהם'ציק יענקל'ס, למדן מופלג ונשוא פנים, כאלו התעורר רוח דימוקרטי (בעת ההיא!) ויחל לדבר על לב בני ההמון דברים אשר לא שמעו אזניהם מעולם ולא העיזו אפילו להעלותם במחשבתם. הוא, אברהם'ציק, באר להההמון, כי גם הם יהודים, גם להם יש חלק במלכות שדי. הקץ להעול הקשה אשר שמו פני העיר על צוארם. ויתעורר ההמון וימרוד בממשלת גדולי העדה ויצאו נגדם „בזרוע נטויה"

ובחמה שפוכה. ולאחרונה יצא גם החסיד התמים ר׳ ליבלי מגדרו. הוא ר׳ ליבלי (עיין פרק א׳), אשר לא יצא מעודו מחוץ לארבע אמותיו, לא השתתף מעולם בשום ענין מעניני העדה ואפילו להתפלל לא הלך לבית מדרש או לבית הכנסת — הוא בא פעם לביהמ״ד הישן, עלה על הבמה ויצדד בצבור בזכות הורביץ. אולי מפאת העריצו את זכר הגאון ר׳ גצל או מתוך רחמנות על בית הרב המנוח. איך שיהיה, דבר זה גרם כי התחזק צד הורביץ. אולם גם פני העדה לא טמנו יד בצלחת ותהי מהומה ומבוכה בעיר. העדה השקטה הזאת, שהיתה מאות בשנים גוש אחד, עדה מוצקה וקבועה בנמוסיה והליכותיה, נפלגה לשלש פלוגות מתחרות זו בזו ורודפות זו את זו. פלוגת „המוסריים״, פלוגת ההמון אנשי כת הורביץ ופלוגת הלומדים ופני העדה המתאמצים להחזיק בידם את רסן הממשלה ולשמור על כבוד העדה הטרדיציוני. המחלוקת הגיעה לנקודה רותחת. בני ההמון שבאו לפתע פתאם לידי הכרת כחם הרימו ראש ויאמרו למלוך על פי דרכם ביד רמה, בידים חזקות ממש.

ואני, נער מבין ורואה את הקולות ואת הלפידים ויודע מה שנעשה לפנים מן הקלעים בקרב כל שלש המפלגות ומכיר היטב את אפיו של הורביץ, הייתי על צד שכנגדו. היתה לי הכרה ברורה כי ה. איננו ראוי לשבת על כסא הגאונים שקדמוהו. אז ערכתי ספר, אשר בו תארתי את כל הנעשה בקרב המריבים, ומזמות כל המפלגות ושאיפותיהן. קראתי את שם הספר: „מגלה תעלומות״ או „קלס עיר ההרס״. כתבתי בשפת עבר נמלצה ויודע דבר ספרי אל קצת מן המשכילים הנסתרים שבעיר ואחד מהם חיים עפשטין זגרר יודע היטב שפת עבר בא אלי בהחבא ויקרא את ספרי ויהללהו מאד. ויפצר בי לתת לו את כתב היד למען ישלחהו לווילנא להדפיסו. אולם נודע לי, כי בני ההמון מתכוננים להתנפל עלי ולשפוך עלי את חמתם. הם ידעו כי אני מתנגד להורביץ. ביחוד התאמצו לגזול מידי את ספרי זה ואחביאהו בנעלים אשר ברגלי. ימים אחדים יראתי לצאת לרחוב, כי ידעתי שבני ההמון אורבים לי. לסוף הוכרחתי לשרוף את ספרי זה, ראשית פרי עטי באש. חבל, כי לא נשאר בידי אותו כתב היד, אשר כפי שאני זוכר היה ערוך בטוב טעם ובשפת עבר צחה ונמלצה בטעם הימים ההם.

כך עברו עלי ימי החרף בלמוד לעצמי, בהתענינות בעניני הצבור והמחלוקת אשר בערה בעדה. רק בסוף ימי החרף החלה אש המחלוקת להשקע. שמועה עברה בעיר, כי אברך גאון אחד מקובנה הסכים לשבת על כסא הרבנות בקלם. לשמע שם „גאון״ נכנע לב ההמון אשר הרים את ראשו זה מקרוב. רגשות הכבוד וההערצה לגאון התורה אשר היו טמונים בלבותיהם דורות

רבים התלהבו שוב כמקודם. גם הרב יצחק הורביץ, אשר בשלו היה כל הסער, לא ההין עוד לעמוד נגד פני גאון אשר שם תהלתו הולך לפניו ממרחקים, ויאות להסתפק במשרת „דַיָן" ולעמוד תחת פקודתו של האב בית דין העתידי, — הגאון ר' אליעזר גורדון מקובנה. שקבל כתב רבנות חתומה מאת כל מפלגות העדה שבקלם. כל זה נקרה בימי החרף, וטרם ששבתי אל ישיבת ר' יעקב, שעברה בינתים מווילאן ליורבורג.

פרק שמיני.

א. הגאון ר' אליעזר גורדון וישיבת טלז.

ישיבה זו „ישיבת טלז" המפורסמה בכל תפוצות הגולה נוצרה ונוסדה בעיר מולדתי קלם. ועפ"י מאורע אחד אשר יסופר כאן, הייתי אנכי הגורם ליצירתה.

אמנם נעשה נסיון ליסד ישיבה בטלז בשנת תרמ"א ע"י הרב אטלס ובתמיכתו של לכמן, אך הנסיון לא עלה יפה. רק אז כאשר עזב הגר"א גורדון את קלם וישב על כסא הרבנות בטלז, בשנת תרמ"ג, רק אז נתבססה „ישיבתו" שם והיא כעין המשך לישיבתו שנוסדה בקלם.

וזה דבר המאורע:

בשלישי בשבוע, ביום הששי לחדש ניסן שנת תרל"ד יצאו כל נכבדי קלם וזקניה את העיר לקבל פני הגאון ר' אליעזר הבא מקובנה דרך שאוול. במרחק מילין אחדים מן העיר פגשו בהרב בתרועה וקול המון חוגג ובמקהלות חבר המנגנים אשר בעיר. וירכיבו את הרב במרכבה מרקדה ויובילוהו בזמרה ובמצלתים ישר אל בית המדרש הישן, מבצר היהדות הלמדנית שבקלם.

הרב החדש דרש לפני הקהל דרוש קצר ואחר הלך בלוית הקהל הגדול אל דירתו הזמנית אשר הקציעו לו אנשי העיר עד בא משפחתו מקובנה.

אני, כמובן, נמשכתי גם אני אחר הקהל. אבל אותי לא ענין לא הרב ולא דרשתו, כי אם רעיון אחר לגמרי. אותו היום יום הששי בניסן שבו נכנס הרב ר' אליעזר זה העירה, הוא יום שנסתלק בו אבי זקני הגאון ר' אליעזר שהיה אב"ד בקלם. ביום ששקעה שמשו של הגאון ר' אליעזר הראשון בשנת תקצ"א זרחה שמשו של הגאון ר' אליעזר השני בשנת תרל"ד. איזה רגש נעלם תסס בלבי. האם רק מקרה הוא? ואשמור את הדבר בלבי.

ביום הששי, ערב שבת הגדול, כשנכנסתי בבקר ביתה המדרש מצאתי על הדלת דבוקה הודעה, כי ביום השבת ידרוש הרב הגאון בביהמ"ד הישן

פלפול על יסודות הענינים הרשומים. ברשימה נכתבו מראי מקומות בכמה מסכתות בש"ס, שו"ת ר"ע איגר, נחל יצחק ועוד. רשימת הענינים עשתה עלי רושם מפני חדושה. מהרתי ואעתיק לי את הרשימה. אספתי על ידי כל הספרים הנזכרים ברשימה, עינתי בעמקות בכל המקומות הרשומים ובניתי לי עפ"י היסודות הללו פלפול שלם מן המסד עד הטפחות, כפי ידיעותי אשר רכשתי לי בפלפול הגיוני בשיטת הגאון ר' יעקב חריף.

או הלכתי הביתה, ערכתי את פלפולי עלי גליון גדול ואשימהו במעטפה ואכתוב על המעטפה כדברים האלה:

„ישים פעמיו אל רבי אליעזר הגדול".

ואמהר ואמסור את המכתב ליד יענקל הינדס השמש „הקורא לבית הכנסת" ואצוהו למסור את המכתב לידו של הרב החדש.

בסתר לבי התאויתי מאד כי הפלפול שלי יהי מכוון לפלפולו של הרב. אך הייתי בטוח, כי אפילו אם כוונתי לדעתו לא ידרוש הרב את הפלפול הזה. כי לא תהי תפארתו נגד זקני העדה, שעלם צעיר — חהמתי על מכתבי „העלם" — קלע אל אותה המטרה שהתכון הוא הגאון הגדול. בכל זאת — אמרתי בלבי — בכל זאת, אולי, אולי עפ"י איזה מקרה לא תספיק השעה בידו להכין פלפול אחר. אולי ואולי. והספק הזה תסס בלבי כל אותו הלילה וכל הבוקר. תפלתי היתה חטופה וסעודתי שבת הנעימה היתה קטופה. לא נחתי ולא שקטתי: אולי, הוי, אולי כונתי לדעת הרב והוא גם דרוש ידרוש את פלפולי זה. האח! האומנם? האפשר הדבר? לא, אי אפשר. ואולי...

במצב מרוגז כזה עברו עלי השעות הראשונות של יום השבת. אחד הסעודה יצאתי אל הרחוב ופגשתי בהבחור יעקב (ממשפחת הירשוביץ) אשר הזמינו בני העדה לשרת את הרב, ואחקרהו על הליכות הרב החדש ואורח חייו במעונו. ויספר לי הבחור, כי היום בשעת הקידוש פתח הרב איזה ספר שהיה מונח על השלחן ומצא בו מכתב סגור. הרב רעד מפחד, חשב, כי זהו כתב פלסתר ששלחו לו מי ממתנגדיו. שלהו אחר גוי, פתחו את המכתב ונמצא בו חדושי תורה ולא יותר. אז התעוררה בי מחשבה, אולי זהו מכתבי שלי? ואחפש ואמצא את הזקן יענקל הינדס ויתודה לפני, כי מעל בשליחותו. באתי אל בית הרב—אמר—ואצלו ישבו בעלי בתים ואבוש לגשת אליו ואקח את מכתבך והנחתיו בגמרא אשר היה מונח שם.

זיק תקוה האיר בלבי. אם אך באמת כונתי אל דעת הרב אז לא תהי לו שעות עוד לשנות את פלפולו, אהד אשר מכתבי הגיע לידו בשעה מאוחרת, קרוב אל זמן הדרשה.

השעה הרביעית, זמן הדרשה הגיעה. בית המדרש הישן היה מלא קהל גדול מאד. בפנה מיוחדת עמדה קבוצת האברכים המופלגים שהיו למופת בקלם ואגפיה. ביניהם בצרתי לי מקום גם אני העלם הצעיר. ויהי כאשר גמר הרב את החלק הראשון של נאומו, הלק הדרוש, הכריז השמש בקול רם: עתה ידרוש הרב את החילוק[1]. כל הלומדים עשו אזניהם כאפרכסת. האברכים השתעלו, הזדרזו, התיצבו קוממיות כאנשים המתכוננים לצאת לקראת נשק. או, טרם שהתחיל הרב לפתוח את פיו, פניתי אל שנים מן האברכים הסמוכים אל מקומי ואומר: שמעו נא, הרב יתחיל במאמר פלוני בכתובות כ"ב. יקשה קושיא מן התוספות... ויביא ראיה לחזק קושיתו משם..." — האברכים הביטו עלי בתמהון כאלו אומרים: עלם מה אתה סח? היצאת מדעתך? ואני התרכזתי כולי אל תוכי ואהי כלי הקשבה, כלי האזנה. הלב קופץ ומתכוץ. הנפש הומה ורועדת. עוד הדבר בפי והנה הרב פותח את פיו ובקול צלול ורם ודברים ברורים מביע את כל הדברים אשר אמרתי זה עתה אל האברכים, אות באות, מלה במלה מבלי שנוי כל שהוא. אז עלץ לבי בקרבי, וברגש נצחון אמרתי לאברכים מוכי התמהון: „שמעו עוד, הרב יתאמץ לתרץ את קושיתו בסברא זו... ויביא ראיה לסברתו משם... ואח"כ יפרק את סברתו ואת הראיה על ידי מאמר..." והנה הרב ממשיך את דבריו ושוב אות באות, מלה במלה כפי שהשמעתי בחפזון להאברכים וכן הלאה. אחר כל הפסקה קלה שהפסיק הרב, להשיב את רוחו, מהרתי ואשמיע בחפזון להאברכים את המשך הפלפול והרב דורש ודורש מלה במלה. קץ דבר. הרב דרש לפני הקהל כל אותו הפלפול אשר ערכתי עלי גליון ושלחתי לו מבלי שנות בו אפילו כקוצו של יו"ד.

ככלות הרב את דרשתו היה כל בית המדרש כמרקחה. הלומדים היו נפעמים ואחוזי התפעלות מן הפלפול החד, ההגיוני והישר אשר לא שמעו כמוהו מעודם. והאברכים עזבו את הרב ופלפולו ופנו אלי, אלה בהתמרמרות ותגרה ואלה בהכרה ונטיה לצדי. כי על שאלת האברכים מאין ידעתי את כל הפלפול מראש, עוד טרם שהוציא הרב דבור מפיו — ספרתי להם כל אשר עשיתי תמול. כי עינתי בכל הענינים אשר באו בהרשימה ובניתי לי פלפול בעצמי וגם — הוספתי במרץ — גם שלחתי את פלפולי אל הרב במכתב.

אז נפלגו האברכים לשתי פלוגות. מהם התנפלו עלי ויאמרו: הלא זו „העזה" מצד עלם צעיר לשלוח לרב גדול, שבא זה עתה אל העיר, מכתב מלא פלפול. ואלה הגינו עלי וישבחו ויהללו את מעשי. ואני לא נפל עלי לבי. עניתי ואמרתי להמתנפלים: „הלא תודו, כי רשות בידי לבנות לי פלפול

[1] „חילוק" קורים הלומדים לפלפול ארוך, אולי כשום זה שמנתחים ומחלקים את הסוגיא לחלקים עפ"י סדר הגיוני וסברא בשעה שמדמים מלתא למלתא.

מכל הבא לידי, כן? וגם לשלחו לרב וגאון מי שיהיה. כמו שכבר ההלפתי דברי תורה במכתבים עם הגאון ר' יוסף רוזין אבד"ק טעליר בהיותי עוד צעיר מעתה. כך. ומה פשעי ומה חטאתי כי כונתי אל דעת הרב ודרשתו? והלא עיניכם רואות ואזניכם שומעות כי כונתי לדעתו — וחסל".

ואני, אחרי אשר סערת רוחי שקטה ובספרי את כל הדברים לזקני בררתי לי לעצמי, כי יסוד לכל המאורע הנפלא הזה היה אותו הרגש הפלאי אשר תסס בלבי על דבר בואו של הרב קלמה דוקא ביום ו' ניסן, יום מותו של אבי זקני. איזה כח נעלם דחפני לערוך את הפלפול ולשלחו אל הרב. כאלו חפצתי להביע בזה אל הרב החדש, כי יש בעיר ניר להגאון ר' אליעזר הראשון, נין ונכד לאותו האדם הגדול אשר הוא הרב ר' אליעזר השני בא וישב על כסאו...

אחר מאורע זה אשר עשה רושם גדול בעיר השבתי, כי הרב ישלח לקרוא לי לבא אליו ולהכירני. אך עברו ימי ההג הראשונים, עברו ימי חול המועד, עברו גם ימי החג האחרונים ואין ציר שלוח אלי ואין דורש אחרי. ראיתי, כי הרב עושה עצמו כאלו לא קרה דבר ומבטלני בלבו. ואקצוף על הרב ואלך ואשוב אל הגר"י חריף — ליורבורג. כי בינתים עבר הגר"י מווילאן ליורבורג וישיבתו עמו.

ימי הקיץ שעשיתי ביורבורג לא הצטינו כל כך. הישיבה התנהלה אמנם כמו בווילאן אך לא זה הרוח ולא זו הנעימות ששררו בווילאן. הרב היה טרוד יותר, כי יורבורג מלאה אוכלוסין וגם למוד המוסר התרופף שם. למדנו לעצמנו, שמענו שיעור הרב אבל לא באותו המרץ והעוז שבווילאן. שם ביורבורג, אעפ"י ששקדתי מאד על למודי, כי הייתי לומד בלילה עד השעה הרביעית בבקר ואז רחצתי בנהר הנעמאן אשר ביהמ"ד עמד על חופו, ואתפלל ואסעד ואח"כ הלכתי לישון, אבל הספיקה לי השעה גם לקרוא ספרים חיצונים אשר מצאתי בבית האכסניא שלי, אצל מאיר בר איש משכיל עורך דין פרטי. שם תרגמתי ספר אשכנזי אחד ששמו היה ארוך מאד Noth am höchsten, Hilf am nächsten, לעברית.

במדה שלא מצאתי ספוק רוחני ביורבורג כך גברו עלי הגעגועים על הורי הזקנים ועיר מולדתי. חברי שמואל אביגדור, שלא זזה ידו מידי גם בצאתי ליורבורג, הגדיר את געגועי באמרה חדה זו: אילו נפלה דליקה בעיר היית שבע רצון בכדי שתהי לך כסות עינים לשוב הביתה". הוא לא הבין מה זאת געגועים, לו לא היתה נפש פיוטית...

ב. יסוד ישיבת טלז בקלם.

כך עבור עלי ימי הקיץ ואעזוב את יורבורג ואשוב בסוף הזמן הביתה.

אחר חג הסכות (שנת תרל"ה) החלטתי בלבי לבא בהכרה עם הרב. אעפ"י שהיתה עוד טינא בלבי על אשר עבר בשתיקה על הפלפול ששלחתי אליו בערב שבת הגדול. סרתי אל ביתו, נכנסתי אל חדרו המיוחד ומצאתי שם שנים עברים נצים ודנים לפניו. הרב וסגנו, הדין ר' יצחק הורביץ, יושבים ושני המריבים טוענים את טענותיהם. הרב חוקר את האחד ואת השני ואני עומד לי ביניהם, שומע את הטענות ואת המענות כלאחר יד ואיש אין שם לי לב. כאשר גמרו בעלי הדין את טענותיהם שלח הרב אותם מן החדר והחל להרצות את דעתו לפני הדַיָן, שקיל וטרי והוציא מסקנא לחרוץ משפט. אנכי שמעתי את טענות בעלי הדין גם שמעתי בתשומת לב מיוחדה להרצאתו של הרב והחלטתו. הרב גמר הרצאתו ויאמר אל השמש לקרוא לבעלי הדין להודיעם את הפסק. אז נגשתי אל הרב ואומר: סליחה, רבי, שמעתי את הרצאתך ונימוקיך והנה ראיתי, כי חפצך לבסס את פסק הדין על יסוד סברא... שהבאת לה ראיה מדברי התוספות... ועל יסוד דעת הש"ך בחשן משפט... אבל, רבי, אין הנדון דומה לא לסברא ולא לראיה, שהרי אמרו בגמרא... ומקשים שם התוספות... ומתרצים... מכל זה נראה בעליל ומוכח היטב שצריך לחלק ולהבדיל בין סברא זו ובין אותו היסוד שעליו בנית, רבי, את הרצאתך וככן אין הדין כך כמו שהחלטת!

הרב, מבלי לשאול מי אני ואיך באתי לכאן, הקשיב לדברי בתשומת לב והחל לפלפל עמי והתאמץ להצדיק את דעתו ולסתור את דברי אני. התוכחנו כרבע שעה. מי נצח את מי אינני זוכר אבל זוכר אני היטב היטב את הרגעים אחר שיצאו בעלי הדין וגם הדיין מן החדר. בהרגעים הללו הוכשרה חלקת האדמה אשר עליה נבנתה הישיבה.

אחר יציאת הדַין ובעלי הדין מן החדר פנה אלי הרב בפנים צוהלים, בידידות רבה וחבה יתרה וישאלני: מי אתה חביבי? קראתי בשמי. כן?—קרא בעליצות מיוחדה — אתה הוא זה אשר שלח לי בשבת הגדול העבר במכתב את כל ה„חילוק" שהייתי נכון לדרוש ואשר דרשתי אז בביהמ"ד? איפה היית כל העת?" מדוע לא באת אלי אז גם אחר זה?

— אני אמרתי — עניתי לו — כי אחרי ראותך שפַנַתי לדעתך בפלפול ההוא תשים לבך אלי ותשלח לקרוא לי לבוא אליך. אולם כעבור כל ימי החג ועברת עלי בשתיקה פניתי ואשוב אל רבי, רבי יעקב חריף ביורבורג.

— נו — אמר — צריך היית לבוא אלי מעצמך. הייתי אז איש חדש בעיר. רבו הטרדות, ואנשי העיר טרם הכרתי את אפים. חכיתי לך, לא באת

בינתים נשתקע הדבר. ועתה אני שמח מאד לבאך. הגד נא, מה אתה יודע בתלמוד?

— בקי אני היטב בשלשת הבבות וכל התוספות, ויודע אני כל סדר נזיקין. — עניתי.

— כן? — אמר הרב — טוב, טוב מאד. לפלפל אתה יודע. זה נוכחתי ממכתבך של שבת הגדול ומן הוכוח של היום. הגד נא „איך אתה מכלכל את דברי התוספות...?" מן הרגע הזה לא פסק להתפלפל עמי עד השעה השלישית בלילה. ולא רק הלילה ההוא אלא מחויב הייתי לבוא אליו בכל ערב ובלה אתי את כל הזמן עד אחר חצות הלילה בפלפולי אוריתא. והיו בני ביתו, חמותו ומשרתו, זועפים עלי ופני הרב צוהלים ועונה להם על תביעתם „שהשעה מאוחרת כל כך ועת לו ללכת לנוח" — „הניחו לו", והוא הענג היותר גדול שלי". כי אהבת התורה בערה כאש בלבו ולבלות זמן בפלפול היה לו מעין גן עדן.

שמונה לילות רצופים עסק עמי הרב בתורה בפלפולים וחדודים. בערב אחד הגענו שנינו לנקודה רותחת בוכוחנו. הרב התאמץ להחזיק מעמד על עמדה שחדש ואנכי יריתי על עמדתו כדורי נפץ מכמה וכמה מקומות בתלמוד. כאשר הרביתי עליו הוכחותי התחכם הרב וחדש סברא חרוצה משלו לחזק את עמדתו. אך אנכי לא טמנתי את ידי, אמרתי לו: הגאון ר' יוסף שאול נטנזון מלמברג, בספרו „שואל ומשיב", מביא סברא זו ובעצמו מבטלה כעפרא דארעא. הרב שאף לעיין בספר ההוא אך לא נמצא בידו. אז רצתי אל הדין הורביץ לקחת את הספר, דפדפתי בו ומצאתי את הענין אשר הזכרתי ואמהר וארוץ אל הרב. הימים ימי ראשית חשון. גשם עז שטף בחוץ. השך ואפלה ברחוב. רצתי ובחפזי נפלתי אל אחת המנהרות אשר תחת הכביש, בור מלא מים ורפש עד הצואר. פרפרתי במי הרפש אך את ספרי לא הרפיתי מידי. לחצתיו היטב, היטב תחת זרועי עד אשר עלה בידי לטפס ולעלות מן המהמורה. רצתי אל הרב, מרופש ומרוטב מכף רגלי עד ראשי. פתחתי את הספר ואמרתי לו כמנצח: „הרי הדברים שאמרתי!"

אחר הדברים האלה אמר לי הרב: שמח אני מאד להכירך ועל דבריך הישרים בתורה. הגד נא לי מה חפצך ואמלא, כל אשר תדרוש ממני ואעשה.

רבי — עניתי — רק אחת אני דורש ממך, כונן נא ישיבה בעיר הזאת, עיר מולדתי, למען לא אצטרך ללכת לעיר נכריה.

— את חפצך אמלא בשמחה — ענה הרב — אסוף נא אליך חמשה ששה תלמידים בעלי כשרונות כמוך ואז איסד ישיבה תכף.

— טוב — אמרתי — יש לי חברים מן המוכן, אקרא להם ויבאו לכאן.

— טוב — החליט הרב — אסוף את חבריך אשר ידעת ותכף אחל את השיעור.

הגורל הוטל. ממחרת הבקר שלחתי מכתבים אל חברי שמואל אביגדור בווייגובה, אל שבתי גרב בן הרב מלייזובה, ואל ברוך בן יצחק שלאם, שהיו בערים הסמוכות. שלשתם מהרו ובאו לקריאתי. נלוה עלינו עוד אחד מציטיביאן ואחד מראסיין. ששה אלו היו היסוד לישיבה, אבן הפנה להמוסד הגדול העתידי.

באנו ששת החברים והתיצבנו יחד לפני הרב. קבלנו בסבר פנים יפות, בשיחת תורה מלאה נעימות וחדוה. באותו מעמד החליט הרב להגיד לנו שיעורו שלש פעמים בשבוע: ביום הששי בשבוע אחר חצות היום, במוצאי שבת שלאחריו וממחרתו ביום הראשון בערב.

התחיל במסכת בבא מציעא. כל שלשת השיעורים הראשונים סבבו רק על המשנה הראשונה „שנים אוחזין", אבל הפלפול הלך הלוך וסוב על הרבה סוגיות, הלכות, סברות, ראיות ופירכות ומכל סוגיא וסוגיא ומכל סברא וסברא הוציא הרב מסקנות חדשות, דינים והלכה למעשה.

בשאר ימי השבוע למדנו לעצמנו איש איש במסכת אשר בחר לו. רק בשלשת ימי השיעור השקענו כל כחותינו בענין אשר שם לפנינו הרב.

שיטתו של הרב ר' אליעזר גורדון וסדר הלמוד החדש היו קרובים אל שיטתו של הרב ר' יעקב חריף. נבדלו רק בזה: פלפולו של ר' אליעזר היה עשיר בתוכנו ובמסקנות שהסיק מפלפולו ושיעורו של ר' יעקב הצטין בקלילות, במעוף קליל ונעים ברחבי האופק. אופן הרצאתו של ספר „קצות החשן" על חשן משפט זהו יסוד סדר הלמוד אשר הנהיגו שני הגאונים הללו בזמוט.

במשך זמן קצר נתפרסם שם הישיבה של ר' אליעזר בכל הגליל. באו תלמידים חדשים מן הערים הסמוכות. התלמידים החדשים נבחנו מראש על ידינו, התלמידים הראשונים. רק אחר שעמדו בנסיון לפני התלמידים נבחנו על ידי הרב ונתקבלו.

אנחנו נקשרנו אל רבנו בלב ונפש. אהבנו אותו, את שיחותיו ואת פלפולו עד מאד. לאסון נורא נחשב לאיש מאתנו לפסוח על אחד מן השיעורים. עד כמה שמרנו על השיעורים רואה אני לספר כאן מקרה אחד שקרה לי.

בימי החרף נעתק השיעור שהיה קבוע ליום הששי אחרי חצות מחמת קצורו של היום ונקבע לאשמורת הבקר של יום השבת בשעה השלישית

בלילה. מנהגנו היה לקום בשעה אחת אחר חצות הלילה, להתאסף יחד אל בית המדרש וללכת בקבוצה בשעה השלישית אל הרב.

פעם אחת קמתי כמנהגי אחר חצות הלילה, לבשתי, שתיתי תה מן הקומקום שהיה טמון בתנור החם ויצאתי ללכת ביתה המדרש. שרר קור חזק וקפאון נורא. כבדה הנשימה מפני הקור. מתחת צעדי הרגל חרק השלג המסומר. שרר חשך ודממה ברחוב. איש לא נראה על פני חוץ ואני תפוש מחשבות על השיעור שעמד על סדר היום והולך לי ישר אל בית המדרש. פתאם קפצה עלי איזו חיה קטנה אמוצת השער בדמות כלב. מבלי שנבחה קפצה ישר אל צוארי ותתאמץ לנשכני בגרגרת וושט. התאמצתי להרחיקה ובהגיני בידי על הצואר נשכה את ידי ותקרע את השרוול. החילותי להתאבק אתה ותנשכני ברגל, קרעה חצי מכנסי וכנף הפרוה. התאמצתי להרים אבן מאבני הרחוב אבל היו קפואות ומסומרות אל האדמה הקפואה. החיה שבה שוב לקפוץ נגד צוארי ותפילני ארצה. נלחמתי בה בידי וברגלי הפצועות והזבות דם והתגלגלתי בכונה אל צד שדרת הבתים, אז החילותי לדפוק על ההלון ולצעוק בקול לעזרה. שמע זקני את קולי וימהר לעזרתי. החיה ברחה ואותי הרים זקני וישיבני אל ביתו. שם הסרתי מעלי את בגדי הקרועים. רחצתי את מקום הנשיכות, לבשתי בגדים אחרים, נחתי מעט מפחדי ואמהר ואצא החוצה. התשוקה לשמוע שיעורו של רבי גברה על פחדי. לפסוח על שיעור אחד היה מן הנמנעות. (נודע אחר כך, כי היה זה זאב קטן רעב. אשר נכנס אל העיר מפני הרעבון בקור החזק).

במשך השנה הראשונה ליסוד הישיבה הגיע מספר התלמידים לשלשים איש. כלם מסלתם ומשמנם של צעירי זמוט. אל שיעורי הרב היו באים הרבה רבנים מערי הגליל. הרבנים החלו לבא לעתים תכופות קלמה בכדי להכנס בדברי תורה עם הרב המצוין ועם תלמידיו. המה, הרבנים, התאמצו למצוא מסלות לא רק אל לב הרב כי גם אל התלמידים. הכירו הרבנים וידעו את כח התלמידים בתורה. ותצא שם ישיבת ר' אליעזר לתהלה בכל גליל זמוט וליטא.

במדה שגדלה ישיבת ר' אליעזר באיכות ובכמות בתהלתה ושם תפארתה במדה זו ירד כבוד התלמוד תורה של „המוסריים" בעיני בני העיר וכל הגליל. תלמידי המחלקה היותר גבוהה שבבית התלמוד תורה, אשר בה הטיף שיעורו אריה, חתן אברהמצ'יק (עיין פרק ז'), נחשבו לגבי תלמידי ר' אליעזר כגמדים לפני ענקים. וירא ה„מוסריים" וינאצו. אולם קצרה ידם להלחם בישיבת ר' אליעזר. מה עשו? התחכמו ויאיצו ברבם ר' שמחה זיסל להציע לפני ר' אליעזר לקבל אל שיעורו תלמידים אחדים של ה„תלמוד תורה".

אמרו באופן זה למשוך את ישיבת ר׳ אליעזר ברשת „המוכריים״ למען יקרא שם „הישיבה״ על ה„תלמוד תורה״ שלהם.

כמובן, הרב ואנחנו התלמידים התנגדנו להצעה זו בכל עז. אולם רש״ז והכנופיא שלו העיקו מאד על הרב ויקיפוהו במועקות מסביב. פעם אחת קראני הרב אל חדרו המיוחד וידבר אלי תחנונים להסכים לקבל שלשה צעירים מבית התלמוד תורה של רש״ז. „הלא ידעת — אמר לי הרב — ידעת עד כמה איני סובל את מוסדו של רש״ז והנהגתו. אולם אין ברירה. הפעם מוכרח אני למלאות רצונו. התבין? — מוכרח ואנוס אני לעשות זאת. כי אם לא אמלא אחרי הדבר הזה תתלהט שלהבת מחלוקת גדולה בעיר על ידי אדוקיו. והאנשים הללו קשים הם. כחם רב בפיהם ובלשונם ואני רך ומחלוקת שנאה נפשי. על כן הסכם נא לבקשתי ודבר על לב חבריך שיסכימו לזה ואני אהיה לכם אסיר תודה.

דברתי עם התלמידים, ומאהבתנו שאהבנו את רבנו ומחמלתנו עליו הסכמנו ומלאנו את בקשתו. אז נכנסו אל הישיבה שלנו שלשה מבית ספרו של רש״ז: נחום זאב בן רש״ז, בנציון זאב רוזינוס בן הרב מווירזאן ואליהו בר שנקרא ה„יאנושקי״ (אבי הסופר לייזירוביץ).

שלשה אלה היו באים אל שיעורו של הרב וישבו בינינו, אבל נכר היה שמוהם אינו תופס זת פלפולו וחריפותו וגם אמנם לא התאמצו לזה. כי כל מטרת „המוסריים״ להכניסם אל הישיבה שלנו היתה רק דיקורטיבית. אולם אנחנו תלמידי ר׳ אליעזר מצאנו בזה פגימה בערכה הגדול של הישיבה שלנו ולבנו סער על זה מאד.

אז הבאתי אל הישיבה מנהג חדש. הענין כשהוא לעצמו היה באמת נחוץ ודבר שיש בו מן התועלת הנמרצה, אולם צריך אני כאן להודות או גם להתודות, כי בסתר לבי מבלי אשר הרגשתי בה, אולי תססה גם מחשבה זרה. מצאתי בהצעתי החדשה מעין תחבולת מלחמה להכריע את היסוד הזר שהכניסו „המוסריים״ אל הישיבה בכפיה. נערות היתה בי וחטאתי אולי נגד היושר והמדות הטובות שנחלנו בוויליאן בקנאתי לכבוד ישיבתנו.

ג. הבחינות החדשיות.

הצעתי לפני הרב והתלמידים להנהיג בישיבתנו מנהג של בחינות על ידי הרב בלמודי הש״ס, אשר כל תלמיד לומד בפני עצמו, למען דעת עד כמה גדולה ידיעת כל תלמיד במסכת אשר בחר לו ואופן למודו וחריצותו. הרב והתלמידים הסכימו להצעתי. נקבעו בחינות. כל אחד מן התלמידים

קבל עליו לשנן לו מספר דפים גמרא עם תוספות במשך החדש. ובכל ראש חדש על כל תלמיד לעמוד לפני הרב להבחן.

מספר הדפים נקבע לא פחות מחמשה ועשרים. יש אשר קבלו עליהם חמשים דפים. על פי החק שקבלנו פה אחד היה על התלמיד שלא עמד בנסיון שלש פעמים לעזוב את הישיבה (וזה היה לי לעיקר...).

אנכי, בעל ההצעה, ידעתי מראש, כי בודאי עלי יהיה לצאת במערכה ראשונה. קבלתי עלי חמשה וארבעים דפים. במשך החדש שננתים לי וחזרתי עליהם כמה פעמים וידעתי היטב, כי שגורים על פי לא רק כל הסוגיות וכל המימרות אלא אפילו כל התוספות שבאותם מ"ה הדפים הללו. יום אחד לפני הבחינות נתתי לאחד מחברי לנסות אותי באופן זה: הוא הסתכל ב„פסקי תוספות" אשר בסוף המסכת ושאל אותי על אודות תמצית איזה תוספות ואנכי עניתי לו דבר דבר על אפנו. הבחינה המוקדמת הזאת עלתה לי יפה ואהי בטוח, כי אעמוד בנסיון.

יום הבחינות בא. כלם נאספו אל בית הרב. הרב הקדיש קרואים לכבוד הבחינות. האולם הגדול היה מלא נכבדי העיר, זקני הלומדים והאברכים המופלגים. כלם ישבו במעגל והרב בראש. אז קרא לי הרב וישאלני: כמה דפים למדת בחדש הזה? — ארבעים וחמשה — עניתי. — באיזו מסכת? — בבבא בתרא — עניתי. מדף... עד דף... — הבקי אתה בהם? — שאלני הרב. — כמדומה לי — עניתי, לא בלי פחד סתר. אז הסב הרב את פניו ממני אל מול פני אבא מאיר קורצאן ויתר הנאספים ויחל לספר להם ספור על דבר ליפא חרש הגגים שקבל עליו לכסות את גגו של פלוני בנסרים ומעל בשליחותו, ספר לו את הטענות והמענות שנתהוו בין הנדונים שבאו לפניו להרוץ משפטם, וכל הסכסוכים והערמומיות והכפירות וההכחשות מצד אחד והשני — ואני עומד לי על מקומי, מחריש ומשתאה: מה זה? השכח הרב אותי ואת הבחינות יחד? ויהי הדבר בעיני לפלא. עודני משתאה למעשה הרב, פתאם הסב הרב את פניו אלי, נעץ בי עיניו החדות וקרא: „גו, שמעת את הספור, קום והוצא פסק דין מהסוגיות אשר למדת בחדש זה"!

שמעתי ונבהלתי מאד. חשבתי מראש כי הרב יבחנני באופן פשוט: ישאלני מה אומר תנא פלוני שם, מה אומרים התוספות. איזו מסקנא פלונית, איזה דין, איסור או היתר, חיוב או פטור משמע ממקום זה או אחר במ"ה הדפים שלי ופתאם — והנה ספור מעשיה, טענות ומענות, סבוכים וחכוכים מסוכסכים של שני בעלי דין קשים ועלי לבצע את גזר דינם על ידי מ"ה דפים שלמדתי! באתי במבוכה, אולם עד מהרה התגברתי על מבוכתי. בקשתי מאת הרב זמן של חמשה עשר רגעים. סדרתי לי את טענותיהם של בעלי

הדין וההילותי לבנות לי פלפול על יסוד אותן הסוגיות שלמדתי במשך החדש. עברו ט"ו הרגעים, נגשתי אל הרב קוממיות, הרציתי לפניו ולפני כל הנאספים הרצאה פלפולית שלמה של הלכות, סברות ומסקנות ופסק דין לטובת אחד מבעלי הדין. הרב הביע לי שביעת רצון ותהלה, וכל הנאספים הרכינו לי ראש לאות הכרה והצטינות.

צריך אני להודות כאן, כי בנסיון זה עזרני דבר אחד שיצא מחוג הפרוגרמה של סדר הלמוד החדש. כפי שבארתי בפרקים הקודמים עזבו תלמידי ר' יעקב ור' אליעזר את העיון במהרש"א ובמהר"ם שיף. אנחנו בלמדנו לעצמנו את המסכת שבהרנו לנו לא השגחנו כלל במפרשים הללו. אבל אני אהבתי לעיין כלאחר יד מן הצד, בדרך העברה בעלמא, גם במהרש"א גם במהר"ם שיף. וקושיא אחת של המהר"ם שיף במקום אחד באותם מ"ה הדפים ותירוצו שם וסברתו העמידו אותי על בסיס חזק לבנות עליו את פלפולי ולהוציא פסק הלכה בדין תורה שהזכרתי. אז אמרתי: אל תהי בז לכל מפרש.

יתר חברי גם כן נבחנו בדרך זו. בשאלות ותשובות והרצאות של פסק הלכה בנוגע להסוגיות שלמד כל אחד מן התלמידים. כלם עמדו בנסיון מלבד „השלשה", שהם לא הורגלו בסדר הלמוד החדש ולא ידעו דרך הפלפול ההגיוני לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא.

אחר עבור שנה ללמודי בישיבה זו שאלתי את הרב אם הוא מיעץ לי להחל בלמוד הפוסקים. הרב שאלני אם כבר גמרתי את כל הש"ס. עניתי לו, כי יחסרון לי עוד שלש מסכתות, זבחים, מנחות ונדה. אז יעצני לגמור מתחלה את כל הש"ס ובכלל לבלתי מהר ללמוד פוסקים. כאשר עיינתי בדבר ראיתי כי הצדק אתו, שהרי ידעתי את „חשן המשפט" טרם שלמדתי את הספר הזה. כי בהיות בקי בסדר נזיקין עם כל התוספות והרא"ש והאלפסי וברכשי לי לרגלי סדר הלמוד החדש ידיעות בספר „קצות החשן" „נתיבות המשפט" ו„שערי המשפט" וכדומה, ידעתי כבר ממילא כל דיני הממונות וההלכות והמסקנות שנבעו מן הש"ס והראשונים ונתרכזו אח"כ ב„טור חשן משפט". בעוד שלמדתי את הסוגיא בגמרא היה עלי לעיין אלפי פעמים גם ב„הסמ"ע" ו„דרכי משה" אשר על הטור ובהש"ך והט"ז אשר על השו"ע. ובאמת כאשר למדתי אחר איזה זמן את שו"ע חו"מ על הסדר היו לי כל פלפולי הש"ך לא למוד קשה ומשא אלא שעשועים אחרי אשר ידעתי את כל המקורות והיסודות והאשיות של הש"ך זה מכבר.

וכן נהגו בזמוט. הצעירים והאברכים לא מהרו ללמוד פוסקים. כל עמלם היה בגמרא ותוספות. יש מן הרבנים שנהגו לפסוק פסק דין ואסור והיתר על יסודות הגמרא בלבד מבלי לעיין בפוסק. אנחנו לא שאפנו לקבל

„סמיכה" לרבנות. חשבנו את עצמנו למלומדים העומדים למעלה מן התעודה הזאת. מרגלא בפומא דזקני: אם רואה אתה אברך וסמיכה בידו הריהו כגנב שיש לו „פספורט". סמיכה אפשר להשיג בזמן הזה באופן זה או אחר גם מבלי היות למדן גדול. מי שיודע את הש"ס והראשונים אינו זקוק לסמיכה. אתם, נכדי — היה אומר — אינכם זקוקים לסמיכה. כך הורה לנו זקננו. לא כן היו בימים הראשונים — הוסיף זקני לספר — פעם אחת בא אברך אחד אל אביו הגאון ר' אליעזר לקבל סמיכה. שקלו וטרו בהלכות. פתאם שאל הרב את האברך: הרי שאחד פצע בסכין את אצבעו ביום השבת והאצבע זבה דם הרבה מה דינו? האברך גמגם רגע, נבהל ואמר: „תיכף, תיכף, אעיין מעט קט בשלחן ערוך". לא. לא לך להיות רב בישראל — קרא הרב — טרם שתלך ותעיין בספר תצא נשמתו של הפצוע על ידי נזילת הדם. ולא נתן לו סמיכה.

ההבדל שהיה בין ישיבת ר' יעקב חריף ובין ישיבת ר' אליעזר התבטא גם בזה שבעוד שר' יעקב הזין את תלמידיו לפעמים בלמוד המוסר. אמנם במדה קצובה ומצומצמה (כמו שרופא נותן סמים לחולה). התרחק ר' אליעזר מן המוסר לגמרי. אולי מפני שר' אליעזר כבר ראה את הצד השלילי שבדבר עפ"י דרך ה„מוסריים" ולמודם שהתפתה אז בקלם.

ד. סדר יומי.

אולם אנכי, כיוצא מן הכלל, עם כל התנגדותי העזה לר' שמוה זיסל ותלמידיו ושיחתם והנהגתם, היו לי געגועים נסתרים על לקחו המוסרי הזך והמרומם של רבי הקודם, רבי יעקב. לפעמים גם עיינתי, באין רואה, בספר „מסלת ישרים" „חובת הלבבות" וכדומה. לחלוחית של ישיבת ווילאן עדין היתה קימת בלבי. פעם אחת, בראשית חדש אלול, בקרוב ה„ימים הנוראים" החלטתי בלבי להתרומם ולהזדכך בחדש הזה ולעשות חשבון הנפש שלי. ותהי ראשית דרכי לבלתי דבר שום דבר של חול עם שום איש בכל החדש, מלבד בדברי תורה. כאשר נגשו אלי חברי או אנשים סתם לשוחח עמי לא עניתי להם והמשכתי את למודי. פרשתי מן העולם. אולם ימי פרישותי לא ארכו. בבית לא הרגישו בזה. נזהרתי שלא ירגישו. השכמתי בבקר לביהמ"ד שבתי וסעדתי בבקר, בצהרים ובערב ומהרתי אחר כל ארוחה לצאת, בכדי שלא ירגישו בני הבית שאיני מדבר. וכך נהגתי עד שהגיע יום החמישי בשבוע, הוא יום השוק בקלם. ביום ההוא הייתי רגיל לפסוק ממשנתי ולעסוק בחנות של זקנתי. כך היתה שומה עלי מאת זקני שהשתדל, לחנכני מלבד בתורה גם בהויות העולם. ויהי ביום החמישי ואני לא באת,

כנהוג, אל החנות, תמה זקני או הרגיש כי צפון בזה איזה חידוש, אז מהר ובא אל בית המדרש נגש אלי וישאלני מדוע איני הולך אל החנות? באתי במבוכה גדולה. מה לעשות? להפסיק ממשנתי נגד החלטתי אי אפשר, לבלתי ענות לזקני גם כן אי אפשר. וזקני נתן עיניו בי ויבקש פתרון. החילותי לגמגם, להשתמט מאתו ולהמשיך את למודי. אבל כאן הפסיקני זקני בנזיפה: א, נאלמת! — קרא בעוז — דרכיו של שמחה זיסא. נפשי בחלה בכמו אלה. קום ולך אתי — צוה במפגיע ויסגור בידו הוא את הספר אשר למדתי בו וימשכני אחריו החנותה.

נפלאים דרכי החנוך של זקני. קרה גם מקרה שנושא עליו אופי הפוך מן המקרה שהזכרתי זה עתה. כנהוג אז, לא נתן לי זקני ללמוד תנ"ך ודקדוק. כשאמרתי לו פעם „הלא צריך אני לדעת שפת עבר"! השיב לי בלשון זו ממש: „אתה תהיה רב גדול בישראל ורב גדול אינו זקוק לדעת שפת עבר". עד כמה היה חשוד אז על אבותינו היראים כל למוד מחוץ למוד התלמוד! גם איש הכם וחרוץ כמו זקני נקט בכלל מוזר זה, כי רב בישראל אינו צריך לדעת שפת עבר. אולם אנכי, כמובן, בחשאי, עיינתי בספרים קטנים חיצונים שנפלו לידי. פעם אחת נגש אלי זקני בשעה השלישית בלילה כשהייתי שוכב במטתי וקורא לי ספר קטן. געד בי זקני ואמר: מדוע אינך ישן ומבלה זמן על קריאה של מה בכך? אבל, סבא — עניתי — הלא לא עת למוד השעה הזאת וגם אי אפשר לי לאחוז גמרא במטה. „אפשר לך להחזיק „שלחן ערוך קטן" — ענה זקני ויכבה את המנורה אשר על יד מטתי.

בתקופה זו נהגתי לי בלמודי „סדר יום" קבוע ומוצק. חברי נחשבו לתמידים ואנכי לא יכלתי להתהלל בזה. הם, חברי, נהגו מי מהם לאחר שבת בביהמ"ד עד שעה מאוחרת בלילה, אחרים קמו בראש אשמורות — מתמידים! ואנכי לא כן עמדי. בתקופה זו שאני עומד בה החילותי ללמוד רק אחר סעודת שחרית בשעה עשר בבקר ולמדתי עד שעה שלש אחר הצהרים, אז סגרתי את הגמרא, הלכתי הביתה, שוהתי, עיינתי בספר ושבתי אל למודי בביהמ"ד בשעה חמש. למדתי כל הערב אולם רק עד עשר ולא יותר. עזבתי את ביהמ"ד עד מחר בעשר בבקר. כמובן, הנהגה כזו אי אפשר היה לקרוא בשם „התמדה". אולם בעיקר הדבר עליתי או בלמודי על יתר חברי. כי בשעה שהם הלכו ביום כמתנמנמים מפני מעוט שינה בלילה ולמודם לא היה צלול ובהיר, הרי למדתי אנכי עשר שעות ביום, עשר שעות מבלי לאות, שתי פעמים בנות חמש, חמש שעות רצופות. ובשעת למודי זו עמדתי כעמוד ברזל ולמדתי בעיון רב בלי הפסק ודעתי היתה צלולה, ושכלי

מפותח וגווי בריא, כי הספיקו לי שעות הבטול גם לטיל, גם להתערב עם הבריות וגם להשתלם בספרות עברית... בחשאי.

עברה עוד שנה. הישיבה התגדלה והתפתחה באיכות ובכמות. באו תלמידים חדשים הרבה, ביניהם גם צעיר אחד מרוסיין ושמו יוסף ליב בלוך. הרב נתן עיניו בו ולקחהו לחתן לבתו.

בעת ההיא כבר רכשתי לי כל הידיעות שאפשר היה להשיג בישיבה ועזבתי אותה בצאתי מעיר מולדתי לעיר שאד (או סיאדי) אשר במחוז טעלז (שנת תרל"ו).

הישיבה התקימה בקלם עוד שנים אחדות אחר צאתי משם. פסקה זמן מה בשעת המעבר. בצאת הרב ר' אליעזר מקלם לשבת על כסא הרבנות בטעלז, שם נתחדשה הישיבה, נתרחבה וקבלה אופי שונה לגמרי מזה שהיה לה בקלם. כל ימי קיומה בקלם נשאה הישיבה עליה חותם משפחתי. ידידות ואחוה שררה בין התלמידים כלם ואהבה רבה, אהבת הרוממות מצדם אל רבם ומורם, והוא, הרב, אהב את תלמידיו אהבה עמוקה. היה להם לאב וחבר גם יחד. „משולחים" לא נשלחו מטעם הישיבה. לעסקנות ומקורות פרנסה לראשי ישיבות, כנהוג במקומות אחרים, לא היה שם מקום. ראש אחד היה להישיבה — הרב בכבודו ובעצמו, מטרה אחת היתה לו להפיץ בין התלמידים דעת התורה ברוח הגיון ושכל בריא. ולתלמידים היתה מטרה אחת — לרכוש ידיעה עמוקה בש"ס ופוסקים על פי ההגיון העמוק והסברא הישרה — לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא. כל המוסד היה חטיבה אחת, יצירה רוחנית העומדת למעלה מן הסביבה ועולה ומשגשגת ומשפיעה היי נשמות על כל הסביבה כלה.

אולם בטעלז, אמנם גדלה הישיבה בכמות. מספר התלמידים עלה למאות, אבל גם לענין של ראשים רבים ומגמות שונות. ראשי ישיבות, משולחים, תביעת כסף מאת הצבור העברי ולאחרונה נפלה תחת השפעת ה„מוסריים". הרב בעצמו, אשר בשבתו בקלם היה מתנגד גדול לקבוצת ר' שמחה זיסל וכל כתת ה„מוסריים" — נתן מקום לאחד מן ה„מוסריים" שבקלם להתאזרה בתוך הישיבה בטעלז, בתור נושא משרה גבוהה ורבת ההשפעה. משרת „משגיח" אשר רוח בני הנעורים מסור בידו. זה היה בשנת תרנ"ז בהיותי גר כבר בקיוב. כאשר נודע לי הדבר שאלתי את רבי מה ראה על ככה לתת ל„מוסריים" דריסת הרגל בהישיבה בהיותו כל ימיו מתנגד להם. על זה ענה לי, כי יחוסו אל ה„מוסריים" לא נשתנה כלל משהיה. אבל את המשגיח הזה קבל רק בשביל שהוא מומחה לאותו דבר וחרוץ במלאכתו. גם שלח לי העתקה ממכתב גדול ששלח לרב גאון אחד שגם הוא שאלהו כמו

ששאלתי. (המכתבים יבאו למטה). נוסף למכתבו בקש ממני לבא אליו טעלזה לראות בעיני ולהוכח, כי לא כצעקתה הבאה אלי כן הוא. אמנם אפשר מאר שבתחלה היה מצב הדבר כך כמו שחשב ר' אליעזר. אך מעט מעט כפי הנראה פעפעה רוח ה„מוסריים" בישיבה. נמצאו תלמידים שנטו אחר למוד המוסר. יש מהם שגם נסעו לימים הנוראים אל „הסבא" (ר' שמחה זיסל) בקלם. נמחק החותם המשפחתי שהיה טבוע על הישיבה בקלם. התהווה פרוד הדעות בין התלמידים עצמם, הכוכים וסכסוכים בין התלמידים וראשי הישיבות. „פרעות", שבירת חלונות ומנורות, שביתות וגרושים מצאו מקום בהמוסד הגדול הזה. בשנת תרס"ה כאשר הוצאתי את „הצפה" בווארשה התאוננו לפני במכתביהם תלמידי הישיבה על ההנהגה, קבלתי גם ידיעות על הפרעות, ושוב מכתב מאת מורי הגר"א ביאורים וברורים על כל המאורעות. נסתלקה שכינת השלום שהיתה שורה על הישיבה בקלם, על פי השפעות מן החוץ. הפרעות של שנת תרס"ה היו בהישיבה בשביל מנוי חתנו השני של הרב, הירשוביץ, לראש ישיבה באחת המהלקות נגד רצונם של בני הישיבה. אין לי כל ספק שיחוסו של הרב אל התלמידים היה אותו היחס האינטימי הנאצל שלו בתקופה הראשונה, בקלם, ואפשר שגם התלמידים כבדוהו והעריצו אותו ואהבוהו כמו שם. אולם כפי הנראה אי אפשר היה לו להרב לדון עם הכחות הצעירים שתפשו בידיהם את מושכות ההנהגה ואפשר לא בלי סיוע ה„מוסריים"...

ואלה מכתבי רבי הגאון ר' אליעזר ז"ל:

א.

טעלז יום ו' ערב ש"ק וערב פסה תרנ"ז.

אל כבוד ידידי ואוהבי הרב — — — —
מוהר"ר א"א פרידמן נ"י.

אדשה"ט באהבה, יקירתו מט' ניסן דנא הגיעני אתמול בעת בדיקת המץ ומעת שקבלתי מכתבו עד רגע זו אין לי פנאי ממש לבלוע רוקי, אמנם להרגיע את רוחו אליט בזה האצארנע שהערכתי לכתוב מכתב לרב גדול ומפורסם מהמתנגדים הנלהבים נגד בעלי המוסר אשר התרעם עלי שלקחתי למשגיח איש מתלמידי הרב רש"ז נ"י, (וזה כשבוע אשר כתב אלי הרב הגדול בקבלו את מכתבי כי דברי מכתבי ישרו בעיניו ונותן לפעלי צדק), ומזה יוכח כבודו לדעת את דעתי בהנהגת הישיבה ואבקשו שיקרא את האצארנע הנ"ל מהחל ועד כלה בשים לב.

ואי"ה לאחר הפסח אכתוב לו מכתב דבר הישיבה ודבר בעלי המוסר לזאת עצתי שלא ישלח מאמרו דבר בעלי מוסר להמליץ עד שיבאו דברי אליו, וזאת הנני להגידו כי לפי רוח מבינתי הרבנים הגאונים שמזרזים אותו לצאת במאמר נגד הבעלי מוסר בדברים הקשים כגידים המה הרב מקלם או הרב מריטאווה או הרב מוועקסנה או הרב מקאוונא ואולי הרב מזאגר, ואם כי יש הרבה יותר מקורטוב של אמת בדבריהם נגד המוסערניקעס, אמנם המה יצאו ללחום נגד המוסערניקעס מסיבה פרטית לזאת עד שיבאו דברי אל כבודו ראוי ונכון שלא ישלח מאמרו להמליץ ובזה הנני ידידו הכותב בהפזון גדול מאד ומברכו באושר רוחני וגופני

אליעזר גארדאן החופ"ק

ומה שהמליץ השמיט ממאמרו „לפלגות ישראל" את הדברים אשר כתב כבודו דבר ישיבת טעלז הוא כי מפני איזה סיבה אנכי כתבתי לו טעלעגראף זה איזה שבועות שלא יקבל שום מאמר דבר ישיבת טעלז כל זמן שלא יהא הסכמתי על המאמר

ידידו אליעזר הנ"ל

גם את כבודו אבקש אשר את העתקה או האצארנא הנ"ל ישרוף אותה מפני הטעם עצמו שכתב שם ויוכל כבודו להראותו לשנים או שלשה מאוהביו אך אחר כך ישרף אותה.

ב.

יום ו' עש"ק י"ב לעומר תרנ"ז טעלז.

אל כבוד ידידי הרב — — — — — —

מו"ה אליעזר אלי' פרידמאן שיחי'.

אדשה"ט באהבה. בטח קבל מכתבי מערב פסח אשר בו הלטתי אצארנע או העתקה מהמכתב אשר כתבתי לרב גדול ומפורסם ששם בארתי את אשר עם לבבי דבר הנהגת הישיבה, כאשר הפיקו רצון מהרב הגדול הנ"ל וכן הפיקו רצון מיתר הרבנים, ובו כתבתי שאכתוב לכבודו דבר אנשי המוסר, והנה לבאר הכל בכתב קשה מאד וגם את אשר כתבתי בהעתקה כי לא אוכל כבודו לידע בירור הדברים אל נכון כאשר הוא באמת לזאת אבקשו שיאבה לבא לפה ואנכי אשלם לו את כל הוצאות הנסיעה ברוב חודה ויראה בעיניו וישמע באזניו את אשר נדרש לידע, ואם אך עתותיו בידו להאציל מעט פנאי לבא לפה אבקשו מאד לבא לפה ומחמת שכותב

אנכי סמוך לשקיעת החמה ממש היינו סמוך להדלקת הנר הכרח לקצר מפני קדושת שבת לזאת באו דברים בלתי מסדרים וקצרים ובזה הנני

ידידו ואוהבו אליעזר גארדאן החופ"ק.

ביחד עם מכתבו השני של רבי הנראית קבלתי את „ההעתקה" אשר הוא מזכיר במכתבו. אילם החלטתי לבלתי הביא כאן את ההעתקה מפני שכך היה רצונו של הנראה. הוא בקש מאת אותי הרב שאליו ערך את המכתב ההוא וכן בקש ממני במכתבו לשרוף את המכתב. נותן אני בזה תמצית מן ההעתקה:

1) הוא קבל את המשנית החדש מפני „שראה בו כחות אשר נדרש למשניה על ישיבה נכבדה כואת".

2) מה שהמשנית התחיל למשוך אליו בחורים אל ביתו בכל ליל שבת להגיד להם רעיונות מוסר זה היה בעיני תלמידי הישיבה מעין יסוד בתת מוסראים בתוך הישיבה ומחאו על זה — כל זה נעשה שלא בידיעתי. ולסוף בטל את הדבר.

3) תקן שבתוך הישיבה ילמדו מוסר רק הבחורים הנחילים של המדרגה הרביעית והחמשית.

4) הפרעות שהיו בישיבה נעשו רק על ידי עשרה בחורים שלא בהסכמת כל בני הישיבה.

5) להזקן בקלם (רשיז) נוסעים רק בניהם של מי שהיו תלמידי רשיז.

6) כל הדריטות שהדשו בני הישיבה על ידי באי כחם נתמלאו.

א. א. פ.

ג.

בע"ה יום ה' זך שבט תרס"ה טעלז.

אל כבוד ידידי הרב — — — — —

מו"ה אליעזר אלי' פרידמן נ"י.

בטח קבל כבודו את מכתבי הגלוי משבוע העבר, ומרוב טרדותי לא עלתה בידי עד היום לכתוב לכבודו כפי הבטחתי במכתבי הגלוי, ובזה אנכי כותב לכבודו את כל המעשה כפי שהיא בלא כיחול ובלא פרכס.

בסוף ימות הקיץ קבלנו לראש ישיבה את ידידי הרב הגאון המהולל מו"ה חיים ראבינאוויץ נ"י שהיה ר"מ בסלאבאדקא. וכאשר עבר חדש אחד מימות החרף הזה עוררני הנ"ל שטובת הישיבה דורשת שיהיה חתני הרב הגאון מו"ה אייזיק הירשאוויץ נ"י לראש ישיבה על מדרגה הראשונה והשניה. אמנם מפני שאנכי נוגע בדבר לא מהרתי לעשות כן, אם כי גם לדעתי הוא ראוי להיות ר"מ. ובימים ההם באו איזה רבנים מהסמוכים לעיר טעלז בזה אחר זה וגם הם העירוני על הדבר הזה ובהם היה רב גדול ומפורסם וגם הגיד כן לפני בני הישיבה וגם מספר בחורים הביעו את חפצם כי חתני

יגיד שיעורים לפני מדרגה הראשונה והשניה והתחיל להגיד שיעורים לפניהם וגם רוב הבחורים ממדרגה השלישית הביעו את דעתם ותפצם שיאמר שיעור גם לפניהם, אמנם אחר כן מאנו מספר בחורים בחתני וגילו את מהאתם ע"י שריקות, וכאשר ראו בני הישיבה כי נהיתה מזה אי אחדות בהישיבה אמרו בני הישיבה לבחור מספר בחורים מכל מדרגה שיהיו המה באי כחם להביא הדבר לעומק השוה וכאשר הציעו לפני רצונם זה הסכמתי עמהם ועשו כן ובחרו מכל מדרגה ומדרגה מספר בחורים שיהיו באי כחם של כל הישיבה לגמור הדבר ודנו בזה מבקר עד הערב ונגמר אצלם שיהיו חתני ר"מ על ארבע[1] מדרגות ונתנו לחתום כתב על זה, ואחר כן נתקבצו כל בני הישיבה והביאו את חתני להישיבה בהמון חוגג וקבלו אותו לראש ישיבה על הארבע מדרגות ברצון כלם, ובעבור שני שבועות התחילו איזה מהבחורים לחרחר ריב אודות חתני ומשכו אליהם בחלקת לשונם רבים מבני הישיבה ואשר לא נמשכו אחריהם איימו עליהם ע"י כתבי פלסתר, כי אם לא יהיו תמימי דעים עמהם יכו אותם מכות נוראות.

והנה במוצאי ש"ק ג' טבת לאחר זמן הלמוד אחדים מבני הישיבה שברו חלונות בבית הישיבה והיינו מוכרחים לשכור שומרים שלא ישברו את החלונות הנשארים, ולמחר לעת ערב שכרנו שני שומרים שישמרו שלאחר זמן הלמוד לא ישברו את החלונות הישיבה והשומרים נכנסו להישיבה בתחילת זמן הלמוד והגידו דרך אגב כי רק בזמן הלמוד יכולים ללמוד בהישיבה אמנם לאחר זמן הלמוד לא ישאר אף בחור אחד ללמוד כי יסגרו את הישיבה וישמרו אותה שלא ישברו בה עוד חלונות והיו בהישיבה כמו עשרה מינוט והלכו להם והבחורים המחרחרי ריב בידעם שלאחר זמן הלמוד לא יניחו השומרים לשבור החלונות כבו את המנורות לאמפען באמצע זמן הלמוד ושברו עוד חלונות יותר מאתמול וגם שברו את המנורות לאמפען ובחור אחד מבני הישיבה בראותו איך בני ישראל וגם בני תורה ישחיתו החלונות והמנורות בבית הישיבה שהוא בית מקדש מעט כמו שעשו היחפים האינו ישראל בקעסטנאוו וכאשר השחיתו נבוזרדן וטיטוס את בית מקדשנו צעק מרה עד שמרוב צער התעלף ולמחר כל זמן תפילת שחרית לא יכול להתאפק מבכי מסיבת הנבלה הגדולה שעשו מספר בחורים מהישיבה לעין כל.

והנה בידינו לסבב את הדבר ע"י רבנים שישאר חתני לראש ישיבה אמנם חתני הרב הגאון הנ"ל במדותיו התרומות ואוהב שלום ורודף שלום הודיע לכל בני הישיבה כי עוזב הוא את משמרת ראש ישיבה בישיבת טעלז.

---

1) כפני כי המדרגות הראשונה והשלישית טענו כי לא כבוד יחשב להם שיהיה להם ראש ישיבה אחר סאין הוא ראש ישיבה למדרגות השלישית והרביעית כי מעולם לא היתה כן בישיבת טעלז.

וכל הדברים אשר כתבו התלמידים שאינם מהוגנים במ"ע הצפה והצפירה והזמן הוא שוא ושקר כי לא הכה שום איש את בני הישיבה וכש"כ שלא פצעו אותם ולא שכבו חולים על מיטתם מחמת ההכאות והוא ממש עלילת דם.

ומאד אתפלא את אשר כתבו בהצופה כי רבים נתעלפו תחת יד נוגשיהם במקום אשר אחד מבני הישיבה נתעלף מהנבלה הגדולה שעשו המהרהרי ריב מבני הישיבה להשחית חלונות ומנורות בבית מקדש מועט והם הפכו את הדבר, ואיך נמצאים בני תורה אנשי שאו ושקר כמוהם.

ומה שלא כתבתי הכחשה, מפני שהם חשבו שמסבת דבת השקר שהוציאו על מנהלי הישיבה יחדלו לתן נדבות על הישיבה לזאת הראתי להם כי המון בית ישראל נביאים או בני נביאים המה ויפנו לבם מלהאמין לדבריהם, וגם מעולם רצוני להיות מנעלבים ואין עולבים ואמרתי שב ואל תעשה עדיף אמנם עתה שבקש ממני כבודו שאכתוב אליו את הדברים כמו שהם כתבתי לכבודו כפי האמור מעלה.

ואם על כבודו טוב וכשר הדבר לפניו יכתוב את המעשה כפי שכתבתי אליו, אבל לא בשמי, רק יכתוב כבודו שיודע הדברים ממקור נאמן, וידע כי חלילה לא שניתי אף שנוי קל בהדברים שכתבתי מכפי שהיו באמת כאשר יעידון ויגידון כל באי שער עירי והערים הסמוכים לטעלז וכל האורחים המתארחים בטעלז וכמעט אשר לא נמצא בכל המוצאים דבה על איזה דבר שיעלה על לבם לבדות דברים אשר יהיו מהפך להפך כמו זה.

וגם זאת אבקשו שכאשר יכתוב אודות זה מאמר או הכחשה יראה לכתוב בסגנון אשר יהי' נראה שרק אחדים אשמים בדבר כי אף שרבים נמשכו אחריהם אמנם האשמים המה רק המחרחרי ריב הראשונים ומעשה קרח תוכיח שאף שמשה עשה כל הטובות הגדולות לישראל הוציאם מעבדות לחרות וגם אהרן היו עמו וקרע את הים ונתן להם את התורה ונתן להם את המן וגם בעת שעשה קרח המחלקה היו אוכלים את המן ורואים את הנסים הנעשים בכל יום במן כמפורש בקרא היו יכולים אנשים אחדים למשוך אחריהם את כל עדת בני ישראל ולהצותם על משה ואהרן ולאמר כל העדה כלם קדושים ומדוע תתנשאו על קהל ה"ד וכאשר אמר ה"ד אכלה אותם כרגע טען משה האיש אחד יחטא ועל כל העדה תקצוף ו"ד עשה כדברי משה ולא כלה את העם, אף שכל העדה השתתפו עם קרח ועדתו, מפני שהעיקר תלוי במחרחרי ריב הראשונים והאמת הוא כי רוב הישיבה המה בחורים כנים ובזה הנני ידידו ומכבדו כערכו הנכבד

אליעזר גארדאן החופ"ק.

פרק תשיעי.

על פרשת דרכים.

א. חובת הצבא הכללית.

בימים ההם נמצאו עוד יהודים עשירים שבקשו להשיא את בנותיהם ל„עלויים", לצעירים השוקדים על התורה ונכונים להיות רבנים בישראל. מובן מאליו כי „קפצו זביני" עליו, צעיר, הממלא כל משאלות לב אבות כאלה. שמי כבר הלך לפני. מלבד כהי בתורה ידעו גם את הסוד בהגליל, כי יודע אני גם מליצה ושיר. בימים ההם היה הרוב הגדול של החרדים נוהה מעט בסתר לבו אל העולם החיצוני אשר מעבר לגבול היהדות הקפואה. זהרורי ההשכלה אשר חדרו אל המבואות האפלים שבתחום המושב מעבר מזה, והזכיות הרבות אשר השפיע אלכסנדר השני על ישראל, על אותם היהודים המתקרבים אל האירופאיות — מזה, הכניסו מבלי משים גם אל לב החרדים רגשות חדשים ושאיפות חדשות אל עולם שכלו זהר ויפעה. הם היו משגיחים מחלונות בית המדרש הישן, מציצים מן ההרכים, אל העולם הגדול והיפה, העולם האירופאי. כמעט שלא אשגה אם אומר, כי בתוך הגוש האורתודוקסי של הימים ההם חדרו לאט ניצוצות טמירים של התבוללות קלילה. . .

בהיותי בן חמש עשרה, שש עשרה שנה כבר דרשו למשכן זקני עשירי הגליל שבאו לשמי קלמה. אולם פתאם יצאה ה„גזרה" של „עבודת הצבא הכללית" בשנת תרל"ד (1874) והביאה אנדרלמוסיא בעולם היהודי, שנוי ערכין והשקפת עולם חדשה נולדה במחות היהודים, התנודד היסוד אשר עליו עמדה היהדות הליטאית מאות בשנים.

עד צאת החוק הצבאי החדש שרר חוק ה„ריקרוטים", חובת הצבא לא היתה חלה על איש פרטי כי אם על העדה. העדה בכללה היתה מחויבת להספיק מספר חילים בכל שנה לפי מכסת הנפשות הרשומות באותה העדה. בתור חברי העדה נרשמו משפחות מתי מספר ומרבית בני העדה לא היו רשומים כלל אלא נעלמים. בשעה שהיה לאחד מן ה„נעלמים" צורך לנסוע לאיזו עיר היה לוקח תעודת מסע על שם אחד הרשומים. כמובן, „בעלי הבתים הגבוהים" נשואי הפנים הלומדים והתקיפים היו „נעלמים". חובת הריקרוטים לא חלה עליהם כלל. ראשי הקהל נהגו אז „לחטוף" צעירים מבני העניים, אסרום בכבלי ברזל והיו רועים אותם עד שמסרום אל פקידי הצבא. אמנם יש אשר קנו צעירים גם בכסף אשר מכרו את עצמם אל הקהל ברצונם הטוב. נקראו בשם "Охотники" ז"א „מתנדבים" כביכול אבל גם

הם היו אסורים בנחושתים, היו זוללים וסובאים ושותים לשכרה עד שמסרום לעבודת הצבא. כל הצעירים בני בעלי הבתים החשובים ומה גם הצעירים הלומדים, בני עליה, לא ידעו מחובת עבודת הצבא כלל. החק החדש של שנת 1874 בלבל את כל „העולם" ההוא. אי אפשר היה עוד להשתמט ו ל ה ת ע ל ם. החובה היתה על כל איש ואיש, קטן וגדול, זקן ונער להיות נרשם ברשימת הפקודים. „הנעלמים" נתגלו ונרשמו בשמות משפחה אשר לא ידעו עד הנה. ודאגת עבודת הצבא הקיפה את כל ההורים והצעירים מן הקצה, גם הורי הבנות בכלל, שהרי אי אפשר להתחתן עוד עם צעיר שצריך יהיה לעזוב את אשתו וללכת לעבוד בצבא.

בני קלם, שהרוב הגדול מהם היו לומדים מופלגים, היו כמעט כלם „נעלמים". הסופר הפולני של פקידות הצבא המתוזית בראסיין, פולני אנטישמי, בראותו את המספר הגדול של אנשי קלם, שבאו להרשם בין הפקודים, קרא בצחוק מכאיב: „נעלם בן נעלם מקלם!"

ואני הייתי אז בן שש עשרה. בשנה הבאה נרשמתי אני גם וקני בין הפקודים. קראנו את עצמנו בשם פרידמן, בשגם אבי קרא לו שם זה (על שם זקנו ר' שלום). בשנה הבאה, בהיותי בן שבע עשרה שנה נקראתי מטעם הפקידות הצבאית לעמוד לפניה ל„מראה עינים" (Наружный вид). נסעתי ראסיינה. ביום הפקודה נולדה בי שאיפה להשתדל שיחשבוני לבן כ"א למען אקרא בין יתר קרואי הצבא בסתו הקרוב. משחתי את לחיי ואת שפתי העליונה בצבע שחרחר ויצאה מעין חתימת זקן. ויהי בהגיע תורי, אך נכנסתי אל חדר הפקידות, צודני עומד בפתח, קראו כל הפקידים: Призывной, Призывной! כלומר בן עשרים ואחת ומחויב להקרא לצבא. הפקידים טעו בחשבונם, המה שמו להם לחק להכיר כל יהודי העומד לפניהם Призывной להכעיס, גם אלה שנרשמו למטה מכ"א וגם אלה שלמעלה מכ"א, המה חשבו, כי כל אחד מן היהודים מבקש להשתמט מן העבודה. בנוגע אלי טעו. כאשר חרצו את משפטי „להקרא" שמחתי בלבי. טעו בי גם להקת הנשים, הצובאות על בית הפקידות מבחוץ, וכל יתר הקהל המפהק, העומד על ידן. על כל איש שיצא מבית הפקידות והשיב להן על שאלתן, כי הכירוהו ל„פריזיוונאי", הוציאו אנחת השתתפות בצער. בצאתי אני ובשמעי את אנחת הצבור והשתתפותם בצערי מהרתי לברוח מהם, למען לא אהיה שמח בין הבוכים. אנכי הייתי בטוח, כי בעמדי לצבא לא יקבלוני, כי על פי החק „נכד הרשום ברשימת זקנו נקי לביתו" ואני נרשמתי על משפחת זקני.

שפעת „המחותנים" בעת ההיא פסקה. בסתו עמדתי בין הקרואים לצבא. הייתי בן שבע עשרה שנה, אך הכירוני לבן עשרים ואחת בראסיין, כאמור.

הפקידים מדדו את קומתי, בחנוני ב„בריאות גופי" ומצאוני לכשר. אך ה„הנחה" (Льгота) בת המדרגה הראשונה —„נכד על יד זקנו"— הצילתני. נתנו לי תעודה אדומה לאות כי נרשמתי על חיל המלואים ממדרגה הראשונה ואשוב הביתה. בהתעודה ההיא הוסיפו לי עוד שנה על ארבעת השנים שהוסיפו לי בראסיין. עמדתי בין קרואי הצבא של שנת 1875 ובתעודה נרשמתי על חשבון הקרואים של שנת 1874. אינני יודע עד היום טעם הדבר. חכמת סתר של פקידי רוסיה.

השדכנים דפקו שוב על דלתות זקני. אך הוא דחה אותם. זקני השתמט מהתחתן בעשיר. ירא היה פן אעשר ואבעט. לעולם היה דואג ומפחד פן אסור מן הדרך הישרה אשר התוה לי, שהרי על כן ראה אותי כותב „צחות" בשפת עבר...

אחד השדכנים התחכם להציע לפני זקני להתהתן עם איש גאון וצדיק, רבי משה'ל, דיין בעיר שאד (Сяды). לזה הסכים זקני בכל לבו. מטעם זה באתי לגור בשאד. קראתי עלי את הפסוק: „ותשם ב„סד' רגלי"... (איוב י"ג).

ב. רבי משה'ל הורביץ משאד.

שאד או „סיאדי" עיר בינונית במחוז טלז בזמוט (פלך קובנה), בנויה על חוף אגם מים גדול ורחב ידים. אגדות מאליפות מכתירות את האגם. מספרים, כי במקום האגם עמדה לפנים עיר גדולה בנויה בנוה. אולם אנשי העיר היו רעים וחטאים, ביחוד הרעו מאד למכשף אחד, איש רוסי, שגר בקצה העיר. מה עשה, עמד והשביע את האגם הגדול, שהיה רחוק מן העיר, שיעקר ממקומו ויעוף למעלה. ויהי בהתעופף האגם ובהגיעו ממעל לעיר קרא המכשף בקול עז :Сяды (שב!) וירד האגם וישב למטה ויכס על העיר ועל יושביה ויאבדו מן הארץ. מי שידע לכוון את לבו — מוסיפים המספרים — ירכין את אזנו אל החוף אז ישמע עוד צלצול פעמוני בתי התפלה אשר טובעו במי האגם...[1])

על שם המאורע נקראה העיר בשם „סיאדי" או „שאד" ביהודית. רוב התושבים של עיר זו הם יהודים חרדים. בין בעלי הבתים נמצאו הרבה לומדים. היתה שם חברה ש"ס ושאר החברות כמו בעיר מולדתי קלם. אך היו שם גם עמי הארץ וגם אנשים פשוטים, בינונים. נמצאו שם כבר אנשים לובשים בגדי אשכנז וגם משכילים קצת. מצאתי שם בין בעלי הבתים גם כאלה אשר היתה להם ידיעה בספרי החקירה של חכמינו מימי הבינים. קרובה שאד אל גבול פרוסיה ורוחה של „ברלין" היה מנשב עליה...

1) במדומה לי שהמשורר הפולני מיצקיביץ מביא אגדה זו בספריו.

הרב היה איש זקן, ר׳ דוד רגנשברג, למדן ונשוא פנים, ורבי משה׳ל, ר׳ משה בר׳ ברוך הלוי הורביץ — היה הדין בעיר.

זה האחרון, ר׳ משה׳ל, היה איש נפלא במהותו ובהליכותיו. הוא היה בקי בש״ס ובפוסקים ב ע ל פ ה ממש. שקד על התורה כל היום וכל הלילה. מקום למודו היה בבית הכנסת הגדול. שם התבודד לו בעליה בעורת הנשים וילמד וילמד. לעתים השתקע בלמודו שם כל הלילה עד הבוקר. למודו בלילה היה בספר הזהר ושאר ספרי הקבלה. ספרו אודותיו בעיר ספורי נפלאות, אותות ומופתים, שנקרו ובאו על יד האיש הקדוש הזה. ספרו, כי בהיותו שקוע כולו בלמודו בלילה בעלית בית הכנסת, נשתרבבה לשון ארוכה ועלתה נגד פניו מתחת׳ת בית הכנסת עד העליה. ה ו א בעצמו ספר לי, כי פעם אחת, בהיותו שקוע בלמוד, באמצע הלילה, פתאום נדמה לו שאיזו יד נעלמה הרימה את ארון המתים שעמד תמיד במסדרון בית הכנסת והעמידהו נגד פניו. אז עזב את בית הכנסת וילך הביתה, בשבוע ההוא מתה עליו אשתו...

אנשי העיר התאמצו לקבל ברכה מפיו. עפו אליו מכתבים מערים אחרות בבקשה לברכם ולהתפלל בעדם. ביותר פחדו אנשי העיר מלהקניטו. מעשה שהיה באחד מן בעלי הבתים שהקניט את ר׳ משה׳ל ויעורר את חרון אפו עד שהוציא קללה מפיו. לא היו ימים מועטים ומת בעל הבית ההוא וכל ביתו חרב ונעקר מן העיר. כך ספרו לי אנשי העיר.

רבי משה׳ל היה צדיק, חסיד קדוש ותמים. בקי בכל חדרי התורה בנגלה ובנסתר. הוא היה גבה הקומה בעל פנים מאירים צחים ומלאים, לבוש בגדים טרדיציוניים ועיניו מכוסות למחצה. כי מרוב גירסא והיותו ער בלילות חלה את עיניו. בלילה ישב ולמד בעל פה. היה לו בביתו חדר מיוחד סגור ומסוגר. איש לא ההין להכנס בו. שם, במקרים שלן בביתו, היה מתבודד בלילה וגורס. אחר חצות הלילה נשמע מן החדר הזה קול בכיתו וקינתו על חורבן בית המקדש. הוא ערך „חצות״. לא היה מעורב עם הבריות, כי היה פרוש ומובדל מכל, והיה שקוע כל היום וכל הלילה בתורה.

בערב שבת בלילה היה הולך אל בית הכנסת רק אחר שיצא הצבור משם. רק אז היה מתבודד לבדו בבית הכנסת והיה מקבל את השבת בפני עצמו ונשאר שם עד שעה מאוחרת בלילה. כאשר שב מביהכ״נ לביתו, היו פניו מאירים ומלאים רז. השטריימל, אשר חבש בראשו לכבוד השבת הוסיף לפניו הוד והדר. כולו היה בוער באש קודש וחרדת קודש נפלה על כל הסובבים אותו. וכן היה בבואו מבית הכנסת ביום השבת בצהרים לביתו.

בשעה קבועה ביום למדנו יחד „זהר". חפץ היה להכניסני תחת כנפי השכינה. אנכי החזקתי ספר הזהר בידי והוא ישב ממולי ולמד בעל פה. פעם אחת ערכתי לי עלי גליון פרשה שלמה בלשון הזהר, לקחתי את הפסוק „זה הים גדול ורחב ידים" ליסוד, וחקיתי את לשון הזהר כדבעי. פתחתי: „תא חזי כד חמא בר נש ית ימא רברביא" וכן הלאה. בהגיע השעה הקבועה ללמודנו עמדתי על יד עמודי, אשר ספר הזהר היה מונח עליו והחילונו ללמוד. הוא ישב ממולי ולא הסתכל בי. החילותי לקרוא לא מתוך הספר אלא מתוך הכתב... את פרשת הזהר אשר חברתי אני. רבי משה'ל החל רגע להשתתף עמי בלמוד, כרגיל, ופתאם החריש. אני קראתי הלאה, הוא הקשיב ושמע, הקשיב, האזין בתשומת לב ושתק. בהתימי את קריאתי פניתי אל רבי משה'ל ושאלתי: היודע מר, מי חבר את ספר הזהר? — מה זו שאלה — השיב בתמהון — ידוע לכל — רבי שמעון בן יוחאי! — „והפרשה הזאת שקראתי זה עתה לפני מר — אמרתי — חבר, חבר לא רבי שמעון בן יוחאי... חברתי — אני...

רבי משה'ל השתומם אבל לא גער בי. בדברים נוחים אמר לי: החבור הוא יפה מאד, היטב כתבת „זהר", אך מהר ושרוף. מלאתי את מצותו ויצא רבי משה'ל מחדרי.

התמים הזה! הוא לא ידע אף לחשוד באיש, פן אין לבו תמים עם המסתורין. בעת ההיא, בשבתי בבית רבי משה'ל, החילותי ללמוד פוסקים, למדתי מסכת חולין, הרי"ף והרא"ש וטור יורה דעה ואח"כ את ה„שלחן הערוך". שקדתי על למודי זה, למוד „איסור והיתר", גם בדרך הלכה למעשה. כשלמדתי הלכות „שחיטה" לקחתי לי תרנגולת ולמדתי ידי לאחוז בראשה וצוארה ולהכינה לשחיטה (אמנם מהרתי לעזוב את התרנגולת לנפשה, היא העמידה עיניה בי בתמיה גדולה, כאלו אמרה מה לי ולך? ועזבתיה) למדתי גם שחיטת החלף. עברתי על חודו באצבעי ובצפרני „אבשרא ואטופרא ועל תלת רוחתא" *) ולמדתי להרגיש פגימה דקה מן הדקה. כשלמדתי ב„הלכות טרפות" הלכתי אל „בית השחיטה" ולמדתי לדעת באופן מעשי, בחוש, את בנין גוף הבהמה, הדופן והצלעות ובוקא דאטמא והכרעים והקרב והכסלים והריאה והכבד והורדא וההמסס ובית הכוסות וכל הדברים הנזכרים בגמרא וביורה דעה. הכל היה למראה עיני הבוחנת. למדתי את מפרשי היו"ד הפשטנים והמפולפלים ובכל זאת!... בכל זאת, שדד ממני הלמוד ביו"ד את כוסף הלמוד!

*) עפ"י דין צריך לבדוק את הסכין אם אין בו פגימה י"ב בדיקות, בכפר האצבע ואח"כ בצפורן בהולכה ובהובאה על שלשה צדי החוד, היינו על חוד הסכין ועל שני עברי החוד והו פרושו בשרא סיפרא והלת רוחא, נמצא הבדיקה שתים עשרה פעמים, שש פעמים מטעלא לסטה ושש לסהפך.

כוסף הלמוד בער בלבי מילדותי, בכל הזמן שהיה לפני אופק נרחב, נשגב ונעלה מרחב אין קץ במקצוע היוריספרודנציה התלמודית. שם הרגשתי את עצמי מרחף בעולם אין סוף. השכל והסברא מצאו להם מרחב להתרומם ולהתנשא, להתרחב ולהתפשט ולהסתעף בלי קצב וגבול. אולם כאשר נגבלתי בחוג צר של „טרפות" ושל „נתינת טעם לפגם" הרגשתי כאילו נקצצו כנפי נשר שהיו לי. אמנם ישנם ספרים מלאים חריפות ופלפולים גם בעניני „איסור והיתר", אבל סוף כל סוף סובב סובב הולך הפלפול במעגל צר, סוף כל סוף ילחץ המפלפל החריף אל „הדופן" או יכנס לסוף בנקב מפולש שבריאה, ואף אם יפרוש כנפיו וידאה שמים, ירד לסוף ממרום מעופו ויעמוד על נקודה קטנה ועניה של איזה „טינרא או בועה" או יתקע באחד ה„סמפונות"...

ג. ספרי המחקר ורוח הספקנות.

שאפתי למצוא ספוק רוחני או שכלי. אז החילותי ללמוד את ספרי החקירה, הפלסופיה של חכמי ימי הבינים. למדתי את ה„כוזרי", ה„עקדה", ה„עקרים", „מורה נבוכים", ספר „המדע", „אור ה'", „נר ה'" ועוד. אבל לא מצאתי בהם אשר בקשה נפשי. למדתי בהם בעיון בדיוק כמו שלמדתי גמרא. חפצתי להבין כל דבר עד עמקו, לרדת אל תוך תוכו. שאפתי למצוא את הנימוק והסברא בספרי החקירה כמו שמצאתי בסוגית „תקפו כהן" וכדומה, התאמצתי למשל להבין את דברי ה„חבר" שביאר לפני ה„מלך הכוזרי" איך ברא הקב"ה את העולם באותיות א'ה'ו'י' (כוזרי מאמר ה'), חפצתי להבין את זה בהכרה ברורה, איך באמת נברא למשל הר תלול על ידי אות אל"ף, או הים הגדול על ידי אתא קלילא דלית בה משותא — יו"ד. התאמצתי ולא עלתה בידי, כמובן. הרגשתי את עצמי ברע, צרת נפשי גדלה עוד יותר כי הרגשתי שנפגמה תמימותי. השאלות והספקות של החוקרים מצאו מקום בלבי אבל התשובות והפתרונים היו רפוים. הרגשתי, כי נחתרה מחתרת תחת יסוד האמונה שבלבי, האמונה התמימה, המוצקה, שלא נגעה בה יד איש ושלא הזיזה כל רוח מעודי עד היום הזה!

אומלל הייתי. לא היה לי לפני מי לגלות את נגעי לבי, ראשי היה עלי כגלגל ולבי חלל בקרבי. עסקתי בפלפול. חשפתי את זרוע עוזי ב„הדרן" נפלא אשר דרשתי לפני כל קהל הלומדים שבעיר ב„סיום הגדול" של כל הש"ס (שנת תרל"ו). טילתי על שפת האגם טיולים ארוכים. טפסתי על ההרים המכתירים את האגם, על האילנות הגבוהים. התבודדתי בשדות וביערים ולא מצאתי מנוח. המחשבות, השאלות והספקות תססו, תססו בלבי.

מלחמה עזה סערה בי, התאמצתי לבצר את עמדת האמונה בקרב לבי, נלחמתי עם רגשותי, עם מחשבותי, נלחמתי בי בעצמי ולא ידעתי נפשי.

כה עברו עלי שלשה חדשים, שלשת ירחי עמל. פתאם נתגלגל לידי ספר לידיעות הטבע, ד׳ חלקים, מספר „מוסדי ארץ״ לשיינהוק. התנפלתי על הספר כרעב על פרוסת לחם. בלעתי את כל ארבעת החלקים כמעט בנשימה אחת, קראתי, הגיתי בהם ותפקחנה עיני.

ימים אחדים אחר תום קריאתי בספר „מוסדי ארץ״ שוב התגלגל ונפל לידי, כפתקא מן השמים, ספר „סלם הטבע״. קראתיו בתשומת לב מיוחדה. המחבר מבאר ומברר את בנין העולם כלו, את כל הטבע, איך הוא מסודר ומודרג מדרגות מדרגות, מקושרות זו בזו ומשולבות זו בזו, שפל ורום, נמוך וגבוה, הכל בהדרגה ובסדר מדויק ומצומצם מגרגיר חול עד רום שמים, עד הספירה העליונה, ספירת האין סוף, הבורא והיוצר את הכל...

קראתי, עיינתי, העמקתי ו״תחי רוחי!

„ההקירה העיונית עברה במוחי דרך „ידיעות הטבע״ ותעל ב„סלם הטבע״ השמימה, עד הנקודה העליונה — עד כסא הכבוד. טפסתי ועליתי בסלם הזה והגעתי שוב עד „שער היחוד״ שבספר „חובת הלבבות״...

האמונה שבלבי הצטרפה והתלבנה בכור המחקר והבחינה ותשב לאיתנה. נפשי שבה למנוחתה.

אולם כוסף הלמוד שהיה באמנה אתי מנעורי לא שב אלי עוד.

ד. השתתפות בפסקי דין.

לפעמים הייתי שב אל המעוף השכלי בדיני ממונות. רבי משה׳ל צרף אותי בדיני תורה שבאו לפניו. פעם אחת דנו לפניו שני אנשים. אחר שיצאו בעלי הדין מן החדר, צוה עלי ר׳ משה׳ל לפתוח את „חושן המשפט״, לעיין בש״ך בסימן ידוע. פתחתי. הוא קרא לפני את דברי הש״ך בעל פה וברר לי כי דעתו לפסוק את הדין עפ״י דעת הש״ך אשר לפניו. אנכי התנגדתי לזה. התפלפלתי עם ר׳ משה׳ל. הוא היה בקי נפלא אבל לא ידע לפלפל. הוכחתי לו את הנמוק, הסברא והטעם של התנגדותי. בררתי לו עפ״י סברא, כי אין הענין של „דין התורה״ הזה דומה לדברי הש״ך. אז אמר לי ר׳ משה׳ל: טוב, הסברא היא ישרה והזקה, אבל אי אפשר לפסוק הלכה רק על פי סברא בלבד מבלי ראיה לדבר. אז חשבתי מעט ואמרתי לו: כמדומה לי שדומה לסברא זו נמצא ב„שיטה מקובצת״. לא היה בידו הספר הזה, שלחנו את השמש, הביא את ה„שיטה מקובצת״ ומצאתי. אז הודה ר׳ משה׳ל לדברי ופסק כמותי.

באותם הימים רעשה כל העיר לרגלי „דין תורה" בין אנשים אחדים מאנשי העיר על סכום גדול. הענין היה מסובך. הביאו שני רבנים מהערים הסמוכות. אחד מן הרבנים היה הרב מז'ידיק. רבי משה'ל לא הוזמן להשתתף בדין. אז בא אלי אחד מן הנדונים ושאל בעצתי. הצעתי לפניו שיספר לי קשט אמרי אמת בכל הענין המסובך מבלי העלם דבר, רק אז – אמרתי – אוכל לחוות דעתי. שמעתי את טענות הצד האחד העומד לפני, שמעתי גם את הטענות שיכולות למצוא מקום מן הצד שכנגד. חשבתי ועיינתי בדבר ואמרתי לאיש, כי יוכל היות בטוח שיזכה בדין.

דין התורה נמשך ימים אחדים. פתאם בא אלי אותו האיש ואמר לי כי הרבנים זכו את הצד שכנגד!

אמרתי לאיש: אל יפול לבך. לך ודרוש מאת הרבנים להודיעך „מאיזה טעם דנתוני" (עפ"י דין, הרשות לבעל דין לדרוש זה מאת הדיינים). הלך ושב אלי והראה לי איזה סמך בחו"מ. אז אמרתי לו: לך ואמור להרבנים בשמי, כי אני אומר שהדין אתך, ואתה צריך לזכות בדין. הלך ומסר את הדבר להרבנים. אז שלחו האחרונים את השמש אלי ושאלו על מה אני מבסס את דברי. השיבותי על ידי השמש, כי היסוד אשר עליו בנו את הפסק נהרס על ידי ספר אחד (כמדומה לי „דברי שמואל"), ספר ישן מאת גאון אחד האב"ד בביליגרודי. אז שלחו את השמש ובקשו לשלוח להם את הספר. לא נתתי. אמרתי: כבר נאמר „מאן דכאיב ליה כאיבא אזיל לבי אסיה" (מי שיש לו כאב הולך אל הרופא). אז בא אלי הרב מז'ידיק. קבלתיו בידידות ובצחוק טמיר. הוא ראה לפניו עול ימים, צעיר ולבו כצור בהלכה. התוכחנו בדין התורה, הרסתי את יסודות הפסק שהוציאו והראיתי לו לראיה לדברי את הספר שהיה בידי. לא נשאר לו להרב, כי אם להודות לדברי ולשנות את הפסק.

אחר הויכוח שאלני מאין אני ומי אנכי, אז אמרתי לו: „לפני שמנה שנים באת בלוית הרב מחווידן לווייגובה, לראות את בנו הבכור של ר' ברוך פייבלזון, יוסף אליעזר, לקחתו לחתן לגיסך ממיישאד. זה היה בערב ראש חודש אב. הלכת לרחוץ בנהר, אז שלחת נער קטן לקנות לך טבק, הנער הקטן למד אז מס' בבא מציעא. וזהו העומד לפניך...

הרב שמח מאד. – אמת, זוכר אני את כל הדברים שספרת. אה, אתה הוא זה, אם כן הכל אתי שפיר...

– כך, אמרתי, אני הוא הנער הלז, שמעתי שבאת אל עיר זו, חפצתי שתבוא לבקרני ועל כן לא שלחתי לך את הספר, כי ידעתי אשר תבוא אלי.

ובכל זאת לא שבה אלי אותה התשוקה שהיתה לי אל הלמוד. יכולתי כבר לקבל משרת הרבנות. עדת שאד חשבה למנות אותי לדין במקום רבי משה'ל שהתכונן לעלות לארץ ישראל. אך אנכי בחלתי ברבנות, חשבתי על אודות מסחר. שארו של ר' משה'ל, סוחר מפורסם בקיניגסברג ובאוריול, שלמה פינטו, הציע לפני לקבל משרה במסחרו, באוריול.

אולם בעת ההיא פרצה מלחמת רוסיה וטורקיא (8-1877). נקרא חיל-המלואים. על פי התעודה האדומה שלי צריך הייתי לבוא אל הגיוס בראסיין. נסעתי ובאתי קלמה. זקני וזקנתי בכו על צוארי. את אשר טפחו ורבו הולך למלחמה. נעשה נס ונכרתה ברית השלום בסן-סטיפני. שמחתנו היתה גדולה מאד. זקני אמר לי, כי מכתבי אשר אני שולח לו לפרקים תכופים משיבים את נפשו. הוא שותה בצמא את דברי, לשון כזו! צחות כזאת! אז אמרתי לו: הראית? עכשיו אתה שבע רצון ממכתבי העברים ומדוע לא נתתני כל העת ללמוד שפת עבר כדבעי? — אילו ידעתי — השיב — כי הדבר לא יטך מדרך התורה, לא מנעתיך מזה.

אולם עד מהרה נוכח, כי טעה בדבר. ספרתי לו כי חושב אני לאחוז במסחר. מציעים לפני משרה כבודה בסחר הקנבוס, ובקרוב אסע לאוריול.

שמע זקני ויתמרמר. במסחר! ותורתך מה תהא עליה? — — —

באותו מעמד התאונן זקני על כאב רגליו, כי כבדו, צבו, ואי אפשר לו ללכת ביתה המדרש. אמרתי לו, כי זאת היא תוצאת התעניתים אשר התענה במשך שנים רבות. — בכל זאת אינני מתחרט — השיב זקני ברוח אמיצה.

לפני נסיעתי, בהפרדי מזקני, שאלני מה החלטתי על אודות הנטיה למסחר. השיבותי בחיוב. נשק לי ויברכני: יתן האל שלא תצליח! — — —

ברכתו נתקיימה...

שבתי לשאד.

ה. הגאון מלבי"ם ז"ל.

ולרבי משה'ל בן יחיד ושמו יעקב מאיר, בחור למדן, בעל כשרונות טובים אבל לא מפותחים. חמלתי עליו, על אשר איננו יודע את סדר הלמוד החדש. יעצתיו לנסוע לקובנה לסגל לו שם את סדר הלמוד ע"י חברים אשר באו לשם מזמוט. רבי משה'ל הסכים לעצתי. יעקב מאיר עשה שם זמן אחד וישב לביתו. בקובנה הספיק לטעום להשכיל ולהבין את סדר הלמוד החדש אבל לא הרחיק ללכת. לחדש חדושים מעצמו לא הצליח.

באותו הפרק הציעו לפניו שידוך עם בת עשיר אחד מקיניגסברג, יהושע ברוידא. בת יחידה היתה לברוידא. התחייב להחזיק את הזוג על

שלחנו עד שחתנו יהיה לרב. בקרוב חגגו את חג הנשואין. ידענו כי שיח ושיג לברוידא לרגלי מסחרו עם אנשים מופלגים ליטאים ובודאי יצטרך החתן לדרוש בשעת „קבלת פנים". חדשתי איזה פלפול ושננתיו להחתן.

באנו לקיניגסברג. אל משתה „קבלת הפנים" באו אנשים רבים, בהם בעלי צורה, לומדים מופלגים, ביחוד הצטינו ביניהם סוכנים, שבאו מעיר לונא (פ. גרודנה), אולם בראש כלם הופיע הגאון ר' מאיר ליבוש מלבי"ם, אשר היה אז רב בקיניגסברג.

החתן דרש. המשיך את פלפולו כראוי. פתאם הפסיק הג' מלבי"ם את החתן, הקשה קושיא בסוגיא זו וכאילו חפץ להרוס בזה את יסוד הפלפול. החתן התבלבל ונשתתק. האינצידנט הזה המר את רוחי מאד. מה ראה גאון מפורסם שכמהו להפסיק לעלם צעיר באמצע הדרוש ולהלבין בזה את פניו ברבים? ומה גם שלא בצדק. לא יכולתי סלוח להגאון. אז קמתי על רגלי ואפן אל הגאון ואל כל המסובין ואקרא: רבי! אנחנו כלנו פה היום יודעים היטב, כי יש מקרה של „ויש לישב בדוחק". מה לעשות? באין ברירה מתרצים איזו קושיא גם בדוחק. אולם מעולם לא שמעתי וגם אתם כלכם לא שמעתם שיש בעולם „ויש להקשות בדוחק". לקושיתך, רבי, היה מקום רק אם דחקנו את הפשט שם בגמרא ולחצנו את המאמר ללמוד אותו באופן דחוק ולחוץ. אולם הפשט הפשוט והאמתי שם הריהו כך — — פה הצעתי בעל פה את המאמר (במס' גטין) בדברים ברורים ופשוטים — ואם כן אין מקום לקושיתך, רבי, כלל והצדק עם החתן! ובכן — פניתי אל החתן — המשך את דבריך...

האינצידנט הזה עשה רושם גדול על כל המסובין. השמועה על אדות המאורע הזה התפשטה בכל העיר. אחר ימים אחדים ספרו לי, כי מלבי"ם בעצמו מסר למקורביו את המאורע. הגאון הזה לא התרעם עלי, על שהתקוממתי נגדו, אלא עוד שבחני. אכן זהו תלמיד חכם אמתי.

אז הלכתי אליו לבקרהו. הוא קבלני במאור פנים וידידות. שוחחנו בדברי תורה. אנכי בהלכה והוא — באגדה. אני בדיני ממונות והוא באמונות ודעות, במהקר ופלסופיה. האינצידנט נשתכח. היינו לידידים, נפרדתי מאתו בשלום ואהבה.

ו. הצעד המסחרי הראשון.

בהיותי בקניגסברג בססתי את המשרה שלי אשר הציע לפני ר' שלמה פינטו — שארו של רבי משה'ל. — הוא נתן לי מכתב אל בנו מנדיל פינטו שישב באוריול ונהל שם עסק גדול של קנבוס. היה לו שם משרד, קנה

את הקנבוס מכל הכפרים והערים שבגליל ההוא ושלח לאנגליה. לפניך לא ידעו האכרים מה לעשות ליתר הקנבוס הנשאר להם אחרי מלאות הצטרכותם הפרטית. מאות פודין של קנבוס התגוללו בכפרים ברפש ונרקבו עד שבאו בני משפחת פינטו. על ידם התפתח סחר האכספורט של סחורה זו עד מאד. האכרים התעשרו וגם היהודים ראו בטובה. על יסוד תועלת איקונומית זו שררה בין האכרים ובין היהודים ידידות הדדית. בימים הטובים ההם לא נשמע מפי התושב העיקרי שום תלונה ולא נכר רגש איבה מצדו אל היהודים. הימים ימי אלכסנדר השני...

באתי העירה אוריול. מנדיל פינטו ראה, כי כתב ידי יפה ויודע אני גם שפת אשכנז ויפקידני לפקיד המשרד אשר על אחת התחנות בקרבת אוריול. עלי היה לקבל את הקנבוס מאת האכרים המביאים אותו אל התחנה, לקבל במשקל ולשלם להם כסף כפי המחיר אשר יכתבו לי הסוכנים־הנוסעים, להסעין את הקנבוס בעגלת הקיטור, לערוך אגרת־הובלה ולשלחו לחו"ל.

המשרה כבודה ומתן שכרה בצדה, פירות בהוה וקרן קימת לעתיד, כי אתרגל, אתפתח ואעלה על סלם ההצלחה. הכל טוב ויפה, נחמד ונעים. אבל בלבי החל יחוש לנקר... שאלתי וחקרתי את הפקידים העוסקים מטעם המשרד המרכזי בהכפרים והתחנות על אדות — — — ה ש ב ת. אם האכרים מביאים סחורה אל התחנה גם ביום השבת?

דברתי עם העובדים הראשים במשרד המרכזי. אלה האחרונים הזהירוני לבלתי הציע שום תנאי לפני פינטו על אדות השבת, רק לקבל את המשרה ולנסוע אל התחנה, ושם אראה את אשר לפני. — זאת לא אעשה — עניתי ואמרתי... אם אקבל את המשרה ואסע אל התחנה אז אחת מאלה, כשיבא יום השבת אולי לא אעמד בנסיון ואחללהו, ואם אתגבר על עצמי ולא אחללהו, אז ידאב לבי, כי עזבתי מקור חיים אשר רכשתי לי כבר, אשר כבר היה בידי והשלכתיו אחרי גווי. מוטב שאדע מראש: אם אפשר לסדר את העבודה שם באופן שלא אצטרך לחלל את השבת — טוב, ואם לאו — אין אני מאבד משלי כלום. אפן ואשוב על עקבי ואשוב אל תורתי וספרי כמקודם.

וכך היה. דברתי עם פינטו. גם הוא יעצני לבלתי השוב מראש ע"ד השבת. נכר היה, שהיה בטוח בלבו, שציר שכמוני, משכיל, יודע שפת עבר וגם שפת אשכנז בודאי אמצא את נתיבותי ביום השבת... אך אנכי נצבתי כצור. דרשתי שיתנו לי חופשה ביום השבת לגמרי. תנאי זה אי אפשר היה למלאות. כי דוקא ביום השבת מרבים האכרים להביא סחורתם אל התחנה, למען קבל כסף הנחוץ להם ליום החג, יום הראשון. בינתים בא יום השבת. התחקיתי על רגלי הפקידים שבמשרד המרכזי, חקרתי את מעשיהם

ומצאתי כלם, מן הראש עד קטן הפקידים והעוזרים, כלם עוסקים בעבודתם כרגיל, עושים את שבתם חול לגמרי. היה שם איש אחד בא בימים, איש קראזי מן החרדים. ראיתיו בא מן התחנה העירונית ובצלחתו כתבי הטענה (Дуб. Накладной). לקחתי וראיתי, כי היום נטענו העגלות ונערכו התעודות והכתב כתב יד האיש הזה. אז החלטתי לשוב כמו שבאתי. וכן עשיתי.

בינתים במשך החדשים האחרונים מתו גם זקני, גם זקנתי. זקנתי בכ"ה אדר א' וזקני בחדש תמוז, שניהם בשנת תרל"ח. לבי נשבר בקרבי ואהי משמים כל היום. עזבתי את שאד, שבתי לקעלם, לווייגובה. נדדתי בערי גליל זמוט. נסעתי שוב לווילנא ומגמת פני לאיישישקה.

בנסעי לווילנא סרתי אל תחנת בייסאגולא. חברי שמואל אביגדור פייוולזון נשא לאשה את בת הרב האב"ד בביסאגולא הגאון ר' גרושקין, ויהי סמוך על שלחן חותנו שם. סרתי לבקר את חברי ושארי זה. כי היינו אנחנו, שני הנכדים, צמודים יחד תחת דגל זקננו מילדותנו עד בחרותנו. נפרדנו זה שנתים ימים ובאתי לבקרו.

מצאתיו חולה באותה המחלה אשר חליתי אני בשאד: גם הוא חושב מחשבות על אדות עולם המעשה. סיילנו יחד במסלה העולה מרומני לליבוי דרך בייסגולא. על שאלתי מה הוא חושב לימים הבאים? השיב לי: „אקנה עגלות שבלת־שועל ואשלח לשם". מדי דברו הראני בידו אל עבר ליבוי.

— רבותא! צא ובשר לסוסים וחמורים. שבלת־שועל ישלח לליבוי, לסוסי אנגליה — אמרתי — העל זה בלינו כל ימינו, ימי הילדות, השחרות והבחרות בתורה. עבדנו, עמלנו והכל בכדי לעסוק — ב„שבלת השועל". הזה פרי העמל הגדול אשר עמל עלינו זקננו האהוב וזאת תקות הורינו מאתנו, כי נהיה לסוחרים כשאר האדם? גם אנכי חוליתי כמוך בימי הקיץ העבר, גם אני נטיתי מן המסלה אשר סללו לנו הורינו, אך ראיתי כי חתחתים בדרך הזה. אנחנו נוצרנו להיות נושאי דגל התורה בישראל, חונכנו לחיות חיי רוח ועלינו להדריך את הצבור להיות לו לעינים ולנהלו על מי מנוחות בדרך התורה והאמונה. לזה שאפו אבותינו, בשביל זה הקדישו לנו את כל כחותיהם החמריים והמוסריים. על זה הקרבנו אנחנו בעצמנו את אביב ימינו וכל כחותינו וכשרונותינו, ועל היעוד הרוחני הזה צריכים אנו לבסס את חיינו בעתיד הקרוב. שמע אחי מוסר אחיך ואל תטוש תורת אבי אמך.

בסגנון כזה הטפתי מוסרי לחברי. דברתי אליו וכוונתי גם לי לעצמי. אמנם ע"י החשש של חלול השבת באוריול עזבתי את מחשבתי על אודות מסחר ושבתי אל התורה, אך לא הייתי בטוח עוד בנפשי לגמרי, ולכן

בראותי את חברי חולה במחלה שעברה עלי הרביתי להטיף לו מוסר ולהשפיע בזה אגב אורחא גם על עצמי.

חברי שתק. לא ההין לענות דבר נגד מוסרי. שבנו הביתה אחוזי מחשבות רבות. ראיתי, כי דברי עוררו מלחמה בלב חברי ואצא למסעי. ואעבור דרך ווילנא, סרתי ליום אחד אל בית אבי, שלא ראיתיו זה שש שנים, ואפן ואסע איישישקאה.

ז. א י י ש י ש ו ק.

איישישוק — זו העיר הליטאית הקטנה הראשונה אשר ראיתי בימי חיי, מלבד ערי זמוט. עיר ישנה ובלה, רחובותיה מלאים רפש עד הברכים, בתיה בתי עץ שפלים ויושביה יהודים רצוצים, שחוחים, פנים עגומים, מצחות מלאים קמטים קמטים, כל מהותם מביעה דאגות, דאגת פרנסה, חרדה ליום מחר, ודקדוקי עניות בסחרם ואתננם הפעוטים.

אולם עיניהם העמוקות השחורות הפיקו גם רגש גאוה. כי על כן בני איישישוק הנמו, מרכז התורה בליטא. שניה לוולוזין הקרובה.

גם אמנם בתי המדרש היו מלאים אברכים ככלוב. אברכים מכל הסוגים, מקרוב ומרחוק, כולם ישבו והגו בתורה, ובני העיר הספיקו להם לחם ותבשיל ואחדים מבעלי הבתים, אנשים אדוקים, חרדים קיצונים, מנצחים על כל התכונה. בהם חנפים וצבועים, רודפים באף ובחמה כל אברך אשר נמצא בידו ספר חשוד. מתנפלים על מעונות האברכים ומחפשים בארגזיהם וכל ספר אשר איננו נושא עליו חותם התורה והיראה יחרימו. יש שאחרי הפוש כללי עורכים „אוטה די פי״ בחצר בית המדרש. בעיני ראיתי, כי הובא ליד אחד מן הגבאים הללו ספר שמצאו המחפשים אצל אברך אחד. המחפש לא ידע לאיזה סוג לחשוב את הספר, מפני שהשער היה חסר, כי היו אברכים שהתחכמו לקרוע את הדף הראשון של ספר חיצוני בכדי שלא יעורר חשד... הגבאי פתח את הספר ובדף הראשון נדפסה הקדשה שהקדיש המחבר את ספרו לשם איש אחד. בראש ההקדשה נדפסו באותיות גדולות „אל כבוד״. כיון שראה הגבאי את המלים האלה קרא כמנצח „אֵל כָּבֹד!״ הלוא זהו ספר פסול ידוע ומפורסם...

ספירה זו לא יכלתי נשוא.

כעל דבר מצוין הראו לי מכרי על איש אחד גבה הקומה, בעל פנים שזופים ושרטוטים גסים, שמצטין מיתר העם רק בשמו — טודרוס. לכאורה אין השם הזה אומר כלום, כמה טודרוסים איכא בשוקא, אלא שבשם האיש הזה תלויה אגדה המונית המזכירה סדרי ממשלת רוסיה. פעמים הרבה שמעתי

בליטא, כשחפצים להביע אי שביעת רצון על דבר שנמשך זמנים הרבה, אומרים: „טודרוס מחויב לינוק". מאמר זה מבוסס על מעשה שהיה בטודרוס זה, שאבותיו מסרוהו למינקת, כנהוג בליטא בזמן ההוא, בשכר של פרוטות לשבוע. אחר כך חזרו בו הורי טודרוס ולא מסרו אותו אל המינקת. האחרונה הגישה את תביעתה אל בית המשפט של העירה. השופטים החלו לטפל במשפט ומסרו לגבוהים עליהם. הילד גמר את חוק היניקה אצל אחרת שנתים ימים, כנהוג אז, החל לאכול כבן אדם, והלך וגדל והגיע לתורה גם לחופה גם למעשים, ורק כשהיה בן שלשים, באה פקודה מבית המשפט הגבוה, אשר הטילה חובה על טודרוס זה לינוק דוקא אצל המינקת הזאת. והיא כבר באה בימים...

כנאות דשא במדבר הזה מצאתי את בית גורדון, אשר שם גר חתנו, הוא שארי יוסף אליעזר פייוולזון, בן דודי מווייגובה. יצחק גורדון היה בן ליב פישל'ס, מי שהיה חברו של זקני בלמדו בימי נעוריו באיישישוק. איש חכם וחרוץ, נכבד ונשוא פנים, יודע תורה וסוחר נכבד. בביתו שרר נקיון, רוח צוהל והופש. וחתנו, שארי, אחרי עזבו את אביו בווייגובה ואת ה„חדר" הידוע, החל להתרגל בבית חותנו במסחר. חותנו הזמין לו שותף, קנו מאת האכרים גלמי צמר וישלחוהו אל בתי החרושת למטוה לביאליסטוק. התבוננתי אל הליכות המסחר של שארי, ראיתי ביום השוק והנה מחלוקת גדולה נפלה בין יוסף אליעזר ובין שותפו. זה האהרון בא מן השוק שמח ובשורה בפיו: קנה שק צמר מאת גוי וזה טעה במשקל. נתן ארבעה פודים יותר מאשר חשב. שארי קצף על שותפו מאד. — הלהונות אתה אומר ולהשתמש בטעות של מי שיהיה? לך תכף אל השוק, חפש ומצא את הגוי והשב לו את הכסף בעד ארבעת הפודים אשר טעה. השותף התנגד לזה. איש עני הנני — טען — אשה ובנים לי. ואם הזמין לי ה' מציאה אשליכנה? אך יוסף אליעזר באחת. אינני חפץ במציאות כאלה, קום נלכה ונחפש את הגוי. השותף ענה לו, כי אי אפשר לו למצוא את הגוי בין המון אכרים גדול ומה גם כי היום רד ובטח כבר יצא את העיר. אז אמר יוסף אליעזר, אנכי לא אהנה מארבעת הפודים הללו, בחשבוני לא יבאו.

אחר ימים אחדים פרץ שוב ריב בין השותפים: הכינו את הצמר בשקים גדולים בכדי להטעינם ולשלחם לבתי החרושת למכירה. השותף הניח בשק את ספוגי הצמר הגרועים בתחתית השק ואת הטוב והיפה ממעל. יוסף אליעזר התנגד לזה. הלא זו אונאה גמורה, קרא בקול.

אז יעצתי ליוסף אליעזר לעזוב את מחשבתו ע"ד המסחר, כי לא לכך נוצר, ומוטב שישוב לווייגובה וינהל את עסקי אביו, ששם אפשר יהיה לו

להזהר מאבק אונאה ומ„מציאות", כזו של שותפו. וכך עשה. הוא שב אל נחלת אביו, קנה מאת אחיו את חלקם בעזבון אשר נשאר מאביהם ר' ברוך פייוולזון אחר מותו, ושם הוא יושב עד היום, ושמו מפורסם בכל פלך קובנה ובכל ערי הגליל לאיש אמת, סוחר ישר ועומד בדבורו מאין כמוהו. בדרך ישרה וכשרה כזו מתנהג שארי זה, זה ארבעים שנה. הוא הנהו היחידי מארבעת בני ר' ברוך, שאיננו רב. שלשת אחיו, חברי ר' שמואל אביגדור, ר' ישראל בנדט, ור' אליהו מאיר הנם מגאוני זמוט (הראשון רב בפלונגיאן, השני בבייסגולה והשלישי בקופישקי), רבנים מפורסמים, אבל הוא, יוסף אליעזר, איש סוחר הנהו ושם לו — כאחד הגדולים.

אבל, מה גדלה השפעת החנוך של זקננו!

טרם שיצאתי מאיישישוק הוזמנתי לאספה מכוננת של חברה חדשה. נוסדה שם חברת „שאלו שלום ירושלים". נכבדתי להרשם בין חבריה. נתנו לי פנקס, ציירתי שער בראש הפנקס וכתבתי שם לכבוד החברה שיר, כדברים האלה:

שאי עיניך ירושלים*)
איישישקה העיר הביטה
להבת קודש בת־שמים
ואהבתך בלב בני ליטא:

שם בניך יחוננו עפרך
לשמך וזכרך נפשם ישאו
ואל משואות חרבות הדרך
מקדשי אל ממך יצאו

יפעת קדש מקום מקדשנו
ראש הררי אל כתר תפארה
ומקום מנוחת אבותינו
שם בחיק ארצנו הנהדרה

לחונן עפרך, אבניך, ינהו
ישאפו יחד בלבב נאמן
מעי יחילו לך, ולבי — אליעזר אליהו
בן הר"ב פרידמן...

בחודש הטון שנת תרל"ם

*) ראשי ההרוזות „שאלו שלום ירושלים". על יסוד החברות הזו, נוצי השאיפה לציון בשפני תקופת „חבת ציון", דברתי בספרי „הנוצנים הראשונים". ועיין למעלה (עמוד ס"א).

הגיעו ימי החורף. את איישישוק עזבתי. שבתי שוב לקלם ולווייגובה, קן ילדותי, ולסוף נדדתי אל העירה ווינוטה.

בדרך שובי מאיישישוק, סרתי שוב לבייסאגולה לבקר את שארי וחברי שמואל אביגדור, אשר הטפתי לו מוסר בדרך מסעי הלום לפני חודש ימים. ומה גדלה המהפכה! בסורי אל מעונו לא מצאתיו. – הנהו בבית המדרש – הודיעה לי אשתו במאור פנים. יומם ולילה שוקד על למודו, מבלי הפסק. – „אז – הוסיפה אשתו, שהתאוננה לפני בבקורי הראשון, על בעלה, כי השליך למודו אחרי גוו – „אז, אחרי שנסעת מפה, התהלך ימים אחדים תפוש מחשבות ועצוב רוח מאד ואחר כך, פתאם, היה לאחר לגמרי, התמכר לגמרי אל הלמוד. איננו מאבד אף רגע לבטלה. בקושי אעכבהו בבית בבואו לסעוד. כל רוחו, כל לבו וכל חושיו – בספריו. העצבון סר מעליו, רוחו צוהל. נפשו שקטה, לבו שלו, בטוח כי מצא את דרכו...

סרתי אל בית המדרש. מצאתיו עומד לו שם בדד בפנה, שקוע בספר שלפניו. נשקנו איש לאחיו. ומה? – שאלתיו – התחשוב עוד על עגלות שבולת שועל? – לא, לא! – השיב לי ברגש. את תורתי לא אעזוב עוד כל ימי חיי. המוסר אשר הטפתי לחברי עשה פרי...

יעצתיו ללכת איישישוקה ואעש דרכי הלאה.

חברי שמע לעצתי וילך לאיישישוק. ספרו לי אח"כ, כי התמדתו שם היתה נפלאה מאד. במשך שנה אחת ג מ ע ארבעת הטורים והרבה הרבה פוסקים ושו"ת. אח"כ למד בביאליסטוק בשקידה רבה ביחד עם ר' מאיר שמחה, מי שהיה אח"כ לרב בדווינסק, ומשם שב אל בית חותנו בבייסאגולא ובמות זה האחרון נתקבל חברי למלא מקומו לרב בעיר ההיא. האברך הזה, חברי הטוב ושארי אשר למדנו יחד כמעט מהתחלת גמרא עד שגדלנו ונפרדנו, אצל זקננו, בווילין־יורבורג ובקלם אצל ר' אליעזר גורדון, חברי זה אשר עמד על פרשת דרכים וחשב על עגלות שבולת־שועל – היה לגאון מצוין בזמוט, ושמו נודע לתהלה, ר' שמואל אביגדור פייוולזון האב"ד בפלונגיאן.

ח. ו י י נ ו ט ה.

עיר קטנה בנויה על הגבול שבין פרוסיה ורוסיה. האכרים היושבים בכפרים הסמוכים אל הגבול מטיילים להם מבתיהם ומשדותיהם מעבר לנתיב המגביל בין מדינה למדינה, לובשים על גום „בגדים" של רקועי פחים נבובים, מלאים ספירט פרוסי, או שקים מלאים טה ומשי ושבים לבתיהם.

יש אשר יפגשו בהם ה„נוטרים" ותפרוץ מלחמה ביניהם. האכרים למדו כבר גם מלחמה, משתמשים בנשק לעת הצורך וממשיכים את מעשיהם

בקביעות. סחורת ידם מתפשטת בכל ערי המדינה, גם אהינו, גם הרוסים הפטריוטים אינם יכולים להתגבר על יצר הרע מבלתי קנות סחורה טובה ויפה בזול גדול, והממשלה, ברצותה לעצור בעד הרעה, גוזרת לשלוח מכל גליל הגבול, במרחק חמשים וירסטאות — את היהודים! רק היהודים...

גרתי בבית הרב, שארי מצד אבי, ר' בנימין מרבר.

מעט ורעים היו ימי מגורי בעיר ההיא. הרב היה למדן אבל בלתי מצוין, לא ידע לא לפלפל ולא לדרוש. היה שקוע בעסקי ביתו, בסחר אשתו ובהויות העולם יותר מאשר בלמוד התורה. לדרוש לא ידע כלל. בכל משך ימי השנה לא עלה על הבמה. אולם ב„שבת שובה" וב„שבת הגדול", שתי השבתות המחייבות את הרב לדרוש לפני קהל עדתו, היה גם הרב הזה אחר עמל גדול ויגיעה רבה יוצר איזו דרשה ודורש.

בהיותי בביתו קרב שבת הגדול. ראיתי את הרב עובד ומזיע. ביום השבת בצהרים עלה הרב הבמתה ודרש. נושא דרשתו היתה שאלה אשר הציג בראש דבריו: איזוהי הדרך הטובה אשר יבור לו ירא אלקים: אם להזהר ולהשמר ולהתרחק מעבירה, לעשות גדר וסיג לבלתי בא אל נסיון כלל, או להתקרב אל העבירה, לעמוד עליה קרוב קרוב ולהתגבר כארי על היצר הרע ולשוב אחור?

על הציר הזה סבבה דרשתו ולסוף ההליט, כי הירא את דבר ה' צריך לבחור בדרך השניה, להתקרב אל העבירה, להתרועע עם היצר הרע ולהתגבר עליו ברגע האהרון, והביא להחלטתו ראיה נצחת מדברי חכמינו שאמרו (קדושין ל'): „בראתי יצר הרע בראתי לו תורה תבלין". השוו ההכמים את התורה לתבלין ביחוסה ליצר הרע, מה תבלין לוקחים אותם ומטגנים בהם דברים חריפים ועושים מזה מטעמים, כך צריך לטגן את היצר הרע בתורה ומצוות, כלומר להביא את עצמו עד העבירה ולהתגבר על היצה"ר ולנצחו בכח התורה.

הרב גמר את דרשתו וישאף רוח, אולם בהעיפו עינו עלי נתכרכמו פניו. הוא הבין עד כמה אני מבטל את דבריו בלבי. ובאמת, אחרי ריח ההגיון והסברא אשר חוננתי בהם בתלמודי, אהרי הגותי בספרי החקירה והטבע, נפשי היתה סולדת למשמע נאומו של הרב ההוא. ויהי הרב עוין אותי מהיום ההוא והלאה.

אולם אחרי החג נתמלאה הסאה. אנשי „חברה משניות" גמרו את כל ששת סדרי המשנה. ערכו „סיום הגדול" ברוב פאר. צריך היה לדרוש „הדרן". הרב מלמל איזה דברים בלי טעם ושתק. הצבור פנה אלי, נעניתי להם. עמדתי על רגלי והצעתי את המאמר האחרון של המשניות: אמר ר' יהושע

בן לוי עתיד הקב"ה להנחיל לכל צדיק וצדיק ש"י עולמות, שנאמר „להַנחיל אוהבַי יש ואוצרותיהם אמלא" — כאן שאלתי שאלה חמורה: מנין לו לריב"ל שהקב"ה ינחיל ש"י עולמות לכל צדיק וצדיק, לכל אחד מן הצדיקים עולמות הרבה כל כך? אולי ינחיל את ש"י העולמות לכל הצדיקים שבעולם יחד? הלוא הוא טומך את דבריו על הפסוק „להנחיל לאוהבי יש", ושם הלוא נאמר „אוהבי" בפתח, היינו כל הצדיקים יחד!

אז עברתי הכף אל המהלקת שבתלמוד, „אם יש אם למקרא או יש אם למסורת". יש מן החכמים שסוברים לסמוך על המסורת, כלומר על האותיות הכתובות בתורה כמו שהן בלי הנקוד. ואחרים סוברים לסמוך על המקרא, כלומר, כמו שקורין בנקוד. למשל נאמר „לא תבשל גדי בחלב אמו". על פי המסורת איננו יודעים אם האסור הוא בחָלָב, אפשר גם לקרוא בחֵלֶב אמו. כיון שהוא ריב"ל סובר, יש אם למסורת, על כן הוא קורא את הפסוק שבכאן להנחיל אוהבי בחירק על פי המסורת, אוהבי בלשון יחיד ,ולכן אמר „לכל צדיק וצדיק", שהרי נאמר אוהבי בחירק.

ומזה באתי אל המטרה העקרית שעליה כוננתי את חצי. הנה — אמרתי הלאה — הרב שיחיה הוכיח בדרשתו בשבת הגדול שצריך לטגן את היצר הרע, אבל הני מילי למאן דסבירא ליה יש אם למסורת. אבל אנן קימ"ל יש אם למקרא ואם כן קרינן בחֵלֶב אמו ולא בחלב, ולפי זה לדידן גם בטיגון אסור ואם כן ממילא נופלים דברי הרב. שהרי טעמו של המתיר בטיגון מפני שהבשול מפעפע היטב את המאכל ומכשירו היטב מה שאין כן בטיגון. אבל מי שסובר שגם בטיגון המאכל מתפעפע ומתכשר כדבעי, ואם כן אסור לטגן גם את היצר הרע — מפני הסכנה...

פני הרב חפו — — —

פרק עשירי

שני מוסדות.

א. מוסד סלובודקה.

בימים ההם אחר ה„הדרן" שדרשתי בסיום הגדול של משניות בוינוטא, עזבתי את העיר ההיא ונדדתי לקובנו. בקיץ שנת תרל"ט באתי קובנאה ואני הייתי אז כבר מלא וגדוש בש"ס ופוסקים וכבר הגעתי אל המטרה אשר שאפו אליה הורי הזקנים נוחי הנפש — לשבת על כסא הרבנות. אך אנכי עדין פקפקתי בדבר, נפשי שאפה להתרומם, להתעלה אל איזו ספירה גבוהה

שלא ידעתיה בעצמי. שאפתי, געגעתי ולא ידעתי נפשי, לא מצאתי מרגוע לנפשי ומנוח לרגלי, נדדתי ממקום למקום. הרושם אשר עשה עלי מות הורי הזקנים עדין היה מדכא את רוחי. הרגשתי כי נשמט היסוד מתחת רגלי, חסר לי מחסה, הורים, טפולם ופנוקם. חסר לי רוך של אם, ומה געגעתי אז על אמי, האם הטובה הצעירה שלא הכרתיה!

מצב רוחי היה מדוכא. ואת מצבי ההוא הבעתי עלי גליון בדברי שיר, אשר קטע ממנו נשאר בידי:

הנודד.

הוי מה אומלל אני
אני נודד בתבל
תלאות צרה ועני
אך המה לי לחבל.

מיום פקחתי עינים
עלי התבל ומלואה
מה לי תחת השמים?
אך יגון שואה ומשואה.

נעזבתי מאם רחמניה
ילד יונק שדים
וכתועה במדבר ציה
נשארתי גלמוד בחיים

מאז ועד הנה
שנות עמל מניתי
זה עשרים שנה
אך ביגון כליתי... (השאר חסר)

אולם התגברתי תמיד על מצב רוחי ואשקוד על למודי בתלמוד ופוסקים.

בבואי לקובנא סרתי מעבר לנהר הוויליה אל הפרבר ווילִיאמפול הנקרא בשם סלובודקה, ששם נוסדה בעת ההיא קבוצת „פרושים" על ידי לכמן מברלין, וזה דבר המוסד:

איש היה בעיר יאנושוק ושמו אליעזר יעקב חוואס (נכדו של הרב הגדול ר' שמואל מחווידאן, אחיו של זקני). והאיש צדיק תמים וירא אלקים מאד ואוהב תורה בכל נפשו. ויהי היום, וילך ר' אליעזר יעקב ברלינה לבקר את אחיו יוזף חיים אשר גר שם. וליוזף חיים מודע בברלין, רוק זקן, עשיר,

תמים וישר דרך ושמו לכמן. בימים ההם שאף לכמן להשתמש בעשרו אשר חננו אלקים לצורך צבורי רב הערך, אך לא ידע במה לבחור. כאשר נודע הדבר לר' אליעזר יעקב, הלך אל לכמן ויבאר לו, כי הדבר היותר גדול והיותר נשגב העומד על הפרק בחיי הצבור הוא, להחזיק את עמוד התורה ברוסיה. הוא הוכיח ללכמן, כי מצב התורה ברוסיה רופף, דומה למצב התורה באשכנז לפני גלותה משם לגמרי. ולכן הציע לפני לכמן ליסד בכספו ברוסיה מוסד של פרושים, לאסוף קבוצות אברכים הראויים להוראה, לתמוך בהם, למען יוכלו להגות בתורה עד שימצאו משרת רבנות באיזו עיר, ולא יצטרכו לעזוב את תורתם ולמודם ולחפש מקור פרנסה חולוני.

ההצעה הזאת מצאה חן בעיני לכמן. בתור נסיון מסר לר' אליעזר יעקב עשרת אלפים טלר אשכנזי, ליסד בזה קבוצה ראשונה.

ר' אליעזר יעקב שב לרוסיה ויאסוף עשרה אברכים ויושיבם בבית מדרש אחד בסלובודקה „על התורה ועל העבודה" וכל מחסורם על המוסד של לכמן.

ויהי בהודע דבר המוסד הזה לראשי מפלגת ה„מוסריים" אשר בקלם ואת שאיפת לכמן וידו הפתוחה, מיד פרשו את רשתם והשפעתם על לכמן ועל סלובודקה ועל האברכים. האחרונים נטו מלמוד התלמוד אל המוסר ואל — הנזירות.

אנכי, בסורי לסלובודקה, אמרתי לקבוע לי מקום למודי במוסד הזה. בבואי אל בית המדרש היתה שעה מאוחרת אחר הצהרים. מצאתי את האברכים עטופים טלית ותפילין, מתנודדים ומתהלכים בביהמ"ד רחב הידים הנה והלום. יש מנגן לו חרש נגון נוגה כשהוא הולך ופוסע ומכה באצבע צרדה. יש משתקע בספר „ראשית חכמה" והומה, הומה חרש. יש קופא ומתאנח אנחה ממושכה הממלאה את כל חללו של בית המדרש. כשפונה איש אל רעהו פונה ברמיזה, מלים עבריות קטועות, רצוצות. ויש מהם שאינם מדברים כלל, אלא משתמשים לכל צרכיהם בקריצות עינים ובתנועת ידים — פרושים ממש. פרושים מבני האדם, מהויות העולם וגם מהעולם התלמודי. למוד ש"ס ופוסקים — אך טפל, אבר המדולדל... ראיתי ואומר אל לבי: אין זה בית אלקים ולא שער השמים, שערי התורה, לאיש השואף באמת להשתלם בדעת התורה, ואפן ואלך לי אל מרכז העיר. שם בקובנה בחרתי לי בית מדרשו של יוסף רבינוביץ ואקבע לי מקום ללמודי שם.

ב. יסוד „חברת תמיכת אברכים פרושים" בקובנה.

אחר שהתבססתי בביהמ"ד שלי, הלכתי לבקר את האברכים המפוזרים ביתר בתי המדרש שבקובנה. מצאתי שם אברכים גדולי ישראל, חריפים

ובקיאים בספרות התלמודית עד להפליא. יש ביניהם אנשים, אשר שני הש"ס, בבלי וירושלמי שגורים על פיהם – כמו ר' מנדל היורבורגי – גאונים ממש. ושוקדים האברכים הללו על למודם ועושים היל. אבל מצבם החמרי נורא מאד. אין איש שם אליהם לב ואין דואג לגורלם. יש אשר כבר תושבים לעזוב את תלמודם ולבקש מקור פרנסה איזו שתהיה לכלכל נפשות ביתם. מקבלים מאת נשיהם מכתבים מלאים מרורות על רוע המצב הכלכלי. אז שאלתי את נפשי: הלוא האברכים גדולי התורה האומללים האלה ממלאים באמת את שאיפת לכמן ומתאימים אל המטרה האמתית של המוסד אשר יסד והם עזובים לנפשם ורק אלה הנזירים אשר הזניחו את התורה, את למוד הש"ס והפוסקים והתרחקו מן המטרה העיקרית – המה משתמשים בההשפעה של המוסד ההוא! כלפי לֵיָא?...

אז החלטתי להחל תעמולה נגד המוסד הסלובודקאי ולהעביר את שימת עין המיסד על האברכים בקובנה. דברתי עם אחדים מן האחרונים והלכנו להתיעץ בהרב רבי מישל האב"ד באליקשוט הנמצאת מעבר לנהר הנימן. כי קובנה בנויה על דלתא בין הוויליה ובין הנימן המתחברים יחד מצד מערב העיר. מעבר להוויליה בנויה סלובודקה הליטאית, אשר רוח ליטא וחשכתה ועניותה שפוך עליה. שם קן להחרדיות הקפואה, חרדיות שמגיעה עד לקנאות. ומעבר הנימן בנויה אליקשוט, הנחשבת על פלך סובלק ורוח אירופא מנשב שם.

והרב היושב על כסא הרבנות שם היה נאור, איש חכם וחרוץ, לבו היה חמים עם האברכים שבקובנה והביט בעין זעומה על המוסד הסלובודקאי. אליו הלכתי אני עם אחוזת מרעי להתיעץ על הענין אשר לפנינו.

רבי משה'ל שמע את הצעתי ויסכים לדברי. בחרנו בועדה תחת נשיאות של הרב ר' מישל ונלך להרצות טענותינו לפני הגאון ר' יצחק אלחנן. האחרון נטה גם הוא לצדנו אך לא חפץ לעשות דבר מבלי שמוע דעת יתר רבני הגליל ויחליט לקרוא אספת רבנים קובנאה לדון על הדבר.

לקריאת הגרי"א באו אל האספה הגאונים ר' ישראל סלנטר ממלֵ, רבי אלכסנדר משה לפידות אב"ד בראסיין, רבי בנציון אב"ד בקלֵבריה ועוד.

האספה דנה על השאלה ותוציא החלטה זו:

„הקבוצה הסלובודקאית רחוקה מן המטרה הרצויה אשר אליה כוון המיסד. האברכים הפרושים נטו מן המסלה הישרה, עזבו את למוד התורה ויפנו אל השעמום וההזיה. לעומת זה, האברכים הנמצאים במרכז, בקובנה, ממלאים בשלמות את דרישת המוסד, וראויים לשימת עין מיוחדה. אולם בכדי שלא לעורר מחלוקת בישראל ע"י האנשים אשר תפסו בידם את המוסד הסלובודקאי, החליטו לעזוב את מוסד סלובודקה לנפשו, לעבור עליו בשתיקה

לגמרי וליסד חברה גדולה במטרה לכלכל את האברכים אשר כבר רכשו להם ידיעות רבות בתורה ונכונים להיות רבנים בישראל, עד אשר ימצאו להם משרת רבנות, ולא יהיו אנוסים לעזוב את תורתם עד הגיעם אל מטרתם.

באותה האספה נוצרה ההברה ונקראה בשם „כולל תמיכת אברכים פרושים בקובנה". האספה החליטה להרחיב את פעולות החברה מהלאה לגליל קובנה, ליסד קבוצות קבוצות אברכים לומדים בהרבה ערים במדינה. למטרה זו פנתה האספה אל הצבור העברי בכרוז לבוא לעזרתה.

אנכי ערכתי את הכרוז הזה אשר עליו חתמו הגאונים ר' יצחק אלחנן ור' ישראל סלנטר. כתבתי בדיו של הקטוגרף ונעתקו מאתים אכסמפלרים. הכרוזים נמסרו למשולחים „לחלקם ביעקב ולהפיצם בישראל".

המשולחים יצאו מזוינים בכרוז של הגאונים ובדרשות מכוונות אל המטרה וילכו למסעיהם...

עד מהרה התפתחו פעולות החברה החדשה עד מאד. נוסדו קבוצות אברכים בהרבה ערים בפלכי קובנה, ווילנה, מינסק ועוד. האברכים ישבו ושקדו על למוד הש"ס ובפוסקים במנוחה עד שהגיעו אל מטרתם שאליה שאפו — אל כסא הרבנות.

ואנכי — אנכי אשר הייתי הגורם ליסוד המוסד הזה, המעורר והמניע — לא השתמשתי בפעולות החברה. חשבתי בימים ההם ללכת ברלינה. תשוקתי העזה לרכוש מלבד ידיעות התורה גם חכמה ומדע, אותה התשוקה אשר הטתה אותי בשחר חיי לנסוע ברסלאה אל הסמינריום של ר' זכריה פרנקל (עמוד ס"ו) התעוררה בלבי שוב בהיותי בקובנה. החלפתי מכתבים עם הגאון ר' עזריאל הילדסהימר בברלין והחלטתי ללכת לשמוע לקח בסמינריום אשר הד"ר הילדסהימר עומד בראשו.

נ. הנסיעה לברלין. מן המכתבים אשר קבלתי מאת הד"ר הילדסהימר נוכחתי, כי האברכים הפולנים (קרי הרוסים) ימצאו בסמינריום תורה כנפשם שבעם אבל קמח — לאו. שום תמיכה חמרית לא יקבלו. אבל לזה לא דאגתי הרבה. שאפתי רק להגיע איך שיהיה לקיניגסברג ושם — שם השבתי, בעיר מלאה חכמים ומשכילים בודאי ימצאון אנשים שיקדמו בתרועה פני אברך רוסי כמוני, למדן השואף לחכמה. על כפים ישאוהו ויבטיחו את כלכלתו כל עת שקידתו על החכמה בסמינריום. שהרי רק שנים אחדות עברו מיום שהתאמצו האב והבן שפירא משוקיאן המשכילים לגנוב אותי מבית הורי ולשלחני אל הגימנסיה בשאוויל. ואם אנשי זמוט כך, בני פרוסיה הנאורים לא כל שכן.

מזוין בתקוה זו עזבתי את קובנה בסוף ימי הקיץ תרל"ט, ובראשית שנת תר"ם הלכתי למסעי ובאתי ליורבורג עיר הגבול.

לנסוע מיורבורג לטילזיט באנית קיטור לא יכלתי, ראשית מפני שלא היתה בידי תעודת מסע כחק, ושנית מפני כיסי הריק. התודעתי עם גרמני אחד בעל אנית תורן טעונה סחורה ויאות לקבלני על אניתו.

הספן היה איש גבה הקומה, צנום ויבש אבל בעל לב טוב. הוא הקציע לי מקום בתחתית האניה, בחדר דירתו. דרך שעות אחדות מיורבורג לטילזיט באנית קיטור ואנכי בליתי חמשה ימים באניתי. כי רוח סועה וסער נשב נגד האניה ויעצור מהלכה. כלכלתי את נפשי בפת לחם שחור וקפה שחור מן השחור, אשר השקני הספן, את הגבול עברתי בשלום. השגתי תעודה מאת אחד האקספדיטורים ביורבורג, המעידה, כי שלח אותי לשמור על הסחורה הטעונה באניה זו. מקצה חמשה ימים באתי העירה טילזיט. מהרתי אל בית הנתיבות ואסע קניגסברגה.

בבואי העירה הכרתי בטעותי. קיניגסברג אמנם עיר מלאה — יהודים, ליטאים ופולנים, חסידים ולומדים מתנגדים מצד אחד ויהודים אשכנזים, חרדים קפואים ומתבוללים קצונים מצד השני. חכמים ונאורים משכילים אשר עליהם חשבתי — אינם במציאות כלל. בכל זאת לא נפל עלי לבי, אין דבר, אמרתי, אמצא את נתיבותי.

בקרתי את פינטו, זה האיש אשר הציע לפני לקבל משרה בסחר הקנבוס באוריול. חשבתי כי שאיפתי לנסוע ברלינה תעורר בלבו רגש כבוד וימציא לי אנשים כמוהו שיבטיחו את כלכלתי שם. אך לא כן היה. התיחס לזה בקרירות. נתן לי רשימת אנשים ממכריו ויאמר לי ללכת בעצמי להציע לפניהם את בקשתי. דבר זה המר את רוחי מאד. לבקש טובה מאיש ועוד מאת אנשים שאינם יודעים אותי — לא יכלתי בשום אופן. התיעצתי עם הד"ר במברגר, הרב לעדה הריפורמית בקיניגסברג. הוא יעץ לי לעזוב את הרעיון ע"א הסמינריום. את דבריו נימק בזה, כי אחרי שאגמור את למודי בסמינריום לא אמצא מעמד בחיים. להשאר באשכנז אי אפשר מפני החק של ביסמרק לבלתי תת ליהודי רוסיה לשאת משרה צבורית בפרוסיה ולהתבסס ברוסיה גם כן לא יתכן, כי בימים ההם יצאה פקודה מטעם ממשלת רוסיה, כי אלה הגומרים חק למודם בחו"ל אין להם רשות לשאת משרה ברוסיה.

אנכי אמנם הכרתי מדברי הד"ר האשכנזי הזה, כי שנאתו ליהודי פולין מדברת מתוך גרונו, ולכן לא נתתי ערך לדבריו. כתבתי אל אבי לווילנה.

שישלח לי איזה סכום כסף למען אוכל להגיע אל מטרתי. זו הפעם הראשונה והיחידה שפניתי לעזרת אבי, ואשב ואחכה לתשובתו.

עשיתי בקיניגסברג כשבועים ימים. במלון אשר גרתי בו גרו שני טפוסים משונים. האחד איש סובלקי, זקן לובש בגדים פולנים, מלמד. אולם מפורסם בקיניגסברג גם בין האשכנזים הנוצרים. הוא היה חריף מאד במשחק השהמטי. האשכנזים הכו תמיד לבואו אל הקלוב. וגם אמנם הראה נפלאות בשחקו. על חכמתו הגדולה בשחוק הזה קראו לו האשכנזים מרקוס־ביסמרק. אולם היהודים קראו לו „מרדכי גוט שבאאס", כי ידע היטב את דקדוק לשון עבר ולא הוציא מלה עברית מפיו בלתי אם עפ"י כללי הדקדוק. ובהפגשו ביום השבת באיש היה מברך אותו בברכת „גוט־שבת" לא בההברה המקובלת בין ההמון מלעיל אלא מלרע.

בשוב ר' מרדכי זה אל מלונו בערב היה מבלה שעות הרבה על ספר אשכנזי עב הכרס המוקדש לחכמת השחמט ומלא חדות שחמטיות. סדר על לוח רבועים את צלמי השחוק ויעש מלחמה בו בעצמו. בשחוק הזה היה שקוע בכל חושיו והסיח דעתו ממנו רק בשעת הוראתו לתלמידיו ובשעת תפלתו.

הטפוס השני, אשר גר במלון ההוא, היה איש זקן לבוש בגדים טרדיציונים, קפוטה של משי ארוכה, פאות ארוכות ומסולסלות ושטרימל בראשו. לדבריו היה מלפנים רב באחת מערי רומניה ועכשיו הוא גר בירושלים ובא לקיניגסברג לרגלי ענינים הפרטים.

בראות הזקן הזה כי יודע אני שפת עבר התרפס לפני ויבקשני לערוך בעדו שיר תהלה לנדיבי אירופה התומכים בארץ ישראל. מלאתי את בקשתו. ערכתי שיר גדול ונורא בן שלשים חרוזים לכבוד השרים והסגנים אשר:

שם בכל עבר ופנה
לצדקתם מעין ואשד
לדכא — מגן וצנה
לנכא רוח מקור חסד.

וחזקה עלי דרישתו לשיר ולזמר עוד על —

„לעהרין" ו„מונטיפיורה"
הטובים והנחמדים
ומשפחת „רוטשילד" המפוארה
ו„מנשה" ו„ששון" הספרדים

ועל המוסדות —

„סוכת שלום"

ו„בתים שאננים"

ששם יחיו וקנים

דשנים ורעננים...

כן, שלשים חרוזים חרזתי במחרוזת להפצרת הזקן הזה וישמח ל„שירי" שמחה גדולה מאד.

אנכי לא הבנתי לשמחה זו, ולמה לו השיר הזה. לא הכרתי עדנה בטפוסים שנוררים אלה. לאחרונה נודע לי אשר „הרב" הזה הדפיס את שירי ו ל ש מ ח ת י, על שמו, ומשתמש בו ל„עסקיו"...

בינתים מצאתי אצל אחד מורי העיר ספר רבני ובו לוח הריאה וציורים. אנכי הייתי אז בקיא מאד ביורה דעה. ראיתי, כי באמת נתוץ לחניכי הרבנים לומדי היו"ד „לוח הריאה", אבל לא כזה שמצאתי שאינו אומר כלום. השתמשתי בימי בטולי בקיניגסברג וצירתי עלי גליון גדול, צורת הריאה, אונותיה ואומותיה וכל סוגי השאלות אשר אפשר להולד בהלכות ריאה. הכל מצויר בצבעים שונים, צבעים טבעיים כפי הלקוי והמחלה אשר ידובר עליהן בש"ס ופוסקים. על כל לקוי, הצגתי אות מספרי ובצד הציור כתבתי בקצור נמרץ שם הלקוי, תמצית דעות הפוסקים והחלט הדין להטריף או להכשיר.

את הציור הזה הראיתי לגאונים ר' נפתלי צבי יהודה מוולוזין זר' שלמה הכהן מווילנא. הם סמכו ידם על הציור להשתמש בו הלכה למעשה. ואמכור אותו למדפיסים ראם בווילנה. גם סמיכה להורות ולדון נתנו לי. כי עד זה לא חזרתי על תעודת „סמיכה" לרבנות (עיין למעלה עמוד ק"ד).

בינתים קבלתי תשובה מאת אבי והוא יעצני לעזוב את מחשבתי ע"א ברלין ולבוא לווילנא.

מצבי החמרי אז דכא את רוחי והחליש את המרץ אשר הייתי מצוין בו כל ימי. באמת צריך הייתי ללכת רגלי לברלין, לסבול שם „חרפת" רעב ולהֶעָנות עד בואי אל מטרתי. לו עשיתי כואת! — אז היו פנים אחרים לתולדותי. אבל חולשה היתה בי באותה שעה. השלכתי הכל אחרי גוי ואפן ואלך ווילנאה. בנסעי בעגלת הקיטור קרעתי את הרשימה. שנתן לי פינטו, לקרעים קטנים, ואפזרם דרך החלון על שדות קיניגסברג.

הערה נהוצה: קשה יהיה לבני הדור הנוכחי להבין דבר השתמטות בני הדור העבר מעבודת הצבא, המטופר בראש הפרק הזה. צריך לדעת, כי עד ניקולי הראשון היו היהודים פטורים מעבוד בצבא לגמרי. ניקולי גזר

על היהודים גזרה זו, ובאמת היתה גזרה רעה מאד. זמן העבודה באופן נורמלי היה המש ועשרים שנה, מעשרים עד ארבעים וחמש. מבחר שנות חיי האדם אבדו לגמרי. הריו"ם היה פראי, נורא ואכזרי מאד, על כל פשיעה קטנה מאה מלקות בשוטים, מלבד הוספה על שנות עבודה. על פי רוב נכנסו אל הגדוד צעירים ויצאו — מי שזכה להיות ולצאת — זקנים רצוצים ושבורים. פקידי הצבא היו אכזרים כיענים, פראים ממש. הם „חנכו" את צעירי הצבא אצל אכרים גסים ומזוהמים, הכריחום לרעות עדר חזירים ולישון עמהם בדיר יחד. חניכי הצבא היהודים לא ראו פני יהודי עשרות בשנים. נאלצו לאכול טרפות ולחיות חיים מזוהמים בכפרים רחוקים ממושב בני אדם תרבותיים. לצעיר יהודי למדן וירא שמים היתה עבודת הצבא מר ממות. מה שיכלו לסבול צעירי הרוסים, שכל ימיהם עברו עליהם במרעה החזירים וכל עבודה בשדה אי אפשר היה לצעירי היהודים, חניכי הערים, לסבול כלל. ומכיון שעבוה"צ לא הלה על הפרט רק על העדה, התאמצו בני העדה להציל מן הגזרה האכזריה כל מה וכל מי שאפשר היה להציל...

פרק אחד עשר

ווילנא

א. „עשירי קדש".

בחודש כסלו שנת תר"ם באתי ווילנאה. לא בחרתי שבת אצל אבי הרב, אלא שכרתי לי חדר ברחוב סטיפן, באכסניה של אורינסון ומקום למודי קבעתי ב„הקלויז הישן" שמצטין משאר הקלויזים בהצר בית הכנסת הגדול.

הצר בית הכנסת נמצאת במרכז העיר. הצר גדולה ורחבת ידים. מקיפה ככר גדולה בפנת רחוב האשכנזים ורחוב היהודים — הגיטו החשכה והאפלה שבעיר. מצד דרום, ברחוב האשכנזים, אורה ורוחה, נקיון וטהרה. עוברים ושבים בריאים ושלמים. הולכים קומ"ות ופניהם צוהלים ומאירים ומצד מזרח, ברחוב היהודים, אויר מחנק, רפש וסחי, מדרכות צרות ועקומות, רצוצות ושבורות, ועוברים ושבים — לא, אין עובר ושב אלא קן של נמלים רוחשים, נעים ונדים, מתגוללים ומתגלגלים ומתאבקים יחד בקופה אחת!

ופנים — פנים צנומים, דלים, זעומים וזועפים. ופיות צועקים: סחר, סחר. מעבר מזה חניות דלות סובבות את החצר, ומעבר מזה המון דלים מוכי אלקים הפושטים יד לכל עובר ומן הבוקר עד הערב פיהם מלא צעקות

ותביעות והתאוננות ונגונים ממושכים והברות משונות. כל החצר מלאה מהומה וכל הרחוב שעל ידה סואן ורועש. שם, על יד אחת החנויות הקטנות, עומד לו בכור דלים, איש בן חמשים, סתום עינים, זקנו מגודל יורד על פי מדותיו, ידו פרושה ופיו — הוא אינו תובע כלום אלא עומד לו ולומד „משניות" בקול. הרבה מסכתות משניות שגורות על פיו והוא עושה לו תורתו זו קרדום לחפור בו. שם שוכב לו תצי אדם רצוץ, בעגלת יד קטנה וגם הוא אינו אומר כלום, רק עיניו פתוחות וקפואות מביטות ישר אל השמים ושפתיו לוחשות, לוהשות חרש ומעוררות תשומת לב הצבור בלחישה„ פה אשה גוצה בריאת בשר, עטופה סחבות נושאת סלים גדולים בשתי ידיה וצועקת בקול: „עוגות, עוגות־מצה, עוגות־בצלים, רותחות, קנו קנו, עוגות טובות מי קונה? ולעומתה צורחת אשה זקנה יושבת על המדרכה הצרה: פולים, פול, פול חם, מבושל, רותח, כוס בפרוטה, בפרוטה, בפרוטה פול, פול רותח, מי ק־ו־נ־ה? „ציצית, תפילין, מזוזות, מזוזות, ציצית, תפילין. תפילין, ציצית, מזוזות, יהודים קנו, קנו־ו־ו־ו!" פתאם, מהומה ומבוכה ברחוב. קופת הנמלים מזדעזעת. הבריות נלחצות ונדחקות בצדי הרחוב, מתהדקים אל כתלי הבתים ונדחקים אל הבקיעים שבין כותל לכותל. „צדקה תציל ממות! צדקה תציל מ־מ־ו־ת" נשמע מאחת הפנות וארון מתים קשור לסוסה דלה מתפרץ אל קופת הנמלים ועושה לו דרך לעבור בו אל עולם האמת. אל עולם שכלו טוב... והנה עגלון בוקע בעגלתו את קופת הנמלים, עושה לו דרך ונכנס הוא ועגלתו וסוסיו אל החצר פנימה, מעמיד את סוסיו על יד פתח בית הכנסת הגדול, אוסר את המושכות אל עמודים נמוכים עשויים לדבר ומתפרץ בחפזה אל פרוזדור ביהכ"נ, ששם מתפללים בצבור משעה שאפשר להבדיל „בין זאב לכלב" עד אחר חצות הלילה בלי הפסק. מנין גומר מנין מתחיל, מנין יוצא מנין נכנס ואין יהודי בווילנא יכול לפטור את עצמו מן הדין לאמר: לא היה לי מקום להתפלל שם בצבור. הרי פרוזדור ביהכ"נ פתוח לפניך במשך עשרים שעות רצופות! בא והתפלל בכל אות נפשך *)

בית הכנסת עצמו עתיק היומין, אשר הרבה הרבה אגדות חופפות עליו, הוא אינו נראה מחוץ ואינו נכר מצד הרחוב. על כותל המזרח מעבר רחוב היהודים בנויות חנויות חנויות, שדרה שלמה, המכסות את הבית מעין רואה.

*) מספרים על „מוסקה הבדי הלין שבא פעם אחה להתפלל בפרוזדור ההוא. היה יום שקורין בו בהורה. בשהגיע הקורא ל„כהן" קרא, מי באן כהן? ויען מוסקה אני. במנין השני הודיע שהוא לוי ובמנין השלישי נקרא ישראל. היה שם איש אחד שנשאר לבד מכל המניינים חמה ושאל: ר' יהודי, איך אפשר לאדם אחר להיות גם כהן גם לוי גם ישראל? — איך אפשר? — השיב מוסקה — הלא עיניך רואות שאפשר ואפשר.

רק מי שנושא עין למרום אז יראה את הדר גאונו של הבית וממרום גבהו מופיע נשר גדל הכנפים אות השעבוד והעבדות...

כך. בית הכנסת המפואר מבפנים מכוסה מן העין מחוץ. משלשה עברים הוא מוקף חנויות, מרחצאות, בנינים ומבואות מטונפים. רק הכותל הדרומי חפשי, שם הכניסה הגדולה לבית הכנסת פנימה, ועל מרומי הכותל הזה בנוים מגדלים קטנים, יפים, בעלי ראשים מחודדים. על ראש מגדל אחד כדור אדום והוא נושא עליו אגדה עממית: פעם אחת צר אויב על העיר ויור עליה כדורי תותח, וכדור אחד הגיע עד חצר בית הכנסת ועף ממעל לחדר הגאון שישב ולמד שם. זה היה בנין הסמוך על כותל ביהכ"נ, והכדור הזה לא נפל על הגג כי אם נשאר תלוי באויר. ימים רבים היה הכדור מרחף ממעל להחדר, אך לאחרונה, כאשר נתדלדלו הדורות ויפחדו פן יגרום עון הדור הבא לסלוק הנס עמדו ובנו מגדל קטן מתחת הכדור כעין בסיס.

ועל יד המגדל הזה הבנוי מתחת לכדור האגדיי בנוי, סמוך ונשען על כותל בית הכנסת, ה„קלויז הישן" בקומה השניה, מתחתיו עובר השער המוביל אל חצר בית הכנסת השניה המחוברה אל הראשונה. הלונות הקלויז הישן מכוונים נגד המדרגות העולות אל ביהכ"נ של הגר"א, הנקרא מנין של „החסיד", ועל גבי הקלויז נמצאים שני מנינים של חסידי קוידנוב וליכוביץ, שחוק הגורל: הגאון הגדול שרדף את החסידים נקרא „חסיד" ונגד הקלויז ששמו נקרא עליו — שני בתי תפלה של חסידים!

על יד הקלויז הישן נשען הקלויז החדש. לכאורה אין הבדל ביניהם. שני קלויזים תאומים, רק כותל אחד מבדיל ביניהם ופתח קטן ונמוך פתוח מן האחד אל משנהו, אבל ברוח — רוח הקודש חופף על הקלויז הישן מקדמת דנא.

עוד לפני מאתים וחמשים שנה בערך נוסדה בקלויז הזה חברת „עשירי קודש". עשרה אברכים גאונים נקבצו אל הקלויז הזה, פרשו משאון הבלי העולם והקדישו את עצמם כליל אל התורה והעבודה. אחד מן העשרה היה הגאון ר' שבתי כהן בעל הש"ך. ופנה מיוחדה הוקצעה למקום למודם בקרן מזרחית צפונית ופרוכת ארוכה ורחבה הבדילה את האברכים מיתר הקהל — „תרומה לה'". על כן נקראו האברכים „עשירי קודש" על שם הכתוב „העשירי יהיה קודש לה'" (ויקרא כ"ז, ל"ב) וכן נקראה לפנים גם החברה שנוסדה במטרה לכלכל את ה„עשרה", למען ילמדו תורה מתוך הרוחה.

כשבאתי לווילנא היתה חברה זו קימת בה„קלויז הישן". ישבו שם עשרה אברכים מוסמכים לרבנות והמשיכו את למודם. אולם הפרוכת לא שמשה עוד חיץ בין הפרושים ובין העם. אות היא, כי נסתלקה השכינה

שהיתה שורה על קבוצת האברכים בשכבר הימים. עשרת הפרושים דהאידנא היו אמנם לומדים מצוינים אבל לא „עשירי קודש"...

ואל עשרת האברכים האלה נספחתי גם אני.

ב. ר' צבי איונשטט.

בבואי אל הקלויז ראיתי, כי האברכים יושבים כלם בצד דרום. איש מהם לא קבע מקום ללמודו בצד צפון, ויהי הדבר לפלא בעיני. אולם עד מהרה נפתרה חידתי: בצפונו של ארון הקודש ישב הגבאי של הקלויז וראש חברת „עשירי קודש", ר' צבי איונשטט.

האיש הזה היה זקן ונשוא פנים, הדרת שיבה חופפת עליו. זקנו הלבן כשלג ופניו המלאים, הצחים ומאירים הוסיפו עליו לוית חן. הוא היה למדן גדול, מיוחס, עשיר, אחד מגדולי החרדים שבווילנא.

הוא חבש צילינדר בראשו גם בימי החול, כי כן נהגו יהודי וילנא. כל המתחשב על מפלגת החרדים וקובע עתים לתורה הריהו נושא צילינדר כל הימים. העשיר – צילינדר נוצץ, שלם, והדל בלוי ורצוץ אך – צילינדר.

בימי השבת חבשו צילינדרים בראשם כל היהודים אשר הרגישו בנפשם שיש בהם ריח תורה כל שהוא. כל איש היוצא מגדר „עם הארץ" גמור. ביום ההוא נראה ברחובות וילנא יער של צילינדרים שונים, גבוהים ונמוכים שבורים ומעוכים, שלמים ונוצצים והיה כל העובר על פני הרחוב וידע כי שבת היום. בשכונתי גר אופה אחד, איש פשוט אבל חרד. כמובן היה חובש צילינדר בראשו ביום השבת ולא היה מסירו מראשו אפילו בצאתו החוצה לצרכיו החולוניים...

ור' צבי איונשטט היה יושב בקלויז מתפלת השחר עד שתים אחר חצות היום, עטוף טלית ותפילין ולומד שעורו בגמרא ופוסקים.

ונדמה להם לאברכים, כי הזקן הזה משגיח עליהם, סופר צעדיהם ומונה כל הגה היוצא מפיהם לבטלה, כי על כן ראש חברת „עשירי קודש" הנהו וגורלם מוטל ביד העשיר הקנאי הזה. למען השתמט ממבטיו החדים של הגבאי הלז סרו כלם מאותו הצד שישב שם וישבו בהצד השני, על יד עמודיהם וילמדו בלי הפסק עד השעה השניה אחר חצות היום, זאת אומרת כל הזמן שישב ר' צבי איונשטט בקלויז והטיל אימתו עליהם.

מצב מדוכא ומשפיל כזה לא מצא חן בעיני. החלטתי לפרוק את העול מעל צוארי האברכים, ולבטל את האוטוריטט של הזקן.

קבעתי לי מקום ללמודי דוקא בכותל המזרחי בצד צפון, סמוך ונראה לר' הירש איונשטט, ישבתי על יד עמודי ותכף בהחילי ללמוד הצתי סיגרה

ועשנתי. האברכים לא העזו לעשן כל זמן שהיה איזנשטט בקלויז. למדתי כחצי שעה, סגרתי את ספרי ואצא החוצה. הכל בכונה מיוחדת. רק כאשר ידעתי כי איזנשטט כבר יצא מן הקלויז, רק אז ישבתי ולמדתי, גם שקדתי על למודי, ברצוני החפשי. כך נהגתי ימים אחדים. האברכים פהדו לגורלי: „אהה, מה אתה עושה — קראו — הלא יהרה בך אף הזקן!" אל תיראו ואל תחתו — עניתי להם — כלום ילדים הננו, תינוקות של בית רבן? גדולים אנו. יודעים את אשר לפנינו ואין אנו זקוקים לאפוטרופוס.

עברו עוד ימים אחדים. אני כמנהגי נוהג, מנהג הופש ודרור והוא, הזקן, מביט ומשתאה אבל מחריש. נכר היה, כי שבירת העול הפתאומית הביאה אותו במבוכה. לרגעים הוא שולח בגנבה מבטים אהדים לעברי, כלאחר יד, כשהוא מרים את ראשו מעט מתוך ספרו ואז עושה את עצמו כאילו אינו חש במציאותי כלל. לפעמים גם אני משיב לו מבטים דוקרים ואז פניו משתנים, מתכוצים, נכר. כי ברגע זה מתחילה איזו תסיסה בלבו והמצב מתחדד.

ראיתי כי אין להמשיך את המצב הבלתי נורמלי הזה יותר. החלטתי לפקוח את עיני הזקן, לברר לו את מנהגי, ולפתור לו את החידה הסתומה של הנהגתי התמוהה בעיניו כל כך.

באחד מלילי טבח סרתי אל ביתו. קבלני בחדר משכיתו. המלא ספרים, בחבה ובכבוד. העמיד לי כסא בידו, הושיט לי כוס תה ונשוחה. בתחילה שוחחנו בדברי תורה, אח"כ עברתי ישר אל מטרת בקורי.

— יודע אני — אמרתי לו — כי מנהגי מעורר בלבך תמהון, כי לא כמנהג חברי, יתר האברכים, אני מתנהג. ולכן באתי אליך לברר את הדבר.

דע נא, אדוני, כי האברכים הללו שוקדים על תורתם לא בשביל שכר הצפון להם בעוה"ב ולא בכדי לזכות את חברי חברת „עשירי קודש" המכלכלת אותם בהלקם בגן עדן. האברכים לומדים רק בשביל מטרה בחיים, אשר אליה נשאו את נפשם מימי בחרותם עד עתה.

הן יודע אתה כי כל אחד מן האברכים הנהו מופלג בתורה וראוי והגון לשבת על כסא רבנות, ועל כן כל מה שהאברכים עושים הם מכוונים אל המטרה אשר לפניהם ואין לאיש מן הצד להתערב בעניניהם כלל.

הזקן פתח את עיניו לרוחה ויאמר לי ברגש: האברכים עתידים להיות רבנים בישראל, עיני העדה. ורבנים צריכים להיות מופלגים גדולים בתורה ומצוינים ביראת שמים. על כן זקוקים הם לעין צופיה מן הצד, כי כל דרכי איש ישר בעיניו ואין אדם רואה נגעי עצמו.

— רבנים! — קראתי — כל ימי גדלתי בין הרבנים, אבי הנהו רב, קרובי ושארי רבנים הנמו. מה שצריכים רבנים להיות כמדומה לי שאני יודע

היטב. הנה לפניך אדוני מאמר מוכן אתי אשר ערכתי בשביל „הלבנון". הואל נא וקרא אותו ותדע מה ישראל דורש מאת רבניו עכשיו ומה מהות הרבנות הנחוצה לישראל בעת הזאת. מדי דברי הושטתי לו מאמר אשר הייתי נכון לשלחו אל „הלבנון".

הזקן קרא את המאמר בתשומת לב ויפן אלי ויאמר: מאמרך ערוך בטוב טעם ודבריך טובים ונכוחים. יש אשר גם אני חושב, כי בעת הזאת כבר צריכים אנו לרבנים יודעי מדע. למען ידעו ויבינו לנהל את עדתם לפי רוח העת. אולם איך אפשר להוציא את הדבר הזה לפועל? ליסד שוב בתי מדרש לרבנים? הלא כבר נוכחנו משני בתי המדרש שהיו לנו בכאן ובזימומיר, כי הם הועילו רק להותנו. היצאו משם רבנים גדולים בתורה, רבנים כדבעי? הן כלנו יודעים את הגידולים שגדלו לנו הבתים האלה ומה בצע כי נשוב לחדשם?

— אבל אדוני — השיבותי לו, אין אני דורש כלל לחדש את „בתי המדרש לרבנים". בכל זאת אני אומר, כי כל רב שאין בו חכמה אינו ראוי לעמוד בראש העדה. מה שהרבנים הם משוללי דעת לשון עם הארץ, ומעט מן המדע הכללי נותן לאנשים בורים וגסים. שאין להם שום ידיעה בתורה, לתפוס מקום בראשי העדות, לוקחים להם עפ"י חק שם „רב" ושולטים על כל עניני הרוח בישראל. דבר זה גורם לירידת כבוד התורה ומשפיע על צעירי ישראל, לעזוב את המחנה...

— אבל מה לעשות — השיב הזקן ברגש — אי אפשר לחבר את התורה וההשכלה יחד. עינינו רואות כי מתנגדות הן אשה לאחותה. אמנם לא אכחד, כי התורה והחכמה מצומדות הנה, וממקור אחד יצאו. אבל האיש אשר ישים עיניו באחת מהן לא יוכל לרכוש לו את השניה. אמנם היו לנו גאוני ארץ אשר האירו את כל העולם כלו בתורתם וחכמתם, אבל זה היה בדורות הקדמונים, בעלי כשרונות נפלאים, מה שאין כן בדורנו השפל. לאנשים פעוטי הכשרונות כבני דורנו אי אפשר לרכוש את שני הלמודים יחד, אי סייפא לא ספרא.

— אל תהי בו לכל אדם — עניתי. — אמנם בני עליה מעטים בדורות האחרונים, בכל זאת אין להחליט, כי אי אפשר לאנשי הרוח שלנו לקלוט אל מוחם גם תורה גם הכמה. מקום יש בראש להניח שני תפילין. מודה אני כי אין לצמצם את שני סוגי הלמוד, התורה והחכמה אצל הצעיר, בזמן אחד ובשעה אחת. נראה לי כי זה היה החסרון היותר גדול של „בתי מדרש הרבנים" וגם בתי הספר הדומים להם. כי למדו את שני סוגי הלמודים יחד. בסדר למוד כזה אפשר שהתלמידים ירכשו להם ידיעות מקוטעות בזה ובזה

אבל לידי שלמות לא יבואו לעולם לא בהא ולא בהא, בכל אופן אי אפשר שיצאו מבתים כאלה רבנים גדולים בתורה. למען להיות גדול בתורה כדבעי נחוץ לאיש להגות בה בתקופה ידועה יומם ולילה, לבוא עד נבכי התלמוד והפוסקים, הראשונים והאחרונים, לדעת את כל השרשים והענפים, הפירות והפרחים אשר בפרדס הגדול והענקי של הלמוד הזה. לכלל ידיעה רבה כזו יכול לבוא רק איש אשר הקדיש לה כל כוחות נפשו, והתלמיד אשר יבזבז את כוחות נפשו על שני הלמודים בבחינת „טמש בהא ומתק בהא" לעולם לא יגיע למדרגה גבוהה בידיעותיו, ובכל זאת אין לנו להתיאש, גם בימינו בדורנו אפשר לנו לגדל רבנים שיהיו גם גדולי תורה, גאונים ויודעי מדע יחד. לתכלית זו אין צריכים לבתי מדרש לרבנים, אלא רק לתת לאברכים אשר שקדו כל ימיהם על התורה ורכשו להם ידיעות גדולות בש"ס ופוסקים, מקום להשתלם בלמודים חיצונים.

אין כל ספק, כי אברכים כאלה בעלי כשרונות טובים אשר שכלם כבר התבגר והתחדד בלמוד התלמוד ורגילים לשקוד על למודם, ירכשו להם בזמן קצר את הידיעות הכלליות הנהוצות וישתלמו בהן באופן מצוין. התורה והמדע ישליו יחד ויהיו צמודים בלב האיש אשר תורתו קודמת לחכמתו, זהו תנאי עיקרי. העם יתן אמון בהם ואפילו התרדים הקיצונים ירוממו ויעריצו רבנים כאלה אשר גדלו בתורה ועסקו בתורה מנעוריהם, שלא יצאו מ„ד' אמות של הלכה" ולא עזבו את „השערים המצוינים בהלכה" מילדותם עד באם באנשים. גם הנאורים ושרי הממשלה ובני עם הארץ ילמדו לכבד ולהוקיר רבני ישראל יודעי מדע כאלה. הלוא למשמע אוזן תדאב נפשנו, כי ירד כבוד התורה עד לעפר וגאוני ישראל נתונים ללעג ולקלס, בשעה שאיזה פרחח שרכש לו ידיעות של בית ספר בינוני, רופא בהמות או חובש שאינם יודעים צורת אות עברי, פוסעים על ראשי עם קודש ומתנשאים לראשי עדות בישראל ורק אותם תכיר הממשלה ואותם יכירו בני עם הארץ לרבני ישראל.

לפני זמן מה הלך הגאון ר' בצלאל הכהן ברחוב האשכנזים, ונחפז לעשות לו דרך בין העוברים והשבים כדי שלא ללכת אחורי אשה (כדין). תפשהו השוטר השומר על הסדר, ושאלהו לשמו. מהר הגאון וענה לו: (Ja rabin nad bydlem) „אני הנני רב על בהמות". מפני שעל פי החק לא היה לגאון הנפלא הזה רשות להיות רב ולכן נרשם מטעם הקהלה בתור משגיח על בשר כשר. הלא יתפלץ הלב למאורע כזה. כך, צריך לתת חופש לאברכים מופלגים לרכוש להם ידיעות חיצוניות ולא רק חופש אלא

לעזור על ידם בענין זה, לעוררם ולעודדם ולהמציא להם ספרי מדע ומכשירי למוד למען יוכלו להשתלם בידיעותיהם כדבעי.

ועל כן אני אומר, לא לאפוטרופסים וקוקים אברכים כאלה, לא למשגיחים עליהם למען ישקדו על התורה. כבר שקדו על תורתם יומם ולילה מימי נעוריהם עד שהשתלמו ובאו למדרגה הגונה בתורה, לרבנות. נחוץ לתת להם הופש להתנהג על פי רוחם ולהטות את לבם ולעזור להם לרכוש להם ידיעות כלליות, ואז יהיו באמת לתפארת ישראל ולגאון עמם.

דברי עשו רושם גדול על הזקן. דברתי ברגש ובחום. כוסות התה שלנו הצטננו. הזקן צוה להביא מחדש תה חם ורותח, גלוסקאות ועוגות. ההאמץ להראות לי חבה יתירה ורגשות כבוד. אבל פתאם שאלני: נו, את המאמר תשלח להדפיס? — כמדומה לי שאעכבהו תחת ידי — עניתי — כי בהמשך שיחתנו בררתי לי לעצמי את השאלה אשר לפנינו ורואה אני, כי מאמרי לא עובד כל צרכו. הזקן נרגע...

אל „הלבנון" שלחתי אז מאמר אחר, שנדפס בחורף שנת תר"ם. הוא הוא היה המאמר הפובליציסטי הראשון שלי שבא בדפוס.

ממחרת הבקר בבאי אל הקלויז ספרתי לחברי על אדות בקורי את אייזנשטט ותחי רוחם. אחדים מהם ההינו לעבור עם עמודיהם וספריהם אל הצד הצפוני. אחדים הרשו להם לעשן בזמן שאיזנשטט יושב בהקלויז. אולם זה האחרון לא הרשה לו לעודד את לב האברכים ללמוד חכמות חיצוניות. דברי פעלו על לבו למחצה. המשמעת הוסרה, העול נשבר אך לתת מקום לידיעות חיצוניות — לאו. עד מדרגה כזו לא התרומם הזקן הנכבד הזה. למדתי בקלויז הישן כל ימי החרף.

בפברל קרה מקרה אשר העיר שאון בכל המדינה. תחת חדר־האכל של אלכסנדר השני התפוצצה פצצה והחדר פרח באויר. הקיסר ניצל ממות. היהודים אשר עוד לא שכחו את הזכויות אשר החל הקיסר הזה להשפיע להם שמחו על הנס. הם לא שכחו את עולו של ניקולי הראשון וידעו כבר את שנאתו ליהודים של יורש העצר... תחת הרושם הכללי כותבתי על מאורע זה שיר קטן וארא כי טוב ושלחתיו ע"י הדואר על שם הקיסר.

על אדות השיר הזה לא ספרתי לאיש. רק פעם אחת גליתי סודי לקלמן שולמן אשר התרועעתי עמו מאד בימים ההם. שולמן בשמעו את דברי חרד חרדה גדולה מאד. — הוי, מה עשית אמלל! — קרא. הלא אסור יאסרוך בנחושתים וישלחוך לארץ גזרה! איך מלאך לבך לעשות כדבר הזה? עול ימים! למה לא נועצת עמי מראש? צר לי עליך מאד".

אנכי לא הבנתי לדבריו. מה זה? מה עול עשיתי? או ספר לי שולמן, כי לפני איזו שנים כתב יהודי אחד בווילנא איזה שיר לכבוד הקיסר וישלחו אליו. לא עברו ימים רבים ומטעם שר הפנים נאסר האיש ויאמרו לשלחו לארץ גזרה לעבוד עבודת פרך. הוריו וכל אנשי העיר עמלו מאד והשתדלו להצילו ואך בקושי עלה להצילו אחרי אשר רופאים מומחים העידו עליו כי איננו שלם ברוחו...

ביום הראשון של פסח נסיתי כחי בדרוש. דרשתי לפני קהל עדת אנטוקולי ביום ההוא וביום שביעי של פסח. הנסיון עלה יפה. נדפסו בספרי „בית ארזים".

ביום תשעה באב בקיץ ההוא, לעת תפלת המנחה הובא לי אל הקלויז תכריך מאת הדואר. על המעטפה שם המיניסטריום אשר על חצר הקיסר. פתחתי בחרדה והנה תחת הפקודה לאסרני — תודת הרוממות מאת הקיסר, חתומה בידי שר החצר גרף אדלרברג!

רצתי אל קלמן שולמן להסיר את פחדו אשר פחד עלי. הראיתי לו כי נצלתי ויחשוב את ההצלה לנס מן השמים.

בימים ההם מת ר' צבי איזנשטדט, אשר הקיל את עולו מעל האברכים כאמור, ועל מקומו באו שני גבאים צבועים וקנאים, המה השיבו את המשמעת ואת החושך אל הקלויז ואומר לעזוב את הקלויז לגמרי.

פרק שנים עשר.

ירושלים דליטא.

בין כה וכה, במשך השנה שלמדתי בקלויז הישן למדתי לדעת את אפים של יהודי ווילנא, משכיליה, רבניה, בעלי הבתים והמון העם, ונוכחתי כי לא לחנם נקראה העיר הזאת בשם „ירושלים דליטא".

ווילנא בנויה בעמק על שפת הוויליה והרים סביב לה מכל עברים. הרים גבונים ירקרקים, גבעות נחמדות ויערים, ערוצי נחלים ומעינות בין חריצי ההרים ועמקים מלאים פרחי חן יכתירו את העיר במרחק שבע וירסטאות מכל עבר, מתחנת „ווילייקא החדשה" ממזרח עד תחנת „לנדבורובה" מערבה וממסלת פולסיה ער הוויליה. נפוליון בונפרטי הראשון בשבתו בווילנא ובטיילו בסביבות העיר השוה אותה ואת כל הסביבה לירושלים. הוא קרא שמות עברים למקומות רבים בעיר ובסביבה. פרבר אחד הבנוי בין הרים קרא בשם „ירוזלם" (היהודים יהדו את השם ויקראוה „רוזעלע"). היער היפה הגדל על

ההרים האלה קרא בשם „לבנון" (היהודים קוראים לו „לעוואַנישאַק"). העמק היפה המלא הוד אשר במסלה העולה ווילייקה קרא בשם „בית לחם" (היהודים קוראים לו „בעטלהיים" Betleem). יפה ונהדר הדר הטבע השפוך על פני ווילנא והרריה ועמקיה ויערותיה. רכה וענוגה כל הככר המקיפה את ווילנא ורכים וענוגים הם יושביה.

יושבי ווילנא! מה רך אפים ומה נעים מזג נפשם! התבוננתי בבני ההמון הפשוט העובדים בזיעת אפם בכל עבודה קשה. מי שלא ראה הסבל היהודי, כי ישא על שכמו שק מלא סחורה משקל עשרות פודים וירימהו על הקומה הרביעית לא ראה עמלים מעולם. קשה הסבל כארז, כח אבנים כחו, ידיו מטילי ברזל, יעקב — והידים ידי עשו! את הסבלים האלה בין השמשות בין מנחה למעריב תמצאו בבית המדרש. רכים וענוגים יושבים ומקשיבים בתשומת לב לקול ה„מגיד" אשר יגיד לפני ההמון דברי אלקים חיים, יבאר להם מקראות התורה והנביאים, או דברי אגדה ומדרשים. הביטו בפני האנשים העובדים הללו, איזה רוך, איזו נעימות, איזו עדנה מפיקות עיניהם!

שם בבתי המדרשות, עם דמדומי חמה תמצאו את כל המון בני ישראל, בני ווילנא. עגלונים אשר לא הספיקו להוביל את סוסיהם הביתה ובאו אל חצר בית המדרש עם עגלתם וסוסיהם, סבלים מכוסים אבק קמח וסיד וכל סחורה אשר עברה על שכמם במשך כל היום, רצענים וידיהם המזופות, חיטים ומחטיהם בבגדיהם, חרשי ברזל ופניהם המפוחמים וחרשי עץ וזהב וכל מלאכת חרש וחושב. כלם ממלאים את בתי המדרשות והמניינים והקלויזים ובתי הכנסיות הנמצאים במספר רב בכל הרחובות בווילנא. כלם שומעים באהבה ובחבה דברי תורה, מדות ומוסר מפי רב ומורה אשר ימנו עליהם היהודים העמלים הללו. ואחרי יום עמל ויגיעה רבה מוצאים מרגוע לרוחם בביהמ"ד ומזון לנפשם. לבם מלא אהבת קודש לעמם וכל קדשי האומה, ונפשם תתעדן ותתרומם ותשאף אל על, אל עולם טמיר ונעלה ואל עתיד נשגב הנשקף לעמנו בקרוב, בקרוב...

לב היהודי הפשוט הווילנאי ער תמיד לכל דבר שבקדושה, לכל צדקה וחסד. כמה חברות של צדקה יסדו האנשים הפשוטים הללו, כמה מוסדות יסדו העמלים הללו בפרוטותיהם! מי ימנה מספר לחברות „גמילות חסד" אשר לבני ווילנא? חברות! אין לך מלה מצלצלת בתורה שאינה נקראת על חברה של חסד או תרבות בווילנא. לא על ידי עשירי העיר נוסדו המוסדות שבווילנא, לא על ידי אלי הזהב המפזרים כסף כאפר על תעתועים וזורקים איזה סכום גם לדבר שבצדקה. רוב המוסדים נוסדו בפרוטות של היהודי העני, היקודי העובד הפשוט והתמים הווילנאי.

בין יתר החברות מצטינת חברת „גמילות חסד" אשר על שם „דבורה אסתר". היא היתה אשת נגר פשוט, עניה וחשוכת בנים ותדע את העוני והצער של הנשים התגרניות אשר בפרוטות מספר תחיינה את נפשות בני ביתן ותתמכר להושיע לנשות „החיל" העניות ההן ותיסד גמ"ח. מה עשתה? הלכה בכל ימי החמישי והששי ועמדה בשוק הדגים באותם הימים אשר בנות ישראל יוצאות לקנות דגים לכבוד השבת, ותקבץ פרוטות מאת נדיבות הלב. ובפרוטות הללו היתה תומכת בידי הנשים התגרניות, כי הלוותה להן בתור גמ"ח עד סכום של עשרים קופיקות. ה„אוצר" של הגמ"ח הספיק רק לסכום פעוט כזה. אולם בהמשך הימים גדל אוצרה של דבורה אסתר ובמדה זו הגדילה את סכום ההלואה. כאשר מת בעלה הנגר ודבורה אסתר השתחררה מעול הבית התמכרה לגמרי אל ה„גמ"ח" ותרכוש לה חברות בין מכירותיה וילך האוצר הלוך וגדול ותגדיל את התמיכה וברבות הימים החלו גם גברים להכנס אל חברה זו ותתפתח החברה ותשגשג עד מאד וסכום ההלואות עולה למאות ויש אשר גם לאלפים. החברה הזאת שיסדה אשה עניה בפרוטות הנה החברה היותר גדולה ומפותחה ומסועפה בפעולותיה בווילנה.

ובעלי הבתים, הסוחרים, החנונים, הסוכנים ויתר העם – כמעט רובם אצילי הרוח שבווילנה, כי תפגוש בבעל הבית בינוני סוחר או חנוני והוא עיף ויגע רץ ורודף אחרי פרוטה למען מצוא טרף לביתו – נס נא, עכבהו במרוצתו ושאל אותו פתאם ע"א מאמר שבגמרא. שבמדרש, על איזו מלה שבתורה – מיד ישכח את רישו ונכנס עמך בשיחה, שיחה של תורה באהבה וחבה. איש לא יחשוד בעובד הזה כי מחו מלא מחשבות נאצלות וכי יש לו הרבה ידיעות בתורה ובספרי חקירה וגם בהשכלה ומדע.

איני יודע את אופיו של הווילנאי עכשיו. אולי כבר נסתלקה השכינה גם מעל המון בית ישראל הווילנאי בצוק העתים הללו והרוחות החדשות המנשבות בעולם הטביעו את חותמן עליהם. אבל על יהודי ווילנא של הימים „הטובים הראשונים" לפני ארבעים שנה אפשר היה לקרוא בפה מלא את הפסוק „וכל בניך למודי ה'" – „בנין־בונין!" יהודים כאלה בנו בית ישראל והחזיקו בו כל בדק. אהבה לתורה, חבה לכל הקדוש באומה, תום, צניעות, עשות חסד וצדקה – באלה הצטינה הנפש היהודית הווילנאית אז.

מן החברות הרבות והמשונות אשר בווילנא משכו את לבי שתים באופין ומטרתן. חברת „הנץ החמה" – יהודים יוצאים בכל יום מן העיר, מטפסים על ראשי ההרים ומחכים לרגע אשר תנץ החמה, אז ימהרו ויקראו קריאת שמע „שמע ישראל"... שהרי נאמר „יראוך עם שמש" האפשר ליהודי ווילנאי לבלתי קים פסוק במלואו? וחברת „שאלו שלום ירושלים" (כבר הזכרתי את

יסוד החברה הזאת בפרקים הקודמים, אולם אי אפשר לי לעבור על חברי החברה הווילנאים) מטרת החברה היתה לשלוח בכל שנה אחד מן החברים — עפ"י גורל — לבקר את ארץ ישראל ואת כל המקומות שזכרונות לאומיים קשורים בהם. לו ראיתם את חברי החברה באספתם! כמה רוך, כמה געגועים, איזו אידיליה נחמדה! צאצאי עם עתיק שנתק מעל ארצו אלפים שנה מתגעגעים עליה, שואפים מרחוק את צלה וקבוצות, קבוצות מתאחדות ושולחות צירים לבקר את האם הזקנה האהובה, לדרוש בשלומה — שלום ירושלים הגלמודה והשוממה!

וחברה כזו יסדו יהודי ווילנא שנים הרבה לפני צמיחת „חבת ציון"...

והמשכילים שבעיר — בשנה זו שבאתי להשתקע בווילנא מת אד"ם הכהן. מִשְׁרֵי המשכילים הקלסיקים מצאתי שלשה: שמואל יוסף פין, קלמן שולמן ואייזיק מאיר דיק. כרתי עמהם ברית ידידות והתראינו יחד לפרקים תכופים. ביותר התרועעתי עם קלמן שולמן, פין היה טרוד מאד בעניני הצבור. הוא היה ראש הקהלה, הגבאי של „הצדקה הגדולה" (כך נקרא אז וע"ז הקהלה), והיה עסוק בעניני הקהלה כל היום וכל הערב היה קדוש לו לספרות.

דיק היה אז זקן מאד. אהב לספר על חדושיו במדרשים ולא ענין אותי, ולשולמן הגיתי חבה יתירה, והוא, גם הוא נפשו נקשרה בנפשי.

התרועעתי עם יתר משכילי העיר. משה הכהן רייכרסון, חיים ליב מרקון, נחמיה נסנזון ועוד. כל אחד ואחד הצטין במקצוע מיוחד לו, אולם האופי הכללי של היהודי הווילנאי, אותו ה„חוט של חסד", אותו הרוך הפנימי והחן היהודי היה כולל ומקיף את כלם יחד.

בעת ההיא באחרית ימי הקיץ של שנת תר"ם כבר באתי לידי הכרה כי אין תקוה לי להפיק מחשבתי ע"ד מסעי לחוץ לארץ. והרבנות הרגילה, העניה והנרדפה על צוארה ע"י הממשלה, הרבנות הנכנעת והשוממה לא משכה את לבי. אז התבשלה בי המחשבה לעזוב את ה„קלויז" ואת גבאיו החשוכים, את עולם הלמוד והאצילות ולעבור אל עולם המעשה — אל המסחר.

מצב רוחי בעת ההיא הבעתי בדברים אלה:

עולם האצילות.

שבע עשרה שנה בתורה הגיתי
יומם אף ליל באהבתה שגיתי
חלבי ודמי על מזבחה הקרבתי.
אל כתר הרבנות נכסוף נכספתי
אל כסא כבודה אויתי שאפתי
„להשתמש בתגא" — את לבי ערבתי.

בלב שמח יצאתי עיר מולדת,
נפשי תגל ברננה, גם רועדת,
מטרתי לפני שם מרומי קרת.
גאוני ארץ סמכוני, הרהיבוני,
עטרת תהלה בידם עטרוני
לבי שמח ורוחי — הה נעכרת...

מי זאת הנשקפה? שחורה ואיומה,
פניה קבצו פארור ונפשה זעומה
חשך סתרה שוכנת בערפל
הזאת היא תקותי היפה בבנות?!
הזאת נעמי עטרת גאות הרבנות?
ככלי אין חפץ תתגולל בשפל!...

הוי מה דמות הרבנות כי אערכנה?
מה כחה מה חילה אל מה אשוינה?
עץ יבש אין ליח, עוף קצוץ כנפים,
רוח חיים אין באפה וכמו חנוטה
תשכב למעצבה, על שכמה ילקוטה
ובחשך תרבץ בין המשפתים.

ב„דם שפיר ושליא" ידיה מלוכלכות
„ריאה וכליות" לפניה מונחות
בם כל מעיניה, בם כל חיי רוחה.
והעם והלאום? — מה לה ולאומה?
ה„טינרא" בעם אם נקב ב„אומה"?
הרקב בבית יהודה, אם סרכא סרוחה?...[1])

שם רגשו גוים וממלכות המו
לטרוף שה פזורה יחד קמו —
הרבנות שוקטת, איננה מרגשת
„ארי הנמצא בדיר עם השורים יחד"[2])
כשר, כשר! — היא גמרא מפורשת...

---

1) 2) כל אלה דינים בהלכות טרפות.

רבו בקיעי היהדות נפרצו גדרים
נפוצו הצאן נפזרו העדרים
והאויב שולף חרב נקמת
הרבנות לא תדע לא תבין מאומה.
ב„מבוא מפולש" „פי תקרה" „ודופן עקומה"[1]
תשקוט — ובמנוחת נפש נרדמת.

מי יקום יעקב כי קטן הוא ודל
מי יזכה ארחו יעלהו אל עֵל
מי יקבץ נדחיו, יחזיק הבדק?
רבניו נרדמים[2] אין ער ועונה
אין עומד בפרץ אין גודר ובונה
אין עונה על ריב מתעורר על צדק.

לא! לא בדמי ימי ארדה דומה
אל בעצם היום לעפעפי תנומה
חיים חפצתי — עבודה ופעולה —
מלא כח עלומים אשב בין שפתים
ובחיק הרבנות אישן שנת צהרים
עת אראה בת עמי טובעת במצולה?!

אמרתי אחכמה וידי אריכה
לאסוף חכמה ובינה דעת ומזימה,
אתעטר בכתר רבנות משכלת.
רב חי ומרגיש אהיה, רב־פעלים
אעבוד עבודת עמי אגבר חילים
ופתאם הוי ננעלה הדלת...[3]

גם מה היא הרבנות „הכפולה"
התביא לעמנו פרי ופעולה
התאיר במחשכיו שביב קרן אורה?
אך תהו ובהו אין בה תועלת
שאת וספחת, צרעת ויבלת
גם כל מכה אשר לא כתובה בתורה.

1) הלכות בש"ע או"ח.
2) נמצאים אמנם גם רבנים יוצאים מן הכלל אך מתי מספר הם, ואני על הרוב מדבר.
3) יצא חק לבלתי תת לאיש הנוטר חוק למודיו בחוץ לשאת משרה צבורית במדינה.

עזבתי הרבנות, מטרתי,
נטשתי עמלי נשיתי תורתי
ואראה הארץ רחבת ידים
בעולם המסחר והגלגלים
מעל ים זועף ושאון המון גלים
עוף אגביה ואשא כנפים.
— — — — — — — — — —

פרק שלשה עשר.

עולם המעשה.

א. הצעדים הראשונים.

בחדש אלול שנת תר"ם נשאתי לאשה בת אחד מנכבדי הסוחרים שבווילנא ר' אייזיק גולדברג. ישר מן "הקלויז הישן" באתי בית הסוחר הזה. מ"עשירי קדש", מעולם האצילות אל עולם המעשה.

חותני היה מן הטפוסים המצוינים שבין בעלי הבתים הווילנאים. הוא נולד בכפר בפ. מינסק, אביו היה למדן מופלג בנגלה ובנסתר, החזיק טחנה בכפר נובין, ועסק בתורה ובצדקה, ביתו היה פתוח לרוחה לכל עני ודל ומדי שבוע שלח לחם ובר לכלכלת בני הישיבה הלומדים בנובהרדוק. בנו הבכור ר' זלמן רודקובסקי ירש את טחנת אביו והמשיך גם את מעשי אביו בתורה וצדקה. הבן הצעיר, אייזיק, הוא חותני.

שנים אחדות נשא ונתן האברך הצעיר אייזיק גולדברג באיוויא[1]) ואחרי אשר ראו אנשי העיר את תומו וישרו של האברך שלחוהו לווילנא לנהל את עסקיהם שם בתור סוכן. הסוחרים מאיוויא ומכל ערי הגליל שלחו לו את פשתנם, ואת יתר הסחורות אשר סחרו בהן, למכירה.

בווילנא מצאה אהבתו לתורה מקום להתפתח. הוא היה בעל הבית פשוט. לא היה למדן אבל הבין דף גמרא וידע פרק במשנה, באגדה ומדרשים. אהב מאד לשמוע דרשות מפי מגיד ומטיף, אך לא את הדרשה בלבד אהב, כי גם את הדרשן בעצמו. לא היה זו מביהמ"ד עד שמשך אותו אחריו אל ביתו ויאכילהו וישקהו. אהב את הזמרה אבל לא רק את הזמרה בלבד, כי גם את החזן והיה מזמין את החזן אל ביתו ואל שלחנו

---

1) עיר זו בפ. ווילנא נודעת על ידי הגאון המקובל ר' משה'לי איוויער נם החכם ר"ר הרכבי נדל בעיר הואת.

ויעניק לו כל טוב. אהב את התורה ואת נושאי התורה. על כן היה ביתו ככלוב מלא רבנים, מגידים, חונים, משולחים וכל עובר אורח הלובש חלוקא דרבנן. עשרות אנשים היו מסובין על שלחנו תמיד לשמחת לבו, כי כן הורגל לראות מימי ילדותו בבית אביו. הוא היה בעה"ב ווילנאי טפוסי.

אחר חתונתי קבעתי מושבי באוויא, שם נסיתי ידי במסחר וקנין. ביום הראשון לחג הסכות דרשתי בבית המדרש הגדול לפני קהל עדת איוויא נאום ההכרה, ע"י הנאום הזה כריתי ברית ידידות עם אנשי העיר החדשה לי. (נדפס בספרי ב"בית ארזים").

שם התרועעתי עם בחור צעיר בעל כשרונות נעלים מאד, חיים עוזר בן הרב דמתא, ר' דוד שלמה גרודזינסקי. יחדו טיללנו, נשאנו מדברותינו על ישראל ועל רבנן, על התורה ועל החכמה ועל כל הרוחות המנשבות אז בישראל. היינו חברים וידידים. הצעיר הזה נשא אחר כך לאשה את בת הגאון ר' אליהו אליעזר המו"צ בווילנא ואחרי מות האחרון ירש את כסאו, והו הגאון ר' חיים עוזר גרודזינסקי אחד מזקני הרבנים בווילנא היום.

רק זמן מועט ישבתי באיוויא. חותני מסר לידי את עסקי הסוכנות שלו בווילנא וישב לאיוויא ואני וביתי קבעתי מושבי במעון חותני בווילנא.

את סחר הפשתן אשר נהל חותני הרחבתי. הוא הגיע רק עד קיניגסברג ואנכי, בידעי עוד מילדותי שפת אשכנז, באתי בדברים עם רבים מבעלי בתי החרשת באוסטריה, גרמניה וגם עד צרפת הגעתי. את הפשתה הרוסית קנו סוחרי פרוסיה ומכרו לבהח"ר למטוה בגרמניה ואוסטריה, האחרונים מכרו את החוטים אל האורגים בהולנדיה וצרפת, ואלה האחרונים שבו ומכרו את הארג, את הבד ל — רוסיה.

דרך כמה צנורות עבר החומר הרוסי עד ששב מעובד, וכמה שורות של סוחרים הרויחו בהחומר הרוסי עד שהושיבוהו אליה. אנכי התאמצתי לדלג על שורות של סוחרים ולמכור ישר אל היד האחרונה, אל האורג.

בימים ההם נסעתי הרבה פעמים לגרמניה. פעם אחת נסעתי לברסלוי. ביום השבת הלכתי לבקר את הפרופיסור גרץ. הוא דר בהסמינריום של פרנקל*). כאשר נכנסתי אל המסדרון מצאתי שם דלת נעולה מובילה אל מעון הפרופיסור, דלת של זכוכית. והנה אך נגשתי ללחוץ את הכפתור החשמלי לצלצל, קדמני הפרופיסור ופתח לי את הדלת. נדמה לי, שחפץ הפרופיסור להצילני מחלול שבת על ידי השמעת קול.

*) עיין למעלה עמוד 66.

ראיתי לפני אדם צנום, בעל קומה ממוצעת, פנים שחרחורים וצנומים, זקן קטן מלא שערות לבנות ובראשו ירמולקה של משי, כאחד החרדים. קבלני בסבר פנים יפות ויציגני לפני אשתו אשר השתחפה בשיחתנו. מכל תנועותיה ומדברותיה למדתי כי היא המושלת על הפרופיסור.

הצעתי לפניו לתת לי רשות להעתיק את ההיסטוריה שלו לשפת יהודית. הוא הסכים לזה בשכר קצוב. הגברת גרץ פקפקה בדבר. שאלה בתמיה: ברוסיה לשון זרגונית למה? או רוסית או עברית. גרץ ענה לה על זה בענות חן: נו, אין את מבינה את זה. ברוסיה יש צבור גדול שאינו זקוק לרוסית. בין הדברים חקרו ודרשו אותי גם גרץ גם אשתו, וביחוד אשתו, פעמים רבות: היכן הוא חשקים? היכן הוא הנוכל הזה? חשקים תרגם כמה חלקים מן ההיסטוריה שלו לשפת רוסיה מבלי רשות הפרופיסור. חפץ היה גרץ להביאו בפלילים אלא שלא ידע מקומו איהו. ובאמת היה חשקים מן הסופרים הנודדים גם ברוחם כמו בגופם...

פעמים אחדות בקרתי את גרץ. פעם אחת בהיותי במשרד אחד כשלקחתי את מגבעתי ראיתי והנה בידי מגבעת זרה. ראיתי שהחלפתיה ולא ידעתי איפה ועם מי. בתוך המגבעת מצאתי אותיות .H. G, אז נזכרתי בגרץ כי האותיות הללו מעידות שהמגבעת של גרץ היא. הלכתי אליו ואמנם כך היה. אצלו החלפתי את מגבעתי. הוא נשא את מגבעתי אני, ואני את שלו, ושנינו לא הרגשנו בדבר ימים אחדים. שאלתי את הפרופיסור: מה זה? האם ראשי שלי גדול כל כך כמו שלך או ראשך גם כל כך כמו שלי? מדה אחת לשניהם. ויצחק הפרופיסור מטוב לב.

בדרכי מברסלוי הביתה, בבואי לתחנת הגבול סוסנוביץ נעצרתי שמה ע"י פקידי רוסיה. וזה הדבר:

מווילנא יצאתי דרך קובנה ותחנת הגבול וורזבלובה. לעבור את הגבול ההוא היה מותר לילידי תחום הגבול גם בלי תעודה פלכית. כיליד קלם, הסמוכה אל הגבול, התירו לי לצאת עפ"י תעודתי הפשוטה.

שבתי מברסלוי במסלה ישרה דרך סוסנוביץ–ורשה. וכאן, בסוסנוביץ, לא הניחו לי לשוב אל ארץ רוסיה. לקחוני אל חדר הונדרמריה ופקדו עלי לשוב לברסלוי. על שאלתי: למה? הלא יצאתי באופן ליגלי ברשיון גמור דרך וורזבלובה? — ענו לי: מכיון שאין לי תעודה פלכית ויצאתי רק בכח התעודה הפשוטה אסור לי לשוב דרך הגבול הסוסנוביצי, ועלי לשוב בדרך שיצאתי מרוסיה. ובכן עלי לשוב לברסלוי ולנסוע מהלך רב נסיעה ארוכה דרך ברסלוי, פוזנן, אינסטרבורג עד וורזבולובה — והימים ימי ערב ראש השנה והמצב קשה עוד יותר, כי אסור לי לשוב לגרמניה, שהרי אין לי

עור וויזה אשכנזית חדשה. נלחצתי אל הקיר, גדר מזה וגדר מזה. אין מוצא. באין ברירה החילותי לגעור בראש הפקידים: אין לך שום רשות לעצרני על הגבול, יצאתי בהיתר ורשות בידי לשוב למולדתי דרך איזו תחנה שתהיה. והוא באחד: כך הוא החק! אז צעקתי מנהמת לבי: שקר הדבר! אי אפשר שישרור חק אידיוטי כזה. מה נפקא מינא לאורח השב אל ארץ מולדתו אם דרך הפתח הזה או אחר? אין פה שום הגיון וחק כזה אי אפשר שהוא שורר. — אבל כך הוא החק — צעק הפקיד — דברתי לך פעם וחמש. ואני הוספתי לצעוק: איני מאמין לך, תיכף אטלגרף להמיניסטר על כל המאורע (לא נשאר לי דרך אחרת). אז מלא הפקיד וכל הזנדרמים צחוק פיהם. אהא, תחליף דברים וקורספונדנציות עם מיניסטרים! — ומה אתה חושב? — עניתי במרץ — כבר נסיתי לנהל קוריספונדנציה עם איש שהוא גבוה ממיניסטר!... הדברים האלה יצאו מפי בעוז ועיני חודרות ודוקרות עד שנתכרכמו פני הפקיד וישאל: вот как! היכי דמי? — צוה להביא את המזודה שלי לכאן ואראך — השיבותי כמפקד. הפקיד צוה להביא את המזודה החדרה. פתחתיה ואוציא מתוכה גליון עבה ופרשתיו נגד עיני הפקיד, סמוך לחוטמו. האחרון והזנדרמים נצבו כמו נד. כתב מאת הוד רוממות הקיסר! זו היתה התעודה אשר קבלתי בהקלויז הישן בווילנא מאת אלכסנדר השני בעד שירי (כאמור לעיל). אז מהר הפקיד ויפיסני ויתן לי לעבור את הגבול בהרחבה.

בשנים הראשונות לפעולותי המסחריות הייתי שבע רצון מהן. אחר הון לא רדפתי וכלכלת ביתי מצאתי ברוחה, מצבי החמרי והמשפחתי הרוני נחת. את מצב רוחי הבעתי בחרוזים אלו:

עולם המעשה.

על כנפי המסחר במרומים שמה,
דאיתי, רחפתי מזרחה וימה,
השמש לי האירה נתיב ומסלה.
בשובה ונחת גבולי הרחבתי
על במתי האשר צלחתי רכבתי
ולשמי ותפארתי — דומיה תהלה.

גם „חכם" גם „רבי" נקרא נקראתי
בעוד על במתי האשר התנשאתי,
בעוד הצלחתי היתה אתי אמונה.

אחי ובית אבי בי התפארו
אוהבי ורעי בכבודי התימרו
בהתלוננני בצל כסף – חכמה ותבונה...

שתיתי רויתי מנחל עדנים,
ששתי התעלסתי ככנף רננים,
עבודתי ופעלי נחת הרווני.
רעיה אשת חיל גברת הבית
ובנים נחמדים כשתילי זית
המתיקו לי חיי, רצון עטרוני...
– – – – – – – – – – – – –

עסקתי במסחרי באמונה. לקוחותי דבקו בי בכל לבם. אשכנזים וצרפתים היו באים אלי מרחוק וכרתו עמי ברית מסחר. מצבי החמרי היה נעים ואיתן. גם מצבי הרוחני היה טוב. שלו הייתי ככל יתר אחי ילידי דורו של אלכסנדר השני, אשר הרחיב את גבול היהודים והעניקם זכיות. רוב היהודים של הדור ההוא, אפילו חניכי החדר, הישיבה ובית המדרש הישן, הרגישו את עצמם לאזרחים גמורים וקוו לשווי זכיות. זה היה האידיאל היחידי של כל הדור ההוא בכל רחבי רוסיה. שום אידיאל לאומי לא זעזע את נפש היהודי. העתיד הרחוק הצטיר לפניהם בערפל. „אחרית הימים" – מי זה חשב על הימים הרחוקים האלה?

ב. הכהלה והאכזבה.

פתאם והנה בלהה. באחד במרט 1881 לפנות ערב הלכתי עם אבי ברחוב. הגענו אל ככר התיאטרון והנה מהומה ומבוכה ומבוסה. השוטרים קורעים את הדגלים אשר הקשיטו את בית התיאטרון לרגל יום הגנוסיא, מכבים את הנרות במנורות והמון גדול מתפרץ מן התיאטרון, מתפזר ורץ לכל עבר בחפזון ובהלה. הרחוב מלא סאון ומהומה. חשבתי כי פרצה מרידה בעיר. עד מהרה נודע לנו, כי נתקבלה ידיעה איומה מעיר הבירה: הקיסר אלכסנדר השני נפל חלל באמצע הרחוב, על ידי פצצה אשר השלכה תחת מרכבתו.

לשמועה זו התפלץ הלב העברי. ידענו כלנו את „הילד" אשר יעמד תחתיו. ידענו, כי במות אלכסנדר נגמרה תקופת הזהב ליהודי רוסיה. יורש העצר כבר היה ידוע בשנאתו ליהודים. הצורר ליוטיסטנסקי הקדיש לכבודו את ספרו המזוהם. ידענו כי ליהודים נבונו ימי חשך.

וימי החשך באו. לא הספיק אלכסנדר השלישי לשבת על כסא מלכותו ושמי היהדות התקדרו בעבים. ביום חמשה עשר במרט (כ"ח ניסן תרמ"א) נעם הרעם הראשון. פרץ פוגרום נורא ביליסבטגרד. אחריו באלוויפול, בקיוב ועוד. וידעו היהודים כי כלתה אליהם הרעה. ותרב בבת ישראל תאניה ואניה, כל ראש לחלי וכל לבב דוי.

ואני הרגשתי כי נפלתי משמים ארץ. הבהלה והאכזבה בהאידיאל של שווי זכיות דכאוני עד למאד. נפשי רגזה, רוחי חובלה ומחלה עזה תקפתני ותפוצצני. במחלתי, באש הקדחת אשר קדחה בי, נדמה לי כי הנני גינירל מפקד צבא רב ובראש גדודי אני לוחם בלהקות השודדים, היחפים והפורעים ובחרבי הקשה אני גוזר על ימין ועל שמאל. כמעט שעברו עלי כל ימי הקיץ במחלה ורק לימי הסתו שבתי לאיתני ולתוגת נפשי על גורל עמי האמלל.

ראשי היה עלי כגלגל ולבי סחרחר. התבודדתי, התרחקתי מבני אדם ולא ידעתי נפשי. מחשבות רבות עלו על לבי, מחשבות על עתידות עמי, על העבר שלא בררתי לי עד כה ועל העתיד, העתיד הקרוב והרחוק...

נזדעזעו נימים טמירות בעמקי לבי, רגשות ספונים תססו עמק בחדרי נפשי, איזו שאיפה נעלמה, צנועה ונעימה, כה נעימה, תקפתני ואלך משמים כל הימים. —

פרק ארבעה עשר.

יסוד חברת „אוהבי ציון" בווילנא.

א. הניצוץ הציוני הראשון.

באחת השבתות בהודש כסלו תרמ"ב (אוקטובר 1881), כנטות השמש, שמש השבת, לבוא וצללי הערב החלו להאפיל על כל היקום התהלכתי בחדרי אשר חצי אופל כבר שרר בו הנה והלום, תפוש מחשבות נוגות ומזמר לי חרש, חרש אותו הניגון העצב, ניגון המזעזע את הלב ומרעיד את הנפש, אשר נגנה לה זקנתי ברגעים הללו, רגעי צאת השבת, בהחזיקה אותי, הילד, על ברכיה *). רעיוני סבוכים, מתפתלים וקופצים מן העבר אל ההוה ומן ההוה אל העתיד, העתיד הרחוק והעתיד הקרוב של עמנו העומד על עברי פי פחת... פתאם נכנס אל חדרי צעיר בעל פנים זעומים, עינים מפיקות דאגה ויגון וכאב נורא — שארי בצלאל ליפשיץ.

*) עיין פרק שני צר 35.

שוחחנו על מאורעות היום, על הצרות התכופות אשר באו על עמנו ועל התרופות והתחבולות אשר אומרים שתדלנינו למצוא לרפאות בהן את שבר עמנו.

— שמע נא — פניתי פתאם אל הצעיר — שמע נא, רב לנו, רב להיות „ברודיאגים", עם נודד בתבל, עם תלוי על צוארי זר וחי חיי צער ולחץ על שלחן אחרים. אין עצה ואין תרופה לנו כי אם לשוב אל נוֹנו העתיק, אל ארץ אבותינו, לבנות הריסותיה, לעבוד את אדמתה ולהיות ככל הגוים, עם חי ביגיע כפו קשור אל אדמתו, עם עומד ברשות עצמו, בלתי היות תלוי בדעת אחרים. אנחנו המאמינים בביאת המשיח טעינו טעות גדולה כי „עם ענני שמיא" ירד לנו איזה משיח בדמות מלאך. באותות ובמופתים, בנסים ונפלאות יקבץ את נדחי ישראל, ישאם על כנפיו ארצה ישראל, מקום אשר הארץ תוציא גלוסקאות וכלי מילת מוכנים מבלי עמל ועבודה. טעינו, אחא, טעינו. לא זו הדרך אשר יבחר בו המשיח. חכינו לו אלף ושמונה מאות שנה ולא בא, גם בא לא יבוא כל זמן שנשב בחבוק ידים ולא נעשה דבר מצד עצמנו לגאולתנו ופדות נפשנו.

— ומה צריכים אנו לעשות? — שאל בצלאל, כשעיניו החלו זורקות כידודי אש.

— צריכים אנו — עניתי — ליסד חברות בכל עיר ועיר, לקבץ כסף, כסף רב למען קנות קרקעות בארץ ישראל, לבנות בתים, ערים וכפרים ולהושיב על הקרקע יהודים, יהודים רבים כחול אשר על שפת הים וזאת תהי אתחלתא דגאולה. הבה לי אנשים ונגש אל העבודה, ליסד את ההברה הראשונה בעירנו, וממנו יראו בני ערים אחרות וכן יעשו גם הם.

בצלאל לבש עוז, העצבון חלף פתאם מעל פניו ויאמר ברגש: „בלשכת בית המסחר „סגל" שאני עובד שם, ישנם צעירים אחדים הכואבים על עמם, אדבר עמם והם, בטוח אני, יסכימו לדבריך בכל לבם.

אחר ימים אחדים באו אלי: יצחק ליב גולדברג, אלברט ווילקורייסקי, בצלאל ליפשיץ — מעובדי בית המסחר של סגל — מיכל אוריסון וישכר סלוצקי, ממכירי*) כלם באו לשם חליפות דברים על אדות עתידות עמנו.

אספתנו היתה אספת חרש, הימים ימי הריאקציה החשכה והאפלה של ראשית ממשלת אלכסנדר השלישי. רבו מלשני בסתר, מרגלי חרש הקיפו את כל התושבים כתנור של עכנאי ופחדנו לרגעים פן יתפרץ אחד המרגלים אל החדר ואשמנו את נפשותינו.

*) בצלאל ליפשיץ מת כנעוריו בארץ ישראל. ווילקורייסקי, אוריסון וסלוצקי מתו בגולה בשנה ו «תרפ"ה—ס"ו). יהי זכרם ברוך.

מעוני היה ב„ככר התבואה" ומנגד לחלונותי המופנים אל הרחוב נשקפה מחלקת המשטרה. אחזתי בתחבולות נגד כל מקרה. הנחתי על השולחן תכריך של קלפים, קופסא של צלמי השחמט וכוסות של טה.

וכוחינו לא ארכו. כל אחד ואחד מאתנו הביע את דעתו, כי רק השיבה לארץ אבותינו תציל אותנו מרדת שחת. החלטנו פה אחד ליסד חברה במטרה ליסוד קולוניות בארץ ישראל.

את החברה קראנו בשם „אוהבי ציון" — השם חובבי ציון עדין לא התבטא אז כל כך. לקחתי פנקס וכתבתי על השער:

פ נ ק ס

של חברת

„א ו ה ב י צ י ו ן"

דק"ק ווילנא.

עמדתי על רגלי ואקרא: „חברת „אוהבי ציון" בווילנא נוסדה!" חתמנו כלנו בפנקס, ערכנו איזו תקנות, התחייבנו להכניס אל קופת החברה איש איש סכום ידוע, קבלנו על עצמנו לפעול ולעבוד לטובת החברה במרץ, במסירות ובלב ונפש, איש איש בחוג מכיריו ויודעיו. תקענו כפנו איש לאחיו ונצא אל העבודה, אל עבודת הקודש.

עלי שמו החברים חובה לפעול בחוג הרבנים והמשכילים — בהיותי קרוב לחוגים האלה וקשור אליהם מיום בואי ווילנאה.

העבודה החלה — — —

ב. חבלי הלידה.

העבודה! כלום יכולים הציונים דהאידנא לתאר להם כמה צער ומכאובים, כמה יסורים, צירים וחבלים נשאנו וסבלנו אנחנו, העובדים הראשונים, אנחנו אשר הוצאנו מפינו בראשונה את שם „ציון"? בכל מקום שפנינו מצאנו קיר ברזל, בכל עבר ופנה סלעי מגור, אבני גרניט והררי קרח. בכל מקום שנסינו דברים על „שיבת ציון", על „ישוב ארץ ישראל", על יסוד קולוניות פגשנו לעג וקלס גם חרפות וגדופים. יהודי ווילנא לא אבו שמוע לנו. החרדים הקנאים מזה והמשכילים הנאורים מזה והמון העם. זה ההמון הווילנאי הרך והנעים, אשר לבו ער תמיד לכל דבר שבקדושה — גם הוא, לזכר שם ציון פתח עיניו ברוחה, עמד ותמה: „ארץ ישראל בלי משיח?" היכי דמי?

— —

בראשונה פניתי אל הרבנים. נסיתי דבר אל המו"ץ הראשי, ר' אליהו אליעזר גרודנסקי. ראיתי והנה איננו יודע אפילו את מצב עמנו כדבעי. עתונים אינו קורא ואינו מכיר את המאורעות והתלאות העמוסות על עמנו בימים האחרונים. שקוע הוא בעניני הרבנות, ב"שלישית" ועסקים ופשרות והשואת סכסוכים בין עברים נצים ותו לא מידי. אמרתי שאשלח לו חבילת עתונים למען יקרא וידע את אשר נעשה ביהודים ויבטיחני כי יקרא. גם שלחתי לו עלי "המגיד" ו"המליץ", אך לא כלום.

עם יתר הרבנים דברתי רק מעט. כל אחד רק "לעניניו" פונה, "לעסקיו" ויש אשר גם לתורה. עסוקים וטרודים ואין לבם פונה לדברים הרחוקים מן המציאות...

מכל הרבנים שבווילנא נמצא לי רק אבי. הוא, ראש חברת "שאלו שלום ירושלים"*), ספוג הפיוט האגדי, שקוע בדברי נביאינו וחוזינו, מלכינו וכהנינו — הוא הטה אזן לדברי, הקשיב ובחן ונסה להתוכח. היה בא אל אספותינו, שהיו בביתי, השתתף בוכוחים, פרך ושאל ודרש וחקר ונצמד אל האידיאה של שיבת ציון לפני ביאת המשיח!

באחת האספות הראשונות שהשתתף בהן אבי עמד ושאל: הכל טוב, נכנה מושבות, נטע כרמים ופרדסים, נבנה ערים וכפרים, אבל היוכלו שונאינו ראות בשלותנו? הלא יבאו גדודים גדודים, יגזלו את כל אשר לנו ויגרשונו מן הארץ! אז קמתי על רגלי ואמרתי: האתה, אבא, תשאל שאלה כואת? הן אמנם כדבריך כן הוא. יבואו בוזזים ויערכו פוגרום בארצנו, אבל לא לך, אבא. לך אשר כל דברי נביאינו שגורים על פיך ואתה הוגה בהם תמיד — לשאול שאלה זו ולתמוה על הפוגרום העתידי. הלא לזה כבר נבא זכריה בן ברכיה לאמר:

"הנה יום בא לה' וחלק שללך בקרבך
"ואספתי את כל הגוים אל ירושלים למלחמה
"ונלכדה העיר ונשסו הבתים והנשים תשגלנה
"ויצא חצי העיר בגולה...

ואז? אז יקום ה' את נקמתו:

"ויצא ה' ונלחם בגוים ההם
"כיום הלחמו ביום קרב — —
"והיה ביום ההוא לא יהיה אור
"יקרות וקפאון

*) למעלה עמוד 69.

„והיה יום אחד הוא יודע לה'
„לא יום ולא לילה, והיה לעת ערב יהיה אור— —
„והיה ה' למלך על כל הארץ
„ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד — — —
„והיה כל הנותר מכל הגוים הבאים על ירושלים
„ועלו מדי שנה בשנה להשתחות למלך ה' צבאות..."

רק אז, אחרי הפוגרום הארצישראלי, אחרי שינסו הגוים לערוך פוגרום ביהודים חפשים, אמיצים, גבורי כח בגוף ורוח, מכירים ערך עצמם ויושבים על אדמתם הם — לא יוידו עוד בני הנכר לגעת ביהודי ובארצו ויבאו לא להתנפל אלא להשתחות בהר הקדש בירושלים...

אבי נתן ידו לנו, אבל יחר הרבנים לא לבד שלא אבו שמוע לנו אלא עוד לעגו לנו. התיאשתי מן הרבנים ואנס דברי עם בעלי הבתים הלומדים החרדים, אבל מצאתי שם שוב קיר ברזל. המה הביטו על ארץ־ישראל מתוך נקודה דתית. ארץ ישראל לא נבראה, לדעתם, אלא בשביל לקיים בה את „המצוות התלויות בארץ". הארץ הזאת הצטירה במוחם לא בדמות ארץ של הרים וגבעות, שדות וכרמים אלא מעין כדור אורירי משונה, מרכז של חקים ומצוות והעם היושב עליה לא נברא אלא לקיים את המצוות הללו.

האנשים האלה, בשמעם כי אומרים אנו לרכוש את אדמת ארץ ישראל אדמה ממש, להושיב עליה אנשים עובדים את האדמה, עבודה ממשית לחרוש ולזרוע ולקצור כאכרים — פויערים — ממש ולאכול כבני אדם ולשתות כבני אדם באופן גס כבארצות הגלות — הביטו עלינו כעל מחללי קדש, מחריבי ההיכל וינודו לנו ויריבו בנו וילחמו בנו בכל עז.

פניתי אל המשכילים. ונפלא הדבר, אותו הנימוק עצמו שבעבורו התנגדו לנו החרדים הקיצונים היה יסוד גם להתנגדות מצד המשכילים. קלמן שולמן שהצליח לציר את ארץ ישראל באופן כל כך יפה, כל כך נהדר, את ה„הראל" ואת ה„אריאל", אשר מכל שורה ושורה של ציוריו נשקפת אהבה עזה לארץ ישראל ושאיפה עצומה אליה — גם הוא היה מתנגד לנו*). הם המשכילים, הפיטנים, הביטו עלינו, כמו החרדים, כעל מחללי קדש. מחריבי ההיכל, ההיכל ש ל ה ם. הם הביטו על ארץ ישראל אמנם לא מתוך השפופרת של החרדים אך מתוך שפופרת פיוטית, רומנטית, של הזיה נעימה

*) לא אמת בפי הסופר ב„הצפירה" ששולמן היה מראשוני „חובבי ציון", אני שהייתי קרוב אליו ושוחחנו כל יום ויום יחד, מעיד אני שהיה מתנגד ורק אחרי איזה שנים שנה את דעתו לטוב.

חלום נעים. לשולמן וחבריו היתה ארץ ישראל ארץ השירה הפלאית אשר „בשיא חסנה, הדר גאון עוזה ושלל צבעיה" היא „מכלל יופי, משוש כל הארץ" ארץ שבה כל אבני קיר אומרות שיר וכל הר וגבע זמרת־יה... אבל לחרוש ולזרוע — בר־ר־ר־ר...

כך נפגשו שני הקצוות, החרדים והמשכילים קמו יחדו נגד „חבת ציון" בראשית התנועה.

הלכתי אל ר' שמואל יוסף פין. מעונו היה בחצרו אשר מעבר לנהר הוויליה, רחוק ממרכז העיר. הוא היה כל היום טרוד בעסקי הקהלה וגם אני במסחר ובתנועה החדשה כל היום וכל הערב. ועל כן הלכתי אליו בשעה האחת עשרה בלילה והייתי יושב ומדבר עמו על אדות האידיאה עד שעה מאוחרת אחר חצות הלילה. הוא התנהג כתלמיד חכם אמתי, דבורו היה תמיד בנחת ובמתינות, הקשיב לדברי רב קשב. לא דחה אותי בפעם אחת, רק נסה להתוכח, לשאול שאלות, לנהל שקלא וטריא, כמובן לא הוחלט בינינו דבר. הוכוחים נשארו באמצע ואני — לא אבדתי אף לילה אחד לבטלה. במשך שבועים ימים הייתי נוסע אליו מדי לילה בלילה עד שהחליט לתת ידו אל האידיאה.

בלילה האחרון פגשני הזקן במאור פנים. הישיש המתון הזה דבר הפעם בחום ורגש כאחד הצעירים. — „אכן אצבע אלקים היא" — קרא בהתלהבות — „רואה אני כי פקד ה' את עמו. הצעירים, תקות הדור הבא עמדו על הדרך הנכונה, המה יעשו ויצליחו להציל את עמנו הצלה ממשית, הצלה עולמית. הנני שלכם, כלי שלכם. כל מה שתאמרו אעשה, אעבוד. אולם אין בחפצי להיות הראשון בעירנו בתנועה זו. לך נא חביבי — אמר אלי — ודבר עם ר' מתתיהו שטרשון, עם שמעון שטרשון, עם מנישביץ ועוד, הצע את דבריך לפניהם, שמע מה יענו לך ואז — אז נראה את אשר לפנינו. ואפן ואלך אל ר' מתתיהו שטרשון.

הוא היה אחד מאצילי הרוח שבווילנא, גאון בתורה, גדול בחכמה ומדעים. מיוחס ועשיר, חכם בהויות העולם ומפורסם בגאונו וגדלו גם מעבר לגבולות ארצנו. קבלני בחדר הספרים אשר לו, הספריה הגדולה בת עשרות אלפים ספרים. כאשר בקשני לשבת, נגשתי ישר אל מטרת בקורי. הישיש המתון הזה, החכם והחוקר, המנתח כל ענין בשכלו וחודר אל טעמו ונמוקו בשמעו את דברי על אדות ישוב ארץ־ישראל יצא תיכף מגבול הנמוס והמתינות וידבר רתת:

מה אתם חפצים, נערים? אמיגרציה! אמיגרציה אתם חפצים, עולי ימים?! קרא בקול. חפצים אתם לתת חרב בידי שונאינו לאמור, כי איננו

אוהבים את ארץ רוסיה, איננו חושבים אותה לארץ מולדת. חס מלהזכיר! כבר יצא הברון גינצבורג נגד התנועה האמיגרציונית*).

האדונים הללו לא יכלו להבחין בין מנוסה סתם לתנועה לאומית. שאיפותינו לא"י הבינו באופן גס.

אבל — אדוני — הפסקתיו — איני מדבר על אדות אמיגרציה. אני אומר כי באה העת לרכוש לנו מעט מעט את ארץ אבותינו, להושיב אלפים מאחינו על האדמה לעבדה ולשמרה ובאופן כזה נגיע, בזמן מן הזמנים, אל המטרה הנעלה והנשגבה להעמיד את עמנו על הקרקע בארץ אבותינו בתור עם עומד ברשות עצמו...

— הזיה! קרא שטרשון, חולמי בהקיץ. כלום איני רואה כי באמיגרציה אתה מדבר? אולם תחת הטות את זרם האמיגרציה למערב תחפצו להטותו למזרח, ואמיגרציה — חס מלהזכיר!

אבל — התאמצתי — להוכיח לו את אמתות דברי ולפקוח את עיניו — ראה נא — — —

— רב לך אל תוסף דבר ענה בחום, והפסיקני. הנה השגתי זה עתה מכתב מאת הברון, הוא כותב...

יותר לא חפצתי אנכי לשמוע, ראיתי כי האיש הגדול הזה שקוע בשתדלנות עפ"י השיטה הישנה. „הברון" ועוד הפעם „הברון". אנשי פטרבורג, השתדלנים המושבעים, נגד עיניו תמיד ודבריהם הם לו לאורים. לא מאלה תושע יהודה — אמרתי בלבי ואפן ואצא.

הלכתי אל שמעון שטרשון. הוא היה לא גאון ולא גדול, ואף גם לא עשיר אבל מיוחס ועסקן צבורי. היה סוחר אמיד ולו מחסן של מלח ודגים מלוחים. סרתי אל חנותו ושאלתיו מתי יוכל לקבלני בביתו?

גם הוא היה זקן בא בימים אבל פזיז ומתנהג בשגעון קצת.

— ומה חפץ הנך להגיד לי? שאלני במהירות.

— הענין הוא רב הערך ועל כן חפצתי לדבר אתך בביתך.

— רב הערך?—ענה—אם כן הגד לי תיכף! אני חפץ לדעתו תיכף ומיד.

— פה על יד שקי המלח, ברפש וטיט, בחברת הדגים המלוחים!? עניתי בזעף וחום נעורים. לא ולא! אם חפץ אתה לשמוע את דברי, קבע לי זמן ואבא אל ביתך, ואם לאו לא אדבר אתך כלל — ואפן ללכת.

*) בעת ההיא פרסם שמואל פוליאקוב את המניפסט שלו „לשלוח את היהודים אל ערבות אסיה „אכל־סיקי" אשר נכבשה או לפני חיל רוסיה. בערבות שוממות, בהרי חשך. אבל רק תחת כנפי „מלך החסד" הרוסי... חברתי על הצעה זו או קינה „אלי ציון" בנוסח חדש. עלי ספסריה ועל אכל־סיקי...

דברי הנמרצים עשו עליו רושם והעירו בו כפי הנראה תשוקה לדעת את הענין. קבע לי זמן לבא אליו בערב במעונו.

דברתי אליו והוא שמע, האזין, הקשיב ולא הניד עפעף. הדברים, כמובן, היו חדשים לו לגמרי: ארץ־ישראל, ישוב עברי, קנית אדמה לעבדה, אכרים יהודים, נוטעים, כורמים, פועלים. ראיתי לסוף, כי במדה שאני מרחיב את דברי, את השקפתי על העתיד הקרוב, רוחו מתקצרת, סבלנותו פוקעת ויריתי עליו את הפצצה האחרונה: ראשי עדתנו כמו רבי שמואל יוסיל (פין) ועוד — אמרתי — מסכימים לדעה זו ומבטיחים להשתתף בעבודה. בטח גם אתה תשתתף. — ונעצתי עיניו בו בתור שאלה ממושכה.

הזקן קם במהירות. הפצצה עשתה את שלה:

„נו, אז לייט זייען מסכים בין איך אויך מסכים" — קרא בהחלט ושאף רוח.

— כך? קראתי — רק אם נכבדים מסכימים, מסכים גם אתה. והדעה הפרטית שלך? חסרה לגמרי?!

הוא לא הבין או עשה עצמו כאילו איננו מבין את העוקץ שלי. עזבתיו ואצא.

שבתי אל פין. מסרתי לו דין וחשבון על מהלך הרוח של נכבדי וילנא. ואומר: האריות שאמרת נעשו שועלים, אין איש! ובמקום שאין אנשים השתדל להיות איש, אתה אשר שאר רוח לך על כל גדולי העיר.

— כדבריך אעשה — ענה לי פין בהחלט. בכל עת ובכל שעה ביתי פתוח לפניך ולפני חבריך בדעה, שמעתה אני מתחשב עליכם. לא יכבד דבר ממני לפעול לטובת החברה ולהתפתחותה.

מהרתי אל חברי ובשרתים את הבשורה הטובה, כי החכם הישיש רש"י פין הוא חבר לנו ויצא לעבוד אתנו יחד. אז עדין היו הצעירים מחזירים על הזקנים. הבינו את ערכם הגדול והשתדלו לשתף אותם בעבודה, בתנועה.

לחברי הצליח לכבוש את ליבנדה. הסופר העברי־הרוסי הזה, שהיה שקוע בהתבוללות ושפך כמה קיתונות של שופכין על החיים היהודיים בשפת עם הארץ — היה לבעל־תשובה. הוא התמכר אל הדעה להחיות את עמנו ואת ארצנו בכל חום נפשו.

פין וליבנדה היו לנו, הצעירים, עמודים חזקים להשען עליהם. אז יצאנו אל העם.

ההמון הווילנאי החל מעט מעט לתת ידו אל החברה. אמנם לא ירד לעומקה של האידיאה. נספח אל החברה כמו שנספח אל יתר החברות שבווילנא. עוד חברה אחת, לשם ארץ־ישראל, מהיכי תיתי. רשם את שמו

והתחייב לשלם איזה סכום לכל חדש. נסינו להכשיר את העם למען יבין את הרעיון, את האידיאל הלאומי, את סוף המעשה אשר במחשבה, אבל לא היתה אפשרות לזה. לדרוש בבתי כנסיות או לערוך אספות פומבי — חס מלהזכיר. סיביר ועבודת פרך הרי מוכן לפניך. עבדנו בחשאי עד כמה שאפשר.

החברים נתרבו. האספות היו תכופות בביתי ובבית חברי גולדברג. באו לא רק חברים לדעה אלא אנשים שעדין פקפקו בדבר, ששאלו שאלות, הקשו קושיות, אבל לא על מנת לקנטר אלא בכדי לברר לעצמם את הרעיון. אחד מן האנשים הללו שאל באספה אחת שאלה זו: „על מה אתם עמלים? הלא השולטן חולה — כך בטאו אז את המצב הפרוע של ממלכת טורקיא — ארצו תתחלק בין מלכי אירופא ואז בבא היום ההוא תפול גם ארץ־ישראל בידי אחת הממלכות האלה וכל פעלכם יעלה בתהו!" — אז קמתי ועניתי: הידעתם את שוויץ? ממלכה קטנה זו עומדת ברשות עצמה, ארץ נייטראלית בטוחה מצד כל מלכי אירופא אשר מסביב לה. ארץ חמדה זו נתונה בין המצרים של ממלכות אשכנז, אוסטריה וצרפת. כל שכנותיה לטשו עיניהן עליה ושאפו לבלוע אותה. קנאת ממלכה ברעותה היתה עלולה להביא לידי שפך דם, ימים רבים. למען מנוע מבא בדמים הסכימו הממלכות על יסוד „גם לי גם לך לא יהיה" להעמיד את הארץ הואת ברשות עצמה. גורל זה יחול גם על ארץ־ישראל ביום שידובר בה, כי אמנם יש יום — אמרתי — ומלחמת אירופה תפרוץ, גבולות עמים יטושטשו וגבולות חדשים יבראון ובהגיע תור ארץ־ישראל, כמובן, כל העמים ילטשו עיניהם עליה, כי נחמדה הארץ וקדושה לכלם. אז יחליטו כל העמים יחד, על יסוד „גם לי גם לך לא יהיה" למסור את הארץ ברשות... העם היושב עליה! והיה אם טורקים יהיו בארץ והיתה הארץ לטורקיים, אם פרסים, תתרים, קלמיקים או כל עם שיהיה, תקום הארץ לו לנחלה. ואם יהודים ישבו בה בשעה ההיא, בודאי ובודאי, כי יקימו העמים את הארץ בידי היהודים. ועל כן צריכים אנו לחגור את כל כחותינו להרבות ולהרבות את מספר התושבים היהודים בארץ, לרכוש ולרכוש כברות ארץ רבות, לבנות ולנטוע, לשכלל ולתקן ולהכשיר גם את הקרקע גם את היהודים, למען היות מוכן ומזומן ליום בא שאלת ארץ־ישראל על שלחן מלכים, בכדי שיקימו את ארץ־ישראל בידי עם ישראל היושב עליה ישיבת קבע".

פעם אחת נכנסתי אל אחד מבתי התפלה להתפלל תפלת מנחה. היה שם אורתודוכסי קנאי אחד שהכיר בי כי עושה אני תעמולה לישוב ארץ־ישראל. הקדימני ויחל להתנפל עלי ולירות בי חצים שלקט מעל שדי

הספרות התלמודית. הצבור סבב אותנו והטה לנו אוזן קשבת. המתנפל הריע: מה אתם חפצים, נערים, לדחוק את הקץ? כבר אמרו חכמינו: שלש שבועות השביע הקב"ה לישראל, שלא יעלו בחומה ולא ידחקו את הקץ ושלא ימרדו במלכות, ואתם הנכם עושים את התורה פלסתר. את המלים האחרונות הוציא מפיו בתרועת נצחון והקיף במבטו את כל הנצבים עלינו. אז עניתי אף אני חלקי, ובאמת שמחתי על מקרה ההתנפלות, כי נתן לי מקום לעשות תעמולה לרעיוננו בין יהודים אורתודוכסים פשוטים, יודעי תורה אשר הספיקו להקהל בהמון הגון, צבור אשר לא חשבתי מראש ואומר:

שמע נא, רבי פלוני ושמעו נא אתם, כל אחינו. אני וחברי הננו מאמינים בכל אשר תאמינו אתם, ודברי חכמינו ז"ל קדושים לנו. הננו מאמינים באמונה שלמה בביאת המשיח, זאת האמונה העתיקה אשר החיתה את רוח בני עמנו תמיד ונתנה לו כח ואיל לעבור באש ובמים אלפי שנה.— אולם להאמונה הזאת, האמונה בביאת המשיח, שתי צורות, נסית וטבעית. שתי הצורות נמצאות חליפות בספרותנו העתיקה בגמרא, במדרשים ואפילו בזהר. יש אשר מצב ישראל בין העמים היה טוב, יחס המלכים והגוים היה יחס ידידותי ואפשר היה לקוות לישועת ה' ע"י מלכי חסד כביתי כרש — אז נטו גדולי האומה אל הצורה הטבעית. שמואל ירחינאי ידיד המלך שבור הפרסי ואיש בריתו שהתפאר „שלא קטל יהודי מעולם" ודבר עם שמואל ע"א משיח ואפשר היה לו לשמואל לקוות למקרים כביתי כרש אמר: „אין בין ימות המשיח לזמן הזה אלא שעבוד מלכות בלבד" (ברכות ל"ו) התשמעו? לא נסים ולא נפלאות, לא גלוסקאות ולא כלי מילת אלא עם ישראל יהיה חפשי בארצו בלי שעבוד מלכות של זרים. והרמב"ם ז"ל (פ' י"ב הלכות מלכים) מחליט כדעת שמואל ואומר שכל הנסים והנפלאות שנועדו לעתיד מָשָׁל הוא להמצב הנפלא הטוב של ישראל בין העמים לעתיד. אולם בתקופה שגברה השנאה לישראל, עמים רבים וממלכות התנפלו על עמנו כחיות טרף וישאפו לעשותו כלה, בימים שלא היה אף צל של תקוה לחסד לאומים — אז לקחה הצורה הנסית את לבות בני עמנו ויחכו לנסים ונפלאות ולמופתים בשמים ובארץ. אז קבל העם את כל האגדות היפות והמפליאות שנאמרו על העתיד בפשטותן. והנה רואים אתם, אחים — הוספתי בפנותי אל העם אשר התרבה בינתים — רואים אתם כי הצורה הנסית של האמונה בביאת המשיח איננה יחידה. עברו יותר מאלף ושמונה מאות שנה בחכוי וצפיה לנסים ונפלאות. צריך לעמוד על הצורה השניה הטבעית. על יסוד אמונתנו הכבירה והתמימה בביאת המשיח אנחנו שואפים ליסד מדינה יהודית בארץ־ישראל. יש אפשרות עתה לפנות דרך לפני המשיח באופן

טבעי. נחוץ להרבות בישוב הארץ על ידי יהודים, כלומר להעביר מעט מעט את אדמת הקדש לידי יהודים ולהרבות את מספר היהודים היושבים עליה ואז – בבא העת הרצויה ימצא כבר ישוב יהודי גדול בארץ־ישראל וסוף כל סוף יסכימו כל העמים להכיר בזכותנו על הארץ ולהעמידה ברשותנו*). רק באופן כזה נזכה לגאולה שלמה...

נ. התעמולה.

קרבו ימי האביב. מספר חברינו הגיע לעשרות. צריך היה לכבוש את הקהל הגדול. החלטנו לכבוש את המבצר העתיק, את בית הכנסת הגדול ואלפי מתפלליו פעם אחת. בימים ההם ערכתי את מאמרי הציוני הראשון „רוח חיים" בהעצמות היבשות. (נדפס בהמגיד אייר תרמ"ב) השתמשנו בכתב היד לתעמולה:

ביום הראשון של חג המצות (תרמ"ב) לפני תפלת ערבית, בשעה שהיהודי כבר נח מעמלו הרב שלפני החג, רוחו חגיגי וצוהל, נפשו שואפת לשמוע מלה חדשה, בשורה טובה. חדשות כלליות והוא בא אל בית הכנסת ונספח על הכנופיות, הכנופיות המתפלגות ברחבי בית הכנסת ומנהלות שיחה ביניהן. בשעה פנויה ורצויה זו עמדנו ארבעה מאתנו בין המדרגות היורדות אל בית הכנסת פנימה ובין הבימה, דרך אשר כל יהודי צריך לעבור בו בהכנסו אל בית הכנסת, עמדנו ונהלנו וכוח על – ישוב ארץ ישראל. על פי הסכם אשר הסכמנו מראש התוכחנו ורַבנו יחד. שנים מאתנו היינו בעד הרעיון ושנים נגדו. כל זוג מאתנו הביא ראיות לדבריו ונמוקים. כל יהודי שנכנס אל בית הכנסת בפגשו על דרכו כנופיא של מתוכחים עמד על מקומו והטה את ראשו ואזנו אל הוכוח. כל רגע נוספו הבאים והשומעים. ראינו כי קהל גדול כבר סובב אותנו. הקהל סגל לו את הוכוח שלנו, שמע לדברינו ויחלו להתוכח בינם לבין עצמם, אז נתפזרנו לארבעה רוחות בית הכנסת והקהל אחרינו, משוחח ומתוכח ומדבר בהתלהבות על הרעיון החדש אשר שמע זה עתה.

בשעה זו שעמדנו אנחנו הארבעה בין המדרגות ובין הבימה, עמד חברנו איבנטר ז"ל על הספסל אשר בצפון בית הכנסת, בידו האחת החזיק נר ובשניה את מאמרי, כתב היד, וקרא בקול רם את הדברים החמים הלוהטים אשר במאמרי ההוא. גם סביבו נקבץ קהל גדול וכהתימו לקרוא כבר דבר כל הקהל על אדות הרעיון החדש, על ארץ ישראל וישובה.

*) כל הוכוחים האלה הבאתי אח"כ בספרי „הנצנים הראשונים" ובהסקירה הכללית לספרי „אל קריינא דאנרתא".

תפלת המעריב בערב הזה לא היתה תפלה תמה, תפלה בכונה. כל המוחות היו מלאים מחשבות חדשות. „ארץ ישראל", „ישוב ארץ ישראל" בלבלו את התפלה... החזן סלסל את הנגונים אשר היהודי הווילנאי אהב כל כך, אך הקהל לא שם אליהם לב הפעם. התעמולה עלתה יפה. הרעיון התפשט בין העם במהירות. החברה הלכה וגדלה. נספחו אליה חברים מבין מפלגות שונות. אולם רק מן הצעירים והבינונים. הזקנים עמדו מנגד.

מנינו לראש החברה את נחמיה נטנזון. פין לא החליט עדיין לעמוד בראשה. נטנזון היה פנוי מכל עסק. הוא היה איש יודע ספר, כותב צחות בשפת עבר ויודע היטב שפות אשכנז וצרפת וספרויותיהן, והוא התמכר לנהל את החברה ולעבוד לטובתה בכל לבו ונפשו.*)

ועד לא נבחר. „המנהג" הזה עדין לא נהג בישראל. אנחנו, קבוצת המיסדים הראשונים, עמדנו באופן אבטומטי בראש ההנהגה וראש החברה עבד בהשתתפותנו ותחת השגחתנו.

בימים ההם באנו בחליפת מכתבים עם האגודות החובביות שצמחו ועלו בליטא וערי הנגב אז. לקחנו לנו לעורך ספרי החברה ולגובה את ליב עפל שבא אז לווילנא, ומשכנו את פעולותינו במרץ, בכל חום הנעורים.

את כסף החברה החזקנו בתחלה בקופת „הצדקה הגדולה" הרשמית, אולם שם קרה מקרה לא נעים: פרץ פוגרום נורא בעיר בלטא. באה בקשה לשלוח עזרה. מה עשה מנוסיביץ? — הוא היה הגזבר של „הצדקה הגדולה" לקח את כסף חברתנו 800 רובל ושלח לבלטא! אז גמרנו אומר להתרחק לגמרי ממוסדות רשמיים ולעמוד ברשות עצמנו לגמרי.

עבדנו. אולם בהיותנו צעירים לימים עדיין לא סמכנו על עצמנו לגמרי עד כמה צודקים אנחנו במעשינו, עד כמה יש תוצאות להרעיון. השתמשנו בכל מקרה להתיעץ עם גדולים לשמוע את דעתם על אודות הרעיון החדש ומשפטם עליו.

פעם אחת בא לווילנא הרב ר' צבי רבינוביץ האב"ד במיטוי בן הגאון ר' יצחק אלחנן ז"ל. הוא היה איש אירופאי, ידעתיו עוד טרם שהיה לרב. אז אמרתי לחברי מיכל אורינסון, בא נלך לשמוע מה בפי הרב הנאור הזה. רבינוביץ התאכסן אצל גיסו, אחי אשתו, שמואל סולץ. האחרון היה מנכבדי וילנא ואחד מעסקני הצבור. את רבינוביץ לא מצאנו בביתו. אז אמרתי לאורינסון, כיון שבאנו לכאן נשמע חות דעתו של בעל הבית הגון כסולץ. דברנו אתו, אך הוא תחת לשמוע את דברינו החל לגעור בנו בנזיפה. יודע

*) חבר ספר „בן פורת" על אודות האיש הנפלא ר' מרדכי פלונגיאן.

אני את הזיותיכם ואת הלומותיכם. כבר שמעתי כי מעוררים אתם את העם לאמיגרציה. — — — כאן התחיל שוב לדבר על הברון גינזבורג, על פוליאקוב. דברים שכבר שמעתי מפי ר' מתתיה שטרשון. חברי אורינסון היה נוח לכעוס. הוא לא יכול עוד התאפק לדברי סולץ ויקם לריב עמו. אז שמתי כפי על שכם אורינסון ואמרתי: הנח לו. הוא יבוא אלינו. אם לא עכשיו לאחר זמן. אתה תבוא אלינו אדון סולץ. תבוא. משכתי את מיכל אחרי ויצאנו. וגם אמנם דברי נתקימו. אחר עשרים שנה בהתגוררי בוורשה נכנסתי פעם אחת ביום השבת לבית התפלה של „חובבי ציון" נגשתי אל מקומי והנה סולץ עומד סמוך למקום הזה. אחר תפלת שחרית נתתי לו שלום ואמרתי: הנה, באת אלינו! הוא לא הבין לדברי. אז הזכרתי לו את התנפלותו עלי ועל חברי בראשית התנועה ואת נבואתי אז, כי לסוף יבוא אלינו והוא בא. היה אחד מטובי חובבי ציון בווילנא.

הלכנו לטכס עצה גם לקובנה. אני וחברי אלברט וילקורייסקי נסענו *) לראות פני הגאון ר' יצחק אלחנן והד"ר פינברג, ראשי שתי המפלגות בישראל. גם הגאון גם הדוקטור נטו אחרי האידיאה ודבריהם התאימו יחד לחזק את ידינו בפעולותינו.

באותו הפרק הסכים רש"י פין לעמוד בראש החברה. לקחנו מידי נחמיה נטנזון את הפנקסאות ואת השוברות ואת החותם ומסרנו לידי פין. ליב עפל היה למזכירו והעבודה הלכה למישרים.

לפרקים תכופים ותמידים הייתי בא אל פין לעזור לו בעבודה. הוא היה כותב מכתבי סתרים ללונדון על מצב עמנו ברוסיה והמאורעות והפוגרומים והחוקים המעיקים אשר הרבה אלכסנדר השלישי להוציא על ישראל. את המכתבים האלה כתב רש"י פין בנתר על לוח־שיש — עיניו היו כואבות — ואנכי ערכתים עלי גליון ופין חתם עליהם שם בדוי המותנה מראש עם אנשי לונדון. מכתבים כאלו, כמובן, אי אפשר היה לשלוח על ידי הדואר הרוסי והיו נשלחים לקובנה לידי איש נאמן אשר שלחם על ידי אנשים שנוסעים מקובנה לפרוסיה ומשם שלחום לונדונה. פעם אחת כמעט שלא נפלתי בפח. מכתב מלא מרירות כזה לקחתי אתי בנסעי לקובנה. התאכסנתי במלון פטרבורג. בבקר השכם נכנס אלי פתאום פקיד חבל הפוליציה והחל לחקרני ולבדוק בכיסי בגדי. מה לעשות במכתב? המכתב המסוכן הזה! עמדנו, אני והפריסטב איש מול רעהו. שאלני מה מעשי בקובנה? אמרתי לו: סופר הנני, מחבר ספרים ובאתי להתראות עם סוחרי הספרים. עשיתי עצמי כאלו

*) כל הנסיעות שלנו לפובת התנועה היו על חשבוננו הפרטי, או היתה תרפה לחבר לקחת מכספ החברה להוצאות שונות. כל חבר עבר שלא על מנה לקבל פרס.

מחפש את ספרי. סובבתי בחדר עד שעמדנו על יד התנור המוסק בשעה ההיא. אז מסרתי לו את הפספורט שלי. הוא השקיע עיניו בו. ברגע זה, הוצאתי מצלחתי את המכתב המטוכן והשלכתיו באש אשר בתנור המוסק מאחורי. הפריסטב כאלו הרגיש בזה ועשה תנועה כלפי התנור. אולם אנכי מהרתי ואושיט לו את אותו מכתב התודה של הקיסר אשר קבלתי בשנת תר"ם בהקלויז הישן (עמוד 145). כתב הרוממות הזה עשה עליו רושם גדול. הוא הפסיק את החקירה והדרישה. את החפוש והנקור ועזבני מהר לנפשי. בעל המלון באר לי את אותו המאורע, כי ראש הפוליציה קבל בלילה טלגרמה מפטרבורג לאסור רבולוציונר עברי צעיר, שיבוא ביום ההוא לקובנה ויתאכסן במלון פטרבורג. הפריסטב מצא אותי, בבואי, ראוי והגון לאסרני, שהרי צעיר אני עברי ומסתמא ריבולוציונר.

את עבודתי ה„חובבית" עבדתי גם בעתונות. כתבתי אז ב„המגיד", החלפתי מכתבים עם עורך „המגיד" בעת ההיא, דוד גורדון, ציוני נלהב ולאומי מסור לעמו בכל לבו. היתה לי אז מחלקה מיוחדה ב„המגיד" בשם „שדה צופים". בימים ההם הוציא רוזנפלד שבועון עברי „רזסביט" בשפת רוסיה. ליבנדה שלח את מאמריו הפלסטיניים אל העתון הזה. אולם טרם ששלח את המאמרים לפטרבורג תרגמתים אנכי במעמד ליבנדה עברית ושלחתים אל „המגיד" והיו דברי ליבנדה מופיעים ברוסית ועברית בעת אחת. כתבתי גם ב„המליץ" אחר שהיה ל„חובב ציון".

באותה העת יצר הברון הירש את האידיאה הארגנטינית. אני אומר „אידיאה", כי הרבה מאחינו נתלהבו לרגלי הרעיון הזה כאילו כל קיום היהדות, גם הרוחנית בכלל, תלוי בו. אנכי נלחמתי בהברון הירש ובתנועה הארגנטינית ב„המליץ". באחד ממאמרי כתבתי כי כבר היה לנו נסיך עברי שנתחנך בהיכלי זרים וכאשר נתן את לבו לפעול לטובת אחיו היהודים יצא אליהם ללמוד את אופים ואת הלחץ אשר הם נלחצים למען ישכיל וידע במה לרפא אותם. „ויגדל משה ויצא אל אחיו וירא בסבלותם", וכאן בא ברון אשכנזי אשר לא ידע את אחיו ואת עמו—היהודים הרוסים—לא הכיר ועושה מה שעושה על דעת עצמו. באחד ממאמרי בהמליץ (ש' 1900 מס' 230 ו־263) נלחמתי בועד האודסי של חו"צ על עזבו את הפועלים בא"י לנפשם מבלי דאוג לגורלם...

היו אז אלף ושש מאות פועלים שסבלו לחץ נורא בא"י. במאמרי הצעתי ליסד פונד לטובת הפועלים על ידי משנה תרומה של חובבי ציון. ההצעה נתקבלה בחוגי צבור ה„חובבים" מבלי עזרת ה„ועד". לילנבלום נלחם בי ב„המליץ" 242 ואני עניתי לו בגליון 263. לסוף התעורר גם הועד,

ולילנבלום עצמו הוציא כרוז לטובת הפועלים. שאלת הפועלים כבר בערה אז לפני חצי יובל שנה...

כמובן, החלפתי דברים על אדות ישוב ארץ ישראל עם רבי ומורי הגאון ר' אליעזר גורדון, שהיה אז עדין רב בקלם. הוא נטה אחרי הרעיון והיה לחובב ציון עד – עד האספה בקטוביץ. הוא נסע אל האספה אך לא יכול לעבור את הגבול, כי תעודותיו לא היו סדורות עפ"י החוק. בשובו מן הגבול בא לווילנא. בינתים נודע לו כי באספת קטוביץ נבחר לראש ההסתדרות של „חובבי ציון" הד"ר פינסקר ויהי הרב לאחר. „אחרי שבחרו בדוקטור שאין לו שום ידיעה ביהדות לראש ולא ברבי שמואל מוהיליבר, איננו יכול עוד להשתתף בעבודה", אמר. למן היום ההוא היה מתנגד לתנועה.

והתנועה החובבית הקיפה את כל הארץ. בעירי נמצאו הרבה עובדים צעירים ובאים בימים שנמסרו אל העבודה בכל לבם. העבודה היתה לכללי־ישראלית ובראה לה היסטוריה, היסטוריה חדשה שכבר היתה ענין לסופרים לענות בה. מעניני פה, בכתבי את תולדותי אני, היה לכתוב רק על הניצוץ הראשון של „חבת ציון" אשר האיר פתאום בווילנא, על יסוד האגודה הראשונה בליטא לשם „ישוב ארץ ישראל". ואת אשר סבלנו אני וחברי, מיסדי האגודה, על ידי מתנגדינו ועל ההרגשות השונות אשר זעזעו את נפשי במשך ימי עבודתי לטובת התנועה.

ר. הלינליוציה של „חבת ציון".

עבדנו שנים אחדות עבודת סתרים, בחשאי, בגנבה. פין כתב מכתבים פוליטיים גם להחכם באשי, ר' משה הלוי בקונסטנטינופול בבקשה להחל לעורר את ה„פפורטה הגבוהה" לטובת ישוב ארץ ישראל. גם את המכתבים האלה כתבתי אני כמו מכתביו ללונדון ונשלחו ג"כ באופן מסוכן לטורקיה כמכתבים ללונדון. אי־הלגליות הפריעה הרבה את העבודה והתבשל הרעיון להחל בהשתדלות לאַשר את „חבת ציון" באיזה אופן שיהיה.

לתכלית זו באו לווילנא עורכי הדין המושבעים לוינסון מפטרבורג ואיזידור יאסינובסקי מוורשא. התאספנו אצל פין. הובא אל האספה גם ליבנדה. זה האחרון היה חולה את מחו, אי אפשר היה לו לצאת מקיר ביתו החוצה, כי נדמה לו אשר החומות הגבוהות נהרסות ונופלות על ראשו. הוא לא בא על כן לשום אספה של ה„חובבים". אך לאספה רבת הערך והאחריות כזו ראו נחיצות להביא גם את ליבנדה. הושיבוהו במרכבה מכוסה, על חלונותיה פרשו וילונים וכך בא במסירת נפש אל האספה. אחר משא ומתן לא ארוך

הביעו כל חברי האספה את דעתם פה אחד, כי נחוץ לאשר את התנועה. לעורכי הדין נמסר לעבד תקנון ולמסור אל הרשות.

אנכי, אשר ידעתי את הסכנה הכרוכה בהעבודה האי־ליגלית ע"י המקרים אשר קרו לי בקובנה ועוד, הייתי מן המצדדים בזכות הרשמיות. כל הזמן אשר עבר בהשתדלות הייתי מחכה להרשיון ושואף ומשתוקק לאשור החברה בכל לבי ונפשי.

עברו חדשים אחדים בצפיה וחכוי. פעם אחת הלכתי ברחוב האשכנזים והנה עפל מועף ביעף ורץ לקראתי בכל כחו. בהגיעו אלי שאף רוח והוציא מפיו בחפזון: „החברה נתאשרה"!

שתי המלים הללו פלחו את לבי. נדמה לי כאילו נשפכו על ראשי ועל כל גווי מאה דליים מים קרים. אחזני קור נורא ולבי התכוץ.

הרשיון הזה אשר אליו שאפנו כל כך, אשר כל כך חכינו לו דכא את נפשי, ויעכור את רוחי. רשיון, תקנות, סעיפים וגבולים ובכן — חברת תמיכה, ותו לא?...

זה היה מצב נפשי ברגע הראשון לקבלת הרשיון. לא ידעתי אז כי תחת דגל רשמי אחד אפשר לצמצם פעולות שונות. וגם אמנם נוצרו אז חברות „שפה ברורה", בתי ספר לאומיים וכל עבודה לאומית. תחת הדגל הזה, הרשמי, עבדנו ובאנו עד הציונות ההרצלית הפוליטית.

הציונות! טעות גדולה טועים הציונים שנולדו בתקופה ההרצלית, במשכם קו בין „חבת ציון" וה„ציונות", ועול גדול מצד אלה אשר העיזו גם לדבר בבוז ב„חבת ציון" „הפעוטה והדלה". כביכול. החל מפינסקר, לילינבלום, פין, ליבנדה, הרב שמואל מוהליבר, הרב אליאשברג, הרב ר' צבי יהודה ברלין, שפ"ר, מיכל ערלנגר והברון אדמונד רוטשילד מפריז, אשר כתב אז לנו: „אחרי אשר יצאתם אתם בפרוטותיכם אצא אנכי ברבבותי", דוד גורדון, רוזנפלד בעל ה„רזסביט" והקולוניל גולדסמיד מלונדון, מן האריות האלה שבחבורה עד קטן החובבים שברחוב נשכח בווילנא, כלם שאפו אל אותן השאיפות אשר התבטאו אחר כך בהקונגרסים. כלם שאפו אל המטרה הקצונית ממלכת ישראל בארץ ישראל. כל מה שנוצר ונברא על ידי הציונות כבר היה טבוע וקבוע במוחם של העובדים החובבים. פין החל לנהל משא ומתן פוליטי על ידי החכם באשי בקונסטנטינופול (בעצמי כתבתי את המכתבים הפוליטיים ההם תחת פקודת פין, כאמור למעלה), באו בדברים ועבדו ופעלו עם ה„גוי" שבחובבי ציון לורים אליפנט. התכוננו ליסד בנק אגררי ואפילו האידיאה של לגיונים עבריים התבטאה אז — ע"י הקולונל גולדסמיד!

אמנם צריך להודות, כי למרות השאיפות הגדולות – הפעולות והמעשים היו פעוטים, זעיר אנפין. לא נמצא עדין האדם הענקי אשר יעמוד בראש התנועה עד שבא הרצל ויצר את ה„ציונות" אשר נוגה לה ויפעה לה. והוא בטא את כל השאיפות החבויות של „חובבי ציון" לפני העולם הגדול מעל במות הקונגרסים שיצר וברא בכחו הנפלא וברוחו הכביר.

הנה כי כן. אי אפשר למתוח קו בין „חבת ציון" ל„ציונות" ומה גם לבעוט בראשונה. ה„חובבים" הניחו את היסוד של בנין האומה. המטרה הקיצונית היתה להם מדינת היהודים. האמצעים – רכישת קרקע והתפתחות הישוב היהודי בארץ ישראל. התחיה הלאומית הופיעה במסלולים שונים. הנצה תחית השפה. רשת של חברות „שפה ברורה" כסתה את כל ערי התחום. „חובבי ציון" יצרו את הקולוניות אשר ערכן רב מאד לא רק מטעם „ישובי" כי גם מטעם פוליטי. המושבות היהודיות עדים חיים על כחו הגדול של היהודי הגלותי לקום לתחיה, לחיות חיי טבע בריאים ולהחיות את ארצו ההיסטורית... את הקולוניות בראו יש מאין, לא הציונים, החדשים, כי אם ה„חובבים" אשר עבדו ועמלו בסביבה נוראה, ביראה מפני הבולשת, בפחד מפני המזיקים החיצונים והפנימיים. הם נשאו וסבלו לעג השאננים ובוז הגאיונים, קלון מצד המתבוללים, שרידי המשכילים וגם מן האורטודוקסים. בימים ההם נלחמו בנו לא רק ה„ווסחוד" אלא גם „הצפירה"! נלחמו בחובבים מכל עבר אבל המה לא הרפו מעבודתם אף רגע. הם, החובבים, בראו יש מאין. בידיהם ובצפרניהם עקרו הרים, שברו סלעים. הזיזו ממקומו את הספינקס הנורא, את העם, אשר גם שנתו מאות מאות בשנים עד שהתעורר וקם לתחיה. החובבים חרשו, זרעו בדמעה והכשירו את הכל לפני הרצל.

לא מן החוץ באה התנועה החובבית אלא מעומק היהדות המקורית, מתהום הנפש היהודית. החובבים הראשונים, הרוב הגדול שבהם ינקו את הלאומיות מן התורה והנביאים, מן התלמוד, האגדות והמדרשים, מן המקור הראשון, מתוך העם, מעמקי הנשמה העממית. אלה היו לאומיים בלי „לאומיות". הלאומיות היתה קבועה בהם והם בלאומיות מבלי שהרגישו במציאותה, כמו שאין העין רואה את עצמה. המקור הראשון לתנועה, היסוד העיקרי היתה האמונה העתיקה בביאת המשיח. ועל היסוד הזה החלו ה„חובבים" לבנות את בנין האומה. ורואים אנו קו עתיק מושך והולך מאלפי שנות קדומים, מעמקי הנפש היהודית, מן האמונה העתיקה בביאת המשיח, אשר הדרת שיבה חופפת עליה, האמונה אשר החליפה גוניה ועברה דרך צנורות שונים ודורות רבים עד שבאה אל „חבת ציון" וממנה אל הציונות ההרצלית וממנה – – – ממנה אל העתיד המזהיר אשר חזו לנו נביאינו וחוזינו, זו תקותנו מדור דור.

פרק ששה עשר.

טיולים, ספורים ושיחות.

א. בספרות.

עמוס עבודה הייתי כל היום. סחר הפשתן אכל את כל עתי, גם ביום גם עד חצי הלילה. ובכל זאת עבדתי אז, מלבד עבודה אינטנסיבית בחבת ציון, גם בספרות. כמובן, אחר חצות הלילה, בשעה שבני אדם הגונים נמים שנתם. בקיץ, כשהייתי יושב וכותב עד שלש או ארבע אחר חצות הלילה, וכבר זרח השמש הייתי מתפלל שחרית תחלה ואח"כ הלכתי לישון, עד שבאו בבקר השכם עשרות עשרות אכרים ועגלותיהם הטעונות פשתן והאיצו בי למהר לקבל סחורתם ולשלחם לביתם. גם בחורף הייתי עוסק בספרות עד שלש־ארבע אחר חצות הלילה*). בשנות תרמ"ב תרמ"ג כתבתי ספרי „חיי ישוע הנוצרי" „התנצלות היהודים", „עמי בבקשתי". לעת מצוא, לרגלי מקרים שונים ערכתי גם שירים. פעם אחת נאחזתי בסבך מסחרי אחד עם פרומקין בהורדנא. האיש הזה ושותפו התיחסו אלי בידידות ויושר — עד שהשיגו מטרתם. אח"כ עשקו את שכרי. לדון עמהם לא יכולתי, האמנתי להם על דברתם כמנהגי תמיד לאוקי גברא אחוקתיה. „נקמתי" בהם נקמתי — בעטי אשר בידי. בבית אחד מן השותפים ערכתי עלי גליון את הדברים האלה:

השממית או מיתת נשיקה.

שם בפנה שממית יושבת
תארוג ארג בחריצות כפים
תכין מטוה מלאכת מחשבת
ציצים ופרחים מחמדי עינים.

ואתבונן במלאכה ולפני רשת
ואשתומם לבוא עד חקר מזימותיה
ואפן ואראה — כחץ מקשת
זבובים יעופו ויתחקו על צפונותיה.

---

*) פעם אחת בא אלי יהודי אשכנזי, מן המתבוללים, ריוא שמו, לקבל ממני קרונות סחורה. אגב שיחה ספרתי לו, שהיום מעמתי פעם האנשים שקמים משנתם ומתחילים בעבודה בלי תפלה. ריוא תמה, יהודי שכמוך איך אפשר. ספרתי לו, שאני מתפלל שחרית קודם שינה. אמר האשכנזי: זהו שווינדל. היהודי הרתי אסור לו לעשות שום דבר פרם שיתפלל, ווה שהתפלל קודם שינה אינו עולה בחשבון כלל. הוא היה לוקח עמו במסעיו תפלין, למען ידעו במקרה אסון שהוא יהודי.

ויעז הזבוב וישא כנפים
ועלי המטוה עמדה הכן רגלהו
ותרץ השממית ותשתחוה אפים
ותחבק את האורח ותנשקהו...

ואשמע – הנה קול דממה וסער
האורח מתחנן מר על נפשהו.
ואראה – הה יאחזני שער –
השממית בנשיקה מצצה דמיהו

(«הורדנה», 27 אונוסט 1883)

שוב נכשלתי באחד מעשירי העיר אביר לב ועסקן צבורי. אז יצאתי נגדו בחרבי־קסתי ואערוך עלי גליון את הדברים האלה:

ומיר עריצים

(בסגנון השיר „דל מבין" לאדים הכהן)

אשאל למה
עריץ שמה
לו רב עושר
גם רב אשר

ואני ישר תמים דרך
אל העריץ אכרע ברך
ואני ישר תמים דרך
אל העול אכרע ברך.

לו ינוב חיל — הוא ישלו ינוח
יומם וליל — יתענג ישוח
רב תענוגות — בלי עמל וכעס
בלי הפוגות — חיל יעש
ואני ישר נפשי מרה — ואני עובד בזעת אפי
לחצי עריץ אני מטרה — והוא יורש יגיע כפי
ואני ישר וכו׳ — ואני ישר וכו׳

הוא – הוא

אך טוב לחשות...

את ספרי „חיי ישוע הנוצרי" כתבתי בחשאי. בימים ההם אסור היה לדון על „אותו האיש". ערכתי את הספר לא על פי מקורים מדעים. ספרו

של רינן ואחרים לא נראו בשוק הספרים ברוסיה. המקור היחידי היה לי ספר ה„ברית החדשה". מבין השורות של פעולות ה„שליחים" ועל פי המצב המדיני והרוחני של עמנו בארץ אבותינו בתקופה ההיא, מלחמת הדעות והאמונות אז, תארתי לי את פרצופו הרוחני של הצעיר הגלילי הלז, חפצו, דעותיו ושאיפותיו וערכתי על ספר. כמובן טמנתי את כתב היד הזה מעין רואה, מפני הסכנה. ובכל זאת עוף השמים הוליך את הקול על יצירה זו אל משה רוזנסון.

ב. רוזנסון.

משה רוזנסון היה ספוס משונה באופיו, נטית רוחו ושאיפותיו. בימי היה כבר זקן אבל מלא כח עלומים ב„עבודתו". הוא היה עשיר, בעל בתי חומה רבים בעיר. את עשרו עשה לא בצדק, כי נתן כספו בנשך והונה רבים מנחלתם. אולם בבואך אל ביתו יכלת לחשוב, כי באת בצל קורת תלמיד חכם אשר תורתו וספרתו אומנתו.

ספריה גדולה ועשירה היתה לו. אולם גדול ורחב ידים מלא ספרים עתיקים יקרי ערך, במקצעות שונים. תמונות עתיקות קשטו את הקירות וכתבי יד הרבה התגוללו על שלחן העבודה. על כסא רם ונשא, העומד מתחת „ארון הקודש". התלוי על הקיר ממעל לראשו, יושב לו משה רוזנסון! זקנו הלבן יורד על פי מדותיו ומבטי עיניו מפיקות ערמה ורוע־לב. בארון אשר ממעל לראשו עומד ספר תורה וגם – להבדיל – ה„ברית החדשה" וה„קוראן" שלשתם יחד, והוא יושב ועוסק ב„ספרות".

הזקן הדפיס ספרים עברים הרבה אשר קרא להם שמות משונים שריח ידוע נודף מהם, ריח של נצרות, „שופרו של משיח", „שלום משיח" ועוד.

שאיפותיו בספריו ההם היו בולטות, להפיץ בעם נ ט י ה לנצרות. ההמון קרא לו מיסיונר. אני אומר „נטיה", כי באמת לא הביע רעיון שלם. גולדה בלבו איזו מחשבה זרה, רעיון נפתל סגר את הרעיון במסגרת של אחד ממאמרי חז"ל או בססהו על יסוד אחת התפלות שבסדור או מחזור והעלה על ספר.

לא ידע את שפת עבר כדבעי, לא היה למדן ובקי באמרות חז"ל בגמרא ומ רשים. ידיעתו בתלמוד היתה מעטה מידיעת למדן בינוני ובשפת עבר פחותה מידיעת לבלר פשוט. אבל ע ש י ר היה ובכספו מלא את כל החסרונות ורכש לו את כל החומר לבנין ספריו ושכלולם – בידי זרים.

מאמרי חז"ל נתן לו אחד הרבנים שנפסלו משום מעשה שהיה: בהוסד מטעם הממשלה „בית המדרש הרבנים" בווילנא החליטו כל רבני וילנא לבלתי

תת תעודת „סמיכה" להתלמידים הגומרים את חק למודם בביהמ"ד ההוא. על פי החק אי אפשר היה לתלמידים לקבל תעודת בגרות טרם שיקבלו „סמיכה" מאת הרבנים יודעי הדת. בזה חשבו רבני ווילנא לעצור בעד הרעה הנשקפה להרכיב עמי הארץ על העדות בישראל.

הגיע זמן ההוצאה הראשונה של תלמידי בית המדרש, הלכו התלמידים לקבל „סמיכה" אבל מצאו דלתות סגורות. אז נפתה להם אחד מן הרבנים שבעיר, ר' ליב, שבגד בהרבנים חבריו ויסמוך ידו על התלמידים. המעל מצד אחד הרבנים עשה רעש גדול בעיר וידיחו את הרב הבוגד ההוא ממשמרתו ולא היתה לו עוד תקומה בעדה. הרב הזה היה בקי נפלא בש"ס ומדרשים ואותו הביא רוזנסון ברשתו, כי בהיות הרב משולל כל אחיזה בחיים הצבוריים העברים, נרדף על צוארו ומחוסר לחם נתן ידו לרוזנסון בשכר אשר קצב לו למחיתו ויהי לו לאורים. הוא עבד בלשכתו והספיק חומר תלמודי לכל רעיון נפתל ומשוגע אשר הגה רוזנסון לפרקים תכופים. את החומר הזה עבד אחד מן הסופרים העברים אשר עבד בקביעות בלשכת רוזנסון, ויצא העגל הזה" – ספריו המשונים. את הספרים הפיץ רוזנסון בין העם חנם על ידי שליחיו אשר שלח בעיר ובכל הסביבה. החזיק את ספריו במסדרון ובמטבח אולי יכנס עני „ויגנוב" ספר. בעצמו התאונן פעם אחת ויאמר: איזה אסון! אני מניח את ספרי במטבח למען יבוא עני ויגנוב מהם ולסוף הוא גונב – כף של כסף, אבל לספר אין פונה.

עשרות אלפים רובל פזר על ספריו, על עריכתם, על הדפסתם ועל הפצתם. בידעו מראש כי לא תשוב לידו אף פרוטה מכל הסכומים שהוא מוציא עליהם. הוא שלם גם לסופרים בשביל שיכתבו בקורת אפילו זעומה על ספריו. בחייו הפרטיים היה קמצן מאין כמוהו, כמלוה ברבית פרופסיונלי. אשה לא היתה לו בימי, חי חיי הסגר והסתר הוא ובתו היחידה, הגרושה מאישה, מלשין ידוע שהיה רב „מטעם" בעיר גדולה. זאת היתה כל משפחתו אשר צמצם בדירתו בחצרו אשר על חוף הוויליה. הוא היה קרובו של רש"י פין, וידעו להוקיר איש את רעהו לפי ערכו. פעם אחת רצה רוזנסון לרמות את פין רמאות עולמית. הוא, רוזנסון, בהיותו אז זקן ושבע ימים הכין לו בביתו מצבת שיש וצוה לחרות עליה כתובת ארוכה המעידה על גדלו וגאונו ותפארת שמו בישראל. רוזנסון ידע כי לאחר מותו לא יתנו ראשי העדה הווילנאית להעמיד על קברו את המצבה המזויפה ההיא. מה עשה, הלך אל לשכת „הצדקה הגדולה", אל פין ראש העדה, והציע לפניו שימכור לו מקום קבר בבית העלמין. פין הבין תיכף את מטרתו של רוזנסון. כי אם ירכוש לו חלקת אדמה בבית העלמין אז יעמיד שם את המצבה בחייו ואיש לא יוכל

להפריעהו, כי בעל דין קשה הוא רוזנסון ואוהב לבוא בפלילים ולדון בערכאות ובודאי אם ימכרו לו מקום לקבר, יציב את המצבה שם בחווק יד.

— טוב — אמר פין — אמכור לך מקום קבר, במחיר עשרים אלף רובל!

לשמע הסכום הגדול הזה נבהל הקמצן מאד. התקצף וצעק: איך תעיז לדרוש סכום גדול כזה? והלוח הזה מהו? הורה באצבעו על לוח המחיר הקצוב לקברים, התלוי על הקיר. המחיר היותר גבוה בשביל מבחר הקברים היה קצוב מטעם הרשות ארבע מאות רובל. הוראת האצבע על הלוח היתה מעין התראה לפין כי יש שופטים בארץ. אבל לב פין לא נפל עליו. הוא השיב לו תשובה נצחת: „מות! — אז תשלם בתך רק ארבע מאות רובל, אבל בחיים — לאו".

ויהי בהודע לרוזנסון כי כתבתי על אדות „חיי ישוע הנוצרי" שלח אלי את מזכירו בעת ההיא, הסופר נוביפלנט, איש ישר ותמים ורעב ללחם... ובקש ממני מאד לבוא אליו לדבר על אדות ספרי. חפצתי להכיר את המשוגע הפקח הלז „בשבתו על האבנים" והלכתי.

קבלני בלשכת הסופרים שלו, הושיט לי כסא ובעצמו ישב על הכסא הרם תחת ארון „הקודש". החלה בינינו שיחה משונה, שיחה של דומיה. רוזנסון נעץ עיניו בי ואני, גם אני העמדתי מבט חודר ישר אל עיניו. בהביטו בי הניע את ראשו הנה והלום ושאל בהפסקות בין מלה למלה:

— אתה — כתבת — על־אדות — יזוס?

— כן — עניתי.

— אתה — יודע — מי — היה — יזוס?

דומיה.

א נ י — יודע — מי היה — יזוס! — קרא לא בלי גאוה.

אני מביט ישר אל תוך עיניו והוא הניע בראשו והוסיף:

— יזוס — — היה — — אדם הראשון!

דומיה. אני מחדד את מבטי.

— יזוס — — — היה — — — משוגע!

דומיה.

בתנועת ראש. — יזוס — היה — — — נח!

דומיה.

— יזוס — היה — — אברהם!

הפסקה.

עיני חודרות, חודרות עמוק אל תוך עיניו.

— יזוס — הָיָה — — — משה!

דומיה, הבטה עמוקה מצדי — נענוע ראש מצדו.

— יוס — ה־י־ה — דניאל! איוב! נירון!

פה הפסקתיו, שאלתי:

— למה אתה אומר „נירון". מוטב שתאמר קונסטנטין הגדול. שהרי הוא היה הקיסר הנוצרי הראשון ברומא.

הוא רק הניע בראש ויאמר: לא. נ־י־רוון!

כן הלך והשב עד שבא לנפוליון בונפרטי. אז הניע בראשו שוב ושאלני:

— עתה — מ־ו־ד־ה ה־נ־ך — ש־א־נ־י — — — משוגע!??

— כן! — עניתי בקול ממושך ונגון שלו ואקום מכסאי.

השיחה נגמרה.[1]

ב. רשי פין.

אל רש"י פין ואל ר"ק שולמן הייתי מקורב יותר מאשר לשאר משכילי ווילנא. אולם יחוסי אל פין היה שונה מיחוסי אל שולמן. אל הראשון התיחסתי כתלמיד לרבו ואל השני יחס ידידות ואינטימי, והוא, גם הוא, אעפ"י שהיה אז זקן ואני עול ימים, התיחס אלי כחבר והיה לי ידיד נאמן. פין היה איש המדע במלוא מובן המלה, אחד מחכמי ישראל המצוינים גם בין חכמי ישראל אשר באשכנז. היה חכם ועשיר וחי חיי רוחה. ביתו היה בנוי על ראש גבעה נחמדה על מרומי חוף הוויליה ובבואך אל לשכתו רחבת הידים, נמלא לבך רטט ורגש של כבוד לבעליו. קירות הלשכה מן המסד עד הטפחות מכוסים ספרים שונים, ספרי דת ופילוסופיה, קבלה ומחקר, ספרי חכמי ישראל ועם ועם מן גדולי הראשונים עד האחרונים. פה ושם נשקפות תמונות חכמי ישראל וגאוני הרוח של האומה, תמונות הרמב"ם ואברבנאל, פרנקל ויאסט. מראש פנה מזהירה תמונה יפה ונעימה אשר הוד תפארת שיבה חופף עליה ועיניה מפיקות חכמה והבונה, רוח נשגבה ונפש עדינה — תמונת אדון הלשכה, פין.

בית פין היה מעין אבן שואבת, אליו נאספו תמיד עסקני הצבור להועץ על הנהגת בתי החסד והצדקה, פה נשמעו דברי חכמים וחדותם, דברי תורה, חכמה ומחקר. סרו אליו גם רבני העיר וחכמיה. גם חכמי ערים קרובות ורחוקות. שם נאספו תמיד „חובבי ציון" וממנה יצאה עצה, עזרה ותושיה לעובדי אדמת הקודש. פין עורר בלב רבים את האהבה לארץ האבות ונחלתנו מקדם; בכוחו וחכמתו אחד את הלבבות והדעות, לפניו ישבו בני ציון שבת אחים יחד והטו שכם לעבוד את עבודת הקודש תחת פקודתו.

---

1) בהעתונים כאו למדקים דברי בקרת חריפה על ספריו. הוא היה שבע רצון מן הזלזולים שזלזלוהו. למלא בעינו מה שליזונבלום בא עמו בדברים רציגים.

הוא התנהג בנמוס מצוין עם כל אדם. דבורו היה בנחת עם הבריות אבל היה גם מכיר את ערכו. ובכל זאת לא היה קנאי ועומד על דעתו, ויש אשר גם עבר על מדותיו, שמע דבר עלבון ועבר עליו בשתיקה וגם הודה על האמת בכל מקרה.

מקור פרנסתו היה בית משרפות לבנים. פעם אחד התלוצץ בו אחד מבני העיר ואמר: אדון פין, עולם הפוך אני רואה בך. בנוהג שבעולם עושים לבנים קשות וכותבים בשפה רכה ואצלך ההפך, שפתך קשה כאבן והלבנים רכות כדונג. שמע וקבל בשתיקה.

אשתו היתה יפת תואר והיתה מעורבת עם הבריות יותר מכפי הנמוס המקובל אז. פעם אחת עבר הגאון מלבי"ם דרך ווילנא ויסר לבקר את פין. הוא לא היה בביתו ומרת פין קבלה את פניו בסבר פנים יפות יותר מהראוי, לפי מובן הגאון. כששב פין אל ביתו אמר לו מלבי"ם: אנכי חשבתי כי בהיותך אתה „כרמל" (הוא הוציא זו את השבועון „הכרמל") אשתך היא „כ ר מ ל י ת" לבסוף הנה „רשות הרבים"... וישמע פין את העוקץ וישתוק.

לרגלי עבודתי התכופה ב„חבת ציון" הייתי מבאי ביתו בתמידות. בקורי היו תמיד מעשיים, אולם יש אשר הייתי סר אליו באמצע היום אל משרד „הצדקה הגדולה". פעם אחת סרתי אל פין אל „הצדקה הגדולה". לשכת הצדקה הגדולה נמצאת בחצר בית הכנסת. טרם שעליתי אל המשרד סרתי אל בית הכנסת לראות במלאכה, כי עשו אז תקונים בביהכ"נ. המלאכה היתה רבה וגדולה, כי גדול הבית ורחב ידים והעבודה עלתה בדמים מרובים. בני העיר התנדבו מכספם למטרה זו, לפאר בית ה' עתיק היומין ולשכללו. בבואי אל הבית פנימה ראיתי והנה בקרן מערבית דרומית עומד סולם גבוה, וממעל לפתח, סמוך לתקרה, עגול משוח בצבע תכלת עשוי לדבר. שאלתי את הצובעים: עגול זה למה בא? וענו לי: בתוך העגול ירשם שם נדבן אחד שנדב לטובת הצביעה אלף רובל (שם הנדבן הזה היה קצב).

בסורי אל פין שאלתיו: וכי יתכן הדבר לרשום למזכרת נצח בבית הכנסת הגדול ההיסטורי בווילנה, שם איש על נדבתו שהתנדב לטובת הצביעה. אולי יש ערך יותר גדול לחצי הרובל אשר התנדב איזה סבל או עגלון לטובת העבודה יותר מן האלף של הלז, אשר התעשר בצדק או שלא בצדק. אם לרשום שמות המתנדבים צריך לרשום את שמות כולם, או אף לא אחד מהם.

פין שמע את דברי בתשומת לב, ויאמר: והלא רגילים אנו לראות מקדמת דנא שמות פרטים חרותים על חפצים שנותנים מתנה לבתי הכנסיות, כמו מנורות, ספרי תורה, כתרים והדסים של כסף ואין פוצה פה נגד זה.

– אין הנדון דומה לראיה – עניתי. שם לוקח לו איש חפץ שלו, כותב עליו את שמו ומביאו אל בית הכנסת נדבה. החפץ הוא שלו ואין לאיש חלק בו והוא הקדיש את החפץ כמו שהוא לבית ה'. אבל כאן – כסף, פרוטות, נדבות בקופה אחת. באופן כזה צריך להעריך את ערך הנדבה, הכל לפי המנדב, וגדול חצי הרובל של הסבל העני, פרוטותיו שהרויח בזעת אפו וחשך אותן מלחמו בשביל ביהכ"נ, הרבה יותר מעשרות אלפים של איזה עשיר...

פין הודה לי ואמר: אבל כבר נעשה מעשה. כבר הובטח להאיש לרשום את שמו ומה לעשות עתה? – אין דבר – אמרתי – שלח להגיד לאיש, כי ההלטת לבלי חרות שמו של מי שיהיה בביהכ"נ. אם יחזור מנדבתו, אין רע, בית הכנסת הגדול הווילנאי יכול לעמוד על תלו גם בלי נדבה זו.

פין הודה לדברי ויעש כאשר אמרתי.

באותו המעמד נכנס שמש בית הדין אל הלשכה. נגש אל פין ואמר: הרבנים אמרו ש א ס ו ר...

פין השתומם והתקצף. ויפן אל השמש ויאמר: „לך והגד לרבנים שאני דורש מהם להודיעני את הטעם של מאונם".

הדבר היה כך: בבית הכנסת הגדול בווילנא תלויים מימים קדמונים משני עברי ארון הקודש המפואר, שני ארונות של עץ פשוטים. בארונות האלה נמצאים ספרי הנביאים, כתובים על קלף למקרא ההפטרות ומגלות שיר השירים, איכה וקהלת. עתה כאשר נגשו לצבוע את קירות הבית רצה פין להסיר את ארונות העץ מעל הכותל המזרחי שפוגמים את היופי של הבית. אולם אל חפצו זה התנגדו הרבנים. המה נאספו לאספה והזמינו גם את הגאון ר' צבי נפתלי יהודה מוולוזין שבא אז לווילנא וישלחו את השמש להגיד לפין כי אוסרים הם להסיר את הארונות.

השמש שב ויאמר אל פין בקול עוז: „הרבנים אמרו, שהמדרש אומר על הכתוב „וירא והנה באר בשדה ועליה ש ל ש ה עדרי צאן" זהו שלשה ארונות – שמע מינא שבביהכ"נ צריכים להיות שלשה ארונות".

כאן הראה פין את הכרת ערך עצמו ויאמר אל השמש: לך ואמור אל הרבנים כי יודע אני את המדרשים כ מ ו ה ם ומאמר זה אין בשום מדרש בעולם...

השמש הפנה לצאת ואנכי עצרתיו ואמרתי אל פין: לו יהא שהם מצאו מדרש נעלם כזה אך הכונה הפשוטה לא על שלשה ארונות נבדלים אלא על הארון שעשה בצלאל במשכן, שהיה בן שלשה ארונות, של עץ מבפנים ושל זהב מבית ומחוץ כמו שאמרו בגמרא, וא"כ אין שום יסוד לראיה שלהם שצריך להיות שלשה ארונות נבדלים.

דברי מצאו חן בעיני פין. אולם לרבנים שלח להגיד בכל תוקף שאין מדרש כזה בעולם.

כך היה רוחו עשוי לבלי חת בנוגע לידיעותיו בתורה. אולם במעשה בטל לסוף את דעתו מפני דעת הרבנים והארונות נשארו על מקומם.

באחרית ימיו התמכר לגמרי אל „חבת ציון" והשקיע בה את כל כוחות נפשו. ואמנם הוא פעל הרבה להתפתחות הרעיון של א"י בין העם. לא רק בווילנא כי אם גם בערים רחוקות. כי האוטוריטט שלו השפיע על כל העבודה של חו"צ בעת ההיא. ביחוד נתן את לבו למשוך בני הנעורים אל התנועה. וגם אמנם הרבה הרבה מן הצעירים אשר נתחנכו על התרבות הכללית, אלה אשר לא ידעו או שכחו את עמם וצור מחצבתם, את קדשי העם וסגולותיו, אוספו יחד תחת דגל התחיה. במתק שפתיו, חין מדברו והדר תפארתו הקסים את לבות בני הנעורים, הקריב את לבם אל עמם, אל דתם ואל שפת אבותם ויפעל על רגשותיהם להתלהב לעבוד את עבודת עמם ולאומם בכל חום נפשם.

פין החזיק את דגל חבת ציון עד יום מותו. הוא יום י"ב טבת תרנ"א. (הדברים כתובים על מחברתי „על שפים קינה" אשר הוצאתי לאור ליום השלשים למותו.

ג. קלמן שולמן.

עם קלמן שולמן הזקן והשב חייתי כאח ורֵע. הוא לא היה איש המדע כפין וגם לא עשיר כמוהו. שולמן היה סופר עברי טפוסי, מליץ מפואר, יודע שפת אשכנז, מתרגם ומעשיר את השפה העברית במדה גדושה וחי חיי לחץ ודוחק כחק לסופרי ישראל מימים ימימה.

אפשר ששולמן הביא תועלת להספרות העברית, ביותר להפצתה בין בני הדור ההוא, מעשרות אנשי מדע שהיו לנו אז. מעונו היה בסמטא רפושה שנקראה רחוב סטיפן הקטן, בעומק חצרו של קיסין בקומה השניה. נכנסת אליו דרך המטבח, ששם עמדה אשתו תמיד והסיקה את התנור, ומשם אל ה„אולם". החדר הזה שמש להרבה דברים: חדר האוכל, חדר האורחים וגם למשכב לבנו. החדר הזה היה מרוח קצת, עמדה שם ספה, שלחן וכסאות ובין שני החלונות אשר לחדר עמד שלחן קטן אשר על ידו ישבה מרת שולמן אחרי גמרה את עסקיה עם התנור והכירים. ישבה וארגה פוזמק וזביטה דרך אגב בספר אשכנזי.[1])

1) ל„עסקיה" בהתנור ומטבח נהנה ערך יותר נדול, כפי הנראה, מלעסקי בעלה. היו מקרים שלקחה בחפזה חבילת כתבי יד של אישה והסיקה בהם את ההנור.

החדר השני היה חדר השינה והעבודה של הסופר הזה. הוא היה קטן וצר ורק חלון אחד האירו. בעומק החדר עמדו שתי מטות עץ רעועות ועל יד החלון שלחן עץ קטן מרובע מתנועע וכסא עץ צולע על רגליו. פה ישב הסופר הדכא ושפל הרוח, במעון צר, בחצר מלא רפש וטיט, וכתב על הדר גאון הטבע, על „שיא חוסן ההרים הגבוהים ועל תפארת עוזם של היכלי השן" אשר בארצות הקדם. פה חלם על ה„הראל" וה„אריאל" על „ציון וירושלים" אשר „בהדר גאון עוזה ושלל צבעיה" היא „מכלל יופי משוש כל הארץ". ישב ועבד ופעל לטובת הספרות העברית החדשה, והאיר את עיני הצעירים של הדור ההוא בכל מלא רוחב רוסיה ומחוצה לה.

הוא הצטין בין יתר המשכילים שבעיר בחרדיות. היה אורטודוכסי אמתי ברוחו וגם בהנהגתו. אין אני מדבר על מראהו החיצוני. בפאות ראשו שירדו למטה מאזניו, זקנו המגודל ובגדיו היה דומה למלמד תינוקות של הדור ההוא. אולם ברוחו ובאמונתו היה אורטודוכסי במלוא מובן המלה. הוא האמין בכל לבו בהשארת הנפש, בתחית המתים ובהשגחה פרטית פשוטה ומדויקה לא כשטת ה„אבן עזרא" אף לא כשטת הרמב"ם. לא חסר אף פעם אחת מהתפלל. טרם שהלכנו לטייל היה מציע לפני להתפלל מקודם תפלת המנחה פן נאחר את זמן התפלה מפני הטיול.

והטיולים שלנו היו תכופים. ביחוד בימי הקיץ כשהייתי פנוי מעט מעבודת מסחרי. שולמן היה בא אל ביתי, התפללנו ויצאנו לטיל. בשעות הטיול אהב לספר לי ספורים וחזיונות ומאורעות אשר עברו עליו, גם לדבר על ידידיו ורעיו מאז, על הלך רוחם ומקרי חייהם וכלם היו מלאי ענין.

באחד הטיולים ספר לי שולמן עובדא זו: בבואו בימי נעוריו לווילנא למד בישיבת הגאון ר' ישראל המו"צ בפרבר „זאריצה" ביחד עם חברו, תלמיד ותיק, יוסף, שנקרא אחרי כן פרופיסור חבולסון... (לשונו של רק"ש). ויהי היום ושולמן עיין בספר יהושע בענין המרגלים ויפלא בעיניו מה שקשרה רחב את חוט השני על חלון ביתה לאות לבני ישראל, כי בכבשם את יריחו יעברו על ביתה ויחיו אותה ואת משפחתה — מה הועילה בזה? הלוא נאמר „כי ביתה בחומה ובחומה היא יושבת" והחומה הלא נפלה תחתיה ותהי למעי מפלה וא"כ מה הועיל חוט השני?

שולמן הציע את תמיהתו אל רבו והוא לא מצא מענה ויאמר: המתן עד שיכנס „יאסל" תלמידי, שהוא בקי ב„פסוק" (כך קראו אז לכתבי הקודש). כאשר נכנס התלמיד הציע הרב לפניו את קושית שולמן אבל התלמיד השיב על זה בלצון: אני יודע תרוץ אמתי — כי כל המעשה הזה אינו אלא הזיה...

הרב הזדעזע ורגז ואמר, מובטחני שיצא יוסל לתרבות רעה. וכן היה. שולמן קרא לחברו חבולסון בשם „יוסף". אנחנו יודעים אותו בשם „דניאל". נראה שהחליף חבולסון את שמו בהמירו את דתו.

פעם אחת טילנו לפנות ערב בפרבר פוגוליאנקא. בדרך העולה ההרה נמצא גן „מלינובסקה", שהיה חביב לפנים על היהודים לטיל שם. ישבנו על ספסל אחד ושוחחנו. השמים היו בהירים וטהורים. הכוכבים נוצצו ורמזו אלינו. האויר היה צח ומשיב נפש. האילנות אשר ממעל לראשינו התלחשו חרש וכל אחד מאתנו התעמק במחשבותיו, התקפל אל תוכו ושתק.

פתאם הפסיק שולמן את הדומיה. נזכרתי — אמר — על ספסל זה ישבתי פעם עם ברל מיכאלישקר (אד"ם הכהן) ושוחחנו כמובן על האמונה ועל הדת, על מציאות אלקים ועל השארת הנפש. ברל כפר בכל. הערב היה יפה ונעים כהערב הזה. אמרתי לו לברל: שאו מרום עיניכם וראו מי ברא כל אלה, המוציא במספר צבאם...

יצירה כזו, הרמוניה כזאת האפשר שאין לה יוצר? — — —

ברל שתק. אחר דומיה התעורר ממחשבותיו ואמר: אבל, מדוע „עפר יונק עשב, עשב יאכל כשב, כשב יאכל גבר אותו יבלע קבר?!"

(אחד משיריו).

ולסוף התרגז והוסיף בטרונית תוגה: ומדוע מת מיכל בני בדמי ימיו צעיר ורענן??

— הוא כפר בכל — הוסיף שולמן — אפילו בעלותו על מטתו אשר ממנה לא ירד עוד.

שוב טילנו מחוץ לעיר ביער „הלבנון" (לבונישוק). שם ספר לי על מאורע אחד שועזע את נפשו לא רק אז בשעה שאירע המאורע אלא גם עתה בספרו. ויהי היום — החל שולמן לספר — וילך הוא, אד"ם הכהן ומיכל בנו לשוח ביער הזה. דברו על אודות „השארת הנפש" ששולמן האמין בה ואד"ם כפר. המתוכחים התאמצו כל אחד להטות את הכף על צדו. כמובן, איש לא נצח את חברו. אז התנו ביניהם תנאי ב„תקיעת כף" שאם ישנה השארת הנפש במציאות, או אם ימות אחד מהם החובה על המת לבוא להתראות לפני השנים הנשארים בחיים. בשעה שילכו לטיל ביער הזה, יער „הלבנון". תקעו כף ויסמנו להם אחד האילנות אשר על ידו מחויב רוח המת להתראות לחבריו. עברו שנים אחדות, מיכל מת בדמי ימיו ויתאבל עליו אביו ימים רבים. ויהי כאשר ארכו הימים ודבר התנאי כבר נשכח מלב החיים הלכו פעם אחת, אד"ם ושולמן לשוח יחד ביער „הלבנון". פתאם התעלף אד"ם ויפול לארץ מבלי כל רוח חיים באפו. וימהרו הטיילים שנמצאו במקום

ההוא וישאוהו אל בית המחלבה הסמוך וישפכו מים קרים על ראשו ובדי עמל השיבו את רוחו אליו.

כשוב אד"ם לאיתנו ואפשר היה לו ללכת הביתה ספר לשולמן סבת התעלפותו: הוא ראה בהקיץ את מיכל בנו המת בדמותו ובצלמו, עומד תחת העץ אשר סמנו להם אז בשעה שהתנו שלשתם את התנאי.

יש אשר השיב שולמן על שאלות בקצרה ובאופן חד ומוצלח מאד. פעם אחת בשעת טיול פניתי אליו ואמרתי: הנה אנחנו שנינו מאמינים בתורה בנביאים ובדברי חז"ל אמונה תמימה ופשוטה. יש סמנים כי „אחרית הימים" אשר עליהם נבאו נביאינו כבר קרבים ומגיעים ואם כן קרובים הימים אשר יעלה „גוג" על במת החיים, וכאן אני שואל: מי הוא הגוי הגדול ועז הפנים הזה? הלא לא יולד גוי פעם אחת ברגע שיעלה ויפעל את פעולותיו, בודאי כבר חי הגוי הזה וקים במציאות, ומי הוא?

שולמן לא חשב רגע וישיב לי: שאלתך ישאלו אז כאשר יבוא גוג על אדמת ישראל: „האתה הוא אשר דברתי בימים קדמונים ביד עבדי נביאי ישראל הנבאים בימים ההם שנים – להביא אותך עליהם" (יחזקאל ל"ח י"ז). כך, אז ישאלו את אותו הגוי: האתה הוא זה אשר עליו נבאו נביאי ישראל בימים קדמונים?

לרגלי עבודתי ב„חבת ציון" נפגשתי לפרקים תכופים במתנגדים להרעיון גם מצד החרדים גם מצד החפשים בדעות. כמובן הייתי לוחם באלה גם באלה. צעיר הייתי ולא יכלתי להעריך בעצמי את דרכי אשר אני הולך בה. שאלתי פעם אחת את שולמן: באר נא לי חביבי מה אני ומה דרכי ביהדות? כי בבואי במגע עם החרדים חושבים אותי לחפשי גמור. ובהפגשי עם החפשים חושבים אותי לאורתודוכסי גמור. הגידה נא לי מה בעיניך דרכי שאני הולך בה?

– „ד־א־א־ס איז די א־מ־מ־מ־ת'ע וועג" – השיב שולמן בחפזה (הוא היה כבד פה), „זאת היא הדרך הנכונה ואמתית – שביל הזהב. גם אני הולך בדרך זה."

שולמן אהב לספר הרבה ע"א יהודי טפוסי אחד בווילנא, עם הארץ משונה, שאפשר להולד רק בליטא, זהו משה יאג. הוא היה איש עשיר, חרד ואוהב לתבל את שיחותיו החולוניות בדברי תורה. בילדותו למד תנ"ך והיו הפסוקים שגורים על פיו באופן מהופך. שולמן היה מורה לבניו ושמע מפיו הרבה שיחות וחדודים מיוסדים על עקירת פסוק שבתורה והיפוכו. בזכרוני נשאר חדוד אחד של יאג שמסר לי שולמן. פעם אחת יסדו מכיריו של יאג חברה „מנורת המאור". יסדו קלויז על שם החברה וקבעו מקום להחברים להתפלל שם. גם

יאג נלוה אליהם. נאספו בעה"ב למנות גבאים. עמדו על השאלה, כמה גבאים לבחור ובמי. אז עמד משה יאג על רגליו ואמר: רבותי, למה אתם יגעים לחנם? עשו ככתוב בתורה, הלא ביהכ"נ שלנו הוא של מנורת המאור ובפרוש נאמר בתורה: ובמנורה ארבעה גבאים (גביעים). שוב כתוב: גבאיה פקטוריה ופרחיה (גביעיה, כפתוריה ופרחיה) ממנה יהיו![1])

שוב ספר שולמן: כאשר הזמינו יאג ללמד לבניו עברית אמר לו: רבי קלמן, אני חפץ שתלמד לבני תנ"ך, שוואַרבע (עשרים וארבע) גם פסוק, את הכל ילמדו. (לתנ"ך קראו אז „פסוק").

ד. דיק, רייכרסון ונטנסון.

מבאי ביתי היה גם אייזיק מאיר דיק. אנכי לא בקרתיו במעונו אף פעם. לא מצאתי בו ענין. כאשר ישב אצלי היה מתאמץ להסביר לי איזה מדרש או אגדה, אבל לא מצאתי בהם טעם והגיון. לא היה עוד אותו „אמ"ד" המשכיל החרוץ והשנון, אשר ידעתי מרחוק עפ"י ספריו, מילדותי. הזקין ופג טעמו.

עם משה הכהן רייכרסון נפגשתי לפרקים תכופים בבית נחמיה נטנזון. רייכרסון היה איש תמים וישר ועני מדוכא. חי על הוראות־שעה חיי לחץ וצער. את ספרו „חלקת הנקוד" מכר בנזיד עדשים. „המדפיסים ראם" ידעו להשתמש בענים של סופרי ישראל (לשולמן שלמו בעד כל ספריו ארבעה רובלים לגליון. ישב בחדרו הצר וכתב וכתב ומסר גליון אחר גליון לראם והם פרנסוהו בפרוטות). והיה רייכרסון רץ מן הבוקר ועד שעה מאוחרת בלילה „ללמד בני ישראל קסת", כמו שאמרו המליצים אז. פעם אחת בהיותי אצל נטנזון נכנס משה רייכרסון, ישב אתנו לנוח מעט ממרוצתו. בעת ההיא התכוננו בני ווילנא לחוג חג יובל השבעים לרש"י פין. נטנזון היה איש ריבו של פין מיום שלקחנו ממנו את הנשיאות של אגודת „אוהבי ציון" ומסרנוה לפין. החילונו לדבר ע"א היובל. אז קם נטנזון וקרא: רבי משה, רבי משה! לפין (בפ"ה דגושה, כך קרא נטנזון לפין). עורכים חג יובל, לערוך חג יובל אמתי צריכים לך ולהקריב לך אשכר — שוא־נע של זהב...

ה. כסא רבנות.

לרגלי מסחר הייתי פעמים בעיר רדושקוביץ (על הגבול בין פ.פ. ווילנא ומינסק) אנשי העיר ידעו אותי. בשנת תרמ"ד יצא הרב אב"ד דשם, ברודנא, לשבת על כסא הרבנות בסטולבצי. אז שלחו אנשי רדושקוביץ אלי כתב רבנות

1) את ה„פ' של שתי המלות בכא בפתח...

ויבקשוני לבוא אליהם לשבת על כסא הרבנות בעירם. הראיתי את הכתב לאבי ויאץ בי לקבל את ההצעה. אמרתי לו: הלא זה ארבע שנים שעזבתי את תורתי, איך אקבל עלי אחריות כזו? – אין דבר – קרא אבי – שַׁפְשֵׁף את הכלים במשך חדש ימים והרי אתה שוב ראוי לאותה איצטלא. אולם אנכי לא חפצתי להשתמש בתגא זו ובכדי להפיס דעתו של אבי עניתי לאנשי רדושקוביץ, כי אסכים לקבל את כסא הרבנות רק בתנאים כאלה: לבטל את המנהג של רח"ש, לבלתי שלוח מתנות לרגל, לחנוכה ולפורים כמו שנוהגים בערי הפרזות, לבלתי שלם אפילו בעד ברור דין תורה. לדעתי צריכים לפסוק דין תורה כמו שפוסקים שאלה „באיסור והיתר", בקצרה שלא יהיה שום יחס של כסף ביני ובין אנשי העיר, אך לעומת זה ידאגו להמציא לי מקור נאמן לכלכלת ביתי לחיות ברוחה, למען אהיה פנוי וחפשי לנפשי לעסוק בצרכי צבור ולדאוג לכל עניני הקהלה. כי רק בזה ראיתי משלחתו של רב בישראל לנהל את כל עניני העדה ולא רק לפסוק שאלות ודין תורה.

כמובן, תנאים קשים וחדשים כאלה שלא נשמעו עד עתה בישראל אי אפשר היה שיתקבלו. בשנה ההיא קבלתי עוד הצעה לקבל משרת רבנות בעיר הזינפוט בקורלנד. אבי דבר על לבי לקבל את המשרה. אנכי השתמטתי.– צעיר אנכי, אמרתי, ואינני יכול להתעטף בחלוקא דרבנן, לחיות חיי הסגר ולהיות תלוי עפ"י רוב בדעת בעלי בתים גסים ועזי פנים. בקשתי מאת אבי שיניח לי לחיות חיי בעל בית עד שימלאו לי ארבעים שנה לימי חיי. ברחתי מכבוד הרבנות והיא חדלה מרדוף אחרי.

הטוב עשיתי?.....

פרק ששה עשר.

„המרגל".

א. „הפליאה והידיעה".

והעבודה ה„חובבית" הלכה הלוך וגדול, הלוך והתפתח. ביחוד אחרי שנתגלה להחובבים פינסקר וספרו „אוטואמנציפציון".

כשנתגלה פינסקר כבר מצא לפניו פוזיציות הרבה של חובבי ציון במדינה. לנו, החובבים הראשונים, חניכי היהדות המקורית, שאהבתנו לציון באה מתוך עמקה של היהדות העתיקה – לנו לא חדשה החוברת דבר. אדרבא, הבטנו עליה כמו על כתב אחד „הבנים השבים לגבולם", וגם בעין חשד במקצת. כי לא מצאנו שם בחוברת זו את אשר בקשה רוחנו – את ציון

משאת נפשנו! אולם לאלה אשר נתחנכו על ברכי התרבות הכללית ודבר לא היה להם עם התרבות העברית והעבר הלאומי, לאלה היתה החוברת של פינסקר הסבה הראשונה לתחיתם הלאומית והד"ר פינסקר יוצרה של התחיה ומחוללה.

אז נכנסו בווילנא אל תוך אגודתנו הרבה אלמנטים חדשים מן המחנה אשר עמד עד עתה מרחוק לכל תנועה עברית. הם נצמדו אל העבודה בכל חום נפשם ועבדו הרבה בלב שלם ובמרץ רב.

אולם ששת החברים המכוננים של האגודה הווילנאית לא הרפו מעבודתם גם אחרי שנמצאו הרבה עובדים חרוצים חפשים. אל הראשונים נספח בראשית התנועה מבין העם, איוונטור—עובד חרוץ ומסור אל האידיאה בכל נפשו — (הוא האיש אשר עמד בביהכ"נ הגדול בחג הפסח תרמ"ב על הספסל וקרא לפני הקהל את מאמרי „רוח חיים", ששלחתיו אל „המגיד" בשביל תעמולה) — יעקב קבצניק חתן קלמן שולמן[1], שלמה צבי ווילקורייסקי אחי החבר המכונן אלברט ווילקורייסקי ועוד הרבה.

מבין החברים המכוננים הצטיין בפעולתו יצחק ליב גולדברג. הוא הלך הלוך וגדול בעסקי דודו יצחק סגל, עלה ממדרגה למדרגה עד שהיה למנהל הראשי של בית המסחר הגדול לסמני רפואה הזה שהתפתח וגדל עד מאד. וכרבות חילו של גולדברג, חילו החמרי, כן גדל כוחו הרוחני בעבודה החובבית. נשא אשה יהודיה אמתית מסורה לעמה בכל לבה ובכל נפשה ותהי לעזר לאישה בעבודתו הלאומית, עד היום הזה. רחל גולדברג קנתה לה שם גם היא בפעולותיה הצבוריות והלאומיות בווילנא.

גם עניני מסחרו הועילו הרבה להתפתחות העבודה הלאומית. לרגלי מסחרו נסע גולדברג מסעות הרבה במדינה וחוצה לה ובכל מקום בואו חפש ומצא את העובדים הלאומיים, בא עמהם בחליפות דברים לטובת התנועה ורכש נפשות הרבה לישוב ארץ ישראל מאז ועד היום הזה.

עבדו גם מיכל אורינסון גם ישכר סלוצקי החברים ה„מכוננים" הראשונים. עבדתי גם אני, כולנו חלמנו חלומות נעימים על עתידות עמנו, על תחית הלאום, השפה וכל מחמדנו שהיה לנו מקדם.

אולם בלבי, אני, תסס אז רעיון חדש ומוזר, שועזע את רוחי ונשמתי, ניצוץ של שאיפה חדשה התלהב בי ולא נתן לי מנוח. שאוף שאפתי ליסד חברה לאומית־מוסרית, שחבריה יהיו משמנה ומסלתה של האומה, העדיות שבעדיות של הצבור העברי, זכי הנפש ואצילי הרוח שיהיו למופת לכל ישראל בהליכות חייהם, במדותיהם ונמוסיהם, החברים צריכים לקבל עליהם

1) צריך אני לציין, כי אחרי שנים אחדות של התנדבות נצטרף גם שולמן אל „חובבי ציון".

לדבר אמת ורק אמת, הן במילי דעלמא והן במילי דשמיא, לנהל את מסחרם בצדק מוחלט וביושר לב, להתרחק מכל שמץ אונאה, גנבת הדעת ואבק של ערמה — צריכים הם החברים להיות סמל התום, הצדק והיושר ויקדישו את עצמם לחנך את העם, לצרפו, ולשכללו למען ילך בדרך הצדק והתום ולהתמכר אל עבודת התחיה הלאומית בחומר וברוח ולעשות את עמנו עם מופת נגדה נא כל גויי הארץ.

את הרעיון הזה נשאתי בלבי ימים רבים. הגיתי בו יומם ולילה, חפשתי דרכים איך להוציאו לפועל. החילותי אז לכתוב „ספר מדות" בתור חומר לעבודת החברה העתידה, אולם לחברי אפילו היותר אינטימיים לא גליתי מזה דבר, בשגם, כי הרעיון החדש הזה לא הוברר לי לעצמי כל צרכו.

ויהי יום קיץ אחד (בשנת תר"ן) ואני יושב לי בדד בחדרי על יד החלון הפונה אל הרחוב, מעשן לי סיגרה ומחשבותי עולות ומתפתלות יחד עם עשן הסיגרה המתמר ועולה בחלל החדר, והנה אורח נכנס אל חדרי, הסופר אריה ליב גורדון (מחבר ספר „משפטי הלשון העברית").

את שמו ידעתי עוד מימי ילדותי, בהיותי בן שבע שנים בבואי אל העירה הקטנה, ווייגובה, מצאתי ב„חדר" הידוע של דודי ברוך פייוולזון, ש"ס דפוס ווילנא והורדנא ועל שער מסכת „בבא מציעא" מצאתי כתוב בכתב יד יפה שיר קטן בן חרוזים אחדים ובראש השיר היה כתוב:

„הפליאה והידיעה

העגולה והמרכזה"

השיר הזה לקח את לבי ביפיו החיצוני, כי את תכנו שהיה מוקדש לחכמת התכונה וההנדסה לא הבנתי. על שאלתי לחברי, בני דודי, למי השירה הזאת ענו לי: לליב גאלייצר, כך נקרא אז גורדון זה על שם הכפר גאלייץ ששם גרה אשתו בבית הוריה.

גורדון היה כבר בימי נעוריו למדן מופלג, מליץ ומדקדק ויודע „שבע חכמות". הוא ברח מבית חותנו שהיה עם הארץ וגס ומאשתו הכפרית וישב ללמוד תורה באותו ה„חדר" המוקדש לתורה בבית דודי ר' ברוך בווייגובה (למעלה צד 42).

זכרון שם האיש המוזר והנפלא הזה נחקק בלבי אז, בהיותי ילד, אבל לא ידעתיו פנים.

אחר ימים רבים ואני כבר גדלתי, והייתי עסקן ב„חבת ציון" בווילנא, ישבתי בחבורה אחת באספה של „חובבים" בבית ראש האגודה המקומית רש"י פין. ישבנו צפופים בחדר המיוחד של הזקן, שהיה כולו עטוף אופל. כי שבת היה, לפנות ערב, טרם שהתפללו תפלת חול והבדילו על הכוס, על

כן לא העלו את הנר[1] ולא ראינו איש את אחיו. ישבנו ושוחחנו בחשכה. פתאם קרא יושב הראש: מה דעתך אתה מר גורדון? לשמע השם הזה וקולו של המשיב שהיה מוזר לי נזכרתי בליב גורדון הגאלייצי ובשירו אשר כתב על שער הגמרא. אז קמתי ממושבי ועברתי על פני המסובין ומשכתי חרש חרש בניגון ממושך: „הפליאה והידיעה העגולה והמרכזה!..." ויהי אך יצאו הדברים מפי — פתאם קפץ אחד מן המסובים ממקומו כאילו הכישו נחש, תפס בראשו וקרא: אח! מה זה? דברים אלה כתבתי אני — זה שנים רבות — איפה? מי זה קרא את הדברים האלה? איפה, מתי כתבתים?

— בווייגובה! — עניתי — על דף של מסכת בבא מציעא.

— כן, כן—קרא גורדון,—זה שנים רבות, עשרים, עשרים וחמש, שלשים!

— ואני קראתי אותה אך לפני שמונה עשרה שנה — עניתי.

גורדון זה, בשבתו בבית דודי בווייגובה ובחליטו לגרש את אשתו הכפרית, ישב ולמד את כל ההלכות השיכות לעניני הגטין, החל מן המקור הראשון, הגמרא, מסכת גטין, הרי"ף והרא"ש והרמב"ם והטור וכלה באחרון שבאחרונים. ואחר שכל תורת הגטין היתה שגורה על פיו ישב וכתב בכתב ידו היפה ספר כריתות מדויק על פי דת ודין, הלך אל הכפר ותחב את הגט לאשתו בפני עדים וברח. אח"כ נדד לדרום רוסיה ונסע מסעות הרבה עד שבא והשתקע בווילנא באותו הפרק שאני מדבר בו.

ובאותה האספה שאמרתי ועל פי אותו המאורע שהזכרתי התודענו איש אל אחיו ונהיה ידידים...

ב. הסור.

כשנכנס גורדון אל חדרי כמעט שהתרעמתי עליו בלבי, כי הפריע אותי ממחשבותי והגיוני לבי. חשבתי אז על הרעיון החדש ליסוד החברה הלאומית־מוסרית שתסס בלבי. אולם קבלתיו, כמובן, בסבר פנים יפות, כראוי לאיש משכיל ותלמיד חכם שכמוהו. הוא ישב על יד ימיני ושוחחנו על דברים של מה בכך. מתוך שיחתו של גורדון ראיתי כי סובב סובב הוא בשיחותיו ומכון אותן אל איזו מטרה נעלמה ממני.

פתאם נעץ גורדון את עיניו בי, פניו נתרכזו ונעשו רציניים מאד. התנועע הנה והלום על כסאו, הרכין את ראשו אלי ואחרי עשותו תנועה גדולה, כאילו התכונן להחליט איזו החלטה נוראה, הוציא מפיו בחרדה ובלחישה את המלים האלה:

---

1) פין התנהג בחיים בדרך האורתודוכסים ומלא אחרי כל חוקי השיע ונמוסי העם.

— הגיעה השעה! — כבר קבלתי פקודה מגבוה — לגלות לך — את הצפון והטמון — את הסוד — רזי דרזין...

נפעמתי ונדהמתי. מה הנה המלים הסתומות הללו?

גורדון שאף רוח, החריש רגע כאלו מרכז את מחשבותיו ואחר כך הוסיף לדבר: זה שנים עשר חדש ואני, על פי פקודה, מביט עליך בשבע עינים, סופר את צעדיך, בודק את מעשיך ובוחן את לבך, גם במשא ומתן גם בחייך בבית. כל הליכותיך ונטיות לבך גלויית לפני. כי כן צוויתי. והנה מצאנוך ראוי והגון לגלות לך את הראוי לגלות.

ברגעים הראשונים חרדתי חרדה גדולה. האומנם מרגל הוא האיש הלז! והימים ימים נוראים מצד הבולשת, חפושים ומאסרים וכל איש היה מוקף מרגלים כתנור של עכנאי.

— מה אתה סח? שאלתיו כשאני כלי אחוז תמהון.

— זה הדבר — ענה ברגש — ישנה חברה אחת בישראל, חברה נסתרה ונעלמה מן העין. חבריה יחידי סגלה צרופים ובחונים ממבחר בני עמנו. מטרת החברה — חנוך לאומי־מוסרי, תחית האומה, שפתה ותרבותה על אדמת ישראל. החברים צריכים מתחלה לחנך את עצמם בדרך המוסר הלאומי, להיות בעצמם סמל הצדק, התום והיושר ומחויבים להשתדל עד כמה שידם מגעת לשפר את מעשי כל יהודי ולהטותו ללכת בדרך היושר והנמוס. כחה של החברה ברוח, לא בכמות מספר החברים כי אם במעלות רוחם. אין מקבלים חבר אלא אם הוא בדוק ומנוסה, כי ראוי הוא אל עבודתה הגדולה של החברה ומטרתה הגבוהה. ולכן רגלתי בך ובחנתיך ואחר שמצאתיך וכאי הנני מציע לפניך להספח אל החברה. אם תסכים אגלה לך את שמה ואת מקומה ואקדש אותך אל הכניסה ואם לא תסכים, אז אלך לי והדברים שדברתי עמך ישאר, סוד כמוס בינינו לעולם.

לשמע הדברים נזדעזעתי כלי. רבונו של עולם, הרי זהו הרעיון אשר אני נושא בלבי זה שלש שנה. והרעיון הזה המועזע את נפשי כל כך כבר נתגשם בחיים ומתקים בפועל ואנכי לא ידעתי!

ישנן תקופות בחיי עם המתעורר לתחיה, שבהן מתעוררים רגשות שונים ונולדים רעיונות חדשים בלבות הרבה מבני העם ההוא, בעת ובעונה אחת, מבלי שידע איש מה שבלב חברו. לאט לאט הולך הרעיון ומתבשל, הולך וכובש לבות אנשים בודדים ועל פי איזו לחיצה נעלמה מתאחדים האנשים הבודדים נושאי הרעיון ומתחברים יחד ומוציאים את רעיוני לבם לפעולות ידים.

כך, הניצוצות הללו שהלהיבו את נפשי ימים ושנים נוצצו גם בלבות אחרים, התאחדו לשלהבת – לקנין מפלגה שלמה פועלת ועובדת בקרב ישראל.

מבלי חשוב רגע קבלתי את הצעת גורדון בכל לבי ואז גלה לי ע"א קיומה של החברה הנעלמה והנסתרה בעת ההיא, חברת – – – „בני משה".

בווילנא כבר התקימה אז לשכה מיוחדת. ראש הלשכה המקומית היה אז מר זלמן גורלנד ובביתו ערכו „האחים" את הטכס של כניסתי אל החברה, אחר חצות הלילה, בחדר חצי אפל, בדברי כבושין ובשבועת הכטחה להכנע לראש החברה ולמלא אחר כל פקודה מגבוה מבלי חשוב מחשבות והרהור כל שהוא.

דברי הכבושין העירו את לבי, לב האח החדש להיות מוכן תמיד למסירות נפש על קדשי האומה, תחית העם ובנין הארץ, שהם קודמים תמיד לכל עניניו הפרטים של החבר, שצריכים להיות מוכנים תמיד לעלות לקרבן על מזבח הלאום.

ווכר אני את הרגעים הנעלים של כניסתי, וחקוקים על לבי עד היום. חרדת קודש נפלה עלי ומלאה את כל חדרי לבי. נדמה לי, כי שומע אני מַשַׁק כנפי השכינה השורה בחדר. הרגשתי כאילו נשמות האבות, משה והנביאים מרחפות בחללו של החדר האפל, ונמצא אני בין שורות עשרים וארבעת האלפים תלמידי רבי עקיבא גבורי יהודה, שהקריבו את חייהם על עמם ואומתם. נדמה לי כי כולם עומדים עלי מקיפים אותי סביב, סביב וקוראים בחיל ורעדה: אחינו, קדוש, קדוש אתה לעמנו ולאומתנו. מהיום חייך קדושים לעמך סלה, אין לך רשות להסיח את דעתך מעניני האומה אף רגע. בואך לשלום אחינו!...

וזוכר אני, את יציאתי מן החדר ההוא אל הרחוב. נשאתי עיני השמימה והנה השמים שמים חדשים והכוכבים כוכבים חדשים, כל צבא מרום וכל העולם כולו אחרים הם לגמרי, קבלו צורה חדשה, קדושה אצילה, ואני גם אני בעצמי חדש הייתי כי שוניתי והייתי לאחר...

באותו הלילה, במעמד ה„אחים" קורא לי שם חדש, כי כן דבר החברה, כל חבר בודה לו שם אשר בו ירשם בהפנקס הראשי של החברה אשר בידי ה„מל"א" (מל"א – מנהיג לשכה א). אני בחרתי לי שם „פניאל". בשם הזה נרשמתי אצל ה„מל"א", ראש החברה – „אחד העם" והשתמשתי בו אח"כ גם בהעתונות[1]

---

1) בעלותי לארץ אמרו לי „אחד העם" ורבניצקי שהם אינם יורעים את החק של שנוי השם אולי היה זה חק סקומי מפני ההירות...

השתתפתי בעבודת „בני משה" בווילנא אבל לא נשארתי בין חבריה זמן רב. פרשתי ממנה, מחברה זו שהיתה משאת נפשי והגיון לבי עוד טרם שנוצרה, על ידי מאורע זה: באספה אחת בוורשא הציעו לה„אחים" שישבעו שבועה דאוריתא, ב„נקיטת חפץ" ממש, למלא בדיוק אחרי כל פקודות המנהיג, מבלי כל הרהור ופקפוק ושאלה כל שהיא. נגד הצעה זו התקוממתי בכל עוז. ובראותי כי ההצעה נכונה להתקבל פרשתי מן החברה בדאבון לב. להשבע שבועה חמורה, שבועה דאוריתא זה היה למעלה מכחות נפשי...

יצאתי מן החברה אבל קדושה היתה לי וחביבה עלי גם לאחר שפרשתי ממנה. שמרתי את סודה. לא דברתי עליה עם איש זר ואת הסימן שלה החזקתי בסוד, עד שנודע לי בברור על אדות בטולה. פעם אחת בהתגוררי כבר בקיוב הכרתי אחד מחברי „בני משה" על פי ראשי התבות של הסמנים שהיו חקוקים על כפתורי שרווליו. נתודעתי אליו אך הקדמתי להגיד לו, כי אנכי אינני חבר עוד ואסור לו לגלות לי מהנעשה בפנים...

הסימן שבין החברים היה: „לא ולא" נוסד על הכתוב במשה „לא כהתה עינו ולא נס ליחו". כשהלכת אל השוק או באת לעיר נכריה וחפצת לדעת אם יש איזה „אח" בתוך ההמון די היה לך להניח את ידך על העינים ועל הפה — הבטוי של „לא כהתה עינו ולא נס ליחו" — ואז אם היה שם איזה חבר מיד הכירך וענה לך ברמז ונפשותיכם נדבקו זו בזו.

באחרונה נתנו להסיסמא הוראתו של פסוק אחר „לא בחיל ולא בכח".

איני יודע כמה הצליחו ה„מרגלים" של בני משה בערים אחרות ובשנים האחרונות לקיום החברה, בנונע להלשכה הווילנאית צריך אני להודות, כי ה„מרגל" של החברה הווילנאית גורדון עשה את מלאכתו באמונה. הוא היה דיקן בטבעו, פדנט נורא, וכמו שדקדק על נקודה, על קו, על דגש בספרות — שהרי מדקדק היה — כך דקדק בחיים ומה גם בחיים הלאומיים.

איפה הוא המרגל הזה כעת? שמעתי שאחרי כל נדודיו הרבים השתקע בארץ ישראל משאת נפשו. המצא שם לסוף, מנוחה נכונה?...

(בבואי לארץ נודע לי שמצא מנוחה נכונה — בצל כנפי השכינה. הוא נפטר בירושלים).

פרק שבעה עשר.

עולם התוהו.

בימים ההם, שנת תרנ"א, החלו שמי חיי הפרטיים להתקדר. מסלת הברזל הפוליטית שנבנתה בסוף שנות התשעים היתה הסבה להריסת עמודי מסחרי. לרגלי המסלה הזאת בא שנוי ערכין במסחר בגליל ווילנא ומהפכה בסדר העבודה המסחרית. בני הערים הקטנות שרכזו את סחורתם בווילנא החלו לשלוח אותן ישר מהתחנות שנבנו על יד ערי מושבותיהם אל מקומות הדרישה. המרכז הווילנאי אבד את ערכו והתנועע גם הבסים אשר עליו עמד בית מסחרי. לאט לאט ומצבי החמרי הלך הלוך ורע, הלך ונהרס. עולמי השאנן, השלו והצולח, עולם מלא עבודה רוחנית ספרותית ומסחרית הלך ונחרב. עקבות המחסור החלו נראים בביתי. מספר ידידי החל הלוך והתמעט, מקור מחשבותי חרב ולבי מלא שממון וקפאון.

את המצב הנורא ההוא אשר בו עמדתי בשנות תרנ"א־תרנ"ג הבעתי בדברים האלה:

עולם התוהו.

_ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _

אשיותי נהרסו מגדלי נתצו
שרשי וענפי אל כל רוח נפצו
על נאות שדמותי עלה שמיר ושית.
אין רכוש אין הון, אין מקנה וקנין
אין מעשה ופעולה אין שכר וענין
מחוץ תשכל חרב ואימה בבית.

מסביב השלך הס דומיה נוראה
חשך בלבי ונפשי תתמוגג ברעה
צלמות ברעיוני נתקו שרעפי.
חדרי לבי מלאים שממה ותמהון
שעפי נציבי־קרח מחשבותי קפאון
ראשי כגלגל ותנומה על עפעפי.

צללים במחשכים שם נדים ונעים
כשעירי תפת יפחידוני לרגעים

עיניהם המזרות קצף וחמה
הוי מחסור וכפן מלאכי עברה וזעם
מבטם מדקרות חרב קולם רעם
רוחם קטב וממשלתם הוי אימה.

איש לעברו פונה לא ישים לב רגע
כי בלבי מחץ פשה שם הנגע
כי ברכי כשלו רפו ידים
גם ידיד גם אח כנחל בי בָּגָדו
יחד מנגד נגעי שם עָמָדו
עת כי תשטפני שִבֹּלת מים.

אל ההרים מסביב אשא עין
תושיה נדהה עזרה שם אין
גם בגבעות ועמקים וחגוי הסלעים
אל כל עבר ורוח עיני נשואות
בקריה העליזה המלאה תשואות
כצל אתהלך — בעמק רפאים.
— — — — — — — — — — —

את הרבנות שהושיטה לי יד ולב בעתה עזבתי. אמרתי עתה לחבר את החיים והספרות ולכונן לי בסיס בעולם הדפוס.

בעת ההיא נשתחררה משרת מנהל בית הדפוס של יעקב שפטל בברדיצוב. הציעו לפני משרה זו, לחכור את הדפוס מאת בעליו הגר בקיוב או לקנותו לגמרי. נתתי את לבי להצעה זו שמתאימה עם שאיפותי בעת ההיא. ועזבתי את ווילנא.

אחרי שלש עשרה שנה לשבתי בווילנא, זו העיר אשר ראיתי בה חיים מלאים פעולות ומעשים צבוריים ורוחניים, לאומיים וספרותיים, במשך עשר שנות שלוה ושלש שנות ירידה חמרית, עזבתיה אותה ואת ידידי אנשי בריתי, חברי בדעה ובעבודה ואלך קיובה...

פרק שמונה עשר.

קיוב.

א. הפגישות הראשונות.

מעל גדות הווילי ההולכת לאט, בצנעה ובהמיה דקה על יד ווילנא טולטלתי על הוף הדניפר השב, המלחך בסאון את ההרים התלולים אשר עליהם משתרעת העיר „הקדושה" — קיוב.

בחדש אדר שנת תרנ"ג עזבתי את „ירושלים דליטא" את ווילנא וחכמיה, סופריה ועסקניה, את רעי הטובים, אצילי הרוח, אשר אתם יחד עבדנו יומם ולילה עבודה לאומית, תחת דגל „חבת ציון" אשר נטענו בעיר זו. עזבתי את כל החברות הרוחניות אשר ווילנא עשירה בהן, עזבתי את הספירה הרוממה והאצילית של היהדות הווילנאית ובאתי קיובה, זו העיר אשר הראתה לי את פרצופה המגושם של הימים ההם, תיכף בבאי שעריה.

בליל סגריר, בשמונה שעות בערב באתי העירה, ובשעה האחת עשרה החלו אנשי העיר להתאסף אל מעון גיסי אשר התאכסנתי בו.

על פי ההרגל הווילנאי חשבתי כי חברי איזו אגודה מתאספים לישיבה. מחשבתי זו נתחזקה בלבי בראותי כי גם הסופר „שלום עליכם" הופיע באותה הכנופיה. אולם עד מהרה הכרתי בטעותי. עוד לא הספיקו „החברים" לברך איש את רעהו לשלום ופתאם, כאלו מקרקע הבית, צצו שלחנות מרובעים מכוסי אטון ירוק והאורחים נצמדו בכל עז אל השלחנות ונשקעו בכל חושיהם במשחק הקלפים...

„ושלום עליכם", אשר עיני נמשכו אחריו כל אותו הערב, בחפצי למצוא בו איזה ניצוצות של אצילות ספרותית, לא התרומם מעל חבריו המשחקים אף במעט. כמהם עשה גם הוא להטים בקלפיו. כמהם זלל וסבא מתוך המשחק, כשידו האחת אוחזת בקלף והשניה ברגל אוז צלוי או כוס יין. כמהם בלה כל אותו הלילה בשחוק וכשקמתי בבקר מצאתיו שוכב פרקדן בפשוט ידים ורגלים, על כסאות אחדים שנסתדרו לשם משכב עראי, שקוע בתרדמה והד נחרו אימה...

הזאת היהדות הקיובית?...

ביום השבת הלכתי להתפלל אל בית הכנסת הגדול שבמעלה העיר, ביה"כנ של „ציזיק", אשר ברחוב וסילקוב־זוטרא. ציזיק זה היה מעורב עם הבריות של הבלשת, ידיד לזיבוגליאדוב שר השוטרים ושכן קרוב להאחרון. כי זיבוגליאדוב בנה את ביתו דוקא באותו הרחוב שהיהודים משוללי זכות הישיבה מצטמצמים בו. שם ישב שר השוטרים ישיבת קבע והפיל פחדו

ומוראו על היהודים, וסמוך לחצר השר הזה בנה ציזיק את ביתו ואת בית התפלה אשר שלט בו שלטון בלתי מוגבל. שם בביהכ"נ ההוא התפללו הסוחרים האמידים ורבים מבעלי הבתים הגבוהים והבינונים, חסידים ומתנגדים יחדו וכלם תכו לאדון ביהכ"נ, לציזיק, כי על כן ידיד הוא לזיבוגליאדוב...

כשנכנסתי לביהכ"נ הראה לי השמש מקום להתפלל בקרן מזרחית צפונית. הסתכלתי בהמון המתפללים ועיני נמשכו אחר שני אברכים צעירים העומדים איש, איש על יד חותנו, אחד גבה הקומה צנום ודק, חוטם נשר לו ועינים דוקרות וחודרות, שערות ראשו והתימת זקנו שחרחר צהוב ועל פניו הרזים נסוך רוח עצבון והתרגזות. והשני — פנים מלאים, בהירים, שער צהוב ועיני תכלת לו מפיקות אור ורעות וכל תנועותיו מלאות חיים וזריזות.

בשעת קריאת התורה, החלו שני האברכים לפלפל בפרשה, נמשכתי גם אני אל השיחה. האברך הכהה הביט בי בפנים זעומים ומבטים חדים והשני, כחול העינים, להפך בעין יפה והטה את הכף בפלפול אל צדי. מן הרגע הזה היינו ידידים.

עכשו, שני האברכים הללו כבר באו בימים. גם האחד גם השני עלו בחריצותם למדרגה סוציאלית גבוהה. הלל זלטופולסקי יליד הדרום, ששם שמי התכלת פרושים על הערבה הגדולה המשתרעת עד אין קץ ושמש בהירה וצוהלת שולחת קויה הפזיזים. הצוהלים, על פני השדות האין־סופיים — הלל זה כולל ומקיף ברוחו גם מסחר ותעשיה, גם ספרות ועבודה לאומית. ויואל הפנר, יליד פוליסיה הזעומה, אשר שמי־עופרת פרושים תמיד על היערות העבותים הממלאים את כל הגליל, וערפלי עלטה מעיקים על האויר האפור, מלא העצבון, ולוחצים את כל היקום — יואל זה עשה חיל גם הוא, רכש מיליונים, כתי חרשת, בנקים ועבודה רבה. ימים רבים עברו למן היום שהכרתי את שניהם בראשונה והחותם הטבעי אשר קבע גליל מולדתו על זה ועל משנהו לא נמחה מהם עד היום... זלטופולסקי הצטין בעבודה ציונית ותרבות עברית והפנר בפזרון צדקה מקומית. המרחב והצמצום של טבע המולדת...

באותו הפרק היו הולכים ונדפסים ב„המליץ" מאמרים מאת ווייסברג. במדה ידועה היינו חברים, שהרי גם מאמרי אני נדפסו ב„המליץ" או. על כן סרתי אליו. הוא היה מורה שפת עבר לילדי העיר, ידע את כל אנשי העיר, את טיבם ואופים, היה איש בריתם של בני העליה המעטים אשר בין יהודי קיוב ויאמר להכירני עמהם.

או הביאני אל ה„יודאיקה".

ה„יודאיקה" היתה ספריה קטנה שיסד, בשנת 1885, „העברי המלומד" בלשכת הגנרל גוברנטור הקיובי, צייטלין. צייטלין היה תלמיד בית

מדרש הרבנים בויטומיר, משכיל ונושא משרה רשמית, אחד מפקידי היהודים אשר הותם מיוחד היה קבוע עליהם. ביחוד הצטינו הפקידים הללו — בזקנם: סנטר מגולח באמצע ופאות זקן יורדות משני צדי הסנטר כעין „אַתְנַחְתָּא". בווילנא נשא את החותם הזה יונה גרשטין ראש בית הספר למלאכה ויהושע שטינברג ראש האינסטיטוט למורים. בקיוב — עוה"ד והמתרגם המושבע ברץ, אברהם גולדנברג והיהודי „המלומד" צייטלין זה המדובר בו. גם המשורר י.ל"ג החזיק במודה זו והרבה מן הרבנים „מטעם" שמרו את פאות הסנטר כבבת עין. כי על כן היה החותם הזה טבוע בסנטרו של... הקיסר אלכסנדר השני...

ה„יודאיקה" שמשה מרכז להאינטליגנטים העברים בקיוב. מנהג קבוע היה להברי ה„יודאיקה" להתאסף לבית צייטלין בכל יום החמשי בשבוע, בערב, לכוס תה.

בהספחי אל „היודאיקה" מצאתי שם ספריה קטנה, בערך מאתים ספרים וירחונים אחדים. אותי כמו את יתר החברים ענינה הספריה רק מעט. הנאספים עסקו בשיח ושיג, בחליפות דברים ודעות על שאלות הזמן ושאלת היהודים יותר מבקריאה. אמנם יש אשר נתקבל איזה ירחון חדש ואחד מן החבורה היה קוראהו לפני הנאספים, אולם העיקר היה הקבוץ, ההתחברות של האינטליגנטים העברים הבודדים המפוזרים שבעיר.

שם הכרתי את מרדכי פולינקובסקי, סוחר, משכיל ועסקן צבורי, מורשה מטעם הועד האודיסאי הפלשתיני. ידע היטב שפת עבר, אהב את הספרות העברית ועסק בה והיה פלשתינאי אדוק. בא אל היודאיקה גם ליאון אשכנזי, בנקיר, יודע היטב את השפה העברית, מתענין בספרותה ועוסק בעניני העדה הקיובית במרץ. הוא היה יליד גרודנא ממשפחה מיוחסה בישראל ותלמיד מובהק לא"ש פרידברג. הד"ר ישראל בנדרסקי, קאראסיק ועוד. הסופר אלעזר שולמן היה גם כן מחברי ה„יודאיקה" אך בקר אותה לעתים רחוקות. הוא היה בורח מן הבריות, מתבודד בפנתו ומתכוץ אל תוכו, מובדל מכל ומוזר לכל וכשהיה מדבר עם איש לא הביט בפניו בדברו, שלח את מבטיו למטה אל תוכו וכאלו התקפל כלו אל קליפתו. פניו היו זעומים תמיד, עיניו הפיקו יגון קודר וכלו כאלו אומר לכל: אל תגע בי...

הוא נשא משרה כבודה בעסקי ברודסקי, היה הגזבר הראשי, ויעש עושר גם הוא וחי ברוחה. רכש לו ספריה גדולה רבת הערך ויעבוד את עבודתו הספרותית בשקידה. אולם איש לא ידע, כי סגנון שפתו היה קשה מאד. כל ספריו העברים נתקנו ונשתכללו על ידי ווייסברג, שעבד אצלו בתור מעתיק ומתקן בקביעות והכל בסוד. בכלל היה סוד נסוך על שולמן ועל מהותו.

איש לא ידע מוצאו, מקור משפחתו וכמה שנות חייו. לי נודע עפ"י מקרה מוצאו אחר איזה שנים. בעברי דרך אוריול הלכתי לסעוד בצהרים בבית תבשיל של האלמנה פרידמן. היא בהודעה לה שתושב קיוב הנני שאלתני אם אם יודע אני את אחיה שולמן. על שאלתי איזה שולמן ענתה: אלעזר, העובד אצל ברודסקי. מפיה נודע לי, כי הוא יליד סלנט (פלך קובנה) וכשמת אביו עבר עם אמו לקראו, הוא ידע שפת אשכנז היטב ובהיותו בן שבע עשרה שנה עזב את בית אמו וירחיק נדוד לנפות הדרום. ולא ידעו ולא שמעו ממנו דבר ימים רבים. בני קיוב ידעו, כי האיש הזה בא לדרום ממרחקים ויהי מורה לבנות קארצונסקי שהיה פקיד אחת האחוזות של ברודסקי בפלך פודול. קארצונסקי הציע להמורה הליטאי, לקחת את בתו לאשה. שולמן ענה לו כי בזאת יאות לו אם יפעול על ברודסקי לספחהו אל אחת הכהנות. קרצונסקי מלא את התנאי והעסק נגמר. שולמן נספח אל אחת הכהנות אצל ברודסקי וכעבור ברודסקי מזלטופול לקיוב עבר גם שולמן עמו.

ומקומו של המשורר יהל"ל נפקד בה„יודאיקה" בעת ההיא. כי נשלח לעיר גזרה מטעם אדוניו אלעזר ברודסקי. יה"לל נשא גם הוא משרה אצל ברודסקי, היה גזבר בהטחנה הגדולה. בעת ההיא הדפיס יהל"ל ב„השחר" את שירו „עבד לעבדים" ששם תאר את תהלוכות בית מסחרו של ברודסקי, פקידיו, עוזריו ומשרתיו. ברודסקי מצא בשיר זה פגיעה בכבודו על כן ענש את יהל"ל, ויעבירהו ממשמרתו בקיוב, לשרת בבית הרשת אשר לו, בטומַשפול, בעיר נדחה בפודוליה, הרחק מרעיו ומכיריו ומאנשים אינטליגנטים בכלל.

אחר שהתאזרחתי בה„יודאיקה" הכנסתי אל החברה את הלל זלטופולסקי. לא בנקל עלה לי להכניסו בחברה. האיש הזה, שהנהו בעל מרץ עז ובשעה שהוא שואף להגיע אל איזו נקודה אינו מתחשב עם כל גדר וגבול. הולך ומסיר מעל דרכו כל המכשולים והמפריעים עד שמגיע לאותה הנקודה שהוא שואף לה — האיש הזה היה אז צנוע ונחבא אל הכלים, מתבודד בפנתו, בחדרו האפל, בבית חותנו, ובורח מן הצבור והפומבי הרחק כמטחוי קשת. בקושי משכתיו בחזקה והכנסתיו בחבורת ה„יודאיקה"[1].

בעת ההיא חי בקיוב סופר אחד „שצקס". הוא התפרסם אז על ידי ספרו „המפתח"[2] וספרו היהודי „דער אידישער ערב פסח". הוא לא היה מקובל על אנשי העיר והתבודד במועדיו. גם את ה„יודאיקה" לא בקר.

---

1) וה היה הצעד הראשון של ז. בעסקי הצבור. אל הספרות הכנסתיו בשנה 1897 ע"י מאמר אחד שלי שנדפס ב„קיובסקי כלובה" או.

2) רב אחד אמר: למה נקרא שמו „המפתח" שפני שכל המפתחות נקראים על שם הטמישם רק מפתח יחוד נקרא בהיא הידיעה...

ב. הבורסה.

אחר ימים אחדים לבואי קיובה, סרתי אל יעקב שפטל בעל הדפוס הברדיצ׳בי, אשר בשבילו באתי לקיוב.

שפטל היה למדן גדול, בקי בהספרות התלמודית וספרי המחקר של ימי הבינים. ידע שפת אשכנז על בוריה, היתה לו גם ידיעה הגונה בסורית וערבית. אולם הוא לא עשה את ידיעותיו וגם את דפוסו ומחסן הספרים אשר לו בקיוב קרדום לחפור בו. יסד את הדפוס בברדיצ׳ב ואת מחסן הספרים בקיוב לשם שמים, חשב לעקור על ידי שני המוסדים התרבותיים העברים הללו את עם הארצות ששררה בנפות הדרום. מקור פרנסתו היה עבודתו בתור ראש עסקי האלמנה רוזנברג, אחותו של הברון יוזל גינצבורג. רוזנברג לפני מותו השביע את שפטל לבלתי עזוב את אלמנתו כל ימי חייה ואל משרד רוזנברג סרתי לדבר עם שפטל.

במשרד ההוא, ישב לו בפנה אברך אחד ונשא ונתן עם יוצאים ובאים, החליף עמהם דברים ולא שמתי אליו לב. דברתי עם שפטל ע״א הדפוס בכלל ועל הדפסת ספרי אשר היו אתי בכתובים. שפטל התענין בכתבי ידי קרא את ספרי „בית ארזים״ והתוכח עמי באחד מאמרי חז״ל. קרא גם את שירי וכלאחר יד ראיתי, כי אותו האברך היושב לו בפנה הרחוקה במשרד מתענין בשיחתנו. אחר תום הוכוח ביני ובין שפטל נגש אלי האברך, נתן לי שלום, קרא בשמו ויושיט לי למתנה חוברת שירים שלו „הד הרים״ שהדפיס אז. זה היה יעקב חורגין*) אברך בעל כשרונות טובים. יודע היטב שפת עבר ופרק בשיר. אולם את כשרונותיו ועטו הקריב כליל לעגל הזהב למשרה שנתנה לו מאת ז׳ק רוזנברג, הבן, אשר יצא אז לחו״ל ומסר את כל הונו על יד חורגין לעסוק בו בספיקולציות של מניות אשר סערה אז בהבורסה הקיובית.

אחר חליפות דברים ביני ובין חורגין פנה אלי האחרון בדברים האלה: מה לך לצמצם את כשרונותיך ואת כלכלת ביתך בהוג צר של בית דפוס? הרי לפניך קיוב הגדולה ושוק המסחר רחב הידים. עלה הבירזאה, הרם את ידך בסחר המניות ותראה חיים של טובה ואולי גם חיים של עושר וכבוד.

— הבירזאה! — קראתי בתמהון — איך אעלה על במותיה הרי אין לי כל מושג ממנה.

— אל „תחת — ענה לי חורגין, החל — אמר — לנסות את כחותיך, לך הבירזאה וקנה לי עשר מניות של בית החרשת לתעשית הצוקר „דוורין״

*) הוא אבי חורגין אשר נושא בעת משרה נבוהה בהמפלגה הסוציאלית באוקריינא.

למחיר כך וכך. נתן לי סכום הכסף הדרוש והלכתי. באתי אל השוק. הבורסה בקיוב אינה אלא שוק, אמנם ישנו בקיוב, כמו ביתר הערים, היכל מוקדש לבורסה. בנין גדול ומפואר, „על גפי מרומי קרת", מול היכל הדומה העירונית, אשר על גגו עומד לו במלא קומתו המלאך מיכאל וחרבו שלופה בידו להגן על קיוב (אחר כמה שנים עמד על ככר זו אנדרטי של סטוליפין...) על ההיכל ההוא חקוק באותיות זהב השם "Биржа". בקומה השניה אולם גדול ורחב ידים, מפואר ומקושט בתמונות מהודרות ובראש האולם, נכח הפתח, תמונה גדולה מן הרצפה עד הספון תמונת אלכסנדר השלישי. ובאמצע האולם שלחן גדול מכוסה אטון ירוק, סביבו כסאות הרבה. הכל מעיד כי לא לשם מסחר וקנין נוסד הבית וגם אמנם איש אינו מבקר את „הבורסה" הזאת וכל העסקים נעשים ונחתכים בבתי החלפנים והבנקים אשר התרכזו כולם בקרן הרחוב הזה ועל המדרכה ובתי הקפה שבמקום ההוא.

מדרכה זו מלאה המון אנשים למאות. צעירים וישישים, צנומים ובריאים, מגולחי זקן ובעלי פאות מסולסלות, לבושי הוד, מגוהצים ועטופי סחבות, כלם אצים, רצים משתקשקים זב"ז דוחים ונדחפים בצד ובכתף והומים כובובים. עינים מפיקות אש זרה, פה פעור ולשון ממללת גדולות, צעקות, רמיזות, לחישות, הרמת ידים, תקיעת כפים, בעיטה ריצה הנה והלום, זלזולים ודברי חנף, הברות משונות: שפנוב, דזורין, סיטקוביץ רומנוב — שאון גדול מאד, והוא ממלא את כל חללו של קרן הרחוב מאז הבקר עד הערב, לדאבון לב „האזרחים הטהורים" האנוסים לעבור דרך הקרן הזאת ונלחצים לפרוץ להם דרך בין ההמון. בשלחם את קללתם הרוסית אל היהודים הארורים הללו הדוחקים את רגליהם....

קפצתי אל תוך הים הסוער הזה, אל הקלחת הרותחת ושאלתי: דזורין למי, דזורין למי? מיד סבבוני קהל סרסורים מכל עברים וכל אחד מציע לפני את סחורתו, סוחב אותי אל פנה בודדה, מדבר חנף ומפתה, לסוף גבר עלי אחד ותקע לי כף—„נגמר!" ויוליכני אחריו. בדרך הלוכי אמר לי בחשאי: התדע, אני לוקח את המניות למחיר יותר פחות מאשר גמרנו. את „העודף" נחלק בינינו נמצא שנרויח מלבד הקורטז' — שכר סרסרות — עוד סכום הגון „על המחיר". כך לחש לי הסרסור ועיניו נוצצות מחדוה. אולם אנכי עמדתי על מקומי ולא זזתי: כיצד? — שאלתי — מכיון שהמוכר מוסר את המניות למחיר פחות עלי לחשוב להקונה אותו המחיר הפחות. הסרסור הביט בי בתמהון. תמה כפי הנראה, אם בריא הנני ברוחי. — כיצד — חזר אחר דברי — כיצד? כך. העודף שייך לנו. כך אנו נוהגים. מלבד „קורטז'" אנו מרויחים עוד עודף. אבל זוהי גנבה—קראתי בקול.—גנבה!—

צחק הסרסור. נו, בן אדם! אינך יודע אפילו איך לבטא מלה כהוגן. לא גנבה, אבל „גַנְבָּז"! „גנבז" הוא דבר המקובל ונהוג אצלנו כמו „קורטז". אנכי עמדתי על דעתי. קניתי את המניות ומסרתין לחורגין והוא הוסיף על המחיר שקניתי המשים רובל.—זהו שכרך אמר לי חורגין. ובכן הרוחתי על ידי „הולכה והובאה" חמשים רובל, שכר גדול כזה בעד טיול! כמה עמלתי ויגעתי בסהר הפשתן בווילנא עד שעלה בידי להרויה סכום כזה. צריך הייתי להעביר על ידי אלף ומאתים אניצי פשתן בני חצי פוד כל אחד, להבחין בין סוג לסוג ולהבדיל בין צבע לצבע, לשקול אותם במשקל, להטעין בקרון הרכבת ולשלחם לאשכנז. וכאן—טיול, קריצת עין, מלל קליל, תנועה קטנה, ושכרך—לפניך—חמשים רובלים! היצר הרע שבי השיאני לעזוב את הרעיון ע"א הדפוס ולאחוז בסחר המניות. „הרי רואה אתה, אנשים חיים חיי ענג ורוחה. מבלי עמל ועבודה משתכרים סכומים הגונים. כלום בעסקניות צבורית אתה חפץ, בעבודה ספרותית—מי יפריע בידך? בערבים, בשעה שהם עוסקים בשחוק הקלפים אתה תעסוק בעניני הצבור והספרות! מה לך לצמצם את עצמך בפנה חשכה בבית דפוס בברדיצוב?—פתני יצרי ואפת.

ג. „הספיקולנטים" והסרסורים

הסתכלתי „בחברי" החדשים, באנשים אשר בסביבתם אמרתי לחיות. התבוננתי בהבירזאים, למדתי את אפים וטבעם. את מהותם והליכותיהם ומצאתי לפני ביבר של חיות משונות, קרקוס של משחקים ורוקדים על החבל. ערב רב של ברואים משונים שכלם משחרים לטרף ושואפים לבלוע איש את רעהו. כל ספיקולנט מתאמץ להונות את חברו ולרמותו. להרבה מהם העיקר לא הבצע אלא האונאה כשהיא לעצמה. אם עלה ביד הבירזאי להונות את חברו שמח על האונאה יותר מאשר על השכר. ולא עוד אלא שהכל שמחים לאיד חברם שנפל בפח, מתלוצצים בו ומשבחים ומפארים — את המרמה.

באותו פרק שנכנסתי אל אותו הקרקוס שחקו על הבמה שני סוגי מניות „דזורין" „ורומנוב". בני כנופיא אחת עשו קנוניא והחלו בחשאי למכור מניות למחיר זול. לא המניות עצמן שהן במספר מוגבל, אלא הוציאו „מכתבי" מכירה להעמידן לזמן ידוע. הספיקולנט כותב שהוא מוכר לפלוני מספר כך וכך של מניות למחיר כך וכך ומחויב להעמידן להקונה בימי „הקונטרקטים" שהם בחדש פברל. רבים מן הספיקולנטים בראותם כי יש מוכרים הרבה החלו גם הם לעשות כמעשיהם ולמכור עד כמה שידם מגעת. בראות בעלי הקנוניא, כי כבר נתעוררו רבים למכירה, החלו לקנות את

המכתבים שלהם עצמם ושל יתר הספיקולנטים. ולמען החזיק את שווי המשקל של השער היו משתמשים בחבר סרסורים אחד שגלו להם סודם למכירה בזול ובחבר סרסורים אחר לקניה, לכניסה ולקבוץ. כך התפתלו בני הכנופיא נפתולים רבים עד שעלה בידם לאסוף את כל המכתבים מן השוק והנה הגיעו ימי השלום: הספיקולנטים שהוציאו מכתבי מכירה על השוק החלו לבקש „סחורה" למען יוכלו למלאות חובתם להעמיד מספר מניות למחיר שמכרו ומניות אינן. כי בעלי הקנוניא הספיקו לאסוף באמתחתם כל המניות שבשוק וגם המכתבים של הספיקולנטים, ובהגיע יום הקבוע היתה שערוריה, ה„בלנקיסטים"—כך נקראים ספיקולנטים שמוכרים סחורה שאין בידם, להעמיד לזמן ידוע—יצאו דחופים ומבוהלים לחפש מניות ואינן ואלה שרכשו להם „מכתביהם" נוגשים בם וקוראים הב, הב. תן את סכום המניות אשר התחייבת ובני הכנופיא ששים ושמחים כי העלו תנינים בחכם, גם דגי הרקק, ספיקולנטים קטנים, והכל צריכים להשכים לפתחם, ולבקש מהם לחוס לרחם עליהם ולמכור להם סכום של מניות לאיזה מחיר שיהיה.

ו„הרחמנים בני הרחמנים" הללו, בעלי הקנוניא מוכרים לה„בלנקיסטים" קמעא קמעא. היום כך במחיר זה ומחר כך במחיר יותר גבוה. ובמדה שקרוב יום השלום מעלים את השער, מוצצים את מח עצמותיהם של „הבלנקיסטים" ומאספים כסף חמרים, חמרים.

רחמי נכמרו על הספיקולנטים הבלנקיסטים שנלכדה רגלם ברשת בני הכנופיא שעשו קנוניא עליהם בסתר. תמים הייתי ולא ידעתי כי אלה הבלנקיסטים „האמללים" העשוקים והנעלבים אינם טובים מחבריהם אשר צדום. גם אלה, בשעה שיש יכלת בידם, טורפים ודורסים את חבריהם. הללו עובדי עבודה זרה והללו עובדי עבודה זרה. גם העושקים גם העשוקים אופי אחד להם ושאיפה אחת ואין לבכר איש על רעהו.

הספיקולנטים והסרסורים, נחלקים לשני סוגים: ספיקולנטים „יושבי אהל" וטיילים. הראשונים, היותר אמידים וה„מכובדים" אינם נראים על השוק. יושבים בביתם והסרסורים „הנאמנים" שלהם רצים אליהם רצוא ושוב ועושים את מעשיהם בלאט. ו„הטיילים" יוצאים להם כחצות היום השוקה. מכורבלים ומגוהצים, מטילים להם על מדרכת „סימדינה" במתינות ובנחת ועושים את מעשיהם ע"י סרסורים מקריים, בלחישה, ברמיזה. מקבלים להם כסף דמי קדימה למניות שהם מוכרים ושבים בשובה ונחת הביתה. אלו ואלו משתמשים בסרסורים למטרת ערמתם. הבזה והאונאה משאת נפשם. מוצצים דמי הסרסורים, מביטים עליהם מגבוה ממעטים את הדמות שלהם ומשתדלים להונות גם אותם.

והצד השוה של שני סוגי הספיקולנטים היא הבטלה. קונים ומוכרים מניות שלא באו לעולם ע"י סרסורים, חיים חיי תפנוקים. אוכלים בזמן מדויק וישנים שינת צהרים, מגהקים ומפהקים ובערב הולכים אל הקלוב או מתאספים בבית חבר ומשחקים בקלפים בצבור.

האונאה והתרמית נשרשו בלבם כל כך עד שאינם מבינים כלל את העול שבמעשיהם. היה לי מכיר אחד איש ישר ותמים, שאי אפשר היה אפילו שיעלה על דעתו לעשוק את מי שיהיה אפילו שוה פרוטה. פעם אחת הציע לפני למכור על השוק סוג של שטרות שעלה מחירם עד מאד, בשעה שנודע לו בסוד שישנה הוצאה חדשה והמחיר ירד היום או מחר עד הדיוטא התחתונה. אמרתי לו איך תעשה כדבר הזה הלא הדבר דומה כאילו אתה מכניס ידך לחוך כיסו של חברך וגונב משם את כספו. האיש לא הבין את דברי: — מה שייך גנבה? זהו מסחר, זאת היא ספיקולציה. — אבל—אמרתי—הלא אתה יודע את הסוד, והתברר לך שכספו של חברך ירד לטמיון בקנותו את המניות, וישאר בידך, איך תוכל לעשות מעשה כזה? — זה דרך המסחר, ענה. אם הקונה איננו יודע את הסוד ואני יודע הרי ידי על העליונה.

והסרסורים נפלגו גם הם לשני סוגים. יש סרסור אנדרוגינוס. כלומר שהוא גם סרסור גם ספיקולנט ויש סרסור סתם. הראשון הנהו עושה שליחותם של אחרים. מוכר וקונה במלאכותם של הספיקולנטים, אך בחשאי, בשעה שהולך למלאות שליחותו של הספיקולנט, אם רואה הוא, שהעסק קרוב לשכר הוא משאירו לעצמו ומרמה גם את שולחו. „עם עקש תתפל" אומר הסרסור האנדרוגינוס בלבו, אתה מרמה את אחרים ואני אותך שהרי בשעה שתוכל תונה גם אותי, על דאטפט אטפוך! הסרסורים הללו הם האריות שבחבורה שכבר עלה בידם לאסוף הון והם „מכובדים" בעיני הספיקולנטים. והסוג השני הסרסור התמים אשר רק אל „הקורטז" עיניו נשואות, הוא מדרס להספיקולנטים הגאיונים וחי חיי לחץ כל ומן שלא „יחכם" לעשות כמעשי חבריו „החכמים" וליהנות מ„גנבז" גם הוא ואז על פני כל הספיקולנטים יכבד. אין אתה יכול לעמוד על אופים של חבר הספיקולנטים. הם מרמים לאחרים ונזהרים מאד שלא ירמו אותם ולא יעשקום, ושונאים לחבריהם שרמו אותם תכלית שנאה, ובאותה שעה אוהבים לעשות עסקים דוקא על ידי אנשים שנתמחו בערמה ותרמית ומבכרים אותם על התמימים והשרים.

ובהתבוננני בחיי הסרסורים מן הסוג השני כתבתי עליהם את הדברים האלה:

לא בית לו לא הון
לא חיל לא און
לא שרש לו באדמה
לא כוכב בשמים
זה־גבר להבל דמה
„איש הבינים"...

בעת ההיא, בהתבוננני בפעולותיהם של הבורזאים ובלמדי את אופים קרה „מעשה רב": הבנקיר הספיקולנט אפ—ן קבל ידיעה טלגרפית מבית החרשת „צרנומין" שהוא בועד באש. מיד בחר אפ—ן בסרסור ערום וישלחהו אל הבנקיר הספיקולנט פרנקל וימכור לו חבילת מניות של בית החרשת ההוא שנפלה בו דליקה. אחר שנגמר העסק ואפ—ן כבר קבל כסף מחירן של המניות נודע דבר הדליקה בשוק ופרנקל רגן באהלו על העושק שעשקהו חברו וישתוק.

לעת ערב בצאת הספיקולנטים לטייל בגן הסוחרים נפגשו שני הספיקולנטים אפ. ופר. יחד. אפ. העושק שמח לאיד פר. העשוק והתלוצץ בו כנהוג, כי נפל בפה אשר טמן לו. אז חרה אף פר. הנעלב ויך במטיל ברזל בראש אפ. וירוצץ את גלגלתו. אפ. נפל למשכב ויפרפר בין החיים והמות ימים רבים.

וכל הקהל הבירזאי שמח לאיד שניהם ויתלוצצו גם בזה וגם בזה. אך השמועה נתפשטה בעיר בין התושבים הרוסים ויצא קצף על כל היהודים, כי פרעום שני הספיקולנטים לשמצה בקמיהם.

אפ. המוכה מסר את דינו לערכאות ופר. היה עתיד להשפט דיני נפשות. כל המאורע היה עתיד לגרום חלול השם ולעטות חרפה על עשירי ישראל. אז התאמצו הד"ר מנדלשטם ולזר ברודסקי בעזרת הפרופיסר טריטשל ופעלו על אפ. לבצע את המשפט על ידי בי"ד של שלשה. הבי"ד הזה ענשו את פר. המכה לשלם כסף ענושים שנים עשר אלפים רובל לדבר שבצדקה ולמסור את הכסף ליד אפ. לעשות בו כפי ראות עינו.

הדבר קרה בשעה שציזיק בעל בית הכנסת הידוע התחיב בדין להשלה לסיביר. אנוס היה למכור את חצרו ואת בית הכנסת אשר שם. אז קנה אפ. בכסף העונשים של פר. את חצר ציזיק ואת ביהכ"נ ויתקן את ביהכ"נ וישכללהו ויקרא אותו „בית יעקב" על שמו[1]. מעז יצא מתוק. מן האונאה והתרמית של שני ספיקולנטים שחבלו זה בזה נצל בית תפלה מנפול בידי נכרים.

1) אמנם לא לארך ימים, כי אחר ימים מועטים נדש אפ. את הבתפללים כמו שאכתוב להלן.

ד. מצב רוחי.

הפגישות הראשונות שפגשתי בעיר מגורי החדשה לא הביאו לי ספוק רוחני אעפ"י שהרוחתי סכומים הגונים. עולם המעשה שהחלותי להשתתף בו היה זר לרוחי לגמרי. גם הספיקולנטים, גם הסרסורים [1]) היו לי לזרא. עבודה צבורית כמעט שלא היתה בעיר. „חבת ציון" הסתתרה בסתר פנה. היו מתי מספר „חובבים", אך לא נתנו כל אות חיים. הרבנים — קטני ערך. ברובם לא נתמנו מטעם הצבור אלא הורכבו על ראש הצבור עפ"י קרוביהם שבין עשירי היהודים. משכילים מתי מספר מתבודדים איש באהלו. זקנים חרדים יבשים קפואים וכל רוח אין באפם וצעירים — כמדומה לי שבימים ההם לא היו צעירים בקיוב כלל. ראיתי אמנם לפעמים צעירים בודדים ממהרים לרוץ אל — הבילארדים או לבתי התיאטרונים, אולם צעירים מסורים לעמם עובדים עבודה לאומית, מעירים ומעוררים את הצבור לחיי עבודה צבורית כמו שהרגלתי בווילנא — צעירים כאלה לא נראו ולא נמצאו בקיוב או לגמרי.

ענג רוחני מצאתי בהשתתפותי בעתות הפנאי בספרות ובשיחות עם זלטופולסקי. מצאתי אותו איש יודע היטב את הספרות התלמודית ושפת עבר ומלא רוח חיים. בלינו יחד לילות, לילות הרבה.

בעת ההיא הדפסתי ב„המליץ" פיליטונים בשם „לפנים והיום". באחד מן הפרקים תארתי טפוסים משונים שראיתי בין יהודי קיוב. היו ביניהם אלה שהללו שבתות ואכלו מאכלות אסורות ודרכו ברגליהם כל דבר הקדוש בישראל ואותם ראיתי נזהרים מאד ב„הכאת כפרות". היו אנשים שבידיהם עצמם שחטו תוירים קטנים והכינום לארוחת הצהרים ול„ימים הנוראים" ערכו „מנין" בביתם להתפלל בצבור. ראיתי גם כאלה: מחללי שבתות מתגאלים במאכלות אסורות ואוכלים אפילו ביום הכפורים, ובמסירות נפש נזהרים בחמץ בפסח עד קצה האחרון.

רוב הטפוסים הללו, ערב רב של יהודים משונים האלה נמצאו בקהל הבורסאים, הספיקולנטים והסרסורים אשר בקהלם צריך הייתי לבלות כל שעות המעשה.

עברו עלי חדשים אחדים בעולם המוזר לי ההוא ואהי משמים כל היום. ראיתי, כי אין אני יכול לגור בכפיפה זו ובין הצבור הזה לא יכירני מקומי. מצב רוחי היה מדוכא ואתעצב אל לבי מאד.

---

1) בין הסרסורים „פעל' או „שלום עליכם". הוא בא קיובה וצרור הדרוניא של אשתו וגם בסף אהות אשתו בידו והשקיע את הכסף בספיקולציה אוירית בשטחק הבורסא ואבר את כל הכסף וגמלם לפריז. אהיב סב לקיוב בידים ריקניות ועסק על אותה הבורסא בסרסרות. את „מנחם מנדל" שלו הזה מבשרו.

אז כתבתי את הדברים האלה:

והיה כי תשאלני:
מדוע כה רעים פניך
עצבון כה גדול מפיקות עיניך
תרדמה כה עזה עליך נסוכה
וכלך שרוי בצער ובאבוכה?
למה קודר תתהלך ברפיון ידים
מתאנח כל היום בשברון מתנים
ואתה עליז החיים היית עוד אמש
צוהל, שמח מאשר תחת השמש.
הלכת קוממיות נשאת ראש
ועתה כאילו הרעלת שתית מי־רוש,
בעצב מתבודד שם בפנה
הסר צלך ונסתלקה ממך השכינה??

כן אחא,
אין רוח הקדש ואין השכינה שורה
במקום אין חופש, דרור ואורה
ואני הייתי הן עבד לעבדים
„איש הבינים" לנגסים, גמדים
האומרים לכסף: אל, לזהב: אלוה
ומביטים תמיד מגבוה
על איש הרוח שבמקום מטבע
אין בארונו רק בינה ודע.
עלבון החיים על כן עלבוני
עצבון העולם הוא עצבוני.
על העשוקים והרצוצים בלי חנינה
ועל השקר הנצחי — על דא קבכינא...

אז החלטתי לעזוב את עולם השקר הלז והסבותי את לבי אל סחר הסוכר.

פרק תשעה עשר.

סחר הסוכר.

א. התעשיה והמסחר.

קיוב היא מטרפולין של תעשית הסוכר ומרכז המסחר של סחורה זו. הרבה עשרות בתי חרשת לתעשית הסוכר נמצאים בגליל קיוב ובהעיר עצמה. והמסחר בסוכר מרוכז בידי הבנקים, ספיקולנטים וסוכנים.

צריך להעיר, כי סחר הסוכר סתם, משמע סוכר חול או קמח, התעשיה והמסחר בסוכר מוצק „רפינד" זהו ענף בפני עצמו. זהו כבר התוצאה השניה של סוכר חול. בתי חרשת אלה מעטים, גם המסחר פעוט, מרוכז בידי חנונים.

והממשלה פרשה כנפיה על ענף כלכלה זה. היא דאגה להתפתחות התעשיה ולהרחבתה בשביל ההכנסה המרובה שענף זה מביא לאוצר המדינה, שני רובלים לפוד. יותר מזה דאגה לטובת האצילים החצרונים, בעלי האחוזות הגדולים אדוני בתי החרשת, שהם היו העמודים אשר הממשלה הצארית נשענה עליהם...

אחרי שתעשית הסיכר היתה פרוטקציונית נגבלה בחוקים ומשפטים. סיגים וגדרים, ותלי תלים של פלפולים וסברות והלכות שנותנים ענין לבעלי־מוח לענות בהם, ועל כן התרכז המסחר הזה על פי רוב בידי אחינו. והיתה התעשיה בידי רוסים, אוקראינים ופולנים והמסחר — בידי יהודים.

אמנם מספר הגון של בתי־חרשת נמצא גם בידי יהודים. מהם שיסדו בתי חרשת חדשים. אחרים קנו מניות של בתי חרשת ישנים ועמדו בראש ההנהלה של בהח"ר ההם. אבל הרוב הגדול של בהח"ר נמצא בידי החצרונים העקרים.

על פי חקי הממשלה היתה רשות לכל בית חרשת להוציא על השוק סכום קצוב, אחרי הרמת מכס שני רובלים לפוד, והנותר אסור היה למכור בפנים המדינה, אלא היו מחויבים להוציאו לחו"ל וסכום קצוב אסור היה לגעת בו אלא להחזיקו בבית החרשת למשמרת ליום רעה אם לא תעש הארץ פרי.

מי שהוציא סוכר מן הסוג הראשון לחו"ל כלומר מן הסוג שמותר למכור במדינה היו משיבין לו את המכס ומתירין לו למכור אל השוק הפנימי מן הסוג השני באותו סכום שהוציא מן הסוג הראשון ונותנים לו תעודה על זה, הנקראת „פיריציסלניה". תעודה זו אפשר למכור לבית חרשת אחר, למי שיש לו חשבון למכור את הסוכר של הסוג השני בפנים המדינה. האחרון משלם להראשון מחיר ידוע בעד „הזכות" הזאת, בעד תעודת „הפיריציסליניה". מחיר העולה ויורד לפי מצב המח"ר של סוכר בפנים המדינה ובשוקי חוץ לארץ.

באופן כזה מסתעף מן „התעשיה" הפשוטה ענף ספיקולציה אוירית העולה על במת הבורסא הספיקולטיבית. תעודת „הפיריציסלניות" היתה לספיקולנטים שטר כמו יתר השטרות לעשות בהם סחורה להרימם ולהשפילם להעלות את המחיר ולהוריד, כנהוג.

בשנים האחרונות הובאה תעשית הסוכר במועקה של גדרים חדשים מן החוץ. בעלי בתי החרשת שבמערב אירופא נאספו לבריסל והגבילו את ההכנסה של הסוכר הרוסי למדינותיהם בסכום מוגבל. על פי ההסכם ההדדי נתנה רשות לכל בית חרשת רוסי להוציא לחו"ל מן הסוג השני רק סכום ידוע. על הסכום הזה קבל כל בעל בית החרשת תעודה הנקראת תעודה „קנבנציונית" — על שם „הקונבנציה" הבריסלאית — וגם תעודה זו היתה לסחורה ספיקולטיבית וענין לספיקולנטים לענות בו.

וממשלת רוסיה בעצמה הגבילה מצדה גם את הוצאת הסוכר למדינות פרס ופינלנד. לכל בית חרשת נתנה רשות להוציא להארצות ההן רק סכום

ידוע, על פי תעודות שנתנו לבתי החרשת והיו גם התעודות הללו, ה„פרסיות" ו„הפיניות" נושא לספיקולנטים לישא וליתן בהן, להעלות מחירן ולהורידן, לעשות קנוניות בסתר, להוציא על השוק בתנאי „העמדה לזמן" „סחורה" שלא באה לעולם — בלנקא — ולאסוף ולאגור כל התעודות מן השוק ולהעלות מחירן אח"כ — הכל כמנהג הבורסאות לשטרות ומניות...

הנה כי כן, הסוכר, שהוא אחד מענפי המזון הנחוצים לחיי האדם, היה עפ"י החוקים והמשפטים והגדרים והסיגים שסבבוהו מבית ומחוץ, לענף ספיקולטיבי. פרי האדמה לענין של שטרות וסחר־מכר אוירי לטיילים, בטלנים ומשחקי בקלפים...

ב. סוחרי הסוכר והסרסורים.

אולם היו גם סוחרים, שעשו סחורה בסוכר ממש ולא בשטרות המסתעפים מתעשיה זו, ביניהם הכי גדולים היו אז אהרן מירקין ויצחק רייכלין. הם רכשו הרבה קונים בכל ערי המדינה הקרובות והרחוקות, והיו קונים את הסוכר בהמון בבתי החרשת ושולחים ברכבת קרונות הרבה לבעלי בריתם אשר במדינה. הקניות בהמון נערכו למחיר ידוע בתנאי העמדה וקבלה לזמן ידוע לימים הבאים. ושכרם היה תלוי במצב השוק בימים ההם של מועד קבלת הסוכר. אם היה המחיר גבוה אז והרויחו ואם הוזל המחיר והפסידו. אולם גם הם, הסוחרים האלה מצדם, מכרו „לימים הבאים" ובהמשך הזמן, בין הקניות והמכירות, קנו ומכרו, מכרו וקנו גם בשביל פנים המדינה גם לאכספורט. נפתולים רבים נפתלו, ערכו קומבינציות רבות בתעודות ה„פיריציסלניות", „הקינבנציות", ה„פרסיות" וה„פיניות". גם הם, הסוחרים הריאליים, שקנו ומכרו סוכר ממש, נסחפו בשטף הספיקולציה האוירית במעט או הרבה.

א. מירקין היה יהודי ליטאי טפוסי יודע ספר, קורא עתון עברי, כותב מכתבי סוחרים חצי־עברים — בעל הבית ליטאי הגון. הוא בא מערבות ליטא קיובה. עבד ועמל במרץ ויעש חיל בסחר הסוכר ורכש לו גם נכסים בקיוב. עסק במדה ידועה בצרכי הצבור והיה אחד מבעלי הבתים הגבוהים... בבית הכנסת של ציזיק.

ורייכלין לא עשה עושר וחיל רב במסחרו, אעפ"י שנהל עסקים גדולים. מטבעו היה קל ונוח לקנות ולמכור מבלי הבט על שכר הרבה ולא אהב למצות מן הסחורה שרכש את הטפה האחרונה כמו שנהגו יתר חבריו, אלא הניח לקוניו מקום להשתכר בסחורתו גם הם. הוא ישב זמן רב במוסקבה, נשא ונתן הרבה עם הרוסים שבטבעם נוחים הם לתת ללקוחותיהם להשתכר בעין יפה.

הוא עלה הרבה על הראשון בעסקניות צבורית, השקיע בה את כל כחותיו וּבכר את הפעולות הצבוריות על פעולותיו בשדה המסחר.

גם הוא היה יליד ליטא, בן עירה קטנה בפלך מוהילוב. יודע ספר במדה מצומצמה, בגבול של בעל הבית הגון, השקפת־עולם מוגבלה ובעל כשרונות בינונים, אך בעל מרץ גדול ולב טוב עד מאד.

היה לו כשרון מיוחד למשוך אליו לב גדולי העיר לאהבה אותו ולתת אמון בו. בכשרונו זה לא השתמש לטובת עצמו, להרחבת מסחרו, אלא לטובת עניני הצדקה והחסד.

גם הוא היה מבעלי הבתים הגבוהים אשר בבית הכנסת של ציזיק וחביב על הצבור אשר שם.

מלבד שני הסוחרים האלה היו עוד סוחרים קטנים מהם. יש אשר היו גם להם מספר לקוחות בערי המדינה ושלחו להם קרונות סוכר מקיוב לעריהם. אולם הרוב מהם קנו סוכר רק לשם ספיקולציה. קנו שטר־מכירה של בית חרשת לקבל סכום ידוע של סוכר לזמן ידוע, נתנו דמי קדימה והחזיקו בשטר עד שעלה בידם למכור את השטר כמו שהוא בשכר מרובה או מועט, או שהחזיקוהו עד בוא זמן קבלת הסוכר ואז מכרו את השטר להסוחרים הגדולים שהשתמשו בסחורה זו בשביל לקוחותיהם שבערי המדינה.

מענין הדבר, כי בשעה שרוב סוחרי המניות ולהקת הסרסורים שמניתי בפרק הקודם, היו ממפלגת החפשים, לא בדעות, כי לא הגו דעות כלל, אלא חפשים סתם מעול תורה ומצות ומבלים ימיהם בקלובים, בקלפים – רוב סוחרי הסוכר היו ממפלגת האורטודוכסים, שומרי מצוה ויודעי תורה מעט או הרבה, מתרכזים בבתי התפלה, משתתפים בחברות ש״ס, עין יעקב וכדומה.

אמנם גם אלה היו רחוקים מעסקניות לאומית. התנועה הציונית היתה זרה להם ולא הבינוה. רייכלין, למשל, היה כורך את כל הזרמים „ציוניסטים" „בונדיסטים" „סוציאליסטים" יחד. לא התברר לו ההבדל בין כל מפלגה. ראה בכלן רק תנועה חדשה אחת אשר, לפי דעתו, גרמה רעה לכלל ישראל בתחם תואנה להממשלה לשנוא את ישראל ולרדוף אותו. כל העסקניות של האנשים הללו התרכזה בהענינים המקומיים, בבתי הכנסת, התלמוד תורה, מקואות, גמ״ח ועוד.

וסביב בתי החרשת והסוחרים פעלה להקה גדולה של סרסורים, גדולים וקטנים, תנינים גדולים ודגי הרקק. עשירים גדולים ועניים מרורים, בעלי לשון מדברת גדולות שפת חלקות ודוברי חנף וצנועים ונחבאים אל הכלים. עזי פנים וערומים כנחשים ותמימים וישרים. ליטאים דלי בשר, יודעי תורה, הוגי דעות ובני וואלין ופודול בורים, גסים, בריאים ומסורבלים. מבין אלה

האחרונים נפלג סוג סרסורים־סוכנים מושבעים, איש אל „הפריץ" שלו, בעלי בתי החרשת, עושים רצון שולחיהם במסירות נפש, נאמנים לבעליהם ככלב ונכונים להקריב בשביל פרוטה של „הפריץ" אלפי אלפים רובל של יהודים וגם את היהודים עצמם. אלה ה„מושקא"ים הטפוסיים אשר להפריץ הפולני, יהודים נכנעים ומושפלים העושים עצמם מדרס לרגלי אדוניהם ומורידים את כבוד היהודי עד עפר.

טפוס מצוין בין הסרסורים היה ברוך עס־ן. הוא היה יליד וואלין והצטין מבין אחיו הוואלינים בידיעת התורה. היה למדן גדול גם למד הרבה; בעל מח חריף ומפולפל, גאה וגאון בעיני עצמו. קרא לו לעצמו בשם „רבי ברוך". חכם וחרוץ, מחודד ובעל עזות מאין כמהו.

בפעם הראשונה ראיתיו ביום השבת הראשון לבאי קיובה בביהכ"נ של ציזיק. תכף בבאי לביהכ"נ משך עליו את עיני האיש הזה שעמד על יד ארון הקדש והתפלל. יהודי בעל פאות ארוכות ומסולסלות, פנים מלאים ובהירים, גוף בריא וחזק, מצנפת קטיפה חדה בראשו, טליתו מופשלת מעבר פניו והוא עושה העויות משונות בתפלתו. צועק, נוהם, קורץ בעיניו, מולל בידיו, מרים זרועותיו כלפי מרום, דומה כאלו מושך את השכינה משמים ארצה בחזקה. חוצפה כלפי שמיא.

בימי נעוריו היה גבאי אצל הצדיק מצירקס. והיה מוכר פתקאות של כניסה אל חדר הצדיק. אחר כך בא לקיוב ויחל להתעסק בסרסרות של סוכר. הוא ידע לתפוש לב בעלי בתי החרשת היהודים, בחכמתו ערמתו וחדודיו ובחלוקא דרבנן אשר לא הסיר מעליו גם בעזבו את המשרה הקדושה אצל הצדיק. בהמשך הימים התקרב אל טירישצינקא בעל בתי החרשת היותר עשיר. זה האחרון היה אכר גס, פרבוסלבי שומר אמונים באוקריינא. שנא כל תנועה חדשה ואהב את הישן ואת הפשטות. היהודי הזה בעל הפאות הארוכות, לבוש בגדי יהודים הטרדיציונים מצא חן בעיניו. חשב אותו במדה ידועה לחבר לו ויקרבהו אליו בכל לבו. בכל יום היה מחויב לבא אל טירישצינקא קודם עלות השחר לבלות את האשמורה האחרונה יחדו. ועס־ן ידע לקנות לב הערל הפשוט הזה בחדודיו ובספוריו ויהי לו לידיד. ידידותו של העשיר הזה היתה למקור ברכה לעס־ן. הפקודות שנתן טירישצנקא לעס־ן למכור סכומי סוכר גדולים היו לו ליסוד לבנות עליו פלפולי מסחר הרבה ולקשר עסקים גדולים עם הסוחרים, הבנקים והספיקולנטים.

וכרבות השפעתו של הלז על טירישצינקא כן גדלה השפעתו על בעלי בתי חרשת היהודים. וילך האיש הלוך וגדול ויכונן לו משרד לסחר הסוכר ויעסוק בחשאי בספיקולציות ובנשך ומרבית ויעש עושר, וכרבות עשרו כן

גדלה גאותו–בבית המדרש. שם שפך את ממשלתו על כל. לא נשא פנים לאיש גם ללומדים ויתגדל ויתנשא ויתרומם על כל. גם על הרבנים נושאי דגל התורה, ויהי הנקלה בעיניו להלבין פני חברו ברבים ולעשות אנשים כגילו מדרס לרגליו.

ספריה גדולה היתה לו רבת ערך ויכתוב ספר מלא פלפולים אוריים ויקרא לספרו „חד וחלק" ולו לעצמו „גאון".

הסופר ווייסברג כתב על ספרו זה בקרת חריפה בשם „גאון ושברו" וישבר את גאון האבטוריטט הזה אשר חפץ לברוא לו לעצמו.

פעם אחת קרה לי להיות עד ראיה למקרה מעליב זה: היה יום שמיני עצרת (תרנ"ד). הגיעה שעת תפלת מוסף. הקהל הכין את עצמו להתפלל תפלת „גשם". אז התאוה עס–ן פתאם תאוה לרדת לפני התבה להתפלל „גשם" במקום החזן. איש לא ההין למחות בו, כי מוראו ופחדו היה על כל ויתפלל. קולו היה כקול חמור נוער, צריחתו צריחת עורב. הקהל סבל ושתק. היה שם זקן אחד וולמן ארנשטיין שמו. קבלן נשוא פנים, איש ישר. צנוע ותמים. הוא עמד על יד ארון הקדש מימין ועס–ן משמאל ארון הקדש. מנהגו של ארנשטין היה בכל שבת ומועד אחר התפלה לסור ממקומו אל עבר עס–ן ולברכו בברכת שבת ומועד. גם באותו היום אחר התפלה סר ארנשטיין אל עס–ן ויברכהו. האחרון פנה אל ארנשטיין בגאון ואמר: נו, זליה, מה תאמר ל„הגשם" שלי. הא? ארנשטיין ענה בתמימות: אפשר היה לעולם להתקים גם בלי חזנותך. הנשים נהנו יותר מן „ההלל" מאשר מן „הגשם". עס–ן התקצף מאד ויתנפל על ארנשטיין בחרפות וגדופים. ביחוד הטעים וכפל ושנה את מלת הגדוף „קבצן". במובנו של עס–ן הוא הגדוף היותר גדול. בזה אמר לדכא את ארנשטיין עד עפר. האחרון נשך את שפתיו בשניו, שמע את עלבונו ושתק. יצא מביהכ"נ בדומיה. קבלן היה, הקבלנים נזקקים לעולם להלואות. עס–ן, המלוה, ידע לירות פצצות ארסיות ולקלוע אל נקודה מבלתי החטיא את המטרה.

בני ארנשטיין והד"ר ברוק שהיה אז סטודנט בקיוב שאפו לנקום נקמת העלוב. ביחוד התקצף ברוק על עזותו של עס–ן. הוא הוקיר את ארנשטיין וטוב לבו אל הסטודנטים העברים, שהרבה מהם היו סמוכים על שלחנו ומצאו מגן ומחסה בצל קורתו ויאמר לנקום בעס–ן את נקמת העלוב. בערב בשעת „ההקפות" חכו בני ארנשטיין וחברם לעס–ן על יד ביהכ"נ. שם תפשוהו ויכו בחרפה את לחייו. ברוך ברח אל ביהכ"נ פנימה ויצעק צעקה גדולה ומרה. אחדים ממקורביו אמרו לצאת החוצה ולתפוש את המכה, אך האחרון הקדים ונכנס אל ביהכנ"ס והודיע גלוי לכל הצבור: אני, אני

הוא אשר הכיתי בחרפה את לחיי המעליב הזה. עשו בי כטוב בעיניכם אך אל יעיז ב. לכפור בכל המעשה. איש מן הצבור לא העיז לגעת בו, או קרא עס–ן: מוחל, מוחל! הוא מחל לו. ובכל זאת הובא ממחרת, בשעת תפלת שחרית, פקיד הרובע אל ביהכ"נ לערוך פרטי כל למען הגש קובלנא נגד המכים.

את שני בניו חנך עס–ן בדרכו ברוח האורתודוכסיה הקפואה והלומדות שאינה עושה פרי. הוא עשה אותם סרסורים. להם חסר אמנם המרץ, החריצות והעוז של אביהם, אך „כבודו" היה חופף עליהם ויעשו חיל. ויהי בית עס–ן, במובן היהודים הגסים ועמי הארץ, בית שבו התרכזו „תורה וגדולה במקום אחד", אולם הלומדים וההרדים הצרופים התיחסו בשלילה גם אל האב גם אל הבנים. תורתו של הזקן היתה מרחפת באויר ויראתו–מצות אנשים מלומדה. האנשים הללו לא יכלו להתרגל לראות איש המתימר לגדול בתורה ובעושר ושואף לכבוד וגדולה והוא משולל המדות שמנו חכמים בתלמיד חכם וגם בצדקה אינו מצטין. ולא עוד אלא שמאת הזקן הזה יצאה החנופה לחבל ולהשחית את לבות עשירי היהודים בקיוב. כי בחפצו להשתמש בעסקיהם לטובתו ולטובת בניו חנף להם והצדיק את כל מעשיהם המגונים ודרכי חייהם הנלוזים, לאמר, יפה אתם עושים, והביא דימוראליזציה במחנה עשירי ישראל, כי על כן הורה זקן... שהוא למדן וירא שמים לפי מובנם.

וכשמת עס–ן לא השאיר לדברים שבצדקה כלום. וגם בניו לא מלאו את החסרון הזה אלא שהעמידו מצבת אבן גדולה מאד ויחרתו עליה כתובת מלאה תוארים נוראים. תארוהו לגאון עליון, לאיש שעמד על מדרגה יותר גבוהה משל ר' יהודה הנשיא, והיה גדול גם ממשה רבנו. חוקר העתיקות בדור הבא, שיבא ויקרא את הכתבת הזאת ישתומם ויקרא: מה נורא המקום הזה! אכן מלאך ה' צבאות חי בקיוב וההיסטוריה לא תדעהו...

מלבד להקות הסרסורים שמניתי היו בקיוב הרבה סרסורים מיוחדים לבתים, לאחוזות, ליערות, לבתי חרשת ולהלואות. לכל להקה נמוסים, מדות ודרכים מיוחדים. כמעט שבעים אחוזים של יהודי קיוב היו סרסורים במדה זו או אחרת. היו כאלה אשר חיו ברוחה ע"ח הקפות בחניות במשך שנה או יותר עד שעלה בידם לגמור איזה עסק, קבלו את שכרם ושלמו לנושיהם. וכן חוזר חלילה. והחנוני היה מקיף לאלה. בטוחים היו כי סוף הכבוד, השכר, לבא. בין סרסורי ההלואות היו גם בני תורה והוגי דעות. אני תארתי פה רק שני סוגי הסרסורים שעמדתי עמהם בקשר ענינים לרגלי מסחרי וידעתים היטב.

ג. ברודסקי וזייצוב.

בין בעלי בתי החרשת לסוכר היהודים הצטינו בבאי לקיוב ברודסקי וזייצוב. ישראל ברודסקי יסד את הבית הזה בשבתו עוד בזלטופול עיר מולדתו. הוא היה היהודי הראשון שהשתתף ביסוד בתי חרשת לתעשית הסוכר, וברבות עשרו ופעולותיו עבר לקיוב ויתפוש לו מקום נכבד בין בעלי בתי החרשת הגדולים אשר בהגליל. הוא עלה מעלות הרבה בעושר ונכסים ויהיו לו בתי חרשת הרבה בכל הגליל, ובקיוב גופא בנה טחנת קיטור גדולה על חוף הדניפר, טחנה שהספיקה קמח לכל מדינות רוסיה ופולין.

בבאי קיובה לא היה ישראל ברודסקי עוד בחיים. את מקומו ועמדתו במרכז החרשת במדינה ובהצבור העברי לקח בנו אליעזר ברודסקי. בנו השני ליאוב לא עלה אז על במת החיים הצבוריים. אליעזר ברודסקי אחז בדרכי אביו. התנהג בדרך היהדות העתיקה. הוא היה יודע ספר והבין שפת עבר, היה תלמידו של יהל"ל, פזר צדקה ועמד בראש כל המוסדים העבריים אשר התקימו אז בקיוב. כמובן, היה גם ראש העדה וכל דבר צבורי היה נחתך על פיו.

ויונה זייצוב היה אורתודוכסי, חסיד, פזר צדקה לעניים לפי ערכו ויהי ביתו גם הוא בית יהודי חרד ומתנהג בחסידות.

שני „המאורות" הללו האירו על היהדות הקיובית של הימים ההם. כל יושבי העיר היהודים היו נוהים אחריהם ושואפים להתקרב להם וליהנות לאורם. אולם פני ברודסקי, היה בבחינת פני חמה ופני זייצוב כפני לבנה. הראשון היה גדול מן השני ביחס אבות, באצילות רוחנית וגם בעושר ובנכסים והשני היה יליד עיר קטנה סטיפיניץ, ממשפחה בלתי ידועה וגם בעושר לא הגיע עד קרסולי ברודסקי. אולם גם ביתו שמש מרכז ליהודי קיוב וביחוד לסוחרי הסוכר והסרסורים, והיה במדה ידועה בזעיר אנפין מעין מרכז כמו בית ברודסקי גם במסחר וגם בעניני הצבור העברי.

העסקניות הצבורית של שניהם התרכזה רק בגבולות העדה הקיובית. הם התענינו בבתי החולים העברים שבעיר, „תלמוד תורה", בתי חסד ובתי תפלה, אך לא התרוממו עד לגובה של התענינות בעניני צבור כלליים לפעול דבר מה לעתידות הלאם. „חבת ציון" היתה זרה להם, לא הבינוה וגם התנגדו לה כמו לכל תנועה חדשה בישראל.

התנגדותו של אליעזר ברודסקי „לחבת ציון" היתה מעין ההתנגדות של הברון גינזבורג ויתר עסקני פטרבורג בראשית צמיחת הרעיון. גם הוא,

ברודסקי, בכר את השתדלנות אצל השרים והפקידים על כל מפעל לאומי שיש בו מעין התעוררות לחיים חדשים. גם הוא השתדל תמיד למצא חן בעיני שר הפלך והגנרל גוברנטור ולעמוד עמהם בברית ידידות. על כן אי אפשר היה לו להדבק אל כל תנועה לאומית שנושאת עליה חותם של „התבדלות", כביכול, חותם של הכרת ערך עצמו של יהודי בתור לאום חי השואף לחיות חיים עצמיים ולהגיע בזמן מן הזמנים לעמוד ברשות עצמו ולחיות חיים חפשים. ברודסקי אהב את עמו וחפץ היה לראות את היהודים שהם חיים „חיים שיש בהם פרנסה" „ויראת שמים" והאידיאל הרחוק שלו בשביל אחיו היה שווי זכיות.

קו מצוין היה באופי של אליעזר ברודסקי שהיה אוהב את הדלטוריא. מאות פקידיו בבתי החרשת שלו ובעסקיו הגדולים היו חשודים בעיניו במעילה. אין־נקי.

אי אפשר היה לו להאמין ביושר לב העובד אצלו. והיו הפקידים הנמוכים גם הגבוהים משתמשים ב„חולשה" זו של אדוניהם להרע להפקידים שיש להם חשבונות פרטים עמהם, והיו מרבים לשלוח לברודסקי כתבי פלסתר, דלטוריות ומלשינות וברודסקי התענין בהם אעפ"י שעפ"י רוב אנוס היה להכיר בשקר שבכתבי הפלסתר. על יסוד אהבת הדלטוריא של ברודסקי היו כל בתי הפקידות שלו מלאים תחרות, ערמה, מזמה, שנאה וקנאה, נגיחות ונגיפות בין הפקידים והמשרתים הרבים. הפקידים הגבוהים היו מעיקים על הנמוכים והנמוכים על חבריהם וכלם יחד על הגבוה מעל גבוהים הכל כמו שנהוג בחצרות המלכים באסיה מימי אחשורוש והלאה.

פרק עשרים.

בחיים ובספרות.

א. „הגוביה וורמיה".

עברתי אל סחר הסוכר. רכשתי לי לקוחות בנפות מולדתי בזמוד ובעיר מגורי בווילנא, גם בקורלנד וליפלנד והחלותי לעבוד בענף מסחר זה במרץ.

ומכיון שבסבתי את יסוד כלכלת ביתי שאפתי לעבוד גם עבודה צבורית, אך לשוא. בימים ההם לא היה אופי צבורי לחיי היהודים בקיוב. היו שם כארבעים אלף יהודים, אבל מבלי קשר צבורי. תנאי החיים האדמיניסטרטיביים של היהודים שהיו ברובם משוללי זכות הישיבה בעיר

עשו את מציאותם בעיר זו ארעית. יהודים „עקריים" ילידי קיוב היו מעט מזעיר. כלם נסחפו לכאן עפ"י מקרה. עפ"י רוב באו קיובה על ידי הדניפר ופלגיו היוצאים מערבות ליטא ורייסן, קבוצה של יהודים בעלי אופי שונים, השקפת עולם שונה ושאיפות שונות. עליהם נוספו בני פודול וואלין ופולטבשצינה, כל קבוצה ואופי שלה, כל בן גליל זה או אחר וטבעו של גליל מולדתו. על כן לא היה צבור יהודי איתן בקיוב, קבוע וחזק הנושא עליו חותם מיוחד כמו בשאר ערי התחום. אפשר היה לכאורה לחוש חוש צבורי בבתי הכנסיות ששם התרכזו קבוצות מספר של יהודים אל מרכז אחד אבל רק בשעות התפלה, והתפלה עצמה בנוסחאות שונים. לא היה זה צבור מקושר ומחובר מוצק אחד, שאפשר יהיה לדון עליו או לעוררו ולהטותו למעולות ומעשים.

ב„חבת ציון" היה אז קפאון. נקראתי רק לשתי אספות. אחת היתה בבית יצחק שורצמן והשניה (תרנ"ה) באחד מבהכ"נ. הראשונה היתה קדושה לדברים פעוטים עד כי תוצאות האספה לא השאירו בזכרוני שום רושם. אולם השניה היתה רבת הערך, והשאירה זכרון בדברי הימים אשר ל„חבת ציון", וזה הדבר:

בפרבר „דימיובקה" גר בימים ההם איש נכבד מנשואי הפנים שבקיוב, בינוש קצנלסון. הוא היה איש אמיד חרד וירא שמים. בשנה ההיא נסע קצנלסון לארץ־ישראל, בקר את המקומות הקדושים ואחדות מהמושבות וישב לביתו. אחר זמן מה נתפרסם בדפוס מכתב מלא גדופים על הקולוניסטים ועל הקולוניות בשמו של קצנלסון. לברור הדברים נקראה אספה זו בליל הושענא רבא שנת תרנ"ה ואליה הוזמן בינוש קצנלסון אשר בשלו היה כל הסער הגדול אשר הוטל אז בעולם היהודי. השתתפתי גם אני. בינוש קצנלסון עמד על רגליו והעיד בפני כל חברי האספה כדברים האלה:

„שמעו נא רבותי, וכתבו וחתמו בשמי בעתונים: — ההעתקות ממכתבי שהפיץ ל. פרידלנד בשמי לא לי המה. ומעשה שהיה כך היה: בבקרי את מושבות אחינו בארץ הקדושה מצאתי אותן במצב טוב ומצאו חן בעיני מאד. אולם מצאתי שם גם קוצים אחדים לפי דעתי הפרטית. בתור איש פרטי כתבתי את חות דעתי הפרטית אל פרידלנד כאשר יכתוב איש לרעהו ומעולם לא עלה על דעתי, כי יצאו הדברים לרשות הרבים. הלא לא כל הדעות שוות ובכלל אין בר בלי תבן. ויהי כי נודע לי אשר פרידלנד מעל מעל ויפץ ברבים העתקות ממכתבי הפרטי בלי רשותי קצפתי עליו מאד וגערתי בו בנזיפה ע"י דפשה. אך כבר נעשה מעשה על ידי מוכירו של פרידלנד, „בן טובים", אחיו של בן טובים היושב בארץ הקדושה. מובן

מאליו כי גם פרידלנד איננו אשם כלל כך אחרי אשר יד מזכירו — שהוא נוגע בדבר — באמצע, ועל ידו היתה שערוריה בישראל לדאבון לבי. ותמה אני איך נמצא בההעתקה הידועה דברים שלא יצאו מפי עטי מעולם. בגופא דעובדא, בנוגע לעצם המושבות, נחמדות הן ונותנות שמחה בלב המבקרים אותן ותקוה טובה לעתיד. וזה האות, כי הנני חובב ציון בכל לבי כמקודם וכתבו וחתמו בשמי למען האמת והשלום ולהשקיט את הסער אשר התחולל בישראל על ידי מחרחרי ריב בגלל דבר פרטי שאין לו שום יסוד ואינו נוגע לכל ענין הישוב כלל וכלל"[1])

אספות אחרות לא התקימו אז מטעם „חובבי ציון" בקיוב. עקבות העבודה לא נכרו בעיר כלל. ואני הקדשתי את עתותי הפנויות לספרות העתית, לעריכת ספרי „בית ארזים" ועוד.

פעם אחת קמתי בבקר ביום השבת ויביאו לי את העתון „קיובסק. סלובה". פתחתי את הגליון ואחרד חרדה גדולה. שם הובא מאמר גדול מאת ה„נובויה וורמיה", שטנה מזוהמה על ה„שלחן ערוך", על התלמוד ועל כל היהדות. „אלד זנטלמן"[2]) כתב על אדות היהודי המלוה ברבית דימנט מקישינוב, שהרגו החצרוני בוטי דה קצמן, שהוא, דימנט, שהיה יהודי חרד, עסק בהלואה ברבית לגוים לא בשביל לעשות עושר אלא בכדי לקים את פקודת „השלחן ערוך" וה„תלמוד" לנצל את הגוים, לרמותם ולעשקם. לקים את אמתות דבריו, הוא מביא מקומות הרבה מגמרא, משו"ע, מהרמב"ם, המדרש ועוד. כל המקומות מצוינים בסימנים, סעיפים, הלכות, דפים ועמודים כאילו באמת כך נאמר שם בפירוש. הלכתי לבית הכנסת בלב סוער. זעמתי על העורך של ה„קיוב. סלובה" בעת ההיא פרופיסור גרן, שהתפאר שהוא יודע את הספרות התלמודית, והיה מתחכך ביהודים להנאתו, על אשר נתן מקום להדלטוריא הנמבזה הזאת.

אחר התפלה נקראתי לברכת „שבע ברכות" אצל רייכלין. הוזמן שם קהל גדול. בשעת השיחה החלותי לדבר על אדות המאמר הנבזה הנזכר ועל השקרים שמעיזים לבדות על תורתנו ועל כל ישראל. הפעם הזאת — אמרתי — אי־אפשר עוד לעבור בשתיקה, כמו שאנו נוהגים בימים האחרונים, הפעם צריך להשיב על דברי השקרן ולטפחו על פניו. אולם לא בשביל הגוים. שונאינו לא ישנו את דעתם אפילו אם תברר להם את השקרים אלפי

---

1) את הדברים האלה ערכתי באספה זו בפרטי כל והעתק ממנו מונח בידי. הכותב.

2) אלד זנטלמן — הוא אפסיפיאטרוב שנהפך בפשך הזמן מאנטישמי קיצוני, עורך ה„נוב. וורמיה", לאיש ליברלי והוציא את־כ את העתון החפשי „רוסיה" ובו נדפס פעם אחת פיליטון „בית אבמנוב" — כלומר רומנוב.

פעמים. לא בשביל הגוים אלא בשביל — — י ש ר א ל. אחינו הגסים ועמי־הארץ יאמינו לדברי ה„נובויה וורמיה" אמונה שלמה. יחשבו לאמת ברורה, כי בשלחן ערוך, בתלמוד וכו' כך נאמר ונכתב, כמו שכתב ה„נובויה וורמיה", שהרי הוא מעתיק את הדברים ממקורם ומסמן את הדפים, העמודים והסעיפים.

הדברים כמעט יצאו מפי ופתאם קם אחד מן המסובין, יהודי אורתודוכסי טפוסי, בעל קפוטה ארוכה מעט, אדוק, קשור לביהכ"נ ושומר מצוה, עמד על רגליו וקרא בקול: ומה? האם לא אמת הדבר? הלא בודאי כך כתוב בשו"ע ובש"ס כמו שהביא ה„נובויה וורמיה". נערתי בו בנזיפה. — הראית את הגמרא מימיך — שאלתיו בגערה — איך נועזת, בור? — אנכי למרתי גמרא — ענה לי האיש. — גמרא למדת? מתי? שאלתיו. — עד היותי בן שתים עשרה שנה. — נו הראיתם רבותי — פניתי אל המסובין, — עד כמה צדקתי במשפטי. צריך לענות להנוב. וורמיה ולהוכיח שקרו על פניו. למען יראו היהודים ויבושו ולא יזידו עוד להאמין בדברי שקר בבערותם.

בערב ישבתי וערכתי תשובתי. כתבתי בשפת עבר. נחוץ היה לעיין ברמב"ם, שלא היה בביתי. הלכתי אל זלטופולסקי שגר בבית חותנו וידעתי שיש לו ספרי היד החזקה. עיינתי, השלמתי את המאמר וזלטופולסקי תרגמו ברוסית והוסיף הקדמה משלו. אולם אמרתי, לא טוב להדפיס מאמר כזה בשם איש פרטי, טוב שיחתום עליו איש רשמי נושא משרה רשמית. החלטנו להציע לפני צוקרמן מי שהיה או רב העדה בקיוב שיחתום על המאמר. הוא לקח את כתב היד והחזיקו בידו זמן רב. לסוף מצאתי את צוקרמן בבית הבנק של ליאון אשכנזי. שאלתי את צוקרמן, מדוע הוא מחזיק את המאמר זמן רב. בקשתיו שיחתום תיכף למען אמסור לה„קיובסק, סלובה" אבל הוא השתמט. אשכנזי האיץ בצוקרמן גם הוא. האחרון הצטדק, תפץ הוא להוסיף על המאמר בדברים משלו. הוא יקרא, יחשוב, יהגה ויכתוב. — נו — אמר אשכנזי — משל למה הדבר דומה לבטלן אחד שהלך ברחוב. פגש בו חיל ויכהו על לחייו. הבטלן עמד משתומם, נעץ את אצבעותיו בזקנו והחל לעיין בדבר: „הא? מי היה המכה? אולי היה גינירל, נו, גינירל מכה איש יהודי, אין הדבר נורא כל כך. אבל אולי היה רק פולקובניק? הא? נו גם זה מדרך העולם. פולקובניק! זהו בכל זאת שר הגון. אולי היה אופיציר? אופיציר? נו? נו? — — נו? אפשר עפ"י הדחק לסלוח גם לאופיציר. אבל אולי, אולי, אולי היה זה חיל נמוך, פשוט! האַאַ? היכן הוא, היכן, אני לא אסלח לו. חיל פשוט! לא, לא אחריש, לא אמחול על כבודי, הא? היכן הוא? אני אראה לו, היכן — ובדברו פנה כה וכה ואין איש. כמובן, החיל הלך לו במשך הזמן הרב, אשר עמד הבטלן ושקיל וטרי. כך הדבר כאן,

אמר אשכנזי, הרב יחשוב, יהגה יתישב, והזמן יעבור ויעבור. אל תחכה לזה, אמר אלי, לך ומסור את המאמר בשמך וחסל.

— ובכל זאת נסור לכאן — אמר אשכנזי — אל החדר המיוחד ונשמע מה בפי הרב. כאשר סרנו אל החדר אשר לפנים מחדרי הבנק קדם את פנינו כלב גדול. אשכנזי לקח בידו את אזן הכלב ואמר: כלב, כלב! אתה בודאי מחברי ה„נובויה וורמיה" הנך, עשה אזנך כאפרכסת ושמע לדברי הרב... צוקרמן החל להרצות איזה דברים שלא היה להם ערך ואשכנזי יעץ לי לבלי חכות להרב ולמסור את המאמר אל המערכת.

חתמתי על המאמר גם את שם זלטופולסקי ונדפס ב„קיובסק. סלובה" № 3389 לשנת 1897[1]). אחר זמן מה נדפס שוב ב„קיובסק. סלובה" מאמר ראשי על אדות מעוט האחוזים של „מאבדי עצמם לדעת" בישראל. המערכת כלומר העורך המתימר ליודע ספרות ישראל „ברר" את הטעם בדברים שאין להם שחר. אז ערכתי שוב מאמר אל ה„קיוב. סלובה". הראיתי לו להעורך לדעת עד כמה גדולה בערותו בעניני היהודים. הוא הדפיס את מאמרי בגליון 3396. בהערה נסה העורך להצטדק, אך מני אז, אחרי שהראיתיו על בערותו חדל מכתוב בעניני היהודים עוד[2])

ב. הקווק היהודי.

באותו הפרק נסתבכתי ב„המליץ" בוכוח עם הסופר יחיאל זאב זטולובסקי. הסופר הזה ישב בפרוחורובקה, כפר אוקראינאי על חוף הדניפר סמוך אל קברו של הפיטן העממי האוקראיני שיבצינקא. זטולובסקי היה בן אחד הרבנים באוקראינא, ידע היטב את הספרות התלמודית, היה בקי ב„שאלות תשובות" של הגאונים וביחוד מתקופת השחיטות שעשו האוקראינים ביהודים

---

1) „הצפירה" ויתר העתונים העבריים תרגמו את המאמר מה„קיובסק. סלובה". זו הפעם הראשונה שבא שם זלטופולסקי בעתונות.

2) תמצית דברי היתה בקירוב כזו: אבור לדעת נכנס בנדר רציחה. אצל היהודים אסורה הרציחה לא רק לרצות נפש אדם אחר אלא גם את עצמו. „בעל כרחך אתה חי" זה יסוד המוסר העברי. ועל כן, כיון שאחוז של הרוצחים בישראל מעט מאד בכלל, לכן מעט גם האחוז של אבור לדעת.

מה אני רוצה להוסיף, מה שעכשיו נתרבה מספר המאבדים עצמם לדעת. הסבה לדעתי, כי עכשו נתרבה גם מספר האחוז של רוצחים אצלנו. עמילא נדל גם מספר המאבדים את עצמם. סבת רבוי הרוצחים אולי אשר למצוא בזה שנפרצה אצלנו בשנים האחרונות אכילת טרפות. הארם שכרם חיות ועופות טורפים בוראי משפיע על האופי של אוכלו... איני אומר כי האוכל טרפות הוא הוא עלול לרצוח. אפשר שהוא קדין וישר וחם עפי סבות שונות, אך אחוז נדול שבארם הטורפים שנכנם באומה בכללה ערם להגדלת האחוז של רוצחים בכלל של האומה.

מימי חמלניצקי וגאנטא והלאה. הוא היה במובן ידוע חוקר קדמוניות אוקראינא ולרגל חקירותיו היה בקי בההיסטוריה האוקראינית כאחד הפרופיסורים האוקראינים. כתב הרבה במקצוע זה בהירחון „קיובסק. סטאריינא" ולפרקים גם ב„המליץ". בימי הקיץ היו באים לפרוחורובקה הרבה ממלומדי אוקראינה לבקר את קבר שיבצנקא, שהו שם מספר ימים ואהבו מאד לבלות בשיחות היסטוריות עם היהודי המלומד הזה.

פעם אחה כתב זטולובסקי ב„המליץ" על אדות קוזק יהודי אחד אשר בשו"ת של הגאון ר' יואל סירקיש — „הב"ח" — נקרא בשם „הקדוש רבי אהרן מטושין". שם הובאה גם גביות עדות של אנשים אשר ראו בעיניהם איך שהקוזק ר' אהרן הזה לחם בין צבא הקוזקים אשר צרו על מוסקבה והיה גבור חיל והשקיע את עצמו בעומק המלחמה עד שנפל חלל. מצאו את סוסו של הגבור, את חרבו ואדרתו. הקוזקים רבו ביניהם על הירושה הואת. כל אחד מבני הגדוד, חבריו של הקוזק היהודי הזה, שהיה חביב עליהם, התאמץ לקחת אחד מחפצי ר' אהרן לזכרון עד שבא החרונו'ה והוא הכריע ביניהם. כמדומה לי ששם נאמר אשר החרב, חרב הגבור היהודי לקח לו החרונוה לעצמו. זטולובסקי שקיל וטרי לדעת מתי היה הדבר, באיזו מלחמה ומי הוא הקוזק הקדוש ר' אהרן? אז עניתי לו ב„המליץ" שלפי דעתי היה בימי „דמיטרי הכוזב" שנקרא אז בפי ההמון ובהיסטוריה הרוסית Тушинский вор „הגנב הטושיני" שהוא לחם על מוסקבה והקוזקים עזרו לו. הקדוש ר' אהרן כפי הנראה היה בן אותו הכפר של דמיטרי הזה. ולכן נזכר בשו"ת בשם ר' אהרן מטושין.

מני אז החל ביני ובין זטולובסקי חלוף אגרות על אדות עניני ספרות שונים, היינו ידידים מרחוק ולא ידענו איש את רעהו פנים.

פעם אחת, בחג השבועות (שנת תרנ"ו) ואני יושב בחוג משפחתי על יד שלחני נכנס פתאם בר נש אל חדר האוכל, עמד על יד הפתח מסתכל ומשתאה. „יום טוב" — קרא האיש בקול בן כפר מגושם, האתה הוא מר פרידמן או לא? תואר פני האורח הזה ושאלתו עוררו בי תמהון. בן אדם גבה הקומה, רחב האברים, בעל פנים שזופים, גסים וידים גסות. קולו הצרוד, אבריו וכל מהותו מעידים על הכפריות, על הגשמיות של בן האדם הזה. הסתכלותו המוזרה בי, שאלתו וספקנותו: האני הנני אני אם לא? עוררו בי תמהון. קמתי מכסאי נגשתי אל האורח ואמרתי לו: אני הנני אני אבל אתה מי אתה? — באמת!? קרא בתמהון — באמת. אתה הוא מר פרידמן, אליעזר אליהו? — כן, כן אני ולא אחר — עניתי אבל מי אתה ומה שמך ומה חפצך? — נו — ענה הלז — נו, שמי זטולובסקי. אז הגיע

התור אלי. עמדתי אנכי לפניו בתמהון לבב. הסתכלתי בו ותמהתי: סופר עברי מתאבק באבק ספרים עתיקים, מגלה עמוקות בחקרי קדמוניות היהודים והאוקראינים, כותב בלשון עדינה ויפה כל כך והוא מגושם כל כך, בעל גוף כזה. קוזק, היידומק! חבקנו ונשקנו איש לאחיו, הושבתיו על ימיני על יד השלחן ושוחחנו. בשיחה נתברר לי תמהוני. זטולובסקי עובד עבודה קשה בפרוחורובקה בבית נסירת קרשים ושיח ושיג לו כל היום רק עם הפועלים האכרים האוקראינים ועם אנשי הרפסודות השטות על פני הדניפר. ומלאכתו הספרותית נעשית רק בלילות. וכן הי הסופר הזה חיי בדידות בכפר, הרחוק מבני אדם מהוגנים, שקוע בעבודתו כל היום בחברת אכרים גסים פועלים מגושמים והנהו כאחד מהם, אבל בלילה, בלילה הוא פושט את הגשמיות, את הגסות והחולוניות. מתעטף באצילות מתיחד עם השכינה הספרותית ויהי לבן מלך...

כך ספר לי ובשיחתו היה נרגש כי תמהונו וספקנותו על אדות אישיותי עוד לא פג לגמרי מלבו. אז ברר לי את תמהונו. „על פי מאמריך אשר קראתי בעתונים — אמר — תארתיך בדמיוני איש רציני מאד, בעל זקן ארוך מתבודד ונחבא בסתר פנה ושקוע כלו ברוחניות וכשנכנסתי אל חדרך וראיתיך לפני בר נש פשוט, אשר פניו תארו וכל מהותו מעידים עליו כי הוא מעורב עם הבריות, איש חי, זריז בעל מרץ כאחד מאנשי המעשה לא האמנתי כי אתה הנך האיש אשר תארתי לפני. ובכן מה מלאכתך אתה?

— כמוני כמוך אחא — עניתי — גם אני הנני בבחינת הורמיז והורמין „אחרימן ואורמוצד". סייפא וספרא. כל היום אני שקוע בסחר־מכר של סוכר כאחד האדם שבשוק, ובלילה, בלילה אני בא לידי מדרגת „התפשטות הגשמיות" ועוסק ברוחות.

מצאתי את זטולובסקי איש מלא רוח, לאומי נלהב, חובב ציון בכל חום לבו. ומומחה גדול במקצוע הספרותי שלו אשר הוא עובד בו במרץ, כמו שהוא עובד במרץ בנסירת הנסרים של היום. טרוד הנהו עד מאד, עם הפועלים והאכרים האוקראינים ואין לו פנאי לנוח אף רגע או לעזוב את מקומו. רק היום יום החג לקח לו חופשה וישב על קורות עצים אחדות וישחה על פני הדניפר ויבא קיובה — להתראות עמדי, עם בני אדם שלא ראה זה זמן רב.

שוב נפגשתי ב„המליץ" עם הסופר אלחנן קלמנסון, הוא היה חנוני ועסק הרבה בספרות העברית, כתב ב„המליץ" וקרה לי להתוכח עמו על עמודי העתון. פגשני אהרן מירקון ותמה: הלא אתה וקלמנסון הנכם שניכם

יושבים בקיוב, מה לכם להתוכח דרך פטרבורג מעל עמודי „המליץ", הלא יכלים אתם להסגש יחד פה בעיר ולברר לכם את טענותיכם.

בעת ההיא סערה היהדות הזמודית לרגלי כתת בעלי המוסר אשר התפתחה בזמוט. מעל עמודי „המליץ והצפירה" להטה שלהבת גדולה, אש מחלוקת בין רבני הגליל ההוא ובין מחזיקי המוסריים. הרבה גאונים יצאו במחאה נגד בני הכתה ופעולותיהם ויהי סער גדול במחנה העברים. ראיתי כי רוב הקוראים במדינתנו אינם יודעים בשלמי כל הסער הזה, אינם מכירים ב„מוסריים" וכמעט שלא לקחה אזנם מאומה על אדות קיומם, אז כתבתי את מאמרי „תולדות בעלי המוסר" שנדפס בהמליץ ק"ח קי"א וקט"ו שנת תרנ"ז. שם העירותי מקור הכתה הזאת, תולדות יצירותה ופעולות היוצרים הראשונים ואחרי שנדפס המאמר הזה שקעה תיכף אש המחלקת לגמרי והיהדות הזמודית נחה ושקטה[1].

פרק עשרים ואחד.

שני בתי כנסיות.

א. בית הכנסת הכוראלי.

בפרק זה, בערך שנת תרנ"ו, הושג רשיון מאת הממשלה לבנות בקיוב „בית כנסת כוראלי", „סינגוגה". אני מטעים את השם הזר הזה בכוונה. בקיוב נמצאו בתי תפלה במספר הגון, אך ארעיים, מקריים, בדירות שכורות. הממשלה התירה ליהודים להתפלל בבתי תפלה קטנים — „מולילנה" ברוסית — אבל לבנות „בית כנסת" עירוני צבורי קבוע וקים, היכל קדש — לא נתנה לה לבה להרשות. ארבעים שנה עבדו ועמלו טובי הצבור העברי הקיובי בהשתדלות ובתחבולות שונות בעיר הבירה ובקיוב להשיג רשיון לבנות בית לה' ולא עלתה בידם. הרב מטעם, יהושע צוקרמן השקיע כל חושיו בהשתדלות זו כל הימים הרבים אשר ישב על כס הרבנות הקזיונית בקיוב, וכל העמל נפץ אל סלע המיטרופוליטיה הקיובית. היא עמדה נגד ההשתדלות החוצפית של היהודים, חוצפה כלפי שמיא של הפרבוסלביה, לבנות „סינגוגה" במטרפולין של וולדימיר הקדוש!

---

1) ממאמרי זה שאבו „הסיריוסויה" ו. רוזנפלד בספרו „תולדות ר' ישראל סלנטר". „האנציקלופדיה האנגלית־עברית" ו„האנציקלופדיה הרוסית עברית" מס"ב. האחרון לא הזכיר את שמי, כמו שלא זכר את שמו על „הצפה"...

אולם היהודים לא הרפו מעבודתם אף רגע. ביחוד עבד בזה הרבה אליעזר ברודסקי ולסוף הושג הרשיון.

אז התנדב ברודסקי לבנות את ההיכל בהוצאותיו הוא, ויכונן ועד לנצח על הבניה וימסור את מלאכת הבנין ליד האדריכל המומחה אריה בר דוב גינצבורג. וביום חמשה עשר באב שנת תרנ"ז הניח אלעזר ברודסקי וחברי הועד את אבן הפנה ליסוד ביהכ"נ. תחת אבן הפנה הונח לוח נחשת ועליו חרותה הכתבת הזאת:

בשנת חמשת אלפים שש מאות חמשים ושבע לבריאת העולם בחדש החמשי הוא חדש מנחם אב בימי אדוננו הקיסר ניקולויי אלכסנדרוויץ ירה בשנת שלש למלכו בהיות נציב נפות קיוב וואהלין ופאדאליען השר אלעקסיי פאולויטין אינגאטוב ושר פלך קיוב לאוו באולויטין טאמארא היה עם לבב ר' אליעזר בר' ישראל בראדסקי לבנות בית ל ה' בית תפלה בעד אחיו בני עמו יושבי קיוב ויבחר לעזרים על ידו ששה אנשים מנכבדי העיר ויכונן מהם ועד העומד בראש הנהגת הבנין ופקודת הבית.

ואלה שמות חברי הועד:

יהושע ב"ר אברהם צוקרמאן הרב לעדת קיוב
אריה ב"ר בנימין אשכנזי
אלכסנדר ב"ר יוסף בראדסקי
אברהם ב"ר משה גלדנברג
מאקס ב"ר רפאל וקס
נחום ב"ר משה חרל

והבונה המנצח על עושי המלאכה הוא אריה בר דוב גינצבורג. ובעצם היום הזה הוא יום חמשה עשר לחדש מנחם אב ירה ר' אליעזר בראדסקי בליות חברי הועד הנקובים מעלה את אבן הפנה, יסוד מוסד של הבית הקדוש ובין אבני יסוד הונח לוח זה לזכרון לדורות עולמים.

אנכי ערכתי את הכתבת הזאת ובידי נמצאת העתקה פוטוגרפית מאת הלוח שהונח בהיסוד.

בחדש אלול שנת תרנ"ח במלאות חמשים שנה להולדת ברודסקי נקהל קהל גדול לפתוח את הבית הגדול והמפואר הזה. לפתיחת ההיכל הוזמן כמובן הגנרל־גוברנטר איגנטיב. אבל הוא יצא בכונה ביום ההוא מקיוב.

קשה היה עליו לקבל וגם לדחות את הזמנת ברודסקי. הכבוד הגדול שחלק ברודסקי להג"ג לפתוח במפתח של זהב את דלתות ההיכל עבר אל שר הפלך. ויהי אך פתח השר את הדלתות ועיניו הוכו בסנורים מהוד תפארתו של ההיכל ושלל צבעיו. — מה זה — קרא השר מנהמת לבו — אוביליסקא! ופניו ופני הפקידים, בני לויתו, חפו. לבו מלא רוגז ורגשי איבה ליהודים „הערומים" סערו בנפשו. היהודים! כמה עלה בידם לרמות את הממשלה. השתדלנים בדבר הרשיון הגישו להממשלה תכנית הבנין מבחוץ הממלאה את תנאי הממשלה הנמרצים, שלא יראה ולא ימצא לבנין שום אות המעיד עליו שהוא בית תפלה. מבחוץ, אמנם לא נכר שום הבדל בין בנין זה לשאר הבנינים הגדולים, אבל מבית—אל אלקים! היכל מלא הוד, גאון וזיו. הנפש הפרבוסלבית סלדה, נכותה, נבלה כזאת!

אבל החגיגה נמשכה. החזן קוריצקי בלוית המקהלה שר „הנותן תשועה" והרב צוקרמן עלה על הבימה המפוארה והמקושטה וינאם נאום... הנאום האחרון לרבנותו.

אחרי ארבעים שנות עמל ועבודה של צוקרמן להשיג את הרשיון, ברגע פתיחת ביהכ"נ אשר אליו נשא את נפשו זה ימים רבים — התפרצו רגשותיו ויצאו מפיו מחוץ לגבולות הרצון של שר הפלך: צוקרמן הביע תקותו, כי הבית הזה יהיה מרכז רוחני ליהדות של נגב רוסיה — אז נתמלאה סאת הרוגז של שר הפלך, ויעזוב את הבית בחרי אף. ולברודסקי צוה לבא תכף אליו. ברודסקי מהר לבא אל בית שר הפלך. האחרון שפך עליו קתון של בוז ויצו על צוקרמן על ידי ברודסקי להגיש תכף בקשת פטורין ממשרת הרבנות לעדת קיוב. צוקרמן מלא כמובן את הפקודה. עטרת הרבנות הורמה מעל ראשו ביום שמחת לבו וירד מעל במת הצבור העברי בנזיפה.

שני מאורעות: בשנת 1890 בט"ו ביולי חגגו בני קיוב חג גדול לכבודו של וולדימיר הקדוש במלאות תשע מאות שנה ליום אשר הטביל את אבות אבותיהם במימי הדניפר ויקבלו עליהם עול מלכות השמים של הפרבוסלבים. בעצם היום ההוא רכב לו בין אלפי רבבות החוגגים על גבעת וולדימיר היפה והנהדרה על סוסו האביר הגנירל גוברנטור המפורסם בשנאתו לישראל דרנטלין ולבו מלא גאה וגאון. על פניו שפוך הוד ותפארת שמחות וגיל ובודאי גם מחשבות חדשות להרע לישראל, כחק לשרי קיוב בעת ההיא. פתאום, ברגע שהגיעה השמחה להנקודה הרותחת, נפל דרנטלן מעל סוסו מת לעיני כל קהל החוגגים. (על מקום מפלת דרנטלן הוקמה אבן קטנה לזכרון) ובחדש אלול שנת תרנ"ח בהגיע צוקרמן אל ראש שמחתו, בראותו כי שאיפתו העתיקה

לראות היכל ה' מתנוסס על תועפות קיוב, ברגע שהגיע שמחתו אל הנקודה הרותחת הוסרה מצנפת הקדש מעל ראשו, הורמה העטרה וימת פתאם מות רוחני! על במתי האושר הרוחני נפל הלל.

שני מאורעות, ומה גדולה התהום ביניהם!

כ. בית הכנסת של הסוחרים.

„בית כנסת לסוחרים" — — —

הבית הזה הוא גלגולי ביהכ"נ של ציזיק־עפשטיין. כבר כתבתי למעלה, כי בבית הכנסת הזה בגלגולו הראשון של ציזיק התרכזה היהדות האורתו־דוקסית שבמעלה העיר קיוב, הסוחרים האמידים, החנונים, הקבלנים, הסרסורים וכל הקהל העברי מן הטפוס הארתודוכסי והבינוני. לומדים ובעלי בתים סתם, חסידים ומתנגדים, צבור מנומר ובכל זאת חד־גוני. וכלם היו נכנעים אל אדון בית־הכנסת חיים ציזיק ששלט בו ממשלה בלתי מוגבלת. כל הצבור ידע, כי אם אך יתרגז אדון הבית ויקצוף על הצבור אז גרש יגרש את קהל המתפללים ואין אומר השב.

ויהי בבא יום הפקודה לציזיק, כי יצא גזר דינו מבית המשפט להגלות סיבירה וימכור את חצרו ואת בית הכנסת אשר בה ליעקב עפשטין (אשר קנה בכסף הענושים אשר שלם לו פרנקל ברוצצו את גלגלתו במוט של ברזל בגן הסוחרים. כאמור בפרקים הקודמים). עפשטיין תקן את הבית, משחו בששר, עשה ספלים חדשים ויסדר את הספסלים כמו בבית כנסת כוראלי, לאמר: אנשי מקומות „המזרח" צריכים היו לשבת כשפניהם אל הקיר ולא כלפי העם כסדר המקובל בבתי הכנסיות של החרדים.

דבר זה עורר מחלוקת בין ראשי הצבור המתפללים בביהכ"נ ההוא ובין עפשטיין. הראשונים סמכו על המאמר: „פני הזקנים כלפי העם" ויתוכחו שני הצדדים זמן רב עד כי עבר עפשטין על מדותיו בפעם זו וימלא דרישת הזקנים. אך גרגרי הריב הכו שרש בלב עפשטין ויעשו פרי.

יום הכפורים היה, החג הקדוש הראשון שהתפלל הצבור בבית הכנסת המחודש בידי עפשטין, שקרא לו „בית יעקב". תפלת „כל נדרי" וכל היום עבר בשלום. הצום הגיע לקצו. כל הקהל היה עיף מן התענית וחכה לרגעים של צאת הכוכבים. הש"ץ גמר תפלת נעילה אך הלילה עוד לא בא. הזקנים צוו לעשות הפסקה לחכות זמן מה עד שיהי מותר להתפלל ערבית. כאן התקצף עפשטין וקרא בקול: תוקע, טרובי! — (תקע!). הזקנים קראו: אסור לתקוע. עוד היום גדול. אך עפשטין עומד בדעתו: Я велю! (אני מצוה). התוקע לא שמע לו, כי חזקה עליו פקודת הזקנים שומרי התורה. ויחר אף

עפשטין עד מאד ויתקצף ויתרגז ויקלל ותהי מהומה ומבוכה בבית הכנסת וכל חלל הבית מלא סואה וסער נורא.

מן הרגע הזה החל השטן לרקד בין עפשטין אדון בית הכנסת ובין הצבור. הוא החל להצר את רגלי זקני המתפללים ויצו עליהם לעזוב את ביהכ"נ, אבל המה לא שמעו בקולו ויעמדו על משמרתם בביהכ"נ ויחזיקו את מושכות ההנהגה בידם בחזקה.

אז החליט עפשטין לגרש את כל הצבור מבית הכנסת. הצבור לא אבה שמוע לו ויגש עפשטין את תעצומותיו לבית דין הממשלה.

המשפט ארך כשנה תמימה. עפשטין לא הסתפק בשאיפתו לגרש מביהכ"נ את הצבור, אלא שאף עוד לאסור בבית האסורים את זקני המתפללים, — „מירקין, רייכלין, שמחוביץ ועסמן יכלאו בנחושתים, חי נפשי" — כך אמר לי עפשטין כמה פעמים. אנכי הוכחתיו על פניו, על רוע לבו ופחזותו. ערכתי עלי גליון את דברי גם בכתב וברורתי לו, כי אין על היחיד ללחום בהצבור. כי לבסוף יפול הוא בבור אשר הוא כורה לאחרים. דברתי לו דברים של טעם. ראה נא — אמרתי — פובידונוסצוב הנהו שר הפולחן, ראש הסינוד ושר הכספים — וויטה, כל אחד מסוגל למקצוע שלו שהוא מומחה בו. אבל לו החליפו ביניהם את משרותיהם אז יצאה אנדרלומוסיה במדינה. אתה הנך פיננסיסט חרוץ, עלית מסתר המדרגה למעלה עליונה בבורסה הכספית, טוב. בכספך קנית את החצר והכינות בה בית לה', הצבור אסיר תודה לך, אבל כאן באת עד הגבול. מפתח הבית ופנימה, בהנהגה הרוחנית של ביהכ"נ אל לך לקחת חלק, הנח את הדבר לגדולים וטובים ממך בידיעת התורה. מה לך להתערב בענינים דתיים?

— לא, אמר, אלה המירקינים הרייכלינים ילכו לעזאזל, אל הפרוקורור, אל בית האסורים וחסל.

הוא זכה בדין. השיג אדרכתא להרחיק את ספרי התורה ואת הצבור מן הבית. וביום עגום ואפל אחד בא עורך הדין של עפשטין, לוינסקי, גם הוא יהודי, בלוית שליח בית דין ושוטרים ויוציאו ארבעה עשר ספרי התורה וארון הקדש ויניחום בדיר של עצים אשר בחצר ואת בית הכנסת סגרו על מסגר.

הצבור נפזר לכל רוח וספרי התורה התגוללו בדיר העצים ימים רבים, עד אשר התלקטו המתפללים המגורשים אל דירה ארעית בבית איש פרטי ויאספו שמה את ספרי התורה ויתנו המתפללים לב לבנות למו בית כנסת קבוע צבורי גדול ומפואר ולא יהיו עוד תלוים בקפריזים של יחיד...

אז בחרו ועד לבנין בית כנסת. ויאספו כסף וילכו אל ליאוב ברודסקי

ויציעו לפניו ללכת בדרכי אהיו הגדול אליעזר, להלות להם כסף למקנה חצר ולבנין בית כנסת. ברודסקי מלא את בקשתם ויקן על שמו כברת ארץ ברחוב וסילקובסקא זוטרא, סמוך לביהכ"נ הכוראלי, ויוסד הבית, בית כנסת גדול ורחב ידים, מקדש להיהודים החרדים אשר בקיוב. ויקראו את שם הבית ההוא „בית הכנסת לסוחרים".

שם התפללו הלומדים שבעיר, נוסדו חברות ש"ס, עין יעקב; נוסד שם גם „תלמוד תורה" בשביל ילדי עניים, שם התרכז הרוח העברי הטרדיציוני של היהדות האורתודוכסית עם מעלותיה ומגרעותיה, עם האור והצללים שבה כמו בכל ערי „התחום".

כך. בית הכנסת לסוחרים שמש מרכז ליהודים חרדים ובינונים ובית הכנסת הכורלי להמשכילים, העשירים והמתבוללים. יש מהם שבא בביהכ"נ הכוראלי להתפלל רק ביום הכפורים, מהם גם בראש השנה, אחרים, בכל חג ומועד. אולם היו גם יהודים חרדים שקצה נפשם באי הסדרים, אי־הנקיון והתגרנות שבסדרי בית הכנסת של הסוחרים וקבעו להם מקום בביהכ"נ הכוראלי. אלה באו להתפלל שם מדי שבת בשבתו. נוסח התפלה היה נוסח אשכנז, בעוד שבביהכ"נ של הסוחרים התפללו נוסח ספרד.

אליעזר ברודסקי היה אורתודוכסי ברוחו וישאף לתת להרוח האורתודוכסי להשתרר בביהכ"נ הכוראלי. על כן הכניס אל ועד ההנהגה את שארו נחום חרל, איש פשוט וחרד ויחשוב כי בהשפעתו תשלוט בהנהלה רוח היהדות הטרדיציונית. אך לא כן היה. מושכות ההנהגה עברו לגמרי ליד יתר החברים אשר התאמצו להנהיג בביהכ"נ את הרוח היבש של היהדות הקפואה שבגרמניה.

אמנם כל זמן שבראש ההנהלה עמד ליאון אשכנזי היו עקבות היהדות הלמדנית נכרים בביהכ"נ. הוא היה יליד ליטא, למדן,יודע שפת עבר היטב, קרא הרבה. תלמידו של פרידברג ונצר מגזע גאונים. ועם היותו משכיל ונחשב על מפלגת הנאורים ידע בכל זאת לתת אופי תורני להנהלה. אבל אחר שעברה ההנהלה לעמי הארץ שבהועד גורש הרוח העברי, רוח הלאומי החי, לגמרי מביהכ"נ.

ויהי בית הכנסת בכל ימי השבוע בית מלאכה ל„קדישים" בשביל אבלים וביום השבת והמועדים לצרמוניות יבשות.

שום חברה תורנית או תרבותית לא נוסדה בביהכ"נ הזה. ודבר ה' לא מצא מקום בהיכל המפואר הזה. „חבת ציון" גורשה מביהכ"נ הכוראלי כמו שגורשה מבית הכנסת האורתודוכסי, ביהכ"נ של הסוחרים. נאום לאומי, מלה לאומית היו אסורים לבא בקהל, בשני בתי הכנסיות האלה. 1)

1) הרב מפעם צוקרמן לא נתן בשום אופן למכור שקלים בביהכ"נ.

והבנין שהיה שם לפנים בית הכנסת של ציזיק ואח"כ של עפשטין היה לחולין. במקום ארון הקדש – מצוירה תמונה גדולה של אטלט חצי ערום עושה להטיו ובחלל האויר תלוים חבלים ושרשרות ודגלים משונים. בהאולם הגדול הזה אשר נשמע בו דבר ה' במשך עשרות שנים, בחלל ההיכל אשר בו שפך היהודי הקיובי הנרדף את לבו לפני אלהיו – נשמע קול הצעירים הפולנים העוסקים בחלוץ עצמות. האולם נהפך לקלוב של החברה הפולנית „סוקול".

פרק עשרים ושנים.

חנוך הבנים.

שאלת החנוך אצלנו בימים ההם היתה היותר קשה והיותר מסובכה בחיי היהודים. לפני דור אחד, אמנם, לא היתה שאלה זו כלל בעולם היהדות. כל יהודי ידע שצריך ומחויב לשלוח את בניו אל החדר ואם כשרונות טובים להם גם אל הישיבה, וחסל. האבות ידעו, כי בחדר ירכוש לו הילד את יסודי היהדות ובישיבות ידיעות התלמוד ואחר כך יצא ויהיה חנוני, סוחר, מלמד או, אם יצלח, רב. כלום דאג האב לבניו להכשירם אל החיים התרבותיים, הלאומיים והכלכליים? כלום שאפו שיסגל לו הילד ידיעות כלליות נוסף על הידיעות התורניות, למען ימצא נתיבותיו במלחמת החיים? היהודי היה בטוח, כי בניו ימצאו מקור פרנסה מבלי הכשרה לזה. הרי החנות פתוחה לכל יהודי. המסחר ביבול האדמה ועצי היער וכל תוצאות ידי האכרים עומד ומחכה ליהודי ורק ליהודי. האכרים טרודים בעבודת השדה והפריצים בשחוק והוללות ורק היהודי הוא המוציא את סחורת פנים הארץ החוצה והמביא סחורת חוץ אל המדינה ומספיק גם להפריצים גם להאכרים את כל צרכיהם, לרבות גם את השתיה האהובה כל כך על כלם ומזה מצא היהודי את פרנסתו די ספוק צרכיו שלא היו גדולים כל כך. וכך נפתרה שאלת החנוך בדור העבר על נקלה: מעט עברית, מעט גמרא, מעט שלחן ערוך וחסל. מזה יצא הטפוס המשונה שאיננו נמצא בכל אומה ולשון: „בעל הבית". מתחלה גדלו צעירים, „בחורי בעלי בית" ואח"כ נשאו נשים ויהיו „בעלי בית'לך" ואח"כ – „בעלי בתים" כלומר אנשים שיש להם ידיעות פעוטות ומקוטעות ורצוצות בלמודים עברים, מעט חשבון וכתיבת אדריסה ואין להם שום ידיעה נכונה בשום דבר. מהם נבנה הרוב הגדול של יהודי רוסיה ופולין הנדים והנעים, הנקלעים בכף הקלע, החיים ברוח וניזונים מן האויר

ופורחים וטשים בחללו של העולם הגדול מבלי מצוא קרקע תחת רגליהם ויסוד לחייהם וקיומם. מהם מחנה גדול של „מנחם מנדלים" אומללים מצד אחד ומחנה של ספיקולנטים שפלים, טיילים שאינם מביאים שום פרי אל העבודה והתעשיה הכללית, אל האוצר הכללי של האנושיות. קבוצת אנשים העוסקים שעות אהדות ביום בספיקולציות ואונאה ויתר הזמן בשחוק הקלפים וטיולים ודברים בטלים. אנשים אשר אין להם בעולמם לא תרבות כללית ולא תרבות לאומית. אינם מתעניינים בשום דבר שבעולם ומטרתם האחת בחיים רק לצבור כסף מבלי עמל, לאכול ולשתות, לטייל, לשוח ולהתענג על כל הנמודות החיים, מבלי הביא תועלת כל שהיא לבני האדם בכלל ומכל שכן לבני עמם צור חוצבו אשר על פי רוב שונאים אותו ומבזים אותו בלבם...

כך. האנשים הללו, שלא ספגו אל לבם את המאור שבתורה, את ההכרה הלאומית וסגלות האומה בילדותם אינם יודעים את היהדות בדמותה האמתית. הם רואים רק את המגרעות שביהודי וקרובה השקפתם על היהודים והיהדות בכלל להשקפת שונאי ישראל. מהם נתהוה בתוך מחננו מחנה גדול של אנטישמיים עברים, שונאי ישראל ישראליים, שקשים לישראל יותר מספחת...

זה פרי החנוך או יותר טוב אי החנוך של הדורות האחרונים. חצי יהודים, חצי אנשים, חצאים, שברים, שבבים, רסיסי עץ, אבק של אנשים ותו לא.

אחר המרד הפולני האחרון (1863) אשר לרגליו בא משבר במחנה „הפריצים" שנתדלדלו ויצאו נקיים מנכסיהם, באה מהפכה בהחיים הכלכליים של היהודים. מחנה גדול של האינטליגנטים התושבים שנכסיהם החרמו מפאת המרד נדחפו אל שוק המסחר. הם החלו להדוף את היהודים מעמדתם, ממעמד אנשי הבינים ולחוץ את רגלם. הרבה מענפי המסחר אשר אחזו היהודים מימי דור ודור עברו אל יד העקריים. ומאות מאות משפחות יהודים נשארו מבלי מקור פרנסה. היהודים החלו מעט מעט לפקוח עיניהם לדאוג להכשרת בניהם אל החיים, אל מלחמת החיים. ביחוד החלה שאלת החנוך לזעזע את לב האבות בגלל החוק על דבר עבודת הצבא הכללית שיצא בשנת 1874. עד העת ההיא לא היתה עבודת הצבא חוב אישי אלא צבורי. הצבור או העדה היו מחויבים להספיק אל מחנה הצבא מספר אנשים קצוב, מה שהיה אפשר להשיג בכסף ובעל הבית ההגון, מה גם מי שיש לו יחס אבות או ריח תורה לא חשש כלל שמא יהי מחויב בנו לעבוד בצבא (עיין למעלה עמוד 112). אולם החוק של 1874 הטיל חובה על כל אדם יהי מי שיהיה לעבוד מספר שנים בגדוד ודוקא אלו השנים מעשרים עד עשרים וחמש, אשר עד עתה היה האברך „הבעל הבית'ל" בן הגיל הזה, בהיותו סמוך על שלחן־אבות, משתמש בהן לבסס לו אחיזה בהחיים האוירים המקובלים. האבות ראו כי אי אפשר

עוד לבניהם להתקים ולעמוד במלחמת החיים בהיותם משוללים ידיעות כלליות, שפת המדינה, חשבון וכו' ויתעוררו לתקן את המעוות של החנוך הפרוע המקובל וישאפו להכניס את בניהם אל בתי הספר הכלליים.

אולם גם פה הגדישו את הסאה. המונים המונים של אבות יהודים ובניהם צבאו על בתי הספר. מחנה גדול של צעירים יהודים נכנסו אליהם והתמכרו אל הלמודים הכלליים, הזרים, מבלי היות להם ידיעה כל שהוא בלמודים העברים. ההורים, האורתודוכסים בכלל, בהיותם מבוהלים להכשרת החיים הכלכליים של בניהם שכחו או לא שמו לב לבצר בלב בניהם את היסוד היהודי טרם שיתמכרו כליל אל האטמוספרה הזרה, אל ההרבות הכללית. אז נוצר במחננו שוב יסוד זר, אינטיליגנטים עכרים ספוגי התרבות הכללית, זרים לעמם ותרבותו, שונאים את עמם מבלי דעת אותו ומבלי להכירו.

באותו הפרק הגיעו בני לחנוך. הילדים היו בעלי כשרונות טובים, שאפתי לחנכם חנוך שלם ומסודר לעשותם אנשים שלמים, יהודים אמתים גמורים ואנשי תרבות עברית וכללית. אולם חפצתי שיספגו את הניצוצות של היהדות המקורית, העתיקה, טרם שישתקעו בהתרבות הכללית. שלחתי את בני אל חותני לעיר המצער איוויא. החיים הטרדיציוניים אשר שררו אז בערי הפרזות, חבור הצבור העברי אל בית המדרש הישן, זה בית המדרש אשר שמש מרכז להחיים הצבוריים הכלליים וגם הפרטיים של יהודי ערי השדה, החדרים מן הטפוס העתיק והישיבות, ההברות השונות, המגידים העוברים ושבים, הרוח העברי אשר שלט בהעירה העברית מני דור דור, צריכים היו לקבוע על הילדים חותם היהדות הטרדיציונית ולבסס אותה ולבצרה בקרב לבם. וגם אמנם מחשבתי נתקימה. באוויא רכשו להם בני ידיעה הגונה בתלמוד ובשפת עבר ויספגו את רוח היהדות הטרדיציונית בכל גוניה. אז לקחתים קיובה, וימשכו את הלמוד העברי אצל מורה עברי וילמדו גם אצל מורה רוסית למען הכינם לכניסה אל בתי ספר הכלליים. 1) בני יהושע נסה אז לכתוב שירים עברים, לחבר ספורים בשפת עבר. רוח הספרות והפיוט החל לפעם בלבו בילדותו הקדומה. חסרה לו ההכנה. חסרו לו ספרים למקרא. הוא בקש נושא לשיריו במדרשים ובאגדות שבגמרא. כתב שיר על ה"בן והבת" של ר' ישמעאל כהן גדול שנשבו וכדומה. היסוד העברי היה כבר חזק בלב הילדים, ראיתי והתבוננתי, כי אין כל סכנה עוד להכניסם אל בתי הספר הכלליים. נגשתי להוציא את מחשבתי אל הפועל ומצאתי — — קיר ברזל לפני... ממשלת רוסיה החלה זה כבר לדחוק את רגלי היהודים מבתי הספר ולהצר

1) בני ישראל כבר את הישיבה, אולם מיראתי את ה"בעל־הבתיות" נכנס לביים למסחר ואל האינספיטום להוצבי ההרים בפטרבורג ויצא מהנהר הרבי.

את צעדיהם. כבר נגזרה גזרת ה„אחוזים". מותר היה לילדי העברים להכנס אל בה"ס רק במספר עשרה אחוזים למאה של ילדי נכרים בתחום המוגבל, ושלשה אחוזים בערים שמחוץ לתחום. והפקידים הגבוהים והנמוכים שבגלילי הלמודים יצרו גדרים לגדרים. גזרות לגזרות לבלתי תת לבני היהודים להכנס אל בה"ס אפילו במספר האחוזים. בקיוב שרר מקדמת דנא חוק הומני שהיהודי שיש לו בן בבית ספר של הממשלה מותר לו ולכל משפחתו לשבת בקיוב בכדי להשגיח על בנו. לפנים השתמשו יהודים רבים בזכות זו. הכניסה לבה"ס לבני היהודים התנהגה באופן נורמלי. הכניס היהודי את בנו בגימנסיה והשיג היתר הישיבה בקיוב. בפרק שאני עומד בו „התחכמו" הפקידים לדרוש מאת התלמיד העברי החפץ להכנס אל ביה"ס תעודה מאת הפוליציה שיש להוריו זכות הישיבה בקיוב. אמנם מכיון שלמד היהודי בביה"ס נתנה להוריו זכות הישיבה והחוק לא בטל, אך בכדי להכנס צריכים היו להיות בעלי זכות הישיבה מראש. מעגל הקסם. אך זו עצת שאול של החריצות הצינובניות הרוסית. ואיזו זכות ישיבה! דוקא זכות ישיבת קבע כלומר בעלי מלאכה, בעלי גילדה ראשונה למעלה מחמש שנה ומי שיש לו תעודת יחס של צאצאי הקונטניסטים הניקולייביים. אבל מי שיש לו זכות ישיבה ארעית, כמו עוזרי בית המסחר וכדומה בניהם אסורים לבוא בקהל המתלמדים בבתי הספר. אמנם הממשלה הראשית לא הוציאה חקים כאלה. אך הפקידים המקומיים צוררי היהודים חדשו מדעתם גזרות וגדרים. על יסוד אות קליל שבחוק, פלפול עקום והוראת פנים שלא כהלכה בסעיפי החקים הנוגעים ליהודים עשו מה שעשו בכדי להצר לישראל ולדכא את נפשותיהם. ולי אני היתה זכות ישיבה על פי תעודת „עוזר בית המסחר" ובכן נכזבה תוחלתי להכניס את בני אל בית ספר כללי. שקדו הפקידים על תקנת בני ישראל לעשות את היהודים חצאי בני אדם, משוללי תרבות כללית, אנשים רצוצים ומדוכאים שאין להם אחיזה בחיים ואינם יכולים להביא תועלת להם ולהמדינה. ובכן תקותי ושאיפתי לחנך את בני בדרך התרבות העברית והכללית היו תלויות באויר. כי גם החנוך העברי היה לקוי או בקיוב. מתי מספר מורים עברים היו אז בקיוב, מורים בלתי מומחים ומסוגלים להביא בלב הילד העברי אהבה אל הספרות העברית ואל העם העברי. המורים עצמם על פי רוב, היו בני אדם קפואים, עושים את ההוראה מלאכה, קרדום לחפור בו אבל מבלי השתדל להפיח רוח חיים בההוראה. וזה לך האות, כי בעת ההיא לא נמצאו בקיוב צעירים לאומיים לוהטים, קשורים אל עמם ועובדים על שדה הלאומיות כאשר כבר נהגו אז בערי התחום. קשה היתה עלי שאלת החנוך של בני כקריעת ים סוף אולם לא נואשתי מיום טובה. תקותי היתה חזקה כי שאיפותי תתמלאנה.

פרק עשרים ושלשה

המשרה בעסקי ברודסקי.

א. המלאכות.

בשנת תרנ"ו בא משבר נורא בסחר הסוכר. הסינדיקט של בתי חרשת הסוכר המוצק–רפינד– התפורר. כל אחד מחברי הסינדיקט התאמץ לגנוב את דעת חבריו, למכור סכום רפינד אל השוק יותר מכפי שהורשה לו. ההתחרות בין הסוכראים הגיעה למדרגה גבוהה. מחיר הסוכר ירד מיום אל יום. הקונים לעתיד משכו את ידם מקנות, מפחד פן ירדו המקחים יותר. שקט השוק לגמרי, אין קונה ואין מוכר, אין ספקולציה ואין עבודה. לא לסוחרים ולא לאנשי הבינים. כל מי שהיה לו סוכר קנוי יצא נקי מנכסיו. כל פנים קבצו פארור, שממון בשוק, ושאיה יוכת שער הבורסה.

גם על סחר השטרות עברה כוס בעת ההיא. משבר בא גם על הבורסה הפטרבורגית שבני קיוב שחקו על במותיה מרחוק, באמצעות בנקים. נפלו הספיקולנטים וגם הבנקים הפרטים אבדו את הונם בענין רע.

ליאון אשכנזי, שהיה לו בנק פרטי, היה אחד מנגועי המשבר. הוא היה מצוין מיתר חבריו הבנקאים והצטיין גם בין בעלי־הבתים. היו לו ידיעות הגונות בתלמוד ובספרות העברית, כתב עברית היטב ואהב את הלשון העברית ואת ספרותה. היה מיוחס גדול, נין ונכד לה„חכם צבי" ולהגאון ר' העשל אשכנזי האב"ד בלובלין. הצטין גם בתארו, קומתו ויפיו – אך עיניו האמוצות הפיקו אבירות. הוא היה חכם וחרוץ, מדבר מלים ספורות, מדודות, גם חדות ויורדות חדרי בטן. היה נוח לבריות, ידיד לכל אדם ועם זה אביר לב מאין כמוהו. היה פזרן, נדיב ועם זה קמצן, ועיניו רעה בשלו ובשל אחרים. היה ענותן ומעורב עם הבריות וגאותן ומתנשא לכל לראש. תהפוכות באופיו, שניות במזג נפשו, סתירות בהליכותיו ובנאומיו. שני יסודות, שני כחות פעלו כאחת בקרב לבו, ירושת אבות, אב ואם. אביו בנימין אשכנזי בגרודנא היה איש המעלה, חכם, למדן ונדיב ואמו – ההסך. (את אופי ההורים האלה תאר א"ש פרידברג ב„זכרונותיו".)

אשכנזי היה נוהג גאות גם נגד ברודסקי. האחרון ידע והכיר את מעלותיו של אשכנזי וידע להעריכן.

ובבוא המשבר הנזכר השתמש ברודסקי ברפיון מצבו הכספי של אשכנזי ויציע לפניו לקבל עליו את הנהלת הטחנה הגדולה שלו אשר בקיוב.

טחנת ברודסקי – בית חרשת גדול לתעשית הקמח. היא הוציאה אלפי פודים קמח ליום והפיצה על פני כל המדינה. ופקידים ומשרתים רבים

בהנהלה, ועוזרים וסופרים ועורכי פנקסאות עשרות, עשרות וסוכנים נוסעים לקניות שקים וחוטים, וסוכנים קבועים למכירת קמח וסובין, וספנים ועגלונים ובתי מסכנות ומחסנים, והקפות ושמיטות וגביות, וגנבות ומעילות ודלטוריות וחרחור ריב ותחרות ואונאה ושמחה לאיד וערמה וחנופה והרמית וכל אלה יחד היו משמשים בערבוביא וממלאים את כל חללה של הטחנה הגדולה הזאת, ומביאים נזק רב להעסק הגדול והפסד מרובה לבעלי הטחנה בכל שנה ושנה.

בין כסה לעשור שנת תרנ"ו התמנה אשכנזי מטעם ברודסקי לראש הנהלת הטחנה ויקח את מושכת ההנהלה בידו החזקה.

ובאסרו חג של סכות במלאות חדש לפעולות אשכנזי בהטחנה הזמין אותי האחרון לבא אל משרד פקידות הטחנה להתראות עמו.

מכירים היינו. נפגשנו יחד באספות צבוריות וגם בעניני מסחר וקנין... מלבד עסקיו הבנקאים עסק אשכנזי גם בסחר הסוכר. ידענו איש את אחיו והיינו ידידים.

באתי אל המשרד. אשכנזי קבלני בחבה יתרה וישוחח עמי על משרתו החדשה. קבלתי על שכמי עול כבד מאד — החל אשכנזי לדבר — בית החרשת הזה גדול ומלא המולה ומבוכה, גנבות ומעילות על כל צעד. כל המשרתים והסוכנים והספנים וכל אשר יש לו מגע ומשא את הטחנה לשוד ולגזל עיניהם. נו, מכיון שקבלתי את המשרה אתאמץ לנקות את הטחנה מבני שחץ ולהעמיד את העסק על בסיס נכון וקים. כל זה בפנים. אך ישנו עוד ענף אחד להטחנה, גדול ורב הערך זהו סחר החוץ. אלפי רבבות שקי קמח נשלחים מן הטחנה אל הסוכניות אשר בערי המדינה. אצל הסוכנים נמצאים הרבה קמח, כסף מזומן, ושטרות חוב, הון גדול ועצום של הרבה מיליונים מתגולל בידי אנשים שאין אני יודע אותם ואת טיבם. בידי סוכנים שמן חשבונותיהם ו„ידיעותיהם" אי אפשר לי לברר מצב ההון אשר בידם, אם הוא קים או ירד לטמיון, אם יש תקוה לטחנה לקבל איזו תועלת מהם או לא. ואין אני יכל לבא עד חקר הסוכנים והסוכניות, ואין לי אפשרות לדעתם ולהכירם ואיש אין אשר אפשר יהי להאמין בו, לשלחו לבקר את הסוכנים ואת ההון אשר בידם. ורק אותך מצאתי נכון לפני למלא את התפקיד הזה. על כן אני מבקש אותך מאד, שתעש לי את הטוב ואת החסד הזה לנסוע לזמן מה לפקח על הסוכנים, לבקר את מעשיהם, להכיר לדעת את אופים ולראות את מצב הסחורה והרכוש אשר בידם, ולתאר לי תמונה נאמנה ובהירה על הענף הזה שהנהו אחד מן העמודים אשר הטחנה נשענת עליהם.

השתוממתי למשמע אזני. כלום יכול אני למלאות את בקשתו ואנכי משולל כל ידיעה בסחר הקמח.

אבל אשכנזי הפציר בי מאד. — אין בכך כלום—אמר— אני יודע אותך, בטוח אני כי תדע את אשר לפניך. אין לי איש בעולם שאוכל להאמין בו למסור לו מלאכות נכבדה זו. על מלאכות זו תלוי קיום הטחנה בעתיד והצלחת העסק, אשר נמסר לידי. רק בך לבד אבטח, שתמלא את התפקיד אשר אני מוסר לך, באופן היותר הטוב, באמונה ושלמות. עשה נא לי את הטוב הזה. הנה לפניך — אמר בהרימו חבילת מכתבים — מכתבים ערוכים לכל הסוכנים. בדברו הוציא מכתב אחד מן המעטפה וקרא: „לפלוני בן פלוני. הננו שולחים אליך את המבקר שלנו מר פרידמן, עליך למסור לידו את הכסף, את השטרות, את ספרי החשבונות ואת המחסן, הכל, כל אשר שייך להטחנה עליך להעמיד ליד צירנו זה בלי עכוב" — רואה אתה? — אמר אשכנזי, כבר נעשה מעשה, אי אפשר לך להשתמט עוד. מלבד זה הרי לפניך גם מכתב גלוי על שמך המעיד עליך, כי הנך בא־כח של פקידות הטחנה והרשות בידך לקנות ולמכור ולפעול כל מה שתמצא לנכון לטובת העסק. וכל מה שתעשה בשם הפקידות הכל שריר וקים.

— אבל, בי אדוני — אמרתי — הלא אינני יודע כלל מהותה של טחנה ומכל שכן חשבונות קמח וסכסוכים וענינים סבוכים של סוכנים ופקידים. כל העולם ההוא מוזר לי, ואיך אבא אל סוכן לבקרו והייתי בעיניו כמתעתע.

— אין דבר — ענה אשכנזי — ראה נא — אמר בלקחו גליון גדול כתוב מכל עברים—הרי לפניך „אינסטרוקציה", סדר העבודה שלך במסעך זה. תקרא את האינסטרוקציה ותבין ותדע כל הנחוץ לך לדעת.

פתני אשכנזי ואפת. הסכמתי למלאות בקשתו ואקח את המכתבים והאינסטרוקציות ואת צרור החשבונות המסובכים של הסוכנים ואצא לדרכי.

בשבתי בקרון הרכבת לקחתי לי את האינסטרוקציה לקרוא בה ולא הבנתי כלום. שמות מוזרים לי: „ירוק", „אדום", „שחור ג", „שחור ד" — הצירים אשר עליהם סבבו דברי האינסטרוקציה — רצדו לפני עיני ולא למדוני מאומה. ראיתי, כי לא על האינסטרוקציה אחיה, כי עלי לסלול דרך בבקרת עפ"י שכלי והבנתי אני, ואניח את האינסטרוקציה במזודה ככלי אין חפץ בו.

על פי סדר התחניות אשר מסר לי אשכנזי בכתב, באתי ראשונה להעיר נובוזיבקוב. כפי הנראה, הסוכן הזה היה יותר מסוכן בעיני אשכנזי. כי היה שארו הקרוב לו לברודסקי, אחד מבני משפחת חרל וע"כ חשב אשכנזי, כי לבו גם בעסקיו של קרובו ומרשה לו לעשות בעסקי „קרובו" כפי אשר טובת עצמו דורשת.

כ. פעולת הבקורת.

ביום הששי באתי נובוזיבקובה ואל חרל לא הלכתי, החלטתי להתהלך מתחלה בעיר, בחנויות ולהכיר את מחיר הקמח ומצב המסחר בסחורה זו בכלל. כך עשיתי.

כל יום השבת ישבתי במלוני ולא יצאתי החוצה בכדי שלא ירגיש בי מי שצריך להרגיש. וביום הראשון בבקר הלכתי אל חרל, מסרתי לו את מכתב הפקודה של ההנהלה ודרשתי למסור לי את ספרי החשבון ואת מפתח המחסן. את הכסף לא דרשתי. העיקר היה אצלי לדעת מראש, על פי ספרי החשבון, כמה שקי קמח צריכים להמצא במחסן, בכדי שלא תהא שהות ואפשרות להוסיף או לגרוע ממספר השקים אשר במחסן. את הכסף לא דרשתי מפני שכסף להוצאה נתן ולהוסיף ולגרוע אפשר בכל עת ובכל רגע. עיינתי בספרי החשבון, רשמתי לי את מספר השקים שצריכים להמצא במחסן, לקחתי לי פועלים ואלך לבקר את המחסן. ספסתי על קופות הקמח, ספרתי את השקים על פי כל מין ומין סוג וסוג ומצאתי חסר שמונה מאות שק. חרל באר לי, כי המספר הזה מונח בהומל. שם יש לו מחסן זמני של העברה — טרנזיט — כי מקבל הוא את הקמח מקיוב באניה השטה על נהר ה„סוז" עד הומל. נסעתי להומל ומצאתי את הקמח בשלמות. וגם את הכסף והשטרות מצאתי מתאימים לחשבונות. רק מגרעות אחדות בשטת המכירה מצאתי לנחוץ לתקנן.

מן הבקורת הראשונה הואת ראיתי, כי צדק אשכנזי באמרו, כי אין הוא יודע כלום ממה שנעשה בסוכניות ואינו מכיר את טיב העסק ואופי הסוכנים ולא כלום. לא רק אשכנזי שהיה איש חדש בפקידות הטחנה אלא הפקידים שכבר הזדקנו בפקידות גם להם לא היה מושג אמתי ממפעלות הסוכנים. צריך להיות במקום המעשה, לדעת את תנאי החיים המקומיים, את התושבים, הסוחרים, האופים ומה גם את ההתחרות מצד הטחנות האחרות רק אז אפשר היה לקבל איזה מושג מן המסחר במקום ההוא. ואיש מפקידי הטחנה לא נסע מעולם אל מקומות הסוכניות ורק לפעמים היו הסוכנים באים אל הפקידות וגבבו עליה חבילות של טענות ומענות ותביעות וטרוניות עד שהיו למשא על ראש הפקידות וישלחם לנפשם וכל החשבונות הסבוכים וכל הטענות והתביעות של הסוכנים, שמוצאן היו משרת ימי בראשית, הכל נשארו על מקומן כמו שהיו. תארתי במכתבי להפקידות את אופי העסק בנובוזיבקוב, המעלות והמגרעות, החסרונות שדורשים תקונים ואסע הלאה.

את מכתבי, הפרטיקולים והשקפתי כתבתי עברית. ראש הפקידות — אשכנזי — ידע עברית היטב ואנהיג את השפה העברית בסחר הטחנה

הגדולה של ברודסקי וגם אשכנזי כתב לי עברית צחה ומליצית.

באתי אל העיר ב—סק. טרם שהלכתי אל הסוכן יצאתי העירה לחקור ולדרוש על מצבו של האיש ואפיו. אולם בכל פנות שפניתי פגשתי בשם משפחתו של הסוכן. רוב בני העיר מכונים בכנויו של הסוכן והכל קרוביו. לא ידעתי איך ובאיזה אופן יודע לי מהותו של הסוכן ומצבו הפיננסי. אולם כאן היתה לי הספרות לעזרה. שבתי למלוני, לקחתי אכסמפליאר מספרי „בית ארזים" אשר היה אתי ואלך אל מחסן הספרים העברים המקומי אשר ידעתי על פי המודעות שנדפסו בהעתונים העברים. הראיתי לבעל המחסן את ספרי והצעתי לפניו שיקנה ממני מספר אקסמפליארים. כמובן, לא הגדתי לו מי אני ומה מטרתי, נצבתי לפניו בדמות מחבר נודד, הסובב בערי התחום „להפיץ" את ספריו. בהמשך שיחתנו בקשתיו שיתן לי רשימת נכבדי העיר ועשיריה למען אדע את מי „לכבד" בספרי. בעל המחסן מלא את בקשתי, קרא לי בשמות התושבים ועל כל אחד ואחד חקרתיו ודרשתיו למצבו הכספי אם איתן הוא, כאלו חפץ אני לדעת מראש את התועלת אשר אני יכול להוציא ע"י משלוח ספרי לזה או לאחר.

כל אמידי העיר ועשיריה עברו ברשימתי כבני מרון. ביניהם נחשב גם ק—ן, זה האיש אשר בשבילו הטרחתי את בעל המחסן הטוב וכל הדרוש לי לדעת על אודות הסוכן נודע לי באר היטב.

באתי אל הסוכן, מצאתי לפני איש נכבד ונשוא פנים והוא זקן בא בימים ובניו מנהלים את עסקיו השונים. מלבד קמח של ברודסקי יש לו גם סוכר גם סחר עצים וספינות ורבה התכונה. הסוכן הוא איש ישר ותמים אבל העסקים מתנהלים בפזיזות, בלי סדר ומשטר. מצאתי אי סדרים בפנקסים, תבלול ומגרעות בהמחסן וחסרונות רבים בסדר ההקפות, לא מפני חסרון יושר וצדק אלא אי סדרים ועזובה סתם.

במכתבי אל הפקידות תארתי את המצב כמו שהוא ואקבל טלגרמה מאת אשכנזי כי שולח הוא פקיד מטעם ההנהלה להיות „עומד על גביו" של הסוכן. ראיתי, כי דבר זה יביא נזק רב לק—סן. מלבד פחיתת הכבוד יגרום הדבר להגבלת הקרדיט של הזקן אצל אחרים, ועל כן מהרתי ודרשתי במפגיע ע"י טלגרמה תכופה לבלתי עשות כדבר הזה. ראש הפקידות שמע לי ואת הפקיד לא שלח.

ג. מעשה ברב ורבנית.

בספרי את שקי הקמח מצאתי חסרים איזו מאות שקים. על שאלתי היכן הקמח? ענה לי הסוכן, כי הקמח נמצא במחסן שלו אשר בעיר ביחוב.

בהפקידות אינם יודעים ממציאות מחסן בביחוב, אך הוא, ק–ן, מחזיק שם מחסן על דעת עצמו. – בכל שבוע – אמר לי ק–ן – נוסע עוזר המסחר שלי לביחוב, מחלק מספר שקים קמח לחנונים ושב הביתה. – אם כן תן לי את המפתח – אמרתי – ואסע ביחובה. – את המפתח?– קרא – המפתח מונח שם בביחוב, אצל הרב של החסידים.

לקחתי מאת ק–ן מכתב אל הרב ואשב בעגלה ואסע ביחובה. נסעתי כל הלילה ובבקר באתי אל הרב ולא מצאתיו בביתו. חכיתי זמן רב ולא בא. – בבית הכנסת הנהו – בארה לי הרבנית – יום גנוסיא של הקיסר היום וצריך הוא להתפלל בשלום הקיסר. הלכתי אל בית הכנסת, שם מסרתי לו את מכתב ק–ן ויאמר לי הרב שאין הוא יודע כלום ואינו מתערב בדבר. רק הרבנית היא עושה דבר ק–ן.

הרי לפני מעשה ב"רב ורבנית" חשבתי בלבי. שבתי בלוית הרב אל ביתו ויציע הרב לאשתו את פקודת ק–ן. אך גם הרבנית אמרה שאין המפתח בידה אלא שאשה אחת מבנות העיר מתעסקת בקמח של ברודסקי והמפתח בידה. שלחתי אחרי האשה ההיא ולא באה. לסוף בא איזה אברך שפל הקומה, דל הבשר, שבור, מעוך ורצוץ בא כחה של האשה. על שאלתי היכן המפתח ענה לי האברך, כי לקח לו עוזרו של ק–ן עמו בנסעו הביתה. – ומתי היה הדבר? – שאלתי, האברך החריש, החל לגמגם ולסוף פלט בנשימה אחת: לפני חדש ימים. לפני חדש ימים! קראתי בתמהון ובחשד – הרי מכתב זה כתב ק–ן רק תמול. בו נאמר, כי המפתח נמצא כאן בידי הרב, ומה זה?

האברך נשתתק. שתקה גם הרבנית, תמה גם הרב ואני לא ידעתי מה כל החזיון הזה?

– שמעו נא – אמרתי – מחויבים אתם למסור לי את המפתח. כל תירוץ לא אקבל. הריני נותן לכם זמן עשרים רגעים, אם במשך הזמן לא תמלאו את דרישתי אז אדע...

האולטימטום לא הועיל. אז העמדתי פנים של אביר ואקום ואצא מן הבית בחרי אף. – אל הפריסטב! – הפלטתי מפי – ואלך דרך השוק אל הרחוב ששם הטלגרף. בדעתי היה לטלגרף לק–ן ע"ד המאורע ולשאול את פיו היכן המפתח.

האברך הרצוץ, הרבנית וילדיה לווני בעיניהם, עמדו על המרפסת והביטו אחרי. אני הלכתי בחפזון, בכעס עשוי. פתאם שמעתי איש דולק אחרי. – עמוד, רבי יהודי, עמוד נא! – קרא אחרי קול נחר. הסבותי את פני ואראה אותו האברך רץ אחרי בכל כחו. עמדתי. – מה בחפצך

לעשות?! — קרא האברך. — אנכי לא אעשה דבר — עניתי — פתחו לי את המחסן, לא אקח משם דבר ולא אניח. אספור את מספר השקים ואלך לי לדרכי. כך? — הריע האברך בשמחה — אם כן כלום למפתח אנו זקוקים. בוא אתי, אבקש לבעל החצר שיפתח לי את מחסנו שלו וממנו נבא אל המחסן של ק—ן, כי רק קיר נמוך מפסיק ביניהם. — טוב מאד — אמרתי — הבה נלכה, ובלבי חשבתי על אי הסדרים השורר במעשי ק—ן, הוא אמר לי, כי על כן הוא מחזיק את המפתח בידי הרב, יען שבעל הבית חשוד בעיניו ולסוף אפשר להכנס ממחסנו אל המחסן אשר מפתחו שמור בידים „אמונות". המפתח בסוח והסחורה הפקר...

באתי אל המחסן, טפסתי על הכותל המפריד בין שני המחסנים ספרתי את השקים ומצאתי את מספרם שלם רק חסרון קטן מצאתי: השקים היו מלאים אבנים. לא אבנים ממש אלא אבנים של קמח. על שאלתי, ברר לי האברך כי הקמח מונח פה משכבר הימים ונתאבן. ומדוע אינם מוכרים? — שאלתי. — מפני ההתחרות — ענה האברך. — מפני התחרות? — תמהתי — כלום אפשר להתחרות בברודסקי? הרבה טחנות יש ברוסיה וכולן מתחרות בטחנתו אלא שסגולה אחת יש לטחנת ברודסקי, סגולה בדוקה ומועילה — „ההקפה", ובדבר הזה אי אפשר לכל בריה להתחרות בברודסקי. — אבל גם המתחרה שבכאן נותן בהקפה — ענה האברך. — הוא שקולניקוב סוכן ברודסקי אשר בהומל.

הלכתי לראות בעיני אם אמת הדבר, וגם אמנם מצאתי כי כנים דברי האברך. הסוכן ההומלי מחזיק מחסן בביחוב ומתחרה בקמחו של ברודסקי אשר בידי הסוכן ק—ן אשר בב—סק.

בהפרוטיכול ששלחתי לראש הפקודות כניתי את הדבר המוזר הזה בשם: „יכה יוסי את יוסי" — שני סוכנים של ברודסקי מתחרים זה בזה ונמצא ברודסקי מתחרה בברודסקי ומפסיד.

ד. הסוכנים ואפים.

בין יתר הסוכנים היו שני נוצרים. רוסי בטרובציבסק (פ. אוריול) ופולני בארשא. בטרובציבסק מצאתי הכל בסדר נכון ובארשא היה הסוכן אציל פולני שאינו יודע בסחר הקמח כלום. היה לו יהודוני אחד, „מושקה" שלו, בחור צעיר שעסק בסחר הקמח כחפצו ורצונו. להסוכן היה מחסן, בנין אבנים יפה ורחב ידים והקמח התגולל בבניני עץ בדיר עצים, מפוזרים ומפורדים בעיר. ההקפות נתנו בהפקרות בלי שטרות, הכל לפי ראות עיני הבחור של הפולני הלז. בפרוטיכל ששלחתי אל ראש הפקידות כתבתי, כי

הסוכן האמתי הנהו לא הפולני אלא איש פלוני וכהן הוא והאיש הזה — „לא אדיר הוא, בחור הוא ויבנה ביתו בקרוב בדמים של ברודסקי.“ ובאמת, הוא היה בחור שעמד על הפרק לישא אשה ולבנות לו בית בימים הקרובים. בלבי החלטתי לסגור את הסוכנות הזאת לגמרי ואשמור את הדבר.

משם הלכתי למוהילוב אשר על הדניפר. הסוכן היה איש נכבד וישר ושמו כהן. הבקורת שעשיתי שם הביאה לי עונג. סדרים יפים בכל אשר פניתי, שקי הקמח במחסן היו מונחים בסדר ומשטר. סדר במחסן וסדר במשרד, בפנקסאות ובתיק השטרות, כל שטר היה מעוטף תכריך ועליו כתוב מתי נתן השטר, זמן הפרעון ושם החנוני. נהניתי מאד, מצאתי שצריך להרחיב את גבול הסוכן הזה. כי התאונן לפני אשר סגור הוא בחוג צר, מכל עברים מקיפים אותו סוכניות אחרות ולו נשאר רק גליל קטן וצר — מוהילוב לבדה. את טענתו הכרתי לצודקת. סוכן חרוץ כזה וחוג צר! אמרתי להרחיב את גבולו לעת מצוא. לסוף שניתי את המפה של גלילות הסוכנים אשר ערכתי. מסרתי לידו את ביחוב מוקת ההתחרות של שני הסוכנים ואת ארשא ירושת האציל הפולני. את שתי הערים ספחתי אל סוכניות מוהילוב ונמצא גם הפקידות גם הסוכן החרוץ נשכרים.

משם הלכתי אל ערים שונות, טפוס אחד לכל הסוכניות. עזובה, אי סדרים וקלות ראש.

באתי אל עיר גדולה .R השוכנת על חוף הים. הסוכן איש חסיד, זקן וסוחר עצים. מחסן לא היה לו. אליו שלחו מקיוב קרונות טעונים קמח ברכבת והוא מסר את תעודות המטען אל האופים והקמחים, ולקח המורתם שטרי חוב. הפנקסאות היו מסודרים, שטרי החוב מתאימים אל הפנקסאות וחסל.

לפני יציאתי מר. לקחני הסוכן בחדר לפנים מחדר. פתח ארון ברזל לפני ואמר בדחילא: הרי לפניך חבילות של שטרות הממשלה. קח לך אחת מהן בשכר עמלך.

נבהלתי ממשמע אזני. פני נשתנו ככרום. מה? קראתי בזעף הלשחדני אתה אומר?

— חס ושלום — הצטדק הזקן — כלום יעלה על דעתי להציע דבר כזה ל פ נ י ך? אלא מאי? הדבר הוא כך — הניע בראשו בפאותיו וזקנו ואמר ברגש — הנה מנהל חדש עמד עכשיו בראש הנהלת הטחנה, ירא אני שהוא יחפוץ לקחת את הסוכנות מידי, כי הנני שאר קרוב לראש הפקידות שעבר. ע"כ אני מבקש ממך שתמליץ בעדי לפני הראש ותשתדל שישאירני על מקומי, ובעד עמלך זה הצעתי לפניך שכר. זהו „קורטז“ הנהוג בכל מקום. אתה תהיה „איש הבינים“ ביני ובין הפקידות.

— הנח לי — אמרתי. בראשונה — אינך יכול לדעת מה בלבי על אדותיך ואומר אני לך, כי אני אעשה מה שהמצפון שלי ושכלי יורוני. אם תשאר על מקומך או לא ברגע זה לא אבטיחך כלום. אך לו יהי אפילו אם תשאר על מקומך גם אז לא היה לך להעיז להציע לפני שכר ומכ"ש למפרע על פעולה שלא נעשתה עדין, גם „קורטז״ אינה משתלמת אלא לבסוף. ואמהר ואצא מביתו בחרי אף. כשנכנסתי אל הקרון ברכבת ראיתי דרך החלון את בן הסוכן מחפש אותי. התחבאתי ואתעלם מעיניו עד שזז הקטר ממקומו. המאורע עורר חשד בלבי ואחליט להשגיח על פעולות הסוכן הזה בעינים פקוחות.

כששה שבועות עשיתי בדרכי, בכל מקום שבאתי חדרתי אל תוך ההנהגה של כל סוכן, ראיתי את החסרונות והתאמצתי לתקנם ולהעמיד את הסוכניות על בסיס חזק, קים ומסודר. אך שמרתי את קיום הסוכנים, והתאמצתי שכלם ישארו על מקומם.

בשובי קיובה מסר לי זלטופולסקי כי פעולותי במסעי קנו להם שם תהלה, אשכנזי וברודסקי תמהים ומשתאים לחריצותי ושבעים רצון ממעשי עד מאד.

באתי אל בית הפקידות, שוחחתי עם אשכנזי ע"א הסוכנים והשוקים במדינה והתקוות הצפויות לעתידות הטחנה מן השוקים ההם. במרוצת השיחה נגע אשכנזי בשאלה אחת אשר אדותיה לא כתבתי במכתבי אשר שלחתי לו. על השאלה הזאת דנתי — אמרתי לאשכנזי — בספרי אשר כתבתי בדרכי.

— ספרך! — תמה אשכנזי — איזה ספר? אז הוצאתי מצלחתי „ספר הסקירה״ אשר כתבתי בלילות במלוני במקום שעברתי. השקפתי על מצב המסחר שבעיר זו או אחרת, אופי הסוכניות ופעולות הסוכנים וכל הדברים הנוגעים לסחר הקמח בכלל ולטחנת בראדסקי בפרט. הכל באו בספרי זה.

אשכנזי לקח את הספר וישקיע מעייניו בו. קרא ותמה, קרא והתפעל.

— נו — אמר אחר שגמר לקרוא — את הספר לא אשיב לך. אנכי אראהו לברודסקי ואח"כ אחזיקהו אני והיה נגד עיני תמיד. וגם אמנם כשנתים שלש שנים היה מונח „ספר הסקירה״ הזה על שלחן העבודה של אשכנזי ובכל פעם שהיה לו שיח ושיג עם איזה סוכן עיין בספר ההוא והתנהג על פיו לפי אפיו וטבעו של הסוכן ולפי מצב השוק של אותו המקום כמו שתארתי בצבעים אמתים ובהירים.

ה. המשך הפעולות.

אמרתי, כבר מלאתי את בקשת אשכנזי, תמה מלאכותי והחלותי לשוב אל עבודתי התמידית בסחר הסוכר, אולם אשכנזי בקשני שוב לעשות לו

טובה, לנסוע נסיעה קטנה וקצרה לוורשה. — יש לנו סוכן אחד, עשיר, והוא נם שנתו — אמר לי אשכנזי — אין הוא מוכר קמח, לא כותב לנו ואינו מתחשב אתנו כלל. אתה הצלחת כל כך במסעך הראשון והיית לי לעינים במשאי ומתני עם חסוכנים שבקרתם, סע נא לוורשה וראה ובחון מה שצריך לראות ולהכיר ולדעת כל הנחוץ לנו למען רכוש לנו את השוק ההוא.

לנסוע לוורשה הסכמתי בחפץ לב. לוורשא, עיר מלאה הכמים וסופרים, עיר של „שפ"ר", „סוקולוב", „איש יהודי ספרא" ועוד, ידידי מכבר, הסכמתי ונסעתי. אולם עשיתי על דעת עצמי תחניות בדרכי. ירדתי לרובנה ומכרתי כמה קרונות קמח, כן בברסט, קשרתי ברית מסחר עם סוחרי הגלילות ההם ואבא וורשאה. למדתי דעת את השוק וראיתי, כי אפשר להפיץ בורשה קמח ברודסקי הרבה. המחיר המקומי מתאים אל מחיר הקצוב מאת הפקידות אלא ששכר הסוכן, רבע רובל לשק הוא החוצץ בפני הפדיון. הודעתי את מצב הדבר לאשכנזי אז השגתי פקודה טלגרפית לבלתי הבט על הסוכן ולמכור בעצמי.

על זה עניתי בטלגרמה: במקום שיש סוכן אינני רוצה לדחוק את רגליו. „אני נוסע מזה" הוספתי בהחלט. קבלתי טלגרמה תכופה „סע לווילנא. מינסק" אבל לא השגחתי בפקודה. יצאתי מוורשא אבל לא לווילנא ומינסק. אני, בהיותי בדרך, יודע את אשר לפני יותר מאלה שיושבים בחדרי הדרים בקיוב. יצאתי לליודז. שם כרתי ברית מסחר עם סוחרים רבים, מכרתי הרבה קמח. נסעתי מליודז לפטרוקוב, צ'נסטוחוב, זאווירצה, בנדין ועד סוסנוביץ באתי. כבשתי כל מסילת וורשה—ווינא ואשוב קיובה.

פגשתי מלא חפנים כבוד ותהלה בהפקידות של הטחנה. אשכנזי היה שבע רצון מפעולותי עד מאד. ידי הפקידים היו מלאות עבודה למלאות את ההזמנות הרבות של הקונים בעלי בריתי אשר רכשתי בפולין וינהגו בי כבוד. ואנכי לא שמתי לב לכל אלה. מה לי ולהם? מה לי ולהכבוד הזה? אנכי מלאתי בקשת אשכנזי השניה והנני פורש שוב אל עבודתי הקודמת.

— אולם אשכנזי לא הרפה ממני. — עוד צעד אחד — אמר — עשה נא. לך נא קוקזה וראה מה אפשר לעשות שם. לשאלתו זו סרבתי. ראה נא — אמרתי — הנה זה כארבעה חדשים עברו עלי במסעות ומתי אעשה לביתי? — אל תשים לבך לזה — השיבני — הלא המשבר עדין שולט בסחר הסוכר ואת שכרך שאפשר היה לך להרויח בעבודתך התמידית לא תפסיד בודאי, עשה נא לי את הטובה הזאת, לך לקוקז ובודאי תצליח שם כאשר הצלחת עד כה.

נסעתי ברכבת עד וולדיקבקז. הלכתי לסעוד בצהרים אצל השוחט, פינֶברוב. הוא היה איש ליטא שנדד לכאן לפני ימים רבים והיה גם השוחט גם המלמד גם מורה ההוראה למתי מספר היהודים שנמצאו בעיר ההיא. התבוננתי והנה שיח ושיג לו תמיד עם קַצפים גבהי הקומה, בריאי בשר, עטופי אדרות עורות כבשים, אזורי חבל במתניהם ושערות ראשם גזוזות כמנהג הקצפים, וזקניהם מגודלים צהובים ובהירים. תמהתי מאד, מה להשוחט והמלמד הזה ולהקצפים האלה? כל זמן שבתי בבית לא פסקו הבקורים של הללו. אלה יוצאים ואלה נכנסים, מתלחשים עם השוחט מנענעים ראש ויוצאים. כונתי אל רגע של הפסקת הבקורים ושאלתי את השוחט פשר דבר. אז אמר לי: לא קצפים הם אלא יהודים כשרים ונאמנים, אלה הם ה„סובוטניקים" אשר גורשו מטעם הממשלה מערי רוסיה הפנימית לגור בקוקז. כמאה וחמשים משפחות יושבות פה בעיר ויש להם בית הכנסת מיוחד, והם שומרי מצוה וחרדים על הדת ובאים אליו לשאול שאלות באיסור והיתר. כי מדקדקים הם במצות מאד ומחמירין עליהן כחוט השערה. ואין רוחם נוחה מאת היהודים האירופאים שבאו לקוקז, הדשים את המצוות בעקבם. ויש אשר מביעים את אי רצונם ביחס אל היהודים החפשים בבוז. הזה פרי צדקתם או שארית פלטה של השנאה ליהודים מורשת אבותיהם?...

הימים ימי פברל. ימים אשר בנפות קוקז שורר כבר אביב בהיר, אולם בשנה ההיא גדל שם הקור והכפור. מטרת מסעי היתה העיר סיפליס. צריך הייתי לנסוע בעגלה דרך מאתים וירסטות מעבר להרי קוקז הרמים והנשאים. קניתי לי „בורקא" קוקזית ומנעלי בד חמים קוקזיים, ישבתי במרכבה והחלותי לטפס על כתלי ההרים הזקופים, סלעי המגור המסיליים אימה ופחד על כל היקום בשיא חסנם וגאון עזם ותפארת רומם, המרקיעים שחקים, מתנשאים ובוקעים את העננים התלוים על ראשיהם כענקים לגרגרת. נכנסתי בשלום לבירת גרוזיה, לטיפליס, על נהר „כבר", זה נהר ה„קורה" השוטף בטבור העיר ופורץ לו דרך באמצע הרחובות.

הבטתי בנהר וארא כעין בתי מרחצאות קטנים על המים, בנינים ארעיים מרובעים דומים לכל בתי המרחצאות הקיציים אשר על פני הנהרות בערים ועירות. אולם פה מצאתי דבר חדש. אל הקירות מן החוץ דבוק גלגל גדול על כל בית ובית. — מה לגלגל ולבית רחצה? — שאלתי את העגלון. — זאת היא טחנה — ענה לי הלז. נו, אם זאת טחנה לבני טיפליס — אמרתי בלבי — אז אמצא שוק גדול לקמח ברודסקי.

כבר אמרתי כי טחנת ברודסקי הביאה תמיד הפסד מרובה לבעליה. רגילים היו לחלות את סבת ההפסד בההנהגה הפרועה ששלטה תמיד

בפקידות. בהמעילות והשוד אשר שררו בכל המכונה הגדולה הזאת. אולם אנכי, לרגלי מסעי הבקורת שלי ועל פי השקפתי על כל העסק, נוכחתי לדעת, כי היסוד העקרי של ההפסד הוא בסוגי הקמח הנמוכים אשר אין דרישה להם. מוכרים סוגי קמח א' ב' ג' ומעט ד' אך ד' ה' ו' מתגוללים כאבן שאין לה הופכים במחסני הטחנה בקיוב ובכל המחסנים אשר להסוכנים והם הולכים וכלים ונפסדים.

בראותי בטיפליס את הטחנות הפרימיטיביות אשר על פני ה„קורה" למדתי מזה, כי הגרוזים משתמשים בקמח של הסוג היותר נמוך. ואמנם השערתי היתה אמתית. הלכתי אל האופים המקומיים וראיתי את מעשיהם. תנוריהם כתנורים הנזכרים בגמרא, סגורים מכל עברים ופתוחים מלמעלה. על פי רוב עושים הגרוזים והפרסים המקומיים עוגות מצות, אופים בתנורים וגם בחום השמש, העוגות תלויות על מקלות עשויים לדבר.

עשיתי בקוקז כירח ימים. יסדתי שם בטיפליס סוכנות ראשית לכל קוקז. מניתי לסוכן איש מינסקאי ישר ותמים ושמו מרגלין, אשר עזר לי למכור קמח הרבה מן הסוג הגרוע בטיפליס. כמאה קרונות קמח מן הסוג הזה מכרתי בטיפליס ובטום וטהרתי את הטחנה מכל הסחורה הנפסדה הזאת שהיתה מונחת למעצבה במחסנים מימים ימימה. ויהי הדבר לפלא בעיני ברודסקי והפקידים.

בטיפליס ערכתי ספר „משא קוקז" אשר בו בארתי את מצב השוק הקוקזי ועבדתי תכנית העבודה בשביל הפצת קמח בכל הגליל ההוא לפי המצב הכלכלי, הגיאוגרפי והאטנוגרפי, ואשוב קיובה.

בבואי אל פקידות הטחנה הרגשתי יחס משונה אלי מצד הפקידים. ראש הפקידות, אשכנזי, נהג בי כבוד וחבה יתרה. הצלחתי במסעי לקוקז והתועלת שהבאתי במסעי זה להטחנה עברה כל גבול. הפקידים החלו להביט בי בעיני קנאה, דברו לי חנף בפה, ובלבם — הרגשתי — שבע תועבות. אז החלה להחתר מעין מחתרת תחת רגלי, כנהוג בבתי הפקידות של ברודסקי.

אשכנזי ספר לי אשר בימי היותי בקוקז קבל ברודסקי מכתב פלסתר בעלום שם, בו כתובה דלטוריא עלי, כי מוכר אני הרבה קמח בקונסטנטינופול ומרויח ממון קרח בשביל עצמי. המלשינים לא ידעו כפי הנראה לאן נסעתי ודלטוריא זו עוררה רק צחוק גם בעיני ברודסקי אעפ"י שהיה מחבב מאד את כתבי הפלסתר.

אבל גם אני צחקתי למשבתם של המלשינים ותסיסת רוחם של הפקידים. מה לי ולהם, הלא אינני חבר למו, אינני נושא שום משרה בטחנה. עשיתי

רק טובה לאשכנזי. נסעתי רק מסעות אחדים ועתה אשוב אל מלאכתי ואל עבודתי הקודמת וחסל.

אבל לא כן חשב אשכנזי. הוא הציע לפני לקבל משרה קבועה בהטחנה. הלא בין כה וכה עבר החרף, הגיעו ימי חג המצות, כבר הסכנתי אל עסקי הטחנה, רכשתי ידיעות הגונות בעסק רב־הגונים הלז ועבודתי עושה פרי, מביאה תועלת ומפיקה רצון מאת הפקידות. — למה לך — אמר אשכנזי — לשוב אל סחר הסוכר אשר בעת הזאת נותן לבעליו רק מפח נפש?

נמלכתי בבני ביתי, נועצתי בידידי, כלם יעצוני לקבל את ההצעה. משרה אצל ברודסקי אטו מלתא זוטרתא היא?

לא ידעתי אז כי לחשוב לאושר להיות פקידו של ברודסקי הוא אחד מן השקרים המוסכמים. ברק העשירות של ברודסקי מכה בסנורים את האנשים העומדים מרחוק. איש הישר והתמים מקריב את כל כחות נפשו לטובת עסקי ברודסקי ותקומה לא תהיה לו אצלו בהוה ותקוה לעתיד.

גם אנכי נאחזתי בשוא. השכר הפעוט אשר קבע לי אשכנזי, מאה וחמשים רובלים לחדש, היה מספיק רק לצרכי ביתי היותר נחוצים. אשכנזי באר לי כי זהו השכר היותר גבוה הקבוע להפקידים היותר גבוהים בפקידות הטחנה, אבל עלי להסתפק בזה לזמן מה כי סוף הכבוד לבא.

הסכמתי. חזיתי משאות שוא. אמרתי: ברודסקי יראה את עבודתי החרוצה, את התועלת המרובה אשר עבודתי מביאה להטחנה, כאשר כבר ראה במשך ימי החרף, אז ירצה את פעלי ואז...

מה אז? האם יכולתי לחשוב מראש מה אז? אז!...

הסתפקתי במועט ואתמכר אל עבודתי.

פוליטיקה ומסחר.

הגיעו ימי חג הפסח שנת תרנ"ה. שמי הפוליטיקה האמריקנית התקדרו. בין ממשלת אמריקה וספרד נולדו סכסוכים על אדות איי פיליפיניה, האי קובא. על פי מצב הענינים ראיתי, כי קרובה מלחמה להתפרץ על ים האוקינוס. יום השבת היה, אל הפקידות לא הלכתי. לעת ערב פגשתי באשכנזי, טיילנו ושוחחנו. הקראת את העתונים היום? — שאלתיו — ראית את הנעשה בעולם? כן, קראתי, ענני, ומה? — כך — אמרתי — עניני אמריקה מסובכים. אשכנזי העמיד עלי את עיניו האמוצות כאלו אומר: בר־נש, מה לנו ולאמריקה? הבנתי לרעו ואוסיף ואומר: צריך להעלות מחיר הקמח.

— מה ענין שמטה אצל הר סיני? שאל אשכנזי בלשון ונגון הגמרא.

— הדבר פשוט — אמרתי — המלחמה תפרוץ, מלחמת הים. אניות איבה תשוטנה הנה והנה, בין אירופא ואמריקה לא יהי קשר מסחרי. חטי ארגנטינה וברזיליה לא ישביעו עוד את בני מערב אירופא. הכל יהיו צריכים לנו, מארי דחיטי הרוסים, ולקמחנו אנו, והמחיר יעלה למעלה ראש.

— אי־אי־אי! — קרא אשכנזי. — צדקת מאד, השקפתך ברורה ובהירה. הבה נסור אל ביתי, נערוך טלגרמות אל הסוכנים כי מעלים אנחנו את המחיר — רובל לשק.

— אל תגדיש את הסאה — אמרתי — לאט לי להסוכנים. אם יראו „עליה" פתאומית גדולה יוצאת מגבול הרגיל ירגישו בדבר ותיכף יכתבו בפנקסיהם כי מכרו סכומים רבים של קמח למחיר הקודם בבחינת „מכרתי לוונתי". נשלח טלגרמות ב„עליה" של רבע רובל לשק, עליה רגילה, אחר איזה ימים נראה. וכן עשינו.

העליה נתקבלה. אז נסעתי אל סוכנים אחדים לסדר את הענינים לפני פרוץ המלחמה ועלית המחירים הכרוכה בה לפי דעתי. בטרובציבסק פ. אוריול העומדת על חוף הדיסנא באה אז ספינה מלאה אלפי שקים קמח שיצאה מקיוב באניה ונקפאה בדרך כל ימי החרף. צויתי להספן להפוך את האניה ולהשיבה קיובה. גם הקמח שהיה ביד הסוכן קבלתי, הטענתי על האניה ושלחתיו קיובה. הקמח נתקבל במחסן הסקידות ונמכר למחיר גבוה מאד.

והמלחמה פרצה ומחיר הקמח עלה מדי יום ביומו בכל המדינה. חשבוני הפוליטי והאקונומי נתקיים בדיוק.

בעת ההיא הראו רבי החובלים האמריקנים חכמתם וגבורתם במלחמת הים לעיני כל העמים. כל העתונים מלאו תהלה ושבח ל„שמשון" שר אנית צבא אמריקנית, אשר הכה את השיטת הספרדית לרסיסים. פזרו תהלה לשרי הצבא ולאופיצירים אמריקנים אשר עבדו באיי הפיליפינים בחריצות. כל העינים היו פנויות אל אמריקה וכל הלבבות לאיי קובא ופיליפיניה.

גמרתי את עסקי ואשוב קיובה.

פרק עשרים וארבעה.

פגישות ברכבת.

א. המשורר.

באחת התחנות של מסלת קורסק נכנסתי לקרון ממדרגה השלישית. היה בקר חם. הקרון היה מלא בריות משונות, גסות, פראיות. האויר היה מלא צחנה וסאון נורא. הלחץ היה גדול עד מאד. קצפים גבהי הקומה בריאי בשר בעלי בלוריות וזקנים צהובים התגודדו בקרון. צעקו, חרפו איש את רעהו וכל הקרון היה כמרקחה. החלותי לסגת אחור, אך סתאם נמשכו עיני אחר מחזה מענין. בתוך האנדרלומוסיא, המבוכה והסאון הממלא את הקרון יושב לו בפנה בן אדם אחד, שערות ראשו וזקנו שיבה זרקה בהם, והוא מעוטף בטלית ותפלין, סדור בידו, יושב לו על הספסל בהרחבה, פניו כלפי העם הזה ומתפלל לו. מה לו כל השאון הזה, מי לו כל הבריות הגסות הללו. הוא מבטל את הכל בלבו ומכון את לבו אל אביו שבשמים.

את הקרון לא עזבתי עוד. השתוקקתי לדעת מי הוא בר נש הלז. נדחקתי ועשיתי לי דרך בין המון המגושמים המתרוצצים בקרון ובצרתי לי מקום צר סמוך אל המתפלל. חכיתי עד שיגמור את תפלתו, כשהסיר הלז את תפליו תקעתי לו את כפי לשלום ושאלתיו לשמו. — רבינוביץ! קרא האיש. — זה מעט לי ר' יהודי — באתי כמו בטרוניא — כמה רבינוביצים איכא בשוקא, ואני חפץ לדעת מי אתה, אתה בעצמך כמו שראיתיך ומצאתיך פה „כתפוח בעצי היער". נו,— אמר לי— שמי רבינוביץ מקובנה ומה לך עוד?

— כך, — אמרתי — אולי שמך יצחק, כלומר „יצחק רבינוביץ איש קובנה"?

— העבודה, כך הוא — ענה הלז בעליצות ובהתפעלות — ומה שמך אתה — הוסיף הלז בהשתוקקות מרובה — שמי פרידמן — עניתי בשפה רפה.

— פרידמן? — קרא רבינוביץ — הא? אולי אליעזר אליהו בהר"ב?

— ובכן שלום עליכם, עליכם שלום, קראנו יחד ונתקע כף איש לאחיו.

בעל ה„להכעיס" הלז, אשר דחק את רגלי התושבים העקרים בטליתו ותפליו ותפלתו בקרון, היה המשורר „יצחק רבינוביץ איש קובנה" אשר כתב אז הרבה בעתונות העברית, והדפיס ספר שירים הגונים. שמחנו יחד על הפגישה וביחוד בלב ארץ רוסיה, במקום שאסורה דריסת הרגל על העברי.

— ומה מעשיך כאן? — שאלתיו, — פשוט — ענה לי רבינוביץ — מתפרנס אני מן המסחר, הנני סוכן נוסע מטעם בית החרשת למעטפות של ליפשיץ אשר בקובנה, ובכן אני נע ונד מעיר לעיר ועושה חיל—בשביל בעלי.

— ומלאכתך הספרותית מתי נעשית?

— בלילות, בלילות חביבי — ענני, ובדברו הושיט ידו אל כיסו ויוציא משם גליון גדול מלא חרוזים, ויאמר: הא לך, את זה כתבתי בלילה העבר במלון בוויאזמא. פתח את הגליון והחל לקרוא.

זה היה השיר „שמים בקשו עלי רחמים".

הוא קרא בהתלהבות, בחום, ברגש, בהתפשטות הגשמיות. החזיק בכל שעת קריאתו בידי, התלהבותו הגיעה לידי אכסטזו, לחץ את ידי עד זוב דם. זמן רב אחר כך עדיין היו ניכרים בידי רשומה של לחיצת המשורר הקורא הזה.

אחר ששבה נפשו למנוחתה שאלני על מקומי ומעשי ומה לי פה ומי לי פה.

— כמוני כמוך — עניתי — גם אני נע ונד הנני לרגלי עסקי אחרים. עובד אני כל היום ועושה חיל בשביל בעלי אני. ומלאכתי הספרותית נעשית בשעה שכנורו של דוד שהיה תלוי למעלה ממטתו החל לנגן. אחר חצות הלילה. מדי דברי הוצאתי מצלחתי גליון אשר עליו ערכתי בלילה העבר מאמר פובליציסטי בשביל „המליץ", קראתי לפניו את המאמר במתינות. את ידו של רבינוביץ לא לחצתי ולא פצעתי, „מה דעלך סני לחברך לא תעביד" אמרתי בלבי. הגענו לפרשת דרכים, תחנת בכמץ. נשקנו איש לאחיו ושני הסופרים־הסוחרים נפרדו איש לדרכו.

ב. האופיצירים.

פעם אחת נפגשתי בקרון בתא אחד בשלשה אופיצירים, פקידי צבא רוסיא. המה הרגישו בי תיכף בבאי כי יהודי אני. הביטו בי בעין זעומה, כאלו אומרים: מה לבריה זו בינינו?

הַקָּטֶר זו. נסענו.

האופיצירים החלו בשיחה. נושא השיחה היה כמובן היהודי. כל העלילות והדבות, שנדפסו בימים ההם בעתוני סובורין ומשצרסקי היו שגורות על פיהם. שנו ושלשו בחבה יתרה. כוונו להקניטני ואני יושב ושותק. עושה עצמי בלתי שומע ומבין. כאשר הריקו את אשפתם פניתי אליהם ואומר:

— אתם מאשימים את היהודים בעונות ופשעים אשר לא עוו ולא פשעו. ביחוד אתם מדגישים את החטא הגדול השתמטות מעבודת הצבא. מודה אני, כי אמנם הרבה צעירים משלנו משתמטים מעבודה זו. לא כלל הצבור, מספר החילים העברים מתמלא בכל שנה ושנה יותר מכפי הדרוש, אך יחידים הרבה בורחים מרוסיה — לאמריקה. אלה אינם חפצים לעבוד בצבא. אמת

הדבר. אבל הנימוק שלכם, כוזב. אומרים אתם: היהודי מוג לב, ירא את החרב ואת המלחמה. להיהודי אין רגש פטריוטי, אינו מוכן להביא קרבנות לטובת ארץ מולדת. אבל גם זה וגם זה רחוקים מן האמת. הנה לפניכם מלחמת אמריקה בפיליפיניה. יודעים אתם ומתפלאים לגבורת שמשון רב החובל וחכמתו, משתאים אתם לפעולותיהם החרוצות של הרבה מפקידי הצבא האמריקאים. הידעתם מי הוא שמשון הגבור הלז? יהודי רוסי שהשתמט פה מעבודת הצבא וברח להתם. ויתר הפקידים החרוצים אלה הם ה„ברקים" וה„מושקים" אשר ברחו מרוסיה בהשתמטם מעבוד בצבא הממשלה הזאת. האומנם תוכלו להגיד על אלה, כי מוגי לב הם, כי אין להם רגש פטריוטי? לא. לא זאת סבת ההשתמטות. היהודי אינו נופל בגבורתו ובפטריוטותו מיתר התושבים אך החקים המעיקים מבריחים אותו מעבוד בצבא. הגיעו בעצמכם. צעיר יהודי עובד בגדוד כחוק וכמשפט. ממלא בדיוק את כל חקי הצבא, מסור בכל לבו אל המשמעת ולעבודתו והוא פכח והוא מלומד יודע לשון וספר, כידוע, ובשעה שנחוץ לקבל סופר במשרד הרוטא אין מקבלים את היהודי החרוץ הפכח הזה, אין לו רשות, משרה זו נתנת לחברו ברוטא, חיל כפרי, גס, בור ושותה שכור.

והנה עברו על החיל היהודי חמש שנות עבודה בגדוד, חמש שנה מלאות בוז וחרפות מצד הפקידים והחילים הגסים חבריו. ובאחד הימים תם זמן עבודתו וינתן לו כתב חופשה מן הגדוד. הוא עבד באחת הערים בפנים רוסיה, מקום שאין רשות ישיבה ליהודי. והיה אם יהין החיל המשוחרר הלז ללון בעיר ההיא שעבד בה שנים רבות אז יתפס בעון לינה שלא ברשות, וישלח עם אסירי המשפט, עם שודדים ורוצחים אל תחום המוגבל.

והיה כי תקרינה מלחמה והחיל היהודי עושה נפלאות על שדה קטל, בתרוף נפש לוחם באויב וכדור האויב מוחץ את גופו והוא מובל עם הנפצעים ושוכב בבית החולים באחת מערי פנים הארץ. אז אם יהינו הורי החיל הגבור הזה לבא לבקר את בנם האהוב לראות את פניו ולפקח עליו — גרש יגרשו את ההוריים האמללים הללו, כי אין להם זכות לשבת בעיר זו.

נו, מה תאמרו, אדונים, טוב ויפה לצעיר יהודי לעבוד בצבא ולפגוש על כל צעד וצעד בוז, עול וחקים מעיקים.

זאת היא הסבה האמתית אשר בשבילה בורח הצעיר היהודי בבא תורו לעבוד בצבא. הוא בורח לאמריקה ושם מתנדב לעבוד בצבא האמריקאי מתפתח ועולה בחריצותו ובגבורתו כשמשון רב החובל הלז אשר פיכם מלא תהלתו כל היום.

האופיצירים הביטו איש בפני רעהו חליפות. ראיתי כי דברי עשו רושם.

לא היה להם מלים לסתור את דברי ושתקו. רק אחד מן החבורה, אופיצר גבה הקומה, כרסן, אשר חוטמו הדומה לתפוח אדמה אדום מרוב שתיה, כנראה, הוא לא יכול להתאפק, שלח לשון ויחזור שוב על כל הדבות הטפלות אשר העתונות הרוסית מספיקה לקוראיה, ובחומו חרף וגדף לא רק את היהודים אלא גם את תורתם ודתם. דת היהודים — אמר — מחייבת אותם לנצל את הגויים להונותם ולרמותם, כידוע לכל.

— ודתך אתה, אדון פקיד, מה היא? שאלתי באירוניה.

— דתי! — ענה בהזדקפו מלא קומתו — אני פרבוסלבי הנני, נוצרי אדוק בישוע המושיע, אשר צוה על כל נוצרי לאהוב את הבריות כמו את עצמו.

— כמדומה לי שאין הדבר כך — אמרתי בפנותי אל יתר האופיצרים — נוצרים אתם, אתם מתימרים כי דבקים אתם בתורת ישוע ובדרכיו אתם הולכים. אבל זה רחוק מאד מן האמת. הנה ישוע אמר: מי שמכים בחרפה לחיו האחת, עליו, על המוכה, להושיט למכה את לחיו השנית. כך. ואתם, לא רק אם פוגעים בכבודכם באגרוף או ביד אלא אפילו במלה אחת מיד אתם שולחים לו צירים, מזמינים אותו למלחמת הבינים ושופכים את דמו. ועוד אתם מתפארים ברצח זה, כי נקמתם נקמת כבודכם מאת אחיכם. מה גדולה התהום המפרידה ביניכם ובין ישוע הנוצרי!

— אבל כבוד הצבא — הריע האופיצר השכור — כבוד ה„מונדיר"!

— מובן — אמרתי — ישוע לא חש לכבוד מונדיר, כי על כן היה — יהודי!

האופיצרים נשכו שפתותיהם בשניהם, פנו אל החלון וידמו כאבן.

ראיתי כי איזה דבר תוסס בלב השכור. פניו מלאו דם וחוטמו התלבן. הרגשתי כי קרובה הסערה להתפרץ. פתאם עמד המסע. הקונדוקטור קרא: „תחנת ניז'ין". קפץ האופיצר השכור ויקפל את חפציו ויעזוב את הקרון בחרי אף...

פרק עשרים וחמשה.

ורשה.

לרגלי מסעי לבקר את הסוכניות ולהפיץ קמח ברודסקי הייתי בא לפרקים תכופים לורשה. הסוכנות שם נסגרה ואני הייתי בא ויושב זמן מה בוורשה ונוסע אל ערי הגליל ומוכר קמח ושב על עקבי קיובה.

בראשית חדש מאי 1899 אמר לי אשכנזי: טוב היה לו ישבת בקביעות בורשה. לנסוע אל ערי המדינה אפשר גם מורשה כמו מקיוב. ישיבתך בורשה בקביעות והשגחתך על כל גליל הווייכסל תביא תועלת מרובה להפקידות.

אנכי הסכמתי להצעה זו בכל לבי. ביותר בשביל חנוך בני. כבר כתבתי, כי בקיוב אי אפשר היה לי להכניס את בני בבתי הספר הכוללים מפני החקים המעיקים המיוחדים ליהודי קיוב. גם החנוך העברי לא הלך למישרים. בוורשא, אמרתי שם אשיג את המטרה אשר אני שואף אליה זה כבר, לחנך את בני חנוך עברי־לאומי וכללי יחד.

אחר ימים אחדים לקחתי את אשתי ואת ילדי ונלך ורשאה.

יסדתי בוורשה סוכנות מרכזית של טחנת ברודסקי בשביל כל ארץ פולין. ותהי עבודתי כפולה. הנהלת המסחר לארץ פולין וגם המשרה הקודמת נשארה על שכמי. סחר הקמח בכל המדינה היה מסור אל ידי כמקודם, ומזמן לזמן הייתי נוסע לבקר את הסוכנים והסוכניות אשר במדינה.

אחר שסדרתי את ביתי ומשרדי אמרה לי אשתי פעם אחת, מדוע אינך משתתף בעניני הצבור? — היא הסכינה לראות אותי תמיד עסוק בזה בווילנא ובקיוב. —

— אנכי לא אלך אל וורשה — עניתי — וורשה תבא אלי.

וגם אמנם כך היה. החלו לבא אלי באי כח מבתי כנסיות. שפ"ר בא אלי ויציע לפני לקבוע לי מקום לתפלתי בבית הכנסת „אהל משה" אשר ל„חובבי ציון". באו מבית הכנסת אשר לחברה ש"ס שבנאליבקה, ועוד. בחרתי ב„אהל משה". שם נתרכזו הציונים הראשונים מן הטפוס הישן, „חובבי ציון" המקוריים. שם היה שפ"ר, פראס, יצחק ניסנבוים ועוד, ושם קבעתי את מקומי לתפלה ולעבודה צבורית.

א. העבודה הציונית.

בימים ההם נתתי את ידי אל העבודה הציונית, ההרצלית. כל השנה הראשונה ליצירת הציונות עמדתי מרחוק להתנועה החדשה. הציונים החדשים אשר נספחו אל התנועה לא ממקור היהדות באו, כמו חובבי ציון הראשונים. את אהבתם לציון לא ינקו עם חלב אמם, את חבתם לה לא שאבו ממעינות האגדה והפיוט הלאומי. יוצרי הציונות, הרצל וחבריו לא ידעו את עמם ואת תרבותו הלאומית. „צרת היהודים" — יודנגוט — היתה היסוד להתעוררותם, הציר אשר עליו סבבו נאומי היוצרים הללו בהקונגרס הראשון. דברי הרצל שהציונות שואפת להשגת מקלט בטוח בשביל אלה היהודים שאינם יכולים או שאינם רוצים להתבולל בעמים — עשו עלי כמו על הרבה מחובבי ציון המקוריים רושם רע. „אינם יכולים להתבולל". כמובן אי אפשר להתבולל, הגוים אינם חפצים, אבל לו היתה אפשרות אין צורך לא בציונות לא בארץ ישראל וגם לא ביהדות...

בקונגרס נתקבלה החלטה לבלתי עסוק בישוב הארץ, ביסוד קולוניות. הציונים החדשים החלו לחרף את „חבת ציון" ולגדפה. חשודה היתה אהבתם לציון. ציונות בלי ציון, ציונים בלי ארץ ישראל, חשודים היו. כי עיקר מטרת הציונים הללו להשיג באופן דיפלומטי, עפנטליך רכטליך, איזו כברת ארץ בשביל מתי מספר היהודים ש„אינם יכולים להתבולל". ארץ ישראל לאו דוקא. הרוח העברי, התרבות הלאומית, קדשי האומה אינם תופסים מקום אצלם. לא איכפת לי — אמר ציוני אחד — אם ישתמדו כל היהודים רק אם תמורת יהדותם יתנו לנו מדינה יהודית. כל הדברים האלה עכבו בעדי להתמכר אל הציונות ההרצלית בשעת צמיחתה.

אמנם גדולה היתה התפעלותי בשעה שראיתי בראשונה את ה„יודנשטט". שמחתי כי נמצא איש אשר מרהיב עז בנפשו להביע לפני כל גויי הארץ את חפץ לבנו, את שאיפתנו לכונן מדינה יהודית, שהיא היתה המטרה הקיצונית של „חובבי ציון". מכיון שראיתי בראשית התנועה את מהלך ההרצליסמוס — כך נקראה הציונות בחצי השנה הראשונה להולדה — ואת מגמת האנשים החדשים אשר נצמדו אליה שבאו מחוץ לגבול הלאימיות הישראלית; מכיון שראיתי, כי התנועה החדשה דוחקת רגלי „חבת ציון" ופעולותיה נרתעתי ועמדתי מרחוק עד אשר אראה לאן פני התנועה מועדות.

ובימים שבאתי לוורשה, כבר נוכחתי שהציונות הולכת ומתקרבת אל ציון ואל ארץ ישראל. ראיתי כי אפשר יהיה להתאים את פעולות הציונות אל „חבת ציון". הוברר לי, כי הציונות יכולה להיות וגם תהי לבת נאמנה לחבת ציון, התנועה החדשה אינה אלא התפתחות טבעית והדרגית של התנועה הקודמת „חבת ציון". אז נתתי את ידי אליה.

נספחתי אל אגודת „בני ציון" אשר בראשה עמדו אז איזידור יסינובסקי ואברהם פודליישבסקי ובין חברי הועד נמנו ידידי משה מרדכי פראס, שפ"ר ועוד. נבחרתי גם אני לחבר הועד והמשכתי את עבודתי הציונית כאשר הסכנתי מאז.

חלקתי את זמני כאשר הסכנתי, שעות היום לעבודת מסחרי ושעות הלילה לעבודה צבורית וספרותית.

כל היום היה לי שיח ושיג עם „חסידים" ואנשי „מעשה". סוחרי הקמח היו עפ"י רוב יהודי פולין מן הטפוס הידוע. חסידים אדוקים ברבם, בהשטיבל ובהפריץ. אנשים בעלי קפוטא ארוכה וכובע קטן ועינים משוטטות אנה ואנה, פזיזים, אצים, רצים תמיד ומדברים חצאי מלים, הברות קטועות, מהם ערומים ונוכלים מהם ישרים ותמימים, הצד השוה שבהם שאין להם בעולמם אלא הרבי, השטיבל, הפריץ והפרוטה.

ורחוקים האנשים מכל תנועה לאומית, ומבזים בלבם כל יהודי ליטאי, ומתרחקים מן התרבות העברית והלשון העברית כמטחוי קשת. את בניהם הם מחנכים בחדרים הישנים בלי אור ואויר, ואח"כ לוקחים אותם לעזר להם במשלח ידם. וכשהם גדלים מעט לוקחים אותם לימי החגים אל הרבי ומכניסים אותם אל תחת כנפי קדושתו וחסדו. בניהם הם כצלמם וכדמותם, חסידים ואנשי מעשה כמוהם.

אולם את בנותיהם הם מחנכים חנוך אירופאי. לוקחים להן מורים פולנים ללמדן את השפה הפולנית, את ההיסטוריה הפולנית, חשבון וגם לפרוט על הפסנתר. הנערות הללו מכיון שרוכשות להן שפת פולין מתמכרות אל הספרות הפולנית וסופגות אל נשמתן את הרוח הפולני ועמו יחד גם — בוז להיהדות.

האבות החרדים הללו מרחיקים מאת בנותיהם כל מורה עברי, ידיעת השפה העברית, וההיסטוריה הלאומית. ע"כ רחוקות הן מהן ומבוזות אותן בלבן בעוד שבעליהן הרחוקים ג"כ מן היהדות הלאומית התרבותית, קשורים אל מנהגי הדת, כמצות אנשים מלומדה ותהום רבה מפרידה בין הבעל ואשתו.

סוחרי הקמח בעלי בריתי היו על פי רוב מסוג היהודים שמניתי. מכרתי להם קמח קרונות שלמים והמה מצדם מכרו לאופים פעוטים פולנים בסכומים פעוטים. קצבתי לאיש איש מהם הקפה עפ"י תוצאות חקירתי על מצב הקונה ואופן מסחרו. וכלם שמרו מועד התשלומין. כל השטרות באו לידי גוביינא בעתם ובזמנם והכל הלך למישרים עד — — עד שבא משבר כללי, משבר כספי בכל העולם ומשבר כפול, כספי וקרקעי בוורשא ביחוד.

ב. בָּנַי ובתי הספר.

אחר שסדרתי את פעולותי המסחרית והצבורית נתתי את לבי לחנוך בני. החלותי לדפוק על דלתות בתי הספר הכלליים וראיתי גם פה סיגים וגדרים בשביל יהודים. הדירקטורים שעמדו בראש הגמנסיות היו רוסים אנטישמיים והתאמצו להמעיט מספר היהודים בבתי הספר. אמנם פה בְּתחום המושב" לא היה לאל ידם לבדות מלבם חקים מגבילים יתרים כמו בקיוב אך להציג ציונים נמוכים, לבא בטרוניא עם ילדי העברים המתבחנים, בזאת השתמשו תמיד בחפץ לב.

פעם אחת בעברי את צ'נסטוחוב סרתי אל הגימנסיה ומצאתי שם מקום פנוי בשביל יהודי במחלקה הרביעית. השתמשתי בזה שהדירקטור נסע מן העיר, בראש הגמנסיה עמד ממלא מקומו האינספקטור והגשתי את תעודות

בני יהושע. האינספקטור קבל את התעודות וירשום את בני בין מספר התלמידים שהורשו לעמוד על הבחינות.

אחרי שלשה ימים נסע בני צנסטוחובה, עמד בנסיון, למרות התאמצות המורים והאינספקטור להכשילו בתשובותיו, בהתחכמם לבדות שאלות סבוכות ומפותלות. עמד בנסיון ובעל כרחם הוכרחו להציג לו ציונים גבוהים. בכל הבחינות קבל אות חמשה ויתקבל אל הגמנסיה.

אז באתי לצ'נסטוחוב ואוביל את בני אל הרב ר"מ אש, איש למדן ונאור ואבקש את הרב ללמד את בני, תלמיד הגמנסיה, תלמוד.

הרב מלא את בקשתי בחפץ לב ויהי בני לומד בגמנסיה עד שעה השניה כנהוג, ומשם הלך ישר אל הרב ולמד גמרא, ביחד עם בן הרב ובן הדיין. שאיפתי בחנוך הילדים נתמלאה.

בעת ההיא נתקבלו יתר בני בבתי הספר בוורשה ודאגת החנוך סרה כלה ממני.

סוחרי הקמח החסידים שהיו באים מצ'נסטוחוב ראו את בני בבית הרב ויתפעלו מאד. „סטודנט" 1) ולומד גמרא כאחד מבני הישיבה!" תמהו. האמללים האלה, הם יודעים רק את הקצוות, אדיקות בדת, חרדיות ובערות מזה או השכלה כללית והתרחקות מן היהדות מזה, תלמיד הגמנסיה לבוש בגדי שרד ולומד גמרא הוא מפלאות התבל בעיניהם.

מצב רוחו של הנער העברי שצריך להבחן בעיר זרה לו בסביבה זרה אפשר להכיר ממכתב בני מימי הבחינות. בדד, גלמוד נשא על שכמו את משא הבחינות. נסע לבדו אל העיר המוזרה לו בין אנשים זרים בין פקידים אכזרים, מורים שמחים לאיד יהודי.

„הנה בא יום השבת! — כותב בני — יום אשר אוקירהו מכל החגים, „מכל הזמנים, בפעם הראשונה בימי חלדי בליתי את היום הזה מחוץ „למשפחה! מה מר היה לי, מה התעצבה נפשי... ביום הזה הגנו תמיד „כלנו יחד, כלנו יחד. אנכי הייתי גלמוד, בדד, רחוק מאלה אשר „אהבם. התפללתי, אך גם התפלה כמו אבדה את חנה הנעים, הקדוש, „אף כי בשעה זו מצאתי כל נחמתי, כל תקותי בתפלה. התפללתי. „רחצתי ואקדש. גם זה היה „קדוש"! בצעתי חלה קטנה ואוכל „כזית". „יותר לא יכולתי. באותו רגע התיצבתם כלכם, אהובי, לפני בחוג אחד „צר, מוצק. מה נכסף נכספתי להאסף אל תוך החוג הנעים הנאדר הזה, „להתלכד, להצמד יחד, אך רחוק הייתי. חסרי ארץ אבות, שלולי מרכז- „עם נשארה לנו רק המשפחה, בית-אבות. לי חסרו גם המה. „אוי להם

1) היהודים הפולנים קוראים לכל תלמיד בית ספר כללי אפילו בינוני בשם „סטודנט".

„לבנים שגלו מעל שלחן אביהם". השלחן הזה עלה אז בזכרוני,
„במחי ודמיוני. השוהו עם שלחני עתה אלי! איה הקדושה, המנוחה,
„הרוממות? אנה פנה הזיו — בגולה..."

הלאה הוא מתאר מצב נפשו ביום השבת בבוא שעת הבחינות:

„— — — שתי מסות בע"פ חכו לקראתי: בשפת רוסיה ואלגברה.
„נוסיתי בשפת רוסיה ועניתי כדין. דעת המורה, כנראה נחה ממני
„אחר כן הלכתי משם. הנה גם המסה השנית. באה גם פקודתי.
„הוצעה לפני שאלה ואען. — „כתוב נא על הלוח" צוו עלי. הנני,
„אשיב בע"פ, שבת היום. המורים חדלו מחקרני. נמסרה מודעה
„להאינספקטור. הוא אמר, כי כל התלמידים בבית ספרנו כותבים
„בשבת; כי אין לו רשות להבדילני מתוך הקהל, כי אם לא אכתוב
„היום לא אוכל לענות גם ביום השני הבא במסה האחרונה ואם כן
„לא אתקבל. אכן אחת היתה לי: בלבי גמרתי אומר לבלתי וַתֵּר לו
„גם היה זה רק עברה קלה שאפשר לדושה בעקב. ולו גם בשעת
„דחק כזו, בשעה, שבחיקה גורל כל החיים, גם הותר לי הדבר — לא
„חפצתי. אחת ידעתי: אם אמצא דעת מעט יותר או מעט פחות —
„אחת היא, אֲחִיה. אך בלי אמונה, הנני חש, אבדתי. הנני מרגיש
„צריכות גדולה, גדולה באמונה. נפשי רגשנית היא; כל קטנה תחולל
„סופה בקרבה ואזי הנני מוצא משענת רק באמונה, ברגשי קדש,
„בטחון — — — רגז האינספקטור, התרה וכמו בקש, אך לא חפצתי.
„ספרו לי התלמידים העברים כי מורה הדת באר להם שמותר בשעת
„הדחק — אך לא שמעתי. לא חפצתי לשמוע, לא חפצתי לעשות את
„עצמי למועל; לא חפצתי לערער את אמונתי בקרבי בשעה שהיא
„תמימה, כבירה, מלאה אונים. אם לאחד האנשים צריכה
„האמונה בכדי להכנס לעולם הבא, לי — חשתי — צריכה
„היא כדי שאחיה ואקום בעולם הזה.

„מה זה היה אחרי כן כמעט שלא אדע, הייתי שומם, מוכה תמהון
„נבוך, מפוזר. אלפי רבבות מחשבות פרפרו במחי. שונות שונות היו
„המחשבות — איזו הן, לא ידעתי. פתאם שכחתי הכל. נכנסתי אל
„החדר שבו היו המורים, ישבתי; נשכתי את שפתי, כלאתי את
„נשימתי ואען ואכתוב דבר מה. איך זה היה הדבר, כיצד, בשביל
„מה, מדוע? לא אזכור, לא אבין. הנני יודע רק, כי הייתי נבוך מאד.
„כי בצאתי, בשובי אל מלוני, אזכור כי נפשי נהמה, התרגזתי על
„עצמי, על מעשי, על קלות דעתי, כי חפצתי למצוא מנוס בספרי

„כתבי הקדש שהיה מונח לפני, אך יראתי, נכלמתי לפתוח אותו.
„אזכור כי כליותי יסרוני, יסרוני מוסר קשה; כי בכיתי מרה, כי
„נדכא ושומם נפלתי אל מטתי ואמרתי להנפש מעט, להקים לדממה
„סערת רוחי... אך עודנה מתחוללת בי גם עתה...

והוא מבקש דין וחשבון על פשעו זה ושואל הלאה במכתבו:

„איך זה, איככה באמת? מי זה הביא פתע פתאם אל קרבי מחשבה
„שהכריעה כל המון מחשבותי עד הנה? היצר הרע? או אולי גם
„היצר הטוב?" (מסרתי את המכתב ככתבו ולשונו).

הלאה הוא אומר, כי לימים הבאים לא יכתוב ביום השבת. זוכר הוא כי ראה באחד מגליוני „המליץ" אשר לי, שיש סעיף הפוטר את בני ישראל מכתוב בשבת ומועד. הוא מפציר בי לחקור ולהודע ע"ד החוק ולשלוח בקשה לפטור אותו מכתיבה בשבת ואם אי אפשר אז יתר הוא על זכות הכניסה לגמנסיה.

ואמנם אנכי כבר, טרם שבקשני בני, החלפתי מכתבים עם שארי פ. גן, שהיה ממונה מטעם מיניסטר ההשכלה בגליל הלמודים שבווילנא. החק אמנם היה כתוב וחתום אך בתור „הלכה ואין מורין כן".

מלחמה כבדה צריך היה עלם יהודי, עלם רך וצעיר חניך היהדות המקורית להלחם ברגשותיו בעמדו על סף ההשכלה הכללית לפני עשרים שנה. היטעמו צעירינו דהאידנא טעם המלחמה הזאת?

יותר מוצלח היה בני ישראל, הוא נבחן אז בבי"ס למסחר אשר לליאסקוס. לידי בחינה בכתב לא בא ביום השבת, עמד בנסיון ונתקבל. ואח"כ כל שבע שנות למודו שם השתמט ביום השבת מכתוב. הדירקטור אמנם היה מצין לו ביום השבת באות „אחד" כאלו ידע הגוי הזה כי שבת הוא אות על „אחדות", אך הציון הרע הזה לא הרע לו, כי היה בטל בציוני ה„חמשה" אשר קבל בכל ימות החול. אמנם מלחמה גדולה היתה עליו להלחם בעת הבחינות האחרונות, בגמרו את חק הלמודים, את שבע המחלקות.

ממספר שש מאות התלמידים העברים אשר למדו בביה"ס הזה — שעבר מידי ליאסקוס לידי אוביש — נמצאו רק שלשה ששמרו את השבת מחללו בכתיבה. בני ישראל חיים, זבלודובסקי בן אשת יעקב ברודא בעל ה„כרמל" (ממיסדי המושבה רחובות) ועפשטין בן חסיד אחד מראדאמסק.

כל ימי החול עברו הבחינות עליהם בטוב. והנה הגיע יום השבת והדירקטור הודיע כי היום על המתבחנים להבחן בכתיבת חבור על יסוד הנושא אשר קרא לפני התלמידים. כל התלמידים נגשו תיכף אל העבודה, אך שלשת החברים „השובתים" קמו והודיעו שלא יכתבו ביום השבת.

אז התחוללל סער נורא על ראש שלשת התלמידים הללו. הדירקטור, ניצאיוב, מבני הקוזקים, שומר חק ועקשן, גזר אומר לתת לשלשת השובתים תעודה שגמרו חק למודים של שש מחלקות ולגרשם מביה"ס. אל הבחינות הנשארות לא יתנם לגשת עוד. אך אחר הפצרות רבות והשתדלות מרובה מצד מיודעים ופקידים התרצה הדירקטור לטוף לתת להשלשה להבחן בימי החול הבאים ביתר הבחינות. והבחינות בכתב שהשתמטו מהן יבחנו ביום אשר יוקבע להם ביחוד בשבילם. כי כל התלמידים כבר התבחנו אז ביום השבת.

כל הבחינות הלכו למישרים אחת אחר אחת, כמעט שכלו כל הבחינות, נשארו להשלשה רק הבחינות בכתב. ואותן קבע הדירקטור שוב — ל י ו ם ה ש ב ת!!

אותו היום, יום הששי בשבת היה וקשה היה על בני וחבריו כיום שנעשה בו העגל. ראיתי ושלשת החברים מתלחשים חרש חרש בביתי, מתחבאים בחדר לפנים מחדר ועובדים עבודה רבה במהירות, בחפזון.

הם חקרו ודרשו ונודע להם כי המפקח הראשי לכל בתי הספר שלח על ידי הדואר להדירקטור את „הנושא" אשר על יסודו יכתבו התלמידים המתבחנים את חבוריהם. אחרי עמל ויגיעה רבה הצליחו להשיג מאת אחד מפקידי הדואר את התכריך אשר בו „הנושא" הביאו בלאט אל ביתי, העתיקו להם את הנושא והשיבו את התכריך אל הפקיד.

אז ישבו בביתי והכינו עלי גליון את חבוריהם מבעוד יום בחשבם אל נכון, כי בשעה שהדירקטור יכריז למחר על הנושא אז יעשו עצמם כאלו כותבים וימסרו את החבורים שהכינו מדאתמול אל יד המורה הבוחן וחסל. נפשם היתה שלוה ולבם בטוח כי חכמתם עמדה להם להוליך שולל את הדירקטור והלכו ביום השבת בבקר אל הבחינות כהולך אל מחול.

כשבת התלמידים על מקומותיהם וגליונות של נייר חלק לפניהם נכנס הדירקטור והכריז — — — חזיו ורעם! — נושא חדש אשר לא שערו מראש...

ההרגש הרגיש הדירקטור בהמעל אשר נעשה. כי נגלה רז הנושא להתלמידים?

הרגע היה נורא מאד — ספר לי מורה הדת אשר בביה"ס ההוא הלאומי המצוין מר שפירא[1]) שבא אלי אל מערכת „הצפה" למסור לי מה

1) צריך אני לציין כאן, כי בין כל מורי הדת אשר מנתה המשלחה בהם הכללים שירקתי מצאתי רק שלשה שהיו ראויים למשלחתם ועשו את מלאכתם בהונן: האחד נץ בוויל־נא. שפירא הוא שאני דובר בו והשלישי הוא הר"ר יטפולסקי בקיוב. המה התאמצו באמת בכל כחם לפעת על תלמי לב התלמידים נטעי הדת והלאומיות בהיותם ארוקים בעצמם אל הדת והלאומיות. וזלת אלה אינני יורע בין מכירי מורי הדת אלא מוזים.

שראה בעיניו – נפש התלמידים השובתים יצאה בהכריז הדירקטור על הנושא החדש.

– בנך – ספר שפירא – כמעט שפרחה נשמתו. פניו נהפכו לירקון, והוא ישב על מקומו קפוא ומסומר מבלי נוע. זבלודובסקי מסר בחפזון להמורה הצרפתי את חבורו של אתמול ולחש לו דבר מה באזנו ועזב את בית הספר. עפשטין נכנע והחל לכתוב. אומלל, אחרי שבע שנות עקשנות! בנך ישב בלי נוע. הדירקטור נגש אליו הניח ידו הכבדה על שכמו ואמר: פרידמן, כתוב! הרי ניר הרי עט ודיו וכתוב ולא – הנה הפתח פתוח. כתוב או עזוב את ביה"ס לבלתי שוב עוד.

בנך התחזק מעט ואמר אל הדירקטור: הרי צריך אני לרכז את מחשבותי בכדי לחבר חבור הגון. יעברו רגעים אחדים ואכתוב.

– נו, נו, אני כבר יודע אותך – אמר הדירקטור – זה כבר התעקשת לבלתי כתוב בשבת. הפעם לא תשתמט, או כתוב או צא.

הבטתי בפני בנך – הוסיף שפירא – והנה הם חורים כסיד. מלחמה עזה דכאה את נפשו, מלחמה כבדה בלב. הדירקטור עומד על גבו ומעיק ומעיק. בנך מתחנן: תיכף, תיכף ארכז את מחשבותי. והדירקטור השיב לו: כתוב בראש הגליון את שם החבור, שם הנושא אשר הכרזתי.

באותו הרגע קם שאון במחלקה השניה אשר היתה פתוחה מול המחלקה השביעית. הדירקטור הפנה את פניו אל המחלקה ההיא שמשם נשמע השאון. באותו רגע השתמש תלמיד נוצרי שישב על יד בנך, כתב את שם הנושא בראש הגליון והניח לפני בנך 1).

הדירקטור הפנה פניו אל עבר בנך וראה כי פקודתו נתמלאה. שם הנושא כתוב בראש הגליון אשר לפני המתבחן. אז נחה דעתו ויצו על המורה הצרפתי להשגיח על פרידמן בשבע עינים שיערוך את החבור, ויעזוב את הלשכה.

באותה השעה ישבו קבוצות תלמידים בלשכות האחרות וכתבו כל אחד שורות שורות של החבור על גליונות שונים, ובנך הצעיר שמואל (שלמד במחלקה נמוכה) רץ ממחלקה למחלקה והביא את הגליונות אשר השורות רשומות עליהם ומסרם לידי בנך המתבחן.

במשך רגעים אחדים נתרבו מספר השורות. החבור הלך הלוך והתגדל. הגליונות היו הולכים ומתחלפים עד תום כל החבור.

אז קם בנך ממקומו וימסור את החבור ליד המורה ויצא בשלום.

---

1) אחיכ נודע לי, כי את השאון הקים בני שמואל, שלמד גם הוא בביה"ס הזה, בכונה מיוחדת כדי להסיח דעת הדירקטור מהלחץ אשר לחץ את בני בהבחנו.

„נסיון כזה! — אמר לי מורה הדת — איני יודע אם בנו של אחד הצדיקים או גם הצדיק בעצמו היה עומד בו. אומץ לב כזה, עקשנות כזו בשעה שכל העמל והעבודה של שבע שנות הלמוד מונחים על כף המאזנים, בשעה שעומדת לפני הצעיר השאלה: „להיות או לחדול" לעמוד כצור איתן! לא יכולתי להתאפק לבלתי הביע לפניך את תמהוני ועליצות נפשי על כל מה שראו עיני"[1].

פרק עשרים וששה

תקנות, פעולות ומעשים.

א. „אחיסמך"

בין קהל הסרסורים והסוחרים אשר היה להם מגע אל סחר הקמח נמצאו הרבה עניים מרודים אשר התפרנסו מתחלה ברוח או בצמצום ובהמשך הזמן נהפך עליהם הגלגל, אבדו את לקוחותיהם ויסבלו לחץ ודחק. לפרקים היו מאספים נדבות בכדי לתמוך באיש זה או אחר. קבוץ הנדבות לפרקים מלבד פחיתת הכבוד והבזיון אשר גרם הדבר לנתמך לא הביא לו תועלת כדבעי, הצלה פורתא, זמנית ולא יותר.

אז קראתי אל אחדים מטובי הקמחים והסוכנים ויסדנו חברת „אחיסמך" במטרה להמציא עזרה הדדית לחברי החברה בכל עת הצורך. כל שיש לו מגע אל סחר הקמח נתן את ידו אל „אחיסמך". הקופה הלכה והתגדלה, אפשר היה לתת הלואות למי שזקוק לזה ולהקל על הלוה לנהל את מסחרו הפעוט ולמצוא חית ביתו.

חברה כואת יסדתי גם בלודז. כל הקמחים והסרסורים נתנו ידם אליה. חברת „אחיסמך" בלודז עלתה בפעולותיה על אחותה הבכירה שבוורשה.

ב. תקנת השוק.

מנהג ישן נושן מצאתי בוורשה, אספת סוחרי הקמח והאופים פעמים בכל יום. בשעה אחת עשרה בבקר הלכו כל הקמחים, האופים והסרסורים

1) כשלמד בני ישראל בהאינסטיטוט לחוצבי ההרים בסמרבורג, בא אלי לחוג את חג המצות. רצה בני לעכל את המנהג ניגאיוב ולהודיעו כי רמה אותו או בעת הכחינות ולא בחב בשבת. אך אנכי עצרתיו, אל תחתר בסרעים, אמרתי, מי יודע נפש הצינובניקים הרוסים ביחוסם ליהודים...

אל ככר וויטקובסקי הרחוקה מטבור העיר מרחק רב, שם בלו את הזמן עד השעה השלישית אחר חצות היום. ובשעה 5 לפנות ערב היו נקהלים שוב באולם הבורסה אשר ברחוב קרוליבסקי. שם בלו את כל הערב עד שעה שמונה.

מנהג זה אכל את כל שעות היום והערב. מן הבקר עד שעה מאוחרת בלילה היו כל הקמחים „טרודים" באספות הסוחרים. אם היה צורך לאיש או לא אבל לבא אל האספה היה הכרח. בכדי לדעת את מצב המסחר, את הרוח המנשב בשוק והתמורות אשר עלולות לבא בתהלוכות העסק.

ראיתי, כי השנות האספות בכל יום אך למותר. אפשר לצאת באספה אחת, אם בבורסה או בככר וויטקובסקי. החלטתי לבטל את המנהג הישן. אספתי אלי „המימי דעים" והחילונו לעשות תעמולה לביטול המנהג. החלטנו לבטל את אספת השוק הרחוק ממרכז העיר ולקבוע זמן אספה אחרת — בהבורסה.

בכדי לבטל את אספת השוק, בכדי לעכב בשביל אוהבי נושנות מלכת אל ככר וויטקובסקי החלטנו להחליף את זמן אספת הבורסה שהיה קבוע בשעה 5 — 6 לפנות ערב ולקבעו בחצות היום. ערכנו הצעה זו בכתב והגשנו אל מועצת הבורסה.

שמעו זאת החסידים וירגנו. — היתכן! — קראו בהתלהבות של קדושה — מנהג עתיק יומין כזה, בודאי בן מאה שנה ואתם באים ורוצים לבטלו. היה לא יהיה כדבר הזה.

„המשמרים" הללו! אם בעניני הדת או בעניני חול הכל אחת. ה ע ת י ק ו ת קדושה להם. כמה שלא התאמצתי להוכיח להם על ההפסד הגדול שמביא המנהג להקמחים, על אבוד הזמן לחנם ועל הטפשות שבמנהג פרוע זה של שתי אספות — המה באחת: מנהג ישן ואין לבטלו.

אני ורעי עמדנו על דעתנו, אך המה החלו לפעול על ידי „הפריצים" שלהם. היהודים אשר עמדו בקשר מסחרי עם האופים הפולנים העשירים, אשר כל אחד החזיק לו „מושקה" משלו. „המושקים" הללו הסיתו את האדונים בה„ליטבקים" הגרים שבאו לוורשה שלהם ורוצים לבטל מנהגי פולין שנתקדשו ברוב ימים.

הפולנים הגישו אל מועצת הבורסה כתב מחאה נגד הצעתנו. אולם חברי המועצה לא פנו הפעם אל מחאת הפריצים ויזמינו באי כח משני הצדדים לאספה לשמוע את טענותיהם בעל פה.

חברי המועצה והברון ליסיר בראשה שמעו את טענותינו ויתנו צדק לפעלי, החליטו לקבוע את זמן אספת סוחרי הקמח בהבורסה בחצות היום

תכף אחר תום אספת הבנקאים וסוחרי הסוכר. ולסגור את הבורסה לפנות ערב לגמרי.

נצלנו. הרוחנו זמן הרבה. ידענו כי עלינו להתאסף רק פעם ביום, בשעה 2 — 1 וחצי.

אולם היו יהודים אחדים ששמרו את המנהג הישן גם אחר התקנה החדשה. היו באים בבקר בבקר אל ככר וויטקובסקי, התהלכו להם טיילו ופהקו והלכו אח"כ אל הבורסה. אי אפשר היה להם לחלל את קדושת הישן, המקובל. אע"פי שכבר פרחה נשמתו של המנהג. עקשנים.

היתה לי הרוחה בזמן. יכולתי להקדיש את שעות הערב אל עניני הצבור ואל הספרות.

בימים ההם באתי בברית ידידות עם נחום סוקולוב. פסקתי את משלוח מאמרי אל „המליץ". החילותי למסור אותם אל „הצפירה".

מלבד השתתפותי בהעבודה הציונית השתתפתי אז ביסוד חברת „עזרת יתומים". היא החברה הגדולה אשר הסתעפה ברבות הימים ושגשגה ועלתה מאד בפעולותיה המרובות ורבי התועלת ותציל נפשות רבות מישראל מרדת שחת.

הייתי שבע רצון. מצבי הרוחני היה טוב וצוהל. שאלת חנוך הבנים נפתרה אצלי לטובה. בעסקנות צבורית ורוחנית מצאתי ספוק. ומצבי החמרי— לא די שלא הוטב אלא עוד הורע.

אחר כל פעולותי הרבות והפוריות שפעלתי בשביל הפקידות לא מצא אשכנזי, הראש, שעה מוכשרת להוסיף לי על משכורתי הקצובה. וההוצאה בוורשה היתה גדולה מאשר בקיוב. הרשה לי ללות עד עת מצוא סכום כסף בתור אֶבֶנס, שעלה לאט עד אלפים רובל. אשכנזי אמר לי, כי בטוח הוא, כי אחר איזה זמן בודאי יצוה ברודסקי להעניק לי הענקה בתור פרס בשביל חריצותי ואז ימחוק את האֶבֶנס לאוצר הפקידות.

נ. הקונגרס וברודסקי.

בין כה וכה בא משבר כללי במדינה. ביחוד עברה כוס על סוחרי וורשה. הרבה בתי מסחר גדולים מכל ענפי המסחר נהרסו ופשטו את הרגל. גם בנקים פרטים ירדו מנכסיהם. בין הנופלים היו גם אחדים מסוחרי הקמח. לא עצרו כח לשמור מועדי הפרעון של שטרותיהם. קרו גם מקרי פרוטסטים. המכונה התחילה להתנהג בכבדות.

בעצם האנדרלומוסיא הזאת, בשעת שמיטת כספים ופשיטות הרגל, ועכוב כל גלגלי המסחר הגיע זמן הקונגרס הרביעי הלונדוני.

נבחרתי בתור ציר אל הקונגרס מטעם „בני ציון" ו„תפארת ציון". התכוננתי לנסוע לונדונה ובקשתי מאת ראש פקידות הטחנה שיתן לי רשות לנסוע מוורשה לזמן ידוע למען אוכל לנסוע לונדונה.

אשכנזי היה „חובב ציון" בראשית צמיחתה. נסע פעם לארץ ישראל ואח"כ התקרר ולא נתן ידו אל הציוניות החדשה בפועל, אך רגשות חבה לציון פעמו בלבו. הוא הבין לרוחי, חפץ היה לתת לי רשות הנסיעה, אך ידע את נפש בעליו, אדון הטחנה לזר ברודסקי, שהיה שונא הציונות בכל לבו. מוצא אני לנכון למסור את תשובת אשכנזי על בקשתי, למען יהיה לזכרון ליחס אדירי הכסף אל הציוניות:

הנני מוסר את המכתב בכתבו ובלשונו של אשכנזי מבלי שנות דבר:

ה מ כ ת ב:

Леонъ Беняминовичъ Ашкенази
Кіевъ, Іюля 23 дня 1900

ידידי!

קראתי את מכתבו בשים־לב. ידעתי את מעל, ידידי. לח"צ נעלם. והאש תוקד בקרבו לא יצא מפיו החוצה, חלילה לי להיות למפריע לידידי ללכת אל אשר ישאהו רוחו ולבו. אך אמרתי לגלות את אזנו, כי רל"ב (ר' לזר ברודסקי – הכותב) הוא מן הפראָטעסטאנטין הנלהבים לכל התנועה הציונית. וזה רק שלשום קרא לפני את אשר רחש לבו וכבר בא בכתב ע"י №№ נגד הציוניות, ויבזה בלבו את כל אלה אשר ימנו לדגל התנועה הזאת וקרא להם „בעלי־חלומות" פאנטאזיאר, אשר לא יבינו ולא ידעו את אשר לפניהם, רודפי רוח רואי בכוכבים אשר לא יצלחו לכל מלאכה ולכן מאד אירא לבל תבוא נסיעתו זאת בפרט בחירת דעלעגאט לטפחו על פניו לפני רל"ב, כי בטח יהיו מלשני בסתר אשר יצרפו נסיעתו ללאנדאן עם החובות האבודים אשר שמה לאמור: כי אגענט ציוני ינחיל לאוהבים (היינו ח"צ) מקמחו של רל"ב.

אנכי גליתי את אזנו והוא יעשה כשכלו וכיד ה' הטובה עליו. אם ילך, ילך בניחותא, בל ירגז בדרך (בלא תופים וקול תרועה כאשר יאמרו הגערמאנים).

טרם שיצא ישים סדרים בעסקינו.

מכבדו ומוקירו ארי אשכנזי.

ללונדון לא נסעתי לא מפני היראה פן יקצוף ברודסקי עלי, כי משרתי היתה עלי רק למשא ולא למקור חיים. וולת זה לא בקשתי קרבתו כלל וכל ימי עבודתי במסחרו לא בקרתיו רק פעם אחת, בחג יובל החמשים

להולדתו. הלכתי אליו לברכו בשם כל פקידי הטחנה והגשתי לו שיר ברכה אשר חברתי מטעם חברי. אולם לא נסעתי ללונדון מפני שלילת תעודת המסע. שר השוטרים הראשי בוורשה דרש ממני להשיג הרשאה לצאת לחוץ לארץ מאת פקידות המשטרה של קלם עיר מולדתי אשר נרשמתי עליה. שלחתי טלגרמות ותשובה לא באה במועדה. נתקבלה ההרשאה אחר הקונגרס. רחוק המקום שמשם קבלתי תעודת מסעי היה תמיד לי למוקש ולמכשול על דרכי לחוץ לארץ. כי נרשמתי במספר הפקודים בקלם, האיספראבניק דר בעיר המחוז ראסיין והפריסטב בכבודו ובעצמו, אשר בידו תלוי גורל ההרשאה, גר בקראז' ששם אין טלגרף ואי אפשר היה להחליף דברים עם „ה ש ר" הזה במהירות בכדי להשיג את התעודה במועדה.

ד. בין הפטיש והסדן.

עבודתי בתור בא כח הפקידות בנפות הווייכסל לא שחררה אותי מעבודתי בתור מבקר את הסוכניות במדינה. תמיד פקדה עלי הפקידות לנסוע מסעות לפקח על עניני הטחנה מחוץ לארץ פולין.

פעם אחת קבלתי פקודה לנסוע דווינסקה, להתחשב עם הסוכן אשר שם. נסעתי. בהיותי בדווינסק שמעתי כי בעיר R נקרו שמיטות כספים בין סוחרי הקמח. אז מבלי שאל את הפקידות מהרתי אל העיר הזאת לראות מה נעשה בעסקי הטחנה. מה גם, כי מן הבקרת הראשונה כבר מתחתי קו חשד על הסוכן הזה, כמו שכתבתי למעלה.

באתי ומצאתי את הסוכן במבוכה. אחדים מבעלי בריתו פשטו את הרגל והוא היה אחראי בעד החובות האבודים לפני הפקידות (делькредр). היו סוכנים שקבלו עליהם אחריות בעד החובות ובשביל זה קבלו שכר קצוב לשק יותר מאלה שלא קבלו עליהם אחריות. החילותי לפקח את הגל ומצאתי שעוריה. בין נותני השטרות, אשר שולחו אל הפקידות בתור תשלומין בשביל הקמח, היו אנשים אשר אין להם מגע ומשא כלל אל הקמח. חתמו אנשים שלא באו לעולם. מעילה גלויה. אז באתי במבוכה גם אני. על פי חובת משרתי מחויב הייתי לגלות את הדבר לפני הפקידות, ומאידך גיסא צר היה לי לראות ברעה אשר תמצא את הסוכן והוא איש זקן שבע רגז בימים ההם.

טלגרפתי מכל המאורע ובסוף הטלגרמה הוספתי Заслуживает снисхождение. „כדאי לרחם עליו".

ממחרת קבלתי פקודה טלגרפית מאת אשכנזי ראש הפקידות, להגיש קובלנא על הסוכן אל הפרוקורור לתבוע את הסוכן לדיני נפשות.

הסוכן היה צפוי להאסר אלו מלאתי פקודת אדוני. אך אנכי את הפקודה לא מלאתי. החילותי להריץ טלגרמות אחר טלגרמות להראות ולהוכיח אל ראש הפקידות על אי־התועלת שבמסירת הדין אל הפרוקורור. הראש עמד על דעתו. צוה עלי במפגיע למלאות רצונו. מצב רוחי היה מדוכא מאד. כבר עברו עלי ארבעים שנה לימי חיי ולא נגעתי באיש לרעה, עכשיו עלי להיות לכלי משחית להביא איש יהודי זקן בנחושתים ו„להוריד את שיבתו ביגון שאולה!“ [1])

מעוצר רעה ויגון נפלתי למשכב. מדרגת חומי עלה עד ארבעים בעיר נכריה ומוזרה לי. במלון של גוים מבלי רע, מכיר ומודע. שכבתי על ערש דוי ועלי היה עוד להתאבק עם הפקידות ולהגן על הסוכן.

הזמנתי אלי את הרופא C. רופא מומחה ויהודי מצוין. הוא ראה על שלחני ספרי „בית ארזים“ ותקשר נפשו בנפשי. הודות לעמלו קמתי ממחלתי אחר שמונת ימים. בינתים עלתה בידי לשכך חמת אשכנזי אשר בערה על הסוכן והחילותי לבקש אמצעים לסדר את הענינים בדרך השלום. הדבר עלה בידי באופן מוצלח.

הבטחתי את החוב של הסוכן בשטרות בטוחים אשר המציא לי, בתנאי לשלם לשיעורין, קמעא קמעא ממכסת שכר הסוכניות, הסירותי מעליו את עול אחריות מן ההקפות החדשות, המעטתי את קצב השכר והוא נשאר על מקומו.

נמצא ה„זאב שבע והכבשה שלמה“. הפקידות השיגה את הכסף המגיע לה מאת הסוכן והאחרון נשאר על כנו.

שבע רצון מפעולתי המוצלחה בעיר R. נסעתי לקיוב. מצאתי, כי גם אשכנזי, אשר העיק עלי והאיץ בי לרדת לחייו של אותו הסוכן, בדיעבד, אחרי שבצעתי את הדבר באורח מוצלח בהביאי תועלת אל הפקידות נחה גם דעתו מפעולתי.

ה. הרבי מליובוויץ.

בהיותי בקיוב אז מסר לי זלטופולסקי העתקה ממכתב־חוזר של הצדיק מליובוויץ נגד הציוניות אשר הפיץ במספר אלפים ורבבות אכסמפלרים בין מעריציו.

בשובי הביתה נתתי עיני בהמכתב. כתבתי על שוליו הערות בבטול דבריו. ראיתי את ההערות כי טובות הנה ואכתבן על ספר והדפסתי

1) בלשון זו כתב לי אשכנזי באחד ממכתביו אלי בעיר R.

גם את המכתב גם את ההערות, תשובותי, אשר השיבותי על כל מאמר של הצדיק. קראתי את ספרי בשם „אל קריינא דאגרתא" (וורשה תר"ס) ובמשך שבוע אחד נמכרו כל הספרים אשר נדפסו.

ביחוד רבו הקופצים עליו בבסרביה[1]). הרושם אשר עשה ספרי בשעתו היה גדול, ביהוד על החסידים אשר החלו להצמד אז אל הציונות.

פרק עשרים ושבעה.

היהודים הפולנים.

א. החרדים והמתבוללים.

יחס היהודים הפולנים אל אחיהם הליטאים ידוע, יחס בוז וכמעט של שנאה. הם חושבים כל ליטאי לאפיקורוס, לחצי יהודי. הליטאי — „ראש צלם". הליטאי מתפלל והולך ומשתמד. אמנם מבקשים להתקרב אל הליטאים ולנהל עמהם משא ומתן מסחרי אולם ידידותם היא מן השפה ולחוץ, במדה שהם נזקקים לליטאי ולטובת הנאה שלו.

בכל אופן מכבדים הם את הפולני הגוי אולי יותר מן הליטאי היהודי, ואוהבים את ארץ פולניה ואדמתה יותר מארץ ישראל ואדמת הקדש.[2])

היהודים הפולנים פטריוטים גדולים. לא רק המשכילים, המתבוללים אשר קוראים לעצמם „פולנים" בראש כל חוצות וכבר נתנו ספר כריתות לאמם הזקנה, העבריה, אלא אפילו החסידים, החרדים, האדוקים שומרי תורה ומצוה — הם פטריוטים פולנים מאין כמוהם. כמדומה לי שגם דבר זה הוא אחד מן הגורמים לשנאת יהודי פולין ליהודי ליטא. חרדים הם על דת, על מנהג קל אבל אינם מכירים בלאומיות ישראל, לא שאינם מודים בה, שכופרים בלאומיות, חלילה, אלא אינם מכירים, כלומר, שאינם מרגישים בה, שאין להם רגש לאומי, שום הרגשה של לאום. גם אלה כמו אחיהם המתבוללים מרגישים את עצמם ליהודים שומרי דת וחושבים את כל ישראל לאחים בדת. בין החרדים ובין המתבוללים החפשים רק הבדל דק, חיץ כל שהוא. האחרונים קוראים לעצמם פולנים בני דת משה —

---

1) לא יכלתי להבין את הדרישה הנדולה לספרי מצד בני בסרביה הפשוטים. רק עכשיו בבאי לא"י ונפגשתי עם הרב מהרי"ל פישמן ראש המורחי הוברר לי הדבר. הוא הפיץ אותם.

2) כל האמור כזה נוגע אל ההמון הנרול. ישנם, כמובן, יוצאים מן הכלל הזה.

דת שאינם שומרים אותה ואינם ממלאים את פקודותיה ומצוותיה והראשונים החרדים, אינם קוראים לעצמם „פולנים" אבל הם מרגישים בלבם הקשר להעם הפולני ולהארץ ולעומת זה מקימים את התורה הכתובה והמסורה באמת כדת משה וישראל מבלי התקרא „בני דת משה".

ההבדל בין שתי המפלגות של יהודי פולין, כאמור, הוא דק, נפקא מינא רק בנוגע לחלק לעולם הבא, כלומר בגן עדן. אך בנוגע ללאומיות ישראלית וקל וחומר לפעולות ומעשים לאומיים — אין ביניהם הבדל כלל.

על כן רואים אנו מעשים בכל יום, כי בכל עניני הצבור, מלבד החנוך הדתי, הולכות שתי המפלגות הללו, החרדים והמתבוללים, שלובי זרוע ויחד עורכים מלחמה ביהודים הלאומיים.

חושב אני כי המפלגה האורתודוכסית יותר מסוכנה להלאומיות מהמפלגה החפשית. זו האחרונה מתכחשת בגלוי להעם היהודי ובכל ענין יהודי אפשר לאמר להם: כלך לכך אל הפולנים בני עמך. זאת ועוד אחרת. המתבוללים הולכים ומתנונים, אין להם עוד אחיזה בחיים. לפנים מצאו סעד אצל הגוים, האחרונים חשבו, כי אמנם תופשים הם מקום בהיהדות ויש להם השפעה על היהודים, אך בימים האחרונים נוכחו הפולנים, כי אין להם להמתבוללים שום השפעה על היהודים ויעזבום לנפשם, והם הולכים ונמקים, מהם הולכים ומשתמדים — כי הלא בין ההתבוללות של היהודי הפולני ובין השמד פחות מצעד — ומהם, הצעירים שבהם יש שפוקחים לסוף את עיניהם ועוברים אל הלאומיות היהודית. היו כבר גם מקרים כאלה.

אך המפלגה הגדולה, מפלגת החרדים, שהיא רוב מכינה ורוב בנינה של היהדות הפולנית מסוכנה להלאומיות מאד. השפעתה מרובה על חיי הצבור ויש לה סעד גדול וסיוע מצד הצדיקים והרביים שיש להם שרשים עמוקים בחיי הצבור העברי הפולני, והם יהיו תמיד למכשול ולפוקה על דרך ההתפתחות הלאומיות העברית בפולין, עד אשר תפקחנה עיני החרדים לראות נכוחה, וכבר נראו נצנים כאלה בתקופה זו שאני עומד בה. אגודת „תפארת ציון" (אשר בחרה בי לבא כחה אל הקונגרס הלונדוני) — כל חבריה המה חסידי גור, אדוקי הרבי הגרי אשר נלחם בהציונות בכל כחו. החברים האלה נשארו נאמנים לרבם בכל דבר מלבד — בנוגע להציונות.

ב. ציוני גר.

פעם אחת, בחג שמיני עצרת תרס"ב נתגלגל הדבר ונכנסתי להתפלל אל ה„שטיבל" הגורי של חברי „תפארת ציון". עמדתי בפנה נסתרה בכדי שלא ירגישו בי. מכיון שהגיע זמן תפלת „גשם" נגשו אלי חסידים אחדים

ובקשוני להטיף דברים אחדים מעל הבמה. לא הייתי מוכן לזה אך הם לקחוני והעלוני בעל כרחי על הבמה. נאלצתי להטיף. אז השתמשתי בתנאי המקום שאני עומד בו, שטיבל של חסידים – וציונות. ראו נא – אמרתי – הנה אנחנו נגשים „לומר" גשם. לא להתפלל אלא לאמר לא לבקש אלא למלל. מפני מה? כלום לגשם אנו צריכים כעת? אלא מאי ארץ ישראל? זה היה בשכבר הימים בשבת ישראל על ארצו, אבל עכשו וכי בשביל הערבים הללו עלינו להטריח „אף ברי" ואת כל הפמליא של מעלה. אלא תאמרו, עכשו יש קולוניסטים עברים. אבל הלא הרבי שלכם אומר שצריך לעקרם מן השורש, להחרימם ולגרשם מן הארץ.

אולם הצדק הרבי? נחזי אנן: היה כבר מצב כזה, הארץ היתה חרבה, באו קולוניסטים עברים והתישבו עליה. קולוניסטים – גויים גמורים, נשואי נשים נכריות, אינם מלמדים לבניהם עברית ומחללים את השבת. היה גם אז בגלות „רבי" אחד. הרבי כמובן, אינו הולך לארץ ישראל. נשאר בגלות אבל הוא ישב, הביט וחכה. הוא לא עשה כהרבי מגור, לא השתדל לעקור את הקולוניסטים מן השורש ולגרשם מעל פני האדמה אלא ישב וחכה ומכיון שראה שהם בונים את הארץ ומניחים יסוד לעתידות האומה לקח מקלו ותרמילו וילך אליהם, אל הקולוניסטים האפיקורסים הללו וישתדל להחזירם למוטב.

כך עשה הרבי האמתי של הימים ההם – עזרא הסופר!

לא כך עושה הרבי דהאידנא. ובכן אין הצדק אתו ואתם לכו והתפללו על הגשם. לא לאמר גשם אלא לבקש עליו, כי נחוץ הוא להקולוניסטים שלנו אשר בונים את ארצנו ומבססים יסוד לעתידות האומה.

כך. כבר נבעה פרץ בחומת הסינים אשר להחסידות הפולנית. אך רק סדק צר. החומה בצורה וחזקה ולא במהרה יעלה עליה גורל יריחו.

הנני רושם בזה שני מחזות הנותנים לנו ציור נאמן ממהות היהודי הפולני והליכות רוחו.

נ. ברכבת וביער.

פעם אחת ממחרת יום הכפורים – תרס"א – נסעתי מוורשא ללודז. כמעט שעמד המסע על יד תחנת סקירנוביץ ומבית הנתיבות פרץ פתאום בהמולה ושאון מבול של מעילים ארוכים „ארבע כנפות" פורחות באויר, כובעים גבוהים ורחבי הכנפים, חוטמים גבנונים ופאות מטולטלות, מלתחות שקים, צרורות נשאים על שכם ובערבוביא וקולות וצוחות התפרץ ההמון אל תוך הקרונות וימלאו אותן מפה אל פה.

ואתבונן בערבוביא, „בערב־רב" של הבריות הללו אשר עיניהן נוצצות מבהלה ופזיזות ואכיר ביניהן אחד מבעלי בריתי העומד עמי בקשר מסחרי תמיד. סרתי אליו לדעת פשר דבר הרעש וההמולה של הקבוץ המשונה הזה.

שאלתי: „מאין ולאן כל המחנה הזה" היתה כל כך משונה בעיני האיש עד אשר לא מצא לנכון לענות לי כהוגן.

— ע — פשיטא... מה שייך מאין? — מהתם!

— מה שלדידך פשיטא לדידי מבעי לי — אמרתי בלשון ובניגון הגמרא.

— משם — ענה האיש — ממקום מושבו „שלו" יחיה.

— אה, אבין, גם אתה היית שם? — שאלתי בתמיה קלה, שהרי הוא היה איש סוחר נבון דבר.

— פשיטא, בודאי. „שם" ישבתי כל עשרת הימים — ענה לי לא בלי התפארות.

— הום. עשרת ימי תשובה. בודאי התפללת בבית תפלתו „שלו".

— הע! היתכן? עשרת אלפים איש בבית אחד! אי אפשר.

— ומה זה ראית „שם" ומה שמעת?

— אי אפשר לתאר ולספר. ברוב עמל לחץ ודוחק פרצתי לי דרך עד שקרבתי „אליו" שיחיה והוא תחב לי ראשי שתי אצבעותיו ממש לענות לי שלום.

— ותו לא?

— הע! ותו לא! אטו מלתא זוטרתא היא, ומה עוד?

— הכדאי היה לעזוב אשה ובנים לבדם בימי חג ולהתגולל בלחץ נורא בעירה קטנה בין אלפי רבבות אנשים, ובשביל מה? בשביל תחיבת ראשי אצבעות. היש טעם לנסיעתך זו, המצאת בזה תועלת או עונג רוחני?

— בודאי, בודאי שמצאתי שם ענג נפלא וטעם שאין למעלה ממנו.

— הבינני נא.

— להבין אי אפשר, צריך לטעום. צריך להיות שם. צריך ליהנות מכל אשר נעשה שם. לבאר, לברר אין יכולת.

— ומה דבר „הוא שיחיה" על אודות הציונות? הלא כעת רבו החסידים המתפרצים מפני רביהם ועוברים אל הציונות.

— הלא הגדתי לך, כי מפני „העולם" הגדול אי אפשר לשמוע מה שמדברים. אפשר שהוא יחיה לא דבר כלל. ואם דבר בודאי לא על הציונות. הלא ידוע, כי מי שנוסע אליו יחיה איננו ציוני חלילה, ואינו חשוד על זה כלל.

— היתכן כי בין עשרת אלפים יהודים הללו לא ימצא קומץ ציונים?

— פשיטא. והלא דברים קל וחומר מה הוא שיחיה בצדקתו הגדולה, בתורתו ובתפלתו הבוקעת רקיעים לא הצליח להביא את המשיח, אותו הדוקטור האפיקורס לא כל שכן.

— אבל, ידידי, אתה מערבב שני מושגים שונים ורחוקים לעת עתה זה מזה מרחק רב.

— כיצד?

— ראשי הציונים אינם אומרים כלל להביא את המשיח. כבודו של משיח במקומו מונח. הוא יתגלה לכשיעלה לרצון לפני הקב"ה, אבל עיקר הציונות למצוא מקלט בטוח לבני עמנו האומללים הנרדפים על צוארם בארצות שונות ואין מנוח לרגלם.

— מאן דביש ליה בהאי מתא ליזל למתא אחריתא — ענה האיש בהרימו את בהן ידו הימנית — מה ענין שמטה אצל הר סיני? איזו שייכות לרדיפת היהודים ולארץ הקדושה. ילכו להם הנרדפים לאמריקה, לאפריקה, לקנדא, מה להם ולהמקומות הקדושים?

— אל כל מקום אשר ילכו היהודים לְ„זרים" יחשבו. בכל מקום שיבאו יעפרו האזרחים בעפר לעומתם. יחשבו אותם לאבר המדולדל. מה שאין כן בארץ ישראל. שם לא יהין איש לקרוא ליהודי בשם „זר". יש לנו זכות אבות עתיקה מאד.

— אבל מה יעשו הגוים העניים בבואם לארץ הקדושה? במה יחיו את נפשם?

— בעמל כפיהם יחיו, בזעת אפם יאכלו לחם. אלה ישדדו את האדמה, אלה יהיו כורמים ויוגבים, אלה יעסקו במלאכה וחרשת המעשה והיו שם בני ישראל ככל העמים עובדים ונהנים מיגיע כפים ושמחים.

— אם כן — קרא האיש ופניו פני להבים — אם כן נוח לה להציונות שלא נבראה משנבראה. עתה נתברר לי טעם התנגדותם של היהודים הכשרים להציונות. הלא נבלה היא לחלל את המקומות הקדושים, הקברים של התנאים, הצדיקים ואנשי השם לעשותם למרמס לרגלי אכרים גסים, לו יהא אפילו יהודים אבל אכרים, בעלי מלאכה בורים ועמי הארץ. הלא למשמע אזן תדאב הנפש היהודית. בארץ הקדושה על יד מערת המכפלה, הכותל המערבי קברו של רבי שמעון בן יוחאי, האר"י ז"ל יעסקו יהודים בעבודה גסה כגויים ממש, ובאוירא דארץ ישראל ישמע לא קול יעקב, קול תפלה ותחנונים כי אם קול מַחֲמר אחר החמור המושך במעדר...

— ובמה עסקו אבותינו לפני החרבן? — שאלתי.

– אמטו להכי גלו – השיב כמנצח.

– ובמה יעסקו בני ישראל לכשיבא הגואל – שאלתי בתמימות עשויה.

– הע, דבר זה אפילו תינוקות של בית רבן יודעים: צדיקים יושבים ועטרותיהם בראשיהם ונהנים מזיו השכינה.

– ואם תאמר מה נאכל?

– אך זאת שאלה! כבר הובטח לנו ש„עתידה ארץ ישראל להוציא גלוסקאות וכלי מילת ובזמן שישראל עושים רצונו של מקום מלאכתם נעשית ע״י אחרים ועל זה נאמר „ועמדו זרים ורעו צאנכם״, ז ר י ם, כך.

– ומה צוה אתכם הרבי לפני צאתכם מעל פניו?

– בודאי צוה להיות יהודי כשר – ענה בגאון ונחת רוח.

– יהודי כשר, היכי דמי, בטבילות ותפלות או במשא ומתן?

– הלמדת חומש בימיך? – שאלני בתמיה.

– ומה?

– בחומש נאמר הגונב מחברו עליו לשלם קרן ותשלומי כפל והמחלל את השבת חייב מיתה!

– ובכן?

– ובכן יזהיר הוא שיחיה על דברים שהם יותר חמורים.

– היתכן? הלא אמרו חכמים כי יוה״כ מכפר על דברים שבין אדם למקום אבל לא על דברים שבין אדם לחברו.

– אמנם, כן נאמר בגמרא אבל...

– מאי אבל!

– המ... – ובהברה מסתורית זו השתמט ממני ויפן אל פנה אחרת. התחיינה העצמות האלה? – שאלתי אני את לבי...

ד. ביער.

ו„לפיגרוש״ יפה נוף, סמוך אל תחנת „פלודה״ הקרובה לוורשה. שם יער אלונים נחמדים למראה, שדות מלאים בר ופרחי תכלת ציצים ופרחים מרהיבי עין, אויר צח ונקי חיי נשמות – ובתוך היער בין אלונים מעונות קיץ בשביל יושבי וורשה.

אמנם מעטים הם ה י ה ו ד י ם הבוחרים לשבת בלפיגרוש, אע״פי שאיננו נופל בהדר הטבע מיתר מעונות הקיץ הסמוכים. אי אפשר ליהודי הוורשאי לבלתי הרגיש אדנות הפולני, דחיקת הרגל ומבטי הבוז מצדו. בסווידר, באטבוצק, ביוזיפוב–אח, שם יש תחום מוגבל ליהודים, שם יש דירות שאינן שכרות ליהודי כלל, שם יש „גלות״ שלמה, האהובה כל כך על היהודי

הפולני. אבל לפיגרוש,—אחוזת יהודי, יהודי פשוט ותמים, בעל אחוזה שאיננו מבליט את אדנותו ומתהלך עם דַיריו כרע וכאה, פשוט כמו ב„השטיבל". על כן מעטו שם הדירים, רק כארבעים משפחות גרו בלפיגרוש בימי הקיץ אשר לקחתי לי מעון שם. שם שרר באמת חפש ודרור, איש הישר בעיניו יעשה.

טילים משונים, יהודים גדולים וקטנים, כרסנים וצנומים עטופים חלוקא דרבנן, קפוטא של אטלס סורחת על הארץ, אזור בד על מתנים, פאות מסולסלות ארוכות עד שכם, מצנפת קטיפה גדולה חבושה בראש ממעל לירמולקה הנסרחת על הערף, פוזמקאות לבנים, סנדלים קלילים, הלך וטפוף ילכו בגאון לבב ואין מכלים דבר.

ויש אשר יטילו בטלית מצויצת על שכם והרוח בא ומרים את הטלית למעלה באויר והציציות מתעופפות במרחב היער ומבין העפאים נראה כאלו אנית־חרן שטה על פני היבשה...

ומרגישים הטילים את החופש הגמור, כי על כן האחוזה אחוזת ישראל אדמת קדש.

וחושבים האנשים הללו, כי כל הערים והכפרים שהיו לפנים בארץ ישראל, הכרמים והיערות היו מלאים יהודים עטופי אטלס וחובשי מצנפות קטיפה וירמולקה בראשם, יהושע שר צבא ה', דוד, מתתיהו בן יוחנן ובניו הגבורים, בר כוכבא אשר עשה שמות בחיל רומא וכל העם כלם התהלכו כל היום עטופים בבגדי אטלס, פוזמקאות לבנים וסנדלים קלילים ויעסקו — בטבילה ותפילה....

ראיתי ביער נער בן י"ב לומד יורה דעה לפני רבו. הנער נכד של הרבי מגור. לבוש קפוטה של קטיפה וירמולקה. שאלתיו למה אתם לובשים סַמוט? — מפני שזהו ר"ת סור מרע ועשה טוב — ענה. אבל — אמרתי — ברוסית נקרא „בַּרחַט" והוא בר־חטא...

ובעלי הקפוטות הללו אינם אנשי קדש שתורתם אומנתם, אלא אנשי מעשה, ואוהבים לעשות כמעשי אחיהם הליטאים — לבלות שעות אחדות בשחוק הקלפים.

אבל לא בפרהסיא. מתאספים בעלית קיר, מנין מיוחד, ירמולקה בראשיהם ואבנטיהם במתניהם ומשחקים.

כאן שאלתי את החבורה: אדם יושב לבוש בקפוטה ארוכה וירמולקה בראשו ומבלה זמן בשחוק וקלות ראש, וחברו יושב בגלוי ראש וקורא בספר הי מיניהו עדיף?

פשיטא! — ענו הירמולקאים. הראשון עדיף. שהרי מורא שמים עליו אפילו בשעה שהוא משחק בקלפים. ולא עוד אלא שהקריאה מביאה לידי

מחשבות והרהורים והרהורים לידי מעשה ואין אתה יודע לאיזה מעשה, שמא למעשי נערות כגון „הציונות", תקונים בחדרים וכדומה מן הדברים שמוציאים את היהודי מעולם היהדות. מה שאין כן בשחוק הקלפים הוא השחוק מסיח את דעתו של היהודי מכל מחשבה זרה ומגין עליו מכל הרהור עברה ובטוח הוא, המשחק, שלא יבא לידי מעשה לעולם....

כך, בטוחים הם אחינו הפולנים שלא יבאו לידי מחשבה ומעשה ושוקטים הם על שמריהם מדור דור.

גם כל הרוחות שבאו לעולם לא הזיזו אותם ממקומם.

הצדיק והרבי שומר על צאן מרעיתו שלא יבאו לידי מחשבה.

מוחו של החסיד נח, שוקט תמיד. על כל צרה שלא תבא, כל שאלה בחיים, שאלה כללית, מסחרית משפחתית — אין החסיד זקוק לחשוב, להתחכם ולהוגיע את המוח. הרבי דואג לו. הוא בוצע ויועץ ומחליט דבר.

מה שאין כן הליטאים, אפילו הריקנין שבהם זקוקים לחשוב מחשבות, ומחשבה מביאה לידי מעשה ולפעמים גם לידי מעשים טובים, צבוריים ולאומיים.

גדול ההבדל בין הפולנים וליטאים, גדולה התהום המפרידה ביניהם וימים רבים עוד יעברו עד שתשונה השקפת העולם של הראשונים והגבולים המפרידים בין אחים יטושטשו.

ובכל זאת היה יחס היהודים הפולנים הללו אלי, הליטאי, הציוני, יחס ידידות. ולא מפני שהיו זקוקים להקפה אלא הם ראו בי מין בריה משונה בין הליטאים. פעם „מצאני" חסיד אחד מתפלל בביה"כנ אשר על יד בית האכל של אקסלמן ויבא אל הבורסה ויפרסם את הדבר בקהל החסידים. יש אשר ראו את בני ה„סטודנט" יושב בבית הרב בצנטטוחוב ולומד גמרא ביחד עם בן הרב והדין, ויהי הדבר בעיניהם לנס. שם נודע להם שאחד מבני עמד בנסיון ולא כתב ביום השבת כל ימי למודו בביה"ס. כך, בריה משונה ועל כן היו דברי נשמעים להם אפילו בעניני רוח.

פרק עשרים ושמונה

קצה של משרת ברודסקי.

המשבר הכללי שעבר על פולניה, נגע במסחרי, רגלי הקמחים מעדו, עלי היה להחויקם ולאמצם. אשכנזי הרשה לי לתת להם ארכא — בסחורה

חדשה. כשהגיע זמן הפרעון נתתי להם סכום קטן. מכרו במזומן ושלמו בעד השטרות הקודמים. כה נמשך הדבר ירחים אחדים, לסוף משכו אחדים מן הקמחים את ידיהם מהארכא הזאת, דבר שהביא להם הפסד. ידוע שהמחיר בעד מזומן נמוך מהמחיר בהקפה. כמה פעמים בקשתי מאת ראש הפקידות שירשה לי למכור במזומן, לא חפצתי להכניס ראשי בהערכת ההקפות, כמה יש להקיף לזה או לאחר, אך הוא ענה לי, כי כל הרוח של העסק רק במכירה בהקפה. להרויח אפשר רק אצל עני אבל העשיר אומר תמיד „כלה שלי". „שייבלר" בעל בית חרושת הגדול הלודזאי אמר פעם אחד אל אחד הקונים העשירים: שא עיניך וראה הארובות הגבוהות הללו, המכוניות וכל התעשיה, כל זה רכשתי לא ע"י הקונים העשירים המשלמים במזומנים אלא רק ע"י העניים, הלוקחים בהקפה וגם פושטים את הרגל. מהם עשיתי את כל החיל הזה. וכן נהג ברודסקי: מכירה במחיר גבוה ובהקפה וכך נהג אשכנזי — מכור רק בהקפה ובכל זאת כשקרה מקרה של פשיטת הרגל צוח ככרוכיא. „שבור את החבית, ושמור את יינה".

והקונים שלי היו משמנם ומסלתם של הקמחים. פעם אחת יצא אשכנזי לחו"ל, למקום הרפואה. באותה העת כבר רכש לו אשכנזי שונאים בנפש שבקשו להורידו מכסאו. תמיד בקשו תואנות עליו להבזותו אצל ברודסקי, מלשינות ודלטוריות המטירו עליו מכל עברים. שונאי אשכנזי חשבו, כי יש איזה יחס של משפחה ביני ובינו, על כן בחפצם להזיק לאשכנזי שלחו דלטוריות עלי. אז בעוב אשכנזי את קיוב השתמשו שונאיו אשר בין הפקידים הראשים של הפקידות הראשית של ברודסקי וישלחו אחד מן הפקידים הגבוהים לוורשה לבקר את פעולותי אני — מקורבו של אשכנזי לפי דעתם. אפרימסון — שם המבקר — אמר לי אחרי אשר דרש וחקר בעיר אחר כל קוני, כי נוכח לדעת אשר הקונים שלי הם היותר אמידים והיותר טובים שבין קמחי וורשה. וגם אמנם, בשלש שנים הראשונות לעבודתי בפולין, מלל הסכום התמידי של ההקפות שנתתי לקמחי פולניה בערך מאה וחמשים אלף רובל אבד במשך כל שלש השנים רק ארבע מאות רובלי אולם בשנת המשבר, היא השנה הרביעית לעבודתי לא החזיקו קמחים אחדים מעמד ונפלו בנופלים.

בעת ההיא קבלתי פקודה לנסוע לאודיסה לבקר את הסוכניות שבעיר ההיא ולכונן ממכר קמח לקונסטנטינופול, באתי בהכרה עם לילינבלום אשר כבר הכרנו איש את אחיו ע"י מכתבים. גם עם הסוחרים היונים והאכספורטורים וגם עם הטוחנים. בין האחרונים היה ווינשטין (מי שנבחר

אח"כ לציר בדומה הממלכתית). משם נסעתי לקרים, לסיבסטופול, סימפרופול ולפיאודוסיה.

בפיאודוסיה הלכתי לבקר את בית הכנסת הנפלא עתיק היומין. בימי יקטרינה השניה כאשר כבשה את קרים התישבו בקרים איזו עשרות יהודים ליטאים. ויהי היום וילכו לבקש ככר לבנות עליה בית הכנסת. קרקעות היו אז הפקר, במקום שאדם חפץ היה מחזיק זה לצמיתות. גבעה אחת קרובה אל חוף הים מצאה חן בעיני היהודים ויחזיקו בה. החלו לחפור באדמה, לנקות את הגבעה מן הצרורות והשברים והאשפה אשר נצבר עליה ברבות הימים, החופרים הגיעו עד גג. חפרו עוד ומצאו כתלים, בנין אבנים, חפרו ויצא בנין גדול וגבוה. כאשר פתחו את הדלתות נכנסו ומצאו... בית כנסת ערוך בכל. בימה גבוה באמצע ובכותל הדרומי ארון קדש יהודי ודלתות ברזל לו וממעל לארן הקדש כתובת זו:

„כתר תורה שנת כתר לשטרא". נראה שמנו או עדין „לשטרות".

בתוך ארון הקדש ספרי תורה עתיקים. ארבעה עמודי שיש מן הקרקע עד הספון מקיפים את הבימה והחלונות שקופים אטומים קטנים וצרים. חפרו בככר ומצאו בנין אבנים מרובע, ובתוכו „מקוה" מים טהורים ושלבי עץ רעועים, יורדים אל עמק המקוה. גם עצים נטועים מצאו – הכל, כל החצר היתה טמונה בחיק האדמה. ועליה גבעה של אשפה, אבני גיר וחצץ על בית הכנסת, על המקוה ועל החצר והעצים יחד.

היהודים החזיקו בביהכ"נ הזה ומשתמשים בו לבית תפילה עד היום.

אמנם הקראים לטשו עיניהם על בי"הכנ, הגישו קובלנא כי ביהכ"נ שלהם הוא, להם אזרחי קרים העקרים. אך היהודים הוכיחו כזבם על פניהם. „המקוה" היתה עדה חיה כי החצר וביהכ"נ אשר בה ליהודים רבנים הם. הקראים אינם זקוקים למקוה.

אכן כידוע החכם הקראי, אברהם פירקוביץ בשעתו, הצליח לסמא את עיני הממשלה בשקריו, ובכחה גזל בחוקה שני עמודי שיש מארבעת העמודים אשר בביהכ"נ הזה, וע"י העמודים האלה, אחרי הזיופים אשר עשה בהם, חפץ היה להוכיח על קדמות הקראים. אך כבר גלה הד"ר הרכבי זיופיו כידוע בספרות העברית והרוסית של הימים ההם.

בכותל המזרח נמצאת כתובת בולטת חצובה באבן וזה לשונה:

בחכמה יבנה בית
ובתבונה יתכונן
הבית הזה נבנה
בשנת.....

ואיש אינו יודע פתרון המלה הבאה אחר מלת „בשנת" וכן אין יודע מתי נבנה הבית הפלאי הזה. על יד פתח ביהכ"נ מונחת אבן מצבה גדולה עתיקה, זכרון לשם אחד גדול ר' אליעזר אשכנזי.

שבתי מקרים קיובה. דברתי עם אשכנזי על אודות מצבי החמרי. כבר עברו עלי חמש שנות עבודה בעסקי הטחנה ועדין אני חי חיי לחץ ודחק.

„אם כבנים אם כעבדים" אמרתי לו — אם תחשבני לעובד שכיר כיתר הפקידים אז חשוב לי כמו כל ה„עובדים" להענקה, לפרס של ימות החגים וכדומה. ואם תחשבני לסוכן כמו יתר הסוכנים אז הסר מעלי קצבת השכר ושלם לי רבע הרובל לשק כמו ליתר הסוכנים. ואתה נתת עלי „מחומרי בית שמאי ומחומרי בית הלל", שכר קצוב כאחד השכירים וטובת הנאה של האחרונים — לאו. מה בצע בעמלי ומה כחי כי אייחל? אבל לשוא.

— זה כבר צריך היית לפתוח מחסן לממכר קמח — קרא בעז.

— לפתוח מחסן? קראתי בתמהון — בראשונה מוצא אני, כי דבר זה יביא הפסד לעסק, ושנית איך אעשה כדבר הזה על דעת עצמי?

— על דעת עצמך! קרא בתמהון. — הרי רשות בידך לסבב במיליונים כפי ראות עיניך ואתה מפקפק עוד לעשות דבר קטן כזה על דעת עצמך.

נסתתמו טענותי אבל עיני נפקחו ברגע זה.

תמים הייתי עד עתה ולא הבינותי לרעו של הפקיד הראשי הלז. עתה נוכחתי לדעת, כי כל הלחץ אשר סבלתי על ידו במשך שנות עבודתי היה מכוון להסיר את האידיאליות מקרב לבי, לפקוח את עיני ולהיות איש מעשה...

בשנה הראשונה לעבודתי אמנם פרנסני אשכנזי בהבטחות של פרס. כאמור למעלה, הבטיחני אשר ברודסקי יעניקני פרס גדול בראותו את כל התועלת הגדולה שהבאתי להטחנה. אמנם כאשר קרב סוף השנה הראשונה לעבודת אשכנזי בתור ראש הפקידות, היא השנה הראשונה לעבודתי אני, בקשני אשכנזי לערוך השקפה כללית על העסק ולהוכיח על המצב הפרוע של העסק עד עמדו בראש הפקידות, ועל התקונים הטובים שהובאו במשך השנה והתועלת הגדולה שבאה לרגלי התקונים בעסק. ערכתי את ההשקפה וסמכתיה באותות ובמספרים ואשכנזי מסר אותה לברודסקי — בשמו, כמובן, ואותי לא זכר.

ומצב השוק בוורשה הלך ורע. התחרות הטחנות מיליסבטגרד, קרמנצוג ויתר ערי וואהלין ופודול הלכה וגדלה. הם מכרו במזומנים ובמחיר נמוך ואשכנזי לא הסכים לזה, כאמור למעלה. בינתים הגיעו ימי החרף של שנת תרס"ב. נודע לי כי שונאי אשכנזי הגדילו עליו עקב. הם הצליחו להבאיש את ריחו

בעיני ברודסקי. הלשינו עליו, כי שלח ידו ברכוש הפקידות, בקבלת שוחד וכדומה. וברודסקי האמין להדלטוריה. מצב המנהל הראשי הזה החל להתרועע. אז נסעתי שוב קיובה לברר את המצב.

פה ראיתי כי אמנם מצב אשכנזי התרופף. הדלטוריות עליו עשו שלהם.

— ומה יהיה עמדי? שאלתיו, היכן הוא הפרס המקווה, היכן כל העמל הגדול שעמלתי בשביל העסק במשך חמש שנים?

— עכשיו אין לי לעשות מאומה,— ענה לי. ברודסקי חולה, נסע לחוץ לארץ. לכשישוב איני יודע אם אשאר על כני, בכל אופן אי אפשר לי כעת לעשות בשבילך מאומה.

בכלל היה אשכנזי בטבעו „קשה להוציא" — לשלם לשכיר, לעובד, היה קשה עליו כקריעת ים סוף. מרגלא בפומיה: צריך להחזיק את העובד במצב של חציי־רעבון, כי אם ישבע יתעצל לעבוד כדבעי.

במצב כזה אי אפשר היה לי להמשיך את עבודתי, על מדוכה זו נפרדנו.

אולת קשורה בלב הרבה אנשים מאחינו „להתחכך בקדירה שמנה". הרבה שואפים להתקרב אל מיליונרים, חושבים שיתעשרו מפסלתם. אילו הייתם במשרד הראשי של ברודסקי משעה 12 עד 2! כמה אנשים מתהלכים שם, מתנועעים, מפהקים, לוטשים עין, מטים אוזן לחטוף איזו שמועה, איזו הברה, איזו מלה קטנה מפקיד זה או אחר. כמה ימים כמה ירחים יעברו עד שיזכו להכנס לפני ולפנים אל חדרו „הוא", לשמוע מלה חטופה: לאו. ובכל זאת הכל רצים לשם, הכל שואפים „אליו" אל ה„גביר", אולי, אולי תגיע שעה מוצלחת.

אמנם יש אשר הצליחו להתקרב „אליו" ובערמומיות, בחנופה, במעט דלטוריא, מעט התרפסות, מעט ליצנות ונבול פה קנו את לבו וישתמשו ב„חולשתו" לטובתם ולתועלתם. מי שהיה להם קרנים לנגח, צפרנים וחרטום הד לטרוף לדרוס ולדקר בחרב הלשון כל הקרוב אליו — הם הצליחו גברו עתקו ויעשו חיל. אך המה יוצאים מן הכלל. הרוב הגדול, האנשים התמימים הפשוטים משוללי קרנים וצפרנים, כל הקרבנות שהקריבו על מזבח הזהב הזה היו כזורק אבן לחמת...

אנכי מעולם לא בקשתי קרבתם של המיליונרים. אל עבודת ברודסקי נמשכתי על ידי אשכנזי לאט לאט, בחלקת לשונו בבקשת טובה ממני כאמור למעלה, בפה רך. כך משכו המצרים את אבותינו לעבודה. „בפרך" — „בפה רך" דרשו חכמינו. מתחילה קרבו המצרים את ישראל אליהם, בחלקת לשון ובפה מלא מחמאות, נתנו לבני ישראל עבודה בשכר הגון אולם אחר כך —

בעד כל עבודת הפרך שעבדו אותם בחמר ובלבנים ובכל עבודה בשדה נתנו להם— קשואים ובצלים...

אבל הם, אחר תום עבודתם יצאו „ברכוש גדול".

ואנכי אחר חמש שנות עבודת פרך יצאתי – בידים ריקניות.

פרק עשרים ותשעה

„הצפה"

א. נצנוץ הרעיון.

היה יום הששי, ערב שבת הגדול שנת תרס"ב, הוא יום 19 באפריל 1902, ואני יושב על יד שלחן עבודתי ועושה סדרים בכתבי ידי. והנה התגלגל ונפל לידי גליון מקופל ישן נושן ואפתחהו ולפני שארית „מחטאת נעורי". מכתב תודה מאת אלכסנדר השני בעד השיר ששלחתי לו בימי נעורי בשנת 1880. כאמור בפרק י"א (עמוד 145).

פתאם התלהב ניצוץ פזיז לפני עיני, במחי הבריק ברק של מחשבה משונה: להשתמש בהכתב הישן הזה לטובת העתונות העברית.

מבלי חשוב רגע נגשתי תכף לפעולה. ערכתי כתב בקשה אל המיניסטר החדש פליבה, לתת לי רשיון להוציא לאור עתון יומי עברי בשם „הצפה".

אמנם שאיפה ליצירת עתון היתה לי זה רבות בשנים, אך ידעתי כי קשה להשיג רשיון לזה יותר מקריעת ים סוף. מיום שנסגר „היום" של הד"ר קנטור לא נתנה הממשלה רשיון להוציא עתון עברי או יהודי לשום איש. כמה נסיונות נעשו, כמה עשרות אלפי רובל הוציאו רבים למטרה זו ולשוא. אנכי כבר הסחתי את דעתי משאיפה זו אך ברגע זה הנזכר, בערב שבת הגדול ההוא, נצנץ הרעיון במחי וקרבתי תכף להוציאו לפעולה. מיניסטר חדש – חשבתי – מי יודע טבעו ואופיו, אם ליברלי הוא, אולי ימצא את נמוקי לנכון וימלא את בקשתי ואם מן השחורים הוא אולי הכתב ההוא יסמא את עיניו. אם כך או כך, הכרתי בעצמי כי תקות שוא היא, אך מה מני יהלוך? אם לא יועיל לא יזיק.

כתבתי כך:

„לששת מיליוני היהודים יושבי רוסיה אשר ביניהם המון גדול שקוראים רק עברית ויהודית ישנם רק שני עתונים: „המליץ" בפטרבורג ו„הצפירה" בוורשה. שני העתונים כמובן אינם יכולים למלא דרישת המון הקוראים הזקוקים לעתון. כי על כן מביאים עתונים עברים וגם ז׳רגוניים מחוץ לארץ. „הדגל" מלונדון, „השבוע" מקרקוי, „עולם קטן" מווין, „השלח" מברלין, „יור" „ויוד. פלקסצ" מקרקוי ועוד.

למלאות את דרישות ההמון היהודי אני חושב לטוב ומועיל להוציא לאור פה בארצנו עתון יומי בלשון — — —" כאן עמדתי רגע. לרגע עברה בי מחשבה אולי טוב לבקש לעתון יהודי. ידעתי כי הרבה קופצים יהיו עליו ומצבו החמרי יהיה איתן. אך מחשבה זו שהתה במחי רק כהרף עין. להשאיר את שמי בדברי ימינו מחובר לשפת גלות — לאו. כתבתי: „בשפת עבר".

„ובכן — כחבתי הלאה — נשען על האמור למעלה מבקש אני מכבוד המיניסטר להרשני להוציא לאור בורשא, בווילנא או באודיסה עתון יומי בשפה העברית בשם „הצפה" על פי הפרוגרמה הזאת: 1 — מאמר ראשי; 2 — השקפה פוליטית; 3 — כרוניקה פנימית; 4 — כרוניקה של חוץ־לארץ; 5 — מאמרים בשאלות החיים; 6 — טלגרמות; 7 — פיליטונים; 8 — מודעות.

לסוף העירותי כי הנני עוסק בספרות העברית זה עשרים ושתים שנה ולאות על הלויאליות שלי הנני שולח מצורף לזה כתב הרוממות.

סגרתי את הכתב במעטפה ואומר לבני: ילדים, הנכם הולכים לביהכ״נ הכוראלי קחו את התכריך ומסרוהו אל הדואר אשר בקרבת ביהכ״נ. אגרש מלבי את התקוה הכוזבה ואסיח דעתי ממנו.

בני לקחו את התכריך וילכו.

הסחתי את דעתי ובכל זאת היה איזה יתוש מנקר במחי, איזה ניצוץ מפוז נגד עיני, רגש של תקוה רחוקה לא נתן דמי לי. לא יכלתי להתאפק ואספר את הדבר לידידי, רעי ועמיתי משה מרדכי פראס („איש יהודי ספרא"). הוא יעץ לי להציע את הדבר לפני זאב גלוסקין להשתתף עמי. האחרון צחק לחלומי. חלום שוא אתה חולם — אמר — רשיון לא תשיג לעולם כבר קדמוך רבים ולא עלה בידם כלום.

אבל כפי הנראה קלעתי אל המטרה. כוונתי את השעה. הרגע שבו ערכתי את המכתב אל המיניסטר היה רגע היסתורי־ספרותי. בו נוצר האטום הראשון של „הצפה".

תיכף אחרי חג המצות קבלתי כתב מאת המיניסטריום ודרשו ממני לשלוח להמיניסטריום מלואים לכתב הבקשה. הכתב יצא מלשכת המיניסטריום ביום 2 במאי. אנכי שלחתי את מכתבי ביום 19 אפריל צא מזה שלשת

ימים לדאר נמצא כי מיום קבלת מכתבי במיניסטריום עד כתיבת התשובה עברו רק שמונה ימים. מהירות כזו במשרד ממשלתי, במיניסטריום! דבר זה נתן מקום לחשוב כי המיניסטר שם לבו למכתב הבקשה, כי לא חלום שוא חזיתי ושאיפתי קרובה להתגשם בחיים.

אחר שעניתי להמיניסטר על השאלות ששאלוני נסעתי לפטרבורג לרגלי גמר עסקיו של ברודסקי. שם מצאתי את אחד ממכירי גוריביץ שהיו לו מכירים בין הפקידים הגבוהים במיניסטריום. ספרתי לו ע"א השתדלותי ויבטיחני לעזור לי אצל הפקידים.

אחרי עבור איזה זמן ב־18 למאי קבלתי טלגרמה מאת גוריביץ שדרוש לתת למאן־דהוא 2500 רובל. הסחתי דעתי מן ההשתדלות. הפקדתי גורלי ביד ה', ואצא למסעי לערי רוסיה הפנימית לרגלי עסקי שותפות שלי שקשרתי עם חברת „טרנספורט".

ב. הצנזורה הורשאית.

בורשא היה אז ועד בקורת (צנזורה) ובראשו עמד גנרל אימואוסקי. הוא היה אמנם איש ישר אבל השקפתו על הספרות והחיים היתה לפי מהלך העת ההיא ריאקציונית. יהר הפקידים היו פחותי ערך מן הטפוס הידוע של גוגול.

רוח החיה בכל פעולות הועד היה החבר היהודי נחמיה זקש, שהיה ממונה לבקר ספרים עברים.

זקש היה יליד ווייגובא אחד מאלה שהתפרצו ועלו מתוך הבצה הירוקה הקפואה שהקיפה את היהודים לפני ששים שנה, והתמכרו אל ההשכלה המעשית. בראשית השתדלותי בדבר „הצפה" נזהרתי שלא יודע הדבר לזקש. אולם באחד מימי הקיץ שלח זקש אלי ויבקשני לבא אל ביתו.

זקש ספר לי, כי ועד הצנזורה קבל פקודה מאת לשכת שר הפנים להביע את חות דעתו על אדות השתדלותי בדבר „הצפה". — כל חברי הועד — ספר לי זקש — בראותם כי אין איש בא אליהם להפנות את „תשומת לבם" להשתדלות זו חוו את דעתם באספתם לקבור את ההשתדלות, „похерить" כך הביעו. אולם הוא, זקש, בהודע לו מי הוא המשתדל, פעל על חבריו לחכות עד אשר יתראה עמי. ובכן — הוסיף זקש — עליך לדעת כי אין פקיד נוקף אצבעו בלי „משיחה". חפץ אתה להשיג רשיון לעתונך הב אלפים רובל והכל ילך למישרים.

— ובדליכא? — שאלתיו.

– אבל הלא יהיה – ענה זקש – כשתשיג רשיון ירבו הקופצים עליו וכסף רב יהי בידך ותשלם או. אני בטוח בזה. ולמען הצל את עניך הנני נכון לתת את הכסף הדרוש מכיסי אני, ואתה תשיב לי אחר שתשיג את הרשיון ואת השותף בעל ההון.

הודיתי לזקש הפקיד „הטוב והמטיב" הזה, נתתי לו שטר חוב והוא הבטיחני להטות את חברי הצנזוריה להשיב להמיניסטריום דברים טובים עלי ולחוות את דעתם לטובת הרשיון.

זקש בקש ממני לתת לו חומר להרצאה אשר עליו להכין בשביל ראש ועד הצנזוריה. על יסוד החומר הזה יבנה ראש הועד את תשובתו להמיניסטר. אולם יותר טוב – אמר לי זקש – שתכין את כל הרצאה בעצמך. וכן עשיתי. כתבתי שם ע"א השתתפותי בהעתונות העברית במשך עשרים שנה, על חנוכי והלך רוחי וסיימתי בדברים אלו: „על יסוד כל המפורש לעיל מוצא אני (כלומר ראש ועד הצנזוריה) לנכון להרשות לו להמבקש להוציא לאור בוורשא את העתון אשר הוא משתדל אודותיו".

זקש מסר את ההרצאה לראש ועד הצנזוריה, הוא חתם עליה ושלחה לתעודתה. ואצא שוב אל דרכי לרוסיה.

נ. בן אביגדור.

בהיותי בוורונין׳ באחרית ימי יולי 1902 קבלתי טלגרמה מביתי לשוב תיכף הביתה. כי נתקבלה טלגרמה מפטרבורג שנחוץ להשליש את הכסף 2500 תיכף ואם לאו – יתבטל העסק לגמרי. בטלגרמה זו הודיעוני שנמצא שותף.

שבתי הביתה בעשירי באב והנה השותף – בן אביגדור.

לבי דאב על זה מאד. אנכי נשמרתי כל הזמן שלא יודע ענין „הצפה" לבן אביגדור. אבל הדבר נודע לו בפטרבורג. הוא ראה, כי השתדלותי עושה פרי, אז בקש את בני ביתי לקרוא לי לשוב לוורשא, כי חפץ הוא להשתתף עמדי.

בין כה וכה קבלתי טלגרמה מפטרבורג, כי הזמן האחרון להשליש את הכסף הוא בראשון לאוגוסט. אם לא אשליש את הכסף עד היום ההוא אז יתבטל הדבר. באין ברירה נאלצתי להסכים להצעת בן אביגדור להשתתף עמו בתנאי שישתתף רק הוא בעצמו מבלי השתתפות שום איש אחר „וגם לא „תושיה". בן אביגדור הבטיחני שיש לו כסף בעצמו די להוצאת עתון וישליש תיכף, ושום שותף שלישי לא יהיה לנו.

זה היה בימי 26/27 יולי, אולם את הכסף לא השליש, דחה משעה לשעה, מיום ליום עד 31 יולי, היינו עד השעה האחרונה של זמן ההַשלָשה עפ"י התנאי מפטרבורג. ביום ההוא הודיעני בן אביגדור חדשה – מחר באחד באוגוסט ישליש את הכסף אבל לא הוא בעצמו כאשר הבטיח כל הזמן, כי אם דוד עשיר שלו שבא מפ"ב והוא יהיה השותף השלישי.

ראיתי בזה ערמה מצד בן אביגדור. משך את המו"מ עד השעה האחרונה, כלומר עד שאהיה אנוס לקבל את כל התנאים אשר יציע לפני. וכן היה. לא נשאר לפני רק לקבל את כל תנאיו אשר שמו בן אביגדור ודודו לפני, שהרי באופן אחר הכל אבד.

ביום ההוא באחד באוגוסט 1902 התאספנו שלשתנו אני, בן אביגדור ו„הדוד" במלון פריז. שוחחנו מעט והצעתי שישלישו תיכף, טרם שיסגרו את הבנקים, את הסך 2500, למען תהא שהות ביד הבנק לטלגרף לפטרבורג ע"ד ההשלשה. אז הושיטו לי בן אביגדור ודודו כתב חוזה לחתום עליו.

קראתי בכתב החווה ומצאתיו כלו מלא נצול ושוד. אנוס הייתי לחתום עליו כי הגיעה השעה האחרונה להשלָשה. אבל בלבי שמרתי את הדבר.

הדוד השליש ביד הבנקיר נילקין סך 2500 רובל וטלגרף לפ"ב ואת השובר שלחתי לתעודתו.

במשך ימי הקיץ נודע לי, כי בן אביגדור ביחד עם מרגלין ממשיכים את השתדלותם הנושנה, מאחורי גבי, להשיג רשיון להוצאת עתון עברי ומפזרים על זה כסף רב. הביאו לוורשה מפטרבורג פרופיסור מפורסם שנושא משרה במחלקת הדפוס במיניסטריום לעניני פנים, להשתדל אצל הגנרל־גוברנטור בוורשה צרטקוב, לטובת בן אביגדור ומרגלין. נמצא כי ענין „הצפה" עמד אצל בן אביגדור מחוץ לחוגו ולא כוון לטובתו...

בשמיני לספטמבר בערב בא אלי חרש פקיד אחד מאת לשכת הגנרל גוברנטור, ולחש לי שיש בידו לתת לי ידיעות ברורות על מצב השתדלותי בדבר „הצפה". הבטיח לי להביא לביתי מחר בערב את כל הכתבים העומדים להשלח מלשכת הגנרל גוברנטור להמיניסטריום, כמובן, בשכר. התנינו כי למחר ביום 9 לספטמבר יבא הפקיד לביתי והכתבים בידו. ועלי היה להכין את הכסף לעת ההיא.

בבקר בתשיעי לספטמבר הלכתי אל „שותפי" ב"א. (הדוד גר בקביעות בפ"ב) ספרתי לו ע"א הראיון עם הפקיד העומד על הפרק ובקשתיו שיכין בשבילו את הסכום. בן אביגדור ענה בקרירות: כסף לא אתן. הלא אתה השותף הרכושני – אמרתי לו – בא־כחו של „דודך" העשיר ועתה כבא מקרה של הוצאה פעוטה הנך מסתלק מזה?

בן אביגדור עמד על דעתו: לא אתן וחסל.

בתור נסיון הורדתי את הסך לעשרים והמשה רובל, לחמשה עשר והוא באחת: לא אתן אף פרוטה.

— אם כן — אמרתי לו — רואה אני כי אינך מתענין כלל ב„הצפה" אינך חפץ לסייע כלום מצדך בההשתדלות, הרי מעתה הופר הקשר בינינו.

בן אביגדור מהר ויחליט: טוב הדבר, הופר.

מי יודע אפשר שבשעה זו נתחזקה תקותו להשיג רשיון לעתון לעצמו.

בשובי מאת בן אביגדור פגשתי בפראס. ספרתי לו כל המאורע ויאמר לי, כי מעתה אין לי לבא בדברים עם בן אביגדור כלל. הרי המקרה הזה מוכיח בעליל כי איננו חפץ בטובת „הצפה" ואדרבה עוין הוא לו.

הפקיד בא אלי במועד הקבוע. הביא לי את כל ה„דיעלא": שאלת המיניסטר ותשובת הג׳ג צ׳רטקוב הטובה: שמצדו אין מניעה להרשות את הוצאת העתון וחסל.

בינתים נודעה לי מהותו של „הדוד" ואפיו — מלוה ברבית מן הסוג הפחות...

ביום 12 באוקטובר קבלתי טלגרמה מפטרבורג שבה מודיעים לי אשר הענין מוכן לעלות על שלחן המיניסטר לאשור ולחתימה, אלא שהפקיד אשר ה„דיעלא" בידו מעכב בדבר, דורש שיתנו לו אלף רובל, ואם לאו אז יעכב את ה„ענין" בידו ואפשר שהדבר יתבטל לגמרי. כי השר עוזב בעוד אילו ימים את פטרבורג.

אותו היום יום הששי היה בחוה"מ סכות תרס"ג. שלחתי לבן־אביגדור להודיעו ע"א הטלגרמה. בערב בא אלי בן־אביגדור בלוית מ. ספקטור. הראיתי לו את הטלגרמה ויען על זה בקרירות: כסף אין לי. רק ביום הראשון הבא יבא ה„דוד" מפטרבורג ואז ישתדל הוא, בן־אביגדור, שיתן את הכסף. אמנם יעץ לי לבקש בטלגרמה להמשיך את הדבר שלשת ימים. ובזה עזב בן־אביגדור את ביתי בקרירות. ראיתי בזה שוב „התחכמות" כי נודע לי בברור ש„הדוד" היה אז בורשא, כחש לי מה שאמר שיבא רק ביום א׳.

בו בלילה טלגרפתי לגיסי בפטרבורג שיכנים למקום הדרוש אלף רובל משלו ואחר איזה ימים אשיב לו, כי ראש חברת „טרנספורט" יבא לי לעזרה זמנית.

ביום הראשון בבקר שלח בן־אביגדור להגיד לי כי דודו בא. באתי אליו למלון „פריז" ואציע לפניו לשלוח תיכף המחאה טלגרפית על סך אלף הרובל הנדרש. על זה ענה לי ה„דוד" כי חפץ הוא לעשות שנויים בכתב החוזה, להגדיל את קצבת הרבית בעד כספו ועוד בדומה לזה. הכל לטובתו

ולטובת ב"א. ואם לאו – הוסיף – אם לא תסכים לשנויים לא אתן כסף. אז נוכחתי וראיתי, כי גם הפעם כמו בהפגישה הראשונה ביום 1 אוגוסט, התאמצו להמשיך את הענין עד „זבולא בתרייחא" עד הרגע האחרון למען אהיה אנוס לקבל כל תנאי החמס אשר יציעו לפני. אולם הפעם טעו בחשבונם. על הצעת הדוד עניתי באומץ לב: „אני דורש שכתב החוזה ישאר כמו שהוא בלי שום שנוי". הדוד הכניס את ידיו בצלחת חזיתו, הבליט את כרסו המלאה, לבש גאות וגאון וקרא בקול: רשיון על עתון אקבל אנכי, חה־חה־חה! (כך משך את המלה) אבל לא את ה!"

איני יודע אם היה חפץ להפחידני או באמת כבר היתה לב"א תקוה להשיג רשיון על עתון אחר אך אנכי עניתי לו להדוד: הצדק אתך, מאמין אני לדבריך כי איש כמוך יכול להפוך את הקערה על פיה אבל דוקא משום זה אינני חפץ לעמוד בברית עמך.

קמתי ממושבי ואעזוב את מאורת פריצים הזאת.

בן־אביגדור דלק אחרי במסדרון, בקשני להסכים לדרישת הדוד: לעשות שנויים בכתב החוזה. עניתי לו עוד הפעם: אין חפצי בשום שנוי, אני עומד בדבורי ומקים מה שחתמתי. אתם חוזרים בדבריכם, דורשים שנוים. ע"כ אין לי עסק עמכם.

אבל הלא אין לך כסף – אמר בן־אביגדור – אם לא תשלח את אלף הרובל היום יבטל העסק ומה תרויח בזה? כאן הבליט ב"א את הכונה הנסתרה של משיכת הזמן.

– רוח והצלה יעמוד ממקום אחר – עניתי ואצא.

בו ביום 13 באוקטובר, לפנות ערב בא אלי ספקטור בשליחות „הדוד" וידרוש להשיב לו את הסך 2500 רובל אשר השליש ביום 1 לאגוסט, באמרו כי אין בחפצו עוד לעמוד עמי בקשר. כל הדברים שהיו בינינו נתבטלו. אמרתי לספקטור שאכין את הכסף ליום החמשי בשבוע, עליו להביא לי אז את החוזה קרוע ואשיב לו את הסך הנ"ל.

ביום השני בשבוע הוא יום 15 באוקטובר קבלתי פתאם מאת גיסי מפטרבורג טלגרמה תכופה: כי הכניס את האלף והרשיון נחתם.

ברכתי שתי ברכות: „שהחיינו" על הרשיון ו„שפטרני" מעולם הקשה של בן־אביגדור ודודו.

בבקר השכם ביום ג' מהרתי לבשר את בשורת הרשיון לידידי פראס ולהצנזור זקש. מהרתי גם להכין בעד הדוד את 2500 הרובל. או, בקבלת הרשיון, נמצאו לי כבר „ידידים".

בו ביום קבלתי מכתב מאת בן־אביגדור הדורש ממני לבלתי הפסיק את המו"מ עמהם. דרש זאת לא הדוד שהוא באמת עשה איזה דבר בשביל הצפה, הוא השליש בזמנו 2500 רובל. דרש זאת רק בן־אביגדור שלא נקף לטובת „הצפה" אפילו אצבע קטנה, רק אחז את החבל בשני ראשים. ע"כ לא עניתי לא לב"א כלום. שהרי בעיקר הדבר „הדוד" בטל את החוזה וידרוש ממני ע"י ספקטור להשיב לו את כספו אשר השליש, הוא ולא ב"א.

ביום החמשי בא אלי ספקטור לקבל את הכסף. הראיתי לו את מכתבו של בן־אביגדור ואמרתי לו שצריך להביא לי כתב חתום גם בידי הדוד גם בידי בן־אביגדור, תעודה המעידה שאין להם שום טענה אלי, ואז אשלם את הכסף שהוא מוכן בידי. שהרי בן־אביגדור גם הוא החל לבא בטרוניא אלי. ע"כ כאשר יביא לי גם חתימת ב"א אשיב את הכסף וחסל.

בינתים נתפרסם דבר הרשיון בעיר ופני בן־אביגדור ודודו חפו.

ה. הפרסום וההצעות.

הבשורה ע"ד רשיון „הצפה" יצאה כברק ונתפרסמה בעיר ובמדינה. מכל עבר באו אלי הצעות מאת בעלי כסף שרצו להשתתף עמי. ממקומות הרבה באו אלי צירים מיוחדים, מאת יחידים ומאת הסתדרויות. ביחוד רבו הקופצים מבין החרדים. השמועה פשטה גם בערי המדינה והחילותי לקבל מכתבים הרבה. בין יתר המכתבים הצטין מכתב רבי, הגאון ר' אליעזר גורדון ז"ל שהיה או אב"ד בטעלז. הוא, אחר שברך אותי לרגלי הרשיון, הציע לפני לשתף אותו בהוצאת „הצפה". יש לו סכום שלשים אלף רובל — כתב — מוקדש למטרה זו, להוצאת עתון אורתודוקסי. את הכסף הזה הוא מוסר לידי רק שאשתתף עמו בהוצאת „הצפה".

בין התנאים אשר התנה הוא במהלך „הצפה" לא הכניס שום תנאי אורתודוכסי קיצוני שיש בו ריח של „מחזיקי הדת". יחס „הצפה" אל עניני הדת, לפי התנאים אשר הציע במכתבו, צריך היה שיהיה יחס בינוני. בנוגע להציונות התנה תנאי כפול לבלתי הזכיר שם „ציון" ו„ציונות" כלל, לא לשבח ולא לגנאי. מילתא זוטרתא...

על מכתבו זה עניתי לו ביום ט"ז מרחשון תרס"ג, כי התנאי לבלתי הזכיר בשם הציונות הנהו דבר שאין לו יסוד בחיים. הציונות כבר הכתה שרשים עמוקים בקרב עמנו וקנתה זכות אזרח בכל התבל. כבר עולה היא על שלחן מלכים ושרים וכנפיה פרושות עד קצוי ארץ. בעת הזאת, לא רק עתון עברי, שהוא עצם מעצמות האומה, אלא אפילו עתונים זרים אינם יכולים לעבור על הציונות בשתיקה. אפשר לעתון להתנגד לציונות או להיות

אדוק בה ולהעריצה, אפשר לבקרה, לנתחה ולשפוט עליה, אם כה או ככה אבל לבלי להזכיר את שמה לגמרי אי אפשר לשום עתון שבעולם. ובכן — אמרתי במכתבי — אחר הכבוד הגדול שלבי רוחש אליו, אי־אפשר לי לקבל את הצעתו.

כל ההצעות שבאו אלי מאת אנשים שהיו יכולים להשפיע על רוח „הצפה" שלא לפי רוחי והלך נפשי בעניני היהדות והלאומיות דחיתי. נזהרתי שלא להשתתף עם אנשים שדעותיהם שונה מדעתי והשקפתי על היהדות והלאומיות.

פרק שלשים.

יסוד „חברת הוצאת הצפה".

א. החברים והחוזה.

הסופר שפ"ר בא אלי ויציע לפני להשתתף עם ז. גלוסקין, ד. סטבסקי ומתתיהו כהן. ידעתי את האנשים האלה לאנשי רוח, ציונים נלהבים, לאומיים מסורים אל עמם ומוקירים את קדשי הלאום בכל לבם. לאלה הסכמתי. נלוו עליהם ידידי משה מרדכי פראס וזילברמן.

חמשת החברים הללו התחייבו עפ"י המשא ומתן המוקדם להכניס בהעסק עשרים אלפים רובל במזומנים, תיכף ביסוד „ההוצאה" בכדי לבסס את „הצפה" על בסיס חזק ולהבטיח את קיומו.

ברביעי במרחשון תרס"ג, הוא יום שנים ועשרים באוקטובר 1902 התאספנו יחד לבית גלוסקין, בלוית שפ"ר שהיה איש הבינים בינינו, גמרנו את המשא ומתן, ערכנו כתב־חוזה בעברית וחתמנו עליו כלנו.

באותה האספה, טרם שנגשנו לערוך את כתב החוזה קמתי ואומר אל הנאספים:

„בטח ידוע לכם, חברים, כי טרם שהושג הרשיון היו לי דברים עם „בן־אביגדור ודודו בדבר „הצפה" ויש בידם גם כתב־חוזה. כל מכירי יודעים, „כמה נפתולים נפתלו האנשים האלה עמי במשך ימי השתדלותי אצל הממשלה „עד שהופר הקשר בינינו מ צ ד ם טרם שהושג הרשיון. רק אחר שהושג הרשיון „התלו לבא בטרוניא עמי. הגידו נא כלכם, בתור אנשי רוח, כנים וישרי לב „אם מוצאים אתם איזה חשש, איזו חובה מוסרית מצדי ביחס לבן־אביגדור

„ודוד? אם ימצא מי מכם שקצת חובה עדין מוטלת עלי לגבי ב"א, מיד „אני פורש מכם והולך לי".

כל החבורה, חמשת החברים ושפ"ר בראשם ענו כה אחד ואמרו: „אין לך שום חשש, ואין עליך שום חובה מוסרית בנוגע לאנשים הללו, נקי אתה מהם לגמרי מבלי פקפוק כלל". אז נדברנו ע"א החובה החמרית אשר אני חייב להם, היינו 2500 רובל אשר השליש „הדוד" ואולי גם יהיה עלי לשלם איזה סכום בתור פצוי.

החברים הסכימו לקבל ע"ח ההוצאה את הסך 2500 רובל לגמרי ואם יהיה צרך גם לתת פצוי. החלק הגדול יהיה על חשבוני והקטן עליהם.

נערך כתב החוזה על היסודות הללו:

האדמיניסטרציה. בראש הנהלת „הצפה" האדמיניסטרט־בית יעמדו שלשה אנשים: אני ושני שכירים.

המערכת. בראש הנהלת עניני הספרות יעמדו שלשה: אני ושני שכירים.

שם המו"ל. בשנה הראשונה אהיה אני בלבד המו"ל היחידי. אחר תום השנה, רשות בידי רוב החברים לדרוש ממני להשתוֹל במקום הדרוש לשתף עמי בתור מו"ל את „חברת הוצאת הצופה". ואם רשיון כזה על שם החברה לא ינתן, אז עלי להשתדל שנית לקבל רשיון לשתף עמי בתור מו"ל איש אחד או שנים מן החברים אשר יובחרו על פי רוב דעות באספה כללית של בעלי המניות של „הצפה".

שם העורך. בצד הסעיף הזה של המולי"ם נכתבה הוספה המבארת, כי אין הדברים אמורים רק בנוגע „למו"ל", אבל אין להם יחס אל שם העורך. העורך נשאר אני יחידי לעולם.

שכרי. חלקי ברוח הוא שלשים אחוזים למאה בתור שותף. מלבד זה אני מקבל בעד עבודתי הספרותית ובתור עורך מאתים רובל לחדש בהחלט בחשבון הוצאות העסק, וחמשים חמשים רובל לחדש בתור אַבַנס על חשבון הרוח העתיד לבא.

הפסד ורוח. ברוח יש לי 30 אחוזים כאמור. בהפסד אין עלי לקחת חלק כלל. כך הותנה בינינו בע"פ. אך בכתב החוזה נכתב כי בהפסד אני משתתף בערך סכום שאני מכניס לקופת החברה, שוויה של הקונצס ה. דברים אלו נכתבו רק מפני הפורמליות כי מצד החוק אי אפשר ששותף אחד ישתתף רק ברוח ולא בהפסד.

כחו של החוזה הזה. החוזה צריך שיתורגם רוסית ולהתאשר על ידי נוטריון לא יאוחר מחדש ימים. כחו של החוזה הנוכחי משמש מרגע הראשון של חתימת ידי החברים. כל החברים מוכרחים לקים ולמלא בדיוק כל התנאים האמורים בחוזה למן הרגע שחתמו עליו ובלי לשנות.

על התנאים הללו שנערך בחוזה בשפת עבר חתמנו:

אני, זאב גלוסקין, מתתיהו כהן,
דוב סטבסקי, מ"מ פראס וזילברמן.

שפ"ר ברך את האגודה בברכת מזל טוב ונפרדנו בשלום וידידות.

בשעת הנו"מ באספה זו „בשעת חדוה" הסכמתי להקל על החברים בזה, שתחת עשרים אלפים רובל שהתחייבו, יכניסו תיכף רק 15.000 וגם נתתי להם רשות לאסוף אחר כך בהמשך הזמן בעלי מניות להשתתף בהוצאת „הצפה" אבל רק עד שלשים איש, ביחד עם חמשת החברים הראשונים. כלומר שלשים מניות בנות חמש מאות רובל ולא יותר.

ב. החוזה הנוטריאלי והשנוים.

אחר ימים אחדים בא אלי גלוסקין ושאלני אם מסכים אני להכניס אל האדמיניסטרציה את א. אלישוב [1]). אנכי לא ידעתי את האיש הזה ולא הכרתיו. ה' גלוסקין אמר לי שהוא מנהל את עסקי „אחיאסף" והוא אדמיניסטרטור מומחה ויסכון בעד „הצפה". פראס וזילברמן התנגדו לזה. גם כהן התנגד בתחלה לבחירה זו. אח"כ עבר על צד חבריו, שלשתם חברי הועד של „אחיאסף". אל. נתקבל בתור חבר האגודה ומנהל האדמיניסטרציה.

סטבסקי, פראס, גלוסקין וזילברבלט (תחת זילברמן שיצא מן האגודה נכנס זה האחרון) הכניסו יחד אלפים וחמש מאות רובל. אל. הכניס בעד ארבע מניות אלפים רובל, ס"ה ארבעת אלפים וחמש מאות רובל. זה היה קרן היסוד של „הצפה". בסכום פעוט כזה החלה פעולת ההנהגה.

ה' גלוסקין הציע שוב להכניס בראש הנהלת המערכת את א. לודויפול שהיה אז בפריז. עפ"י החוזה צריכים לנהל את המערכת ועד של שלשה: אני ושנים שכירים. הסכמתי. ערכתי מכתב אל לודויפול, הצעתי לפניו שיבא

---

1) צריך להעיר כי פעמים היא בידי אלה שחשבו את אלישוב זה להריר אלישוב הסופר המפורסם בשם „בעל מחשבות". הראשון לא היה סופר מעולם אלא בקהיב הנון, סוחר וציוני טוב וחובב הספרות העברית. רק קורא נכבד ולא סופר.

לוורשה אל מערכת „הצפה" בתור מנהל המערכת. מסרתי את המכתב לגלוסקין לשלחו לתעודתו.

באותו הזמן קבל גינזבורג רשיון להוציא את ה„פריינד" ובנציון כץ להו"ל את „הזמן". שותפי החלו להתיחס בקרירות אל „הצפה". דרשתי שיכניסו אל קופת „הצפה" את הסכום של חמשה עשר אלף רובל שהתחייבו וידחוני בקש. נחוץ היה לגשת אל הסתדרות „ההוצאה", ימי דצמבר קרבים לבא, צריך להוציא גליון ראשון והם מחשים. האצתי בהם לאשר את כתב החוזה אצל הנוטריון. סטבסקי — הוא עורך דין — הגיש לי כתב חוזה רוסי, אבל לא תרגום החוזה העברי אלא כמעט חדש. בו נמצאו שנוים רבים והכל לרעתי. על שאלתי בדבר השנוים ענה לי סטבסקי, כי השנוים באו „בתרגום" מטעם הפורמליות. החוזה צריך להתאשר ע"י הנוטריון ולקיום ע"י בית משפט המסחרי וע"כ אי אפשר, באופן רשמי, לתרגם את החוזה העברי כמו שהוא, כי אין הסגנון ואין תנאים אחדים מתאימים אל החקים הקבועים.

סעיפים אחדים מחקתי וסעיפים רבים ושנוים רבים נשארו. האמנתי לדברי סטבסקי וחבריו, האמנתי באנשי הרוח הללו. אידיאליסטים, מקוריו של „אחד העם", נושאי כליו, האמנתי. — לודויפול בא מפריז. התאספנו יחד והתיעצנו על מהלך „הצפה" ורוחו. אנכי הצעתי אבן פנה להיסוד הרוחני של הצפה: ציוני ולאומי־דתי. היסוד נתקבל.

לודויפול ערך את הפרוספקט. הוא נדפס ונשלח לערי המדינה. החלו לבא מכתבים למאות. העם היה צמא למלה חדשה. שני העתונים שנתקימו אז, „המליץ" ו„הצפירה" פג טעמם מזוקן. „המליץ" היה אז חסר טעם ואין אונים. קוראי „הצפירה" נלאו נשוא את המאמרים הארוכים, קוו לראות ב„הצפה" אור חדש, שמים חדשים. קוו ליצירה חדשה.

החל לזרום זרם של חותמים. בין החותמים היו הרבה מאד מבין המשכילים החרדים אשר ידעו את שמי והלך רוחי על פי מאמרי שנדפסו עד כה. נמצאו אפילו רבנים — מן המשכילים — שבעצמם אספו חותמים בשביל „הצפה" למשך שנה שלמה. בטוחים היו ש„הצפה" לא יהיה כחבריו שקדמו לו, „המלעיבים בתורתנו הקדושה, בכל קדשי האומה, הפקר ולץ ובועט ברבותיו" (לשונם של הרבנים ההם).

נסתדר הגליון הראשון של „הצפה", גליון לדוגמא, ביום 21 בדצמבר שנת 1902. בגליון זה בא מאמרו של פרץ „היחיד ברשות הרבים". במאמרו התלוצץ פרץ במצות מילה. על מדוכה זו נולדו חכוכים ביני ובין לודויפול. אנכי מחקתי מן המאמר את בטויי ההתול שנגעו באחד מיסודי הדת. לודויפול

פחד פן יקצוף פרץ וימשוך ידו מן „הצפה". אבל אנכי עמדתי על דעתי. תקנתי מה שהיה צריך תקון ופרץ לא התרגז כלל והמשיך את עבודתו ב„הצפה".

על יסוד זה נולדו סכסוכים תכופים ביני ובין לודויפול. הוא הביא תועלת מרובה ל„הצפה", הכניס בו מיפיפותו של יפת, אירופאיות, עתוניות אבל יחד עם זה נטה להכניס גם רוח מינות, לא חשש לקצץ בנטיעות. הוא ידע היטב את הספרות העברית החדשה אבל לא ידע או כלל את ספרותנו העתיקה. התלמוד ודברי הגאונים וכל הספרות התלמודית, יצירת הרוח העברי במשך אלפים שנה, היתה זרה לו בימים ההם. לא ידע להוקיר את קדשי האומה ולא נזהר מנגוע בהם. להסיר את המכשול הזה, את החכוכים ביני ובין לודויפול התאספו חברי „הצפה" וקבעו מסמרות בהנהלת הספרות. סמנו את הגבולים בכתב אשר נערך לשם זה שעל פיהו:

1) כל כתבי היד שבאים אל המערכת צריכים להמסר לי לקריאה.

2) אין להדפיס ב„הצפה" שום דבר בלי הסכמתי וחתימת ידי על כל מאמר ומאמר.

3) במקרה של סכסוך ביני ובין לודויפול, אז יובא המאמר לחות דעתו של ועד המערכת שיבחר לדבר. נבחרו ד"ר קלוזנר, פראס וכהן. אולם גם אחר שנקבעו היסודות הללו קרו לפעמים חכוכים ביני ובין לודויפול. הוא היה אסתתי, אהב מאד את היופי והברק, הקדיש כוחות הרבה וכמעט כל שעות העבודה ללטישת דברי הסופרים, המלים והסגנון ולהכינם לדפוס. אולם בשביל מלה יפה ומלוטשה, בשביל בטוי מצלצל, רעיון מבריק לא איכפת לו גם לנגוע בעקרי הדת. הוא השתתף במערכת רק עשרה חדשים. ורוב הזמן, החדשים הראשונים, עברו עליו מבלי כתוב מאמרים בשביל „הצפה". את כל חושו הספרותי השקיע בלטישת דברי הסופרים וסדור הגליון.

ביחוד התמכר אל כתבי היד של הסופרים הצעירים. על ברכי „הצפה" נולדו כחות ספרותיים חדשים, רעננים, שבצבצו ועלו מן התהו והבהו של הגלות. רבים התגוללו בערי המצער בתוך הבצה של „התחום" וצמחו כספיח על שדמות הספרות העברית. כחות ספרותיים יפים ורעננים התפתחו על ידי „הצפה", כחות צעירים מלאים חיים ושאיפות לפעול גדולות ונצורות על שדי הספרות.

לודויפול השקיע את כחותיו לשפר את הסגנון של הצעירים הללו, ללטוש את המלים ולחדד את הבטויים, ואנכי — לזרות את „עם־הארצות" של היצירות, לשכלל את הבטויים ברוח היהדות הצרופה. האמת נתנה להגיד, סופרינו החביבים של הדור האחרון נגועים קצת במחלה זו, בעם הארצות. חלק גדול מהם לא ראה אורות התלמוד מימיהם. יש אמנם שגם הסופרים מבין

הזקנים נכשלים קצת במכשול זה. מי לנו גדול מלוינסקי המנוח, הוא בודאי ידע בנעוריו את התלמוד ובכל זאת נכשל פעם אחת בעם הארצות גסה. אינני מדבר על השגיאות שבמאמריו, השגיאות האורתוגרפיות, שכל מאמריו היו מלאים בהן כרמון. שגיאות אלו היו כשהן לעצמן פיליטון מזהיר. היה לו מעין חוש מיוחד לכתוב בשבושים. מעין להכעיס. אבל גם היסוד לפיליטון היפה והנחמד ההוא היה עם הארצות גמורה. כאשר עיינתי בכתב היד הראיתיו ללודויפול וליתר סופרי המערכת, איש מהם לא הרגיש שום חסרון בפיליטון. צריך הייתי לשנות את כל היסוד, לסרס כמה שורות בכדי להציל את הפיליטון ולהכשירו לדפוס.

אני ולודויפול. רב היה המרחק בינינו בחנוך, בהלך רוח, באמונות ודעות ובהשקפת־עולם ושני הקצוות הללו, הכחות הרוחניים השונים של שני העובדים השונים האלה, אשר נתרכזו יחד בעריכת „הצפה", בשכלולו ורוממותו גרמו שיצא „הצפה" משוכלל ומתוקן, שלם ונהדר בתכנו ובצורתו בפנימיותו וחיצוניותו — עתון אירופאי־עברי במלוא מובן המלה.

לא על חנם נתחבב „הצפה" כל כך על קהל הקוראים העברים מכל המפלגות, חביב על הקוראים וחביב גם על — הסופרים, דבר שאי אפשר לומר על סופרי העתונים שקדמו ל„הצפה".

עד כמה היה „הצפה" חביב על העם אפשר להכיר גם עתה. עברו כבר כחמש עשרה שנה מיום שנסגר, והקוראים עדין מתגעגעים עליו ומזכירים את שם „הצפה" באהבה רבה ובחבה יתרה. במשך הזמן הרב עברתי ערים ומדינות, נפגשתי באנשים שונים ובכל מקום ובכל זמן ובכל פגישה שמעתי רק אחת: „אה. הצפה. הצפה! אך הוא היה עתון נחמד ונעים".

מתגעגע עליו הצבור.

מתגעגע עליו גם אני, מתגעגע מאד... מאד...

פרק שלשים ואחד.

„הצפה" וסופריו והצנזוריה.

א. מהות „הצפה".

מלבד השכלולים הספרותיים שבאו ב„הצפה", מלבד החומר הספרותי החדש, הרענן, שהעניקו הסופרים החדשים ל„הצפה" באו בו מחלקות חדשות שלא היו בהעתונים העברים שקדמוהו: פיליטונים גדולים בכל יום ויום; פיליטונים קטנים לפרקים תכופים; טלגרמות קבועות, מקוריות שנתקבלו הרבה פעמים ביום מאת שתי הסוכנויות הטלגרפיות שהתקימו ברוסיה. מלבד זה קבלנו תמיד „טלגרמות מיוחדות" ל„הצפה" מאת הסופרים הקבועים שהיו לנו בערי מערב אירופא ורוסיה; „בקרת ספרים וסופרים" נכתבה על ידי גדולי הסופרים העברים על ספרי ישראל וספרי חכמי עם ועם; ביוגרפיות של אנשי שם מבין אחינו וגדולי אומות העולם. מלבד מחלקות שמושיות במקצועות שונים של החיים. אנכי התאמצתי להעלות את „הצפה" למדרגה זו שיגרש מבית היהודי את העתון הנכרי. הלא האמת נתנה להאמר כי הרוב הגדול של אחינו חותמים על עתון נכרי ולא על עתון עברי. בערים הגדולות אין לך בית יהודי שאין שם עתון נכרי. עפ"י רוב עתון אנטישמי שמטיל ארסו בלב ילדי האבות הללו. ומעטים מאד הבתים שתמצא בהם עתון עברי, אפילו בין אלה שמבינים עברית. אפילו אלה שאוהבים את לשוננו. רוב אחינו סוחרים ואנשי מעשה הם וזקוקים לעתון המספיק לו כל הידיעות הנחוצות לו בתור אדם ואיש מעשה. העתונים שקדמו ל„הצפה" לא הספיקו להיהודי את הצורך ההכרחי הזה. להחזיק שני עתונים לאו כל יהודי יכול. ע"כ בחר בעתון נכרי הנחוץ לו לחייו המעשיים. רק יחידי סגלה חתמו על עתון עברי, עפ"י רוב בני הנעורים הקרובים יותר אל החיים הרוחניים מאשר אל החיים המעשיים. על כן דאגתי למלא את החסרון הזה של עתונותנו וערכתי ב„הצפה" מחלקה מעשית גדולה המקיפה את החיים הכלכליים והפיננסיים העולמיים; דבר שלא היה מעולם בעתונות העברית.

למטרה זו סרתי בכל יום אל הבורסה המקומית, הסתכלתי בכל הנעשה שם, בשטרות, בתבואה, בקמח, בסוכר וביתר ענפי החרשת ונתתי בכל גליון ידיעות על אדות מצב השוק המקומי ופעם בשבוע כתבתי „השקפה מסחרית" כללית הנותנת להקורא ציור נאמן ממצב המסחר העולמי באירופה ואמיריקה. מלבד ידיעות מקומיות קטנות אשר יש להן ערך הגון בחיי יום יום של האדם,

לוח־יומי, וכדומה — כל הידיעות הנחוצות להיהודי לדעת בתור איש מעשה, את הכל מצא ב„הצפה" מוכן לפניו. וגם אמנם היו הרבה, הרבה יהודים שעזבו את העתון הפולני האנטישמי „קוריער וורשבסקי" שנמצא בכל בית יהודי, כי מצאו די ספוקם ב„הצפה". מספר סוג האנשים האלה התבטא במספר הגליונות הבודדים שנמכרו בורשה ובערי המדינה בכל יום. מספר הגליונות הבודדים שנמכרו בחוצות ורשה הגיע עד לשני אלפים בכל יום. (מספר הגליונות הבודדים של „הצפירה" עלה רק עד 8—7 מאות). אלפים הקונים של הגליונות הבודדים האלה היו מקודם קונים עתונים פולנים. עכשו מכיון שמצאו ספוקם המעשי ב„הצפה" קנו רק אותו ומן הידיעות המעשיות אשר בו עברו ממילא אל הספרות שבגליון ונמצאה הספרות העברית מרויחה... „מתוך שלא לשמה באו לשמה".

אולם החדוש היותר גדול והיותר מעשי, חדוש שגרם לעורר את לב הסופר העברי להקדיש עתותיו אל הספרות וממילא למלאות את העתון העברי בחומר ספרותי מצוין להרים את ערך העתון למדרגת עתון אירופאי — היה החדוש שלא היה לעולמים בהעתונות העברית — שכר סופרים. לא נדפסה שורה ב„הצפה" שבעליה לא קבלו שכר בעדה. אין לדבר על אדות הסופרים הידועים ששמם הספרותי וכבודם הלך לפניהם. הם קבלו שכר הגון לכל שורה ויש מהם שקבלו שכר חדשי קבוע, אלא אפילו סופרים חדשים צעירים, כשנתקבל איזה מאמר או שיר או כל יצירה ספרותית שהיא מאת סופר בלתי נודע, חדש לגמרי, אם נמצא המאמר ראוי והגון לבוא ב„הצפה" מיד נדפס וקבל שכרו ע"י הדואר גם מבלי שחכה לזה. החדוש הזה עורר את לב הצעירים בעלי הכשרון להקדיש עתותיהם אל העתונות העברית להשתלם בה ולהציג אותה מטרה לחייהם העתידים. שהרי מעתה אפשר לעשות גם אותה קרדום לחפור בו...

מלבד שכר הסופרים הקבועים הוורשאים שעבדו בהמערכת הוציא „הצפה" לשכר סופרי ערים אחרות יותר מעשרת אלפים רובל לשנה. סכום גדול מאד בימים ההם.

ב. סופרי „הצפה".

הסופרים המקומיים הקבועים שבמערכת „הצפה" היו י. ל. פרץ, צ. ה. נומברג ובני יהושע פרידמן. שלשה אלה היו עמודי המערכת. פרי עטם הביא זרם של חיים ורעננות בכל גליון. בני החל להשתתף ב„הצפה" בהיותו עוד ימים. מעל ספסל הגימנסיה בצנסטוחוב (עיין למעלה עמוד 252) שלח את ה„מכתבים מצנסטוחוב" הנחמדים, שחתם עליהם „שלום נונסן" (כלומר בן־נון

יהושע) ובגמרו את חק למודיו בגימנסיה ושב הביתה היה לפיליטוניסטן קבוע ב„הצפה". אלה הם הפיליטונים הנחמדים „כפעם בפעם" אשר חתם עליהם בשם „פעמון" (אוהבי הספרות קראו לו „פעמון זהב"). נדפס בכל גליון מאמרו „בעתונים ובירחונים" שבו בקר ונתח מאמרי העתונים והירחונים שיצאו אז וחתם עליו X. נוסף לזה היה מאסף בכל שבוע את כל הקוריספונדנציות שבאו בהמון מערי השדה, מוציא מהם את התמצית, את הד החיים העבריים שבמדינה, בכל גוניהם, הד האנחה היהודית שמנסרת בעולם והיה יוצר מן ההד ההוא השקפה כללית על היהדות בכל גוניה, סעיפיה ופרטיה. המחלקה הזאת נקראה „מכתבים שלא נמסרו" והיה חותם עליהם „נושא אגרות". מלבד זה העניק ל„הצפה" שירים ופיליטונים קטנים נחמדים מאד. לשונו היתה יפה וקלילה. בכל מלה צלצל נעים, חדוד, עוקץ, בכל מאמר הבטה חודרת בעומק החיים ונתוח מוצלח של המומים שעלו בגוף האומה...

נומברג הצטין ב„הצפה" בפיליטוניו המצוינים „קדרת הקהל" שעליהם חתם בשם „כף המבשלים" או בראשי תבות „כ"ה". שם נשקפו ביותר חיי הצבור היהודי בוורשה. מלבד זה היה כותב פיליטונים קטנים והשקפות בשם „טיולים ובקורים", עליהם חתם „צדוני" גם „שאנני". הוא היה סופר מהיר באמת, יוצר יצירה נחמדה בפזיזות, כשהוא עומד על רגל אחת. לפעמים קרה שבלה כל הלילה עם חברים וחברות ואל המערכת לא בא בבקר. הגיעה שעה מאוחרת ביום. נחוץ היה פיליטון שלו אשר חשבנו עליו אתמול. שליח המערכת הלך למעונו ומצאהו כשהוא ישן. העיר אותו והביאהו אל המערכת, מכווץ ונדהם, מצחו מלא קמטים, עיניו אחוזות שנה, חצי סגורות ומפיו נודף — ליל אתמול... במצב משונה כזה היה חוטף פסות ניר קרועות, עומד ועורך אותיות רצוצות, שורות עקומות ושרועות בנשימה אחת וטרם שהקין כדבעי כבר יצא פיליטון יפה וחד — כפתור ופרח.

שלום אש ואברהם רייזין היו אורחים ב„הצפה" אמנם אורחים קבועים. אבל את פרי עטם יצרו בביתם, הביאו להמערכת מכל אשר הכינו... בשפה המדוברת. אש ידע עברית, אבל לאט לאט תחת השפעת הסביבה השמאלית עזבה וכמעט שכחה. כל מה שבא משלו ב„הצפה" תורגם במערכת מיהודית. אברהם רייזין ידע עברית מעט. אבל לכתוב ומה גם ליצור בשפה זו לא היה בכחו. גם הוא מסר ל„הצפה" את יצירותיו בשפה המדוברת ותורגמו עברית.

עובד קבוע בהמערכת היה אברהם גולדברג. הוא נהל את החלק „בפנים המדינה". היה קורא במשך היום את העתונות הרוסית, הפטרבורגים המוסקבאים ועוד, שואב מהם מה שמצא מענין ומתרגם עברית ונותנם בהגליון. מלבד זה היה מתרגם את הטלגרמות שנתקבלו בהמערכת במשך היום עד

הערב, מועד צאת העובדים מן המערכת לביתם. הטלגרמות שהיו מתקבלות כל הערב עד השעה הראשונה אחר חצות הלילה הייתי מתרגם אני וה„טלגרמות שנתקבלו בלילה" משעה 1 עד 5 לפני עלות השחר, השעה הקבועה להתחלת הדפסת הגליון, היה מתרגם המשורר יעקב שטיינברג בשכר קבוע לחדש. צריך אני להעיר כאן, כי מלבד התרגום של הטלגרמות היתה עליו — על שטינברג — עבודה להעיר אותי משנתי כמה פעמים בלילה, במשך שעות עבודתו, משעה 1 עד 5. קשה היה עליו תרגום הטלגרמות של הסוכנויות שהיו מתקבלות מטושטשות, מסורסות וכתובות בסגנון בלתי מובן, בלתי הגיוני. וביותר היה קשה לעמוד על אופין של הטלגרמות הקזיוניות, הרשמיות של המיניסטרים ו„פקודות הרוממות" שהיו מתחלפות כמה פעמים ביום וסותרות זו את זו. — זה היה בשנת תרס"ד, כשעמודי ממשלת ניקולי החלו להזדעזע... — ולא ידע שטינברג לכון אל האמת, למצא את הפשט הפשוט והיה עולה אל מעוני שנמצא ממעל להמערכת, מעירני והייתי מתרגם את הטלגרמות שהוא התקשה בהן, כשאני יושב במטתי, אשר על ידה היה עומד, מוכן מבעוד יום שלחן קטן, נייר, עט ודיו בשביל עבודתי בלילות, אחר שש עשרה שעות עבודתי בהמערכת, מתשע בבקר עד השעה הראשונה אחר חצות הלילה.

עבודתי ב„הצפה" היתה רבה. לא במחלקת האדמיניסטרצ'ה, הכלכלית, שהיתה כלה בידי הממונה לזה, אל'. אלא במחלקת הספרות. מלבד הומר ספרותי של עצמי שהייתי מכין, הייתי קורא בעיון את כל החומר הספרותי שנתקבל אל המערכת ומעיר ומתקן כל מה שדרש עיון ותקון, מלבד זה נהלתי בזמן ידוע את מחלקת הפוליטיקה של „חוץ לארץ". למטרה זו הייתי נוהג לקרוא, בבאי אל המערכת בבקר, את העתונים האשכנזים: „ברלינר טגבלט", „נייע פרייע פריסה", „פרנקפורטר צייטונג", „המבורגר נכריכטן", „צייט" ועוד והייתי סופג אל מוחי תמצית כל הדברים הנאמרים על תהלוכות הדיפלומטיה, מסתוריה, ערמומיותיה, שאיפותיה ומזמותיה והייתי בונה מכל זה השקפה מדינית על המדיניות שבחוץ לארץ, השקפה שלמה על פי מבינותי והכרתי מכל מה שלמדתי בין השטין...

פעם אחת בא ראובן ברייניז מברלין לוורשה, נכנס אל חדרי ומצאני כשאני גומר השקפתי המדינית. כתבתי אז על שאיפות ווילהלם והפוליטיקה שלו ויתמה עד כמה כונתי אל האמת, שהרי הוא בא תיכף ישר מברלין...

פעם אחת מצאתי בהעתון הווינאי „Zeit" שיחה עם הנסיך הגדול וולדימיר אלכסנדרוביץ. העתון הרדיקלי הזה תאר את צורתו הרוחנית של הנסיך הגדול הזה בצבעים שחורים מאד. תוכן השיחה היה „היריה על הפועלים" בפ"ב ביום 9 לינואר. הנסיך, כמובן, הצדיק את הדין על הפועלים

הפושעים והמורדים במלכות, על פי מובנו הקיסרי... גבר עלי יצרי לתת את השיחה הזאת ב„הצפה" אבל ידעתי מראש, כי זהו מן הנמנעות, הצנזוריה לא תתן לבא בקהל מאמר חריף כזה. מלבד זה עפ"י החק אין רשות לשום צנזוריה להתיר דבר בנוגע אל חברי משפחת הקיסר מבלי רשות שר החצר. אבל יצרי השיאני לנסות, אולי... תרגמתי את השיחה עברית ומסרתי אל המסדרים לסדר אותה. בין כל גליוני ההגהה שנשלחו אל הצנזור, טרם שנקבעו במכונת הדפוס, כנהוג, שלחתי גליון של השיחה. חכיתי לשוב ציר המערכת מבית הצנזור אחר חצות הלילה ומה גדול היה תמהוני בראותי, כי הצנזור חתם שמו גם על השיחה הזאת! שמחתי על מקרה זה כמוצא שלל רב. תיכף נקבעה השיחה בגליון. בבקר והנה גליון „הצפה" הופיע בחוצות וורשה ובו חדשה סנסציונית. באותיות גדולות נדפס מאמר בשם „שיחה עם הנסיך הגדול ולדימיר אלכסנדרוביץ". העוברים והשבים חטפו את הגליונות מידי הנערים העתונאים ותהום כל העיר. הקול הגיע עד לשכת הגינירל גוברנטור. ראש הז'נדרמריה שלח לקרוא לראש ועד הצנזוריה. זה האחרון קרא להצנזור העברי והוא בא דחוף ומבוהל אל המערכת וצעק: אהה עכרתוני. אבל אנכי הוצאתי לו את גליון ההגהה ואומר: הכר נא למי החותמת? בהדי כבשי דצנזוריה למה לנו. חתמת ודי.

הצנזור הציע שוחד להמסדרים שימציאו לו את הגליון החתום בידו, כל גליונות ההגהה היו צריכים עפ"י החק להשמר בבית הדפוס במשך שנה שלמה — אבל לא עלה בידו.

האמלל. כמה דברים פשוטים, תמימים שאין בהם ריח של פוליטיקה מחק והחרים הפקיד היהודי הזה ולסוף נכשל בגל גדול, בעון הגדול מנשוא.

הסבה למכשול זה של המבקר אפשר שהיה מאורע שקדם לזה. לפני המאורע של „השיחה" הלך פעם אחת שליח המערכת אל הצנזור עם חבילות גליוני ההגהה. חכינו עד השעה הראשונה אחר חצות הלילה. שב השליח, ראיתי והנה הצנזור מחק וסרס הרבה שורות במכתב טופרנו מפטרבורג „ארגוס" (גראס). אי אפשר היה להדפיסו כלל. מה לעשות? הגליון צריך להכנס אל המכונה. להוציא מן העמודים המסודרים את המכתב ולסדר במקומו ענין חדש אי אפשר. שוב לשלוח להצנזור? היה באותו מעמד י. ל. לוינסקי שבא או מאודיסא. אמרתי אלך אל הצנזור בעצמי ואכוף עליו את ההר כגיגית. מחויב הוא להתיר את כל המכתב. אין ברירה. הלכתי. הגיעה כבר השעה השניה אחר חצות הלילה. דפקתי בדלת בחזקה, פתחו לי ואעיר את הצנזור חדק משנתו. הוא חרד חרדה גדולה. — מה קרה? קרא. לא קרה כלום אמרתי, אלא שמתחת עליך חשד פוליטי — עניתי לו בקרירות. כיצד? —

קרא חדק בחרדה—בא ואראה לך, עניתי. קם ממשכבו, סרנו אל חדר עבודתו, הדליק את מנורת הגז ואושיט לו את גליון ההגהה המלאה שרטוטים של דיו אדום. קום קרא. קראנו יחד. בקריאתי למדתי לו פשט כזה המוכיח, כי הוא מחק דוקא את הדברים המצדדים בזכות הפוליטיקא של הממשלה והשאיר לדפוס דברים שמתנגדים אל הממשלה. חדק היה „צולע" מעט בעברית, היה תלמיד בי"ס לרבנים הזיטומירי והיה רב „מטעם" בומשטץ מן הסוג הנמוך. למדנותו היתה פעוטה. אי אפשר היה לו להתוכח אתי ולעמוד על דעתו. הודה לי ויחתום על ההגהה. שבתי אל המערכת, מצאתי את לוינסקי מחכה לי. אלה ורבניך ישראל — אמרתי לו. — הרבנים הרשמיים!

הגליון יצא בעתו בלי מכשול ופגע.

מני אז, כפי הנראה, נתן חדק אמון בי וחתם על הקוריקטורות מבלי הבט בהן, עד שנכשל ב„הנסיך הגדול".

ג. הצנזור הראשי (המומר).

עוד כשנתים ימים לפני יצירת „הצפה" קרה הדבר. לרגלי מסחרי באתי לפטרבורג. הלכתי לאכול בצהרים במסעדה יהודית כשרה של „סולוביוב". שם מצאתי את מכרי צבי מירקין מפולטבה שהיה סופר ב„המליץ". ישבנו אל שלחן אחד. במסעדה לא היתה רשות להגיש לאורחים יין שרף. הסועדים היו נוהגים להביא בקבוק יי"ש אתם. ראיתי ואנשים באים ומוציאים בקבוק יי"ש מכיסם. אמרתי למירקין: „אשרי מי שבא לכאן ותלמודו בידו". שוחחנו. בינתים נכנס אל המסעדה יהודי צנום ודל בשר, לבוש כאחד מיושבי ערי השדה, זקן מדולדל ששיבה זרקה בו ופניו מביעים עצבון ודאגה. כיון שראה את מירקין נגש אל שולחננו וישב גם הוא על ידנו. הזמין לו סעודה ושוחחנו יחד. השיחה היתה ביהודית מתובלה בפתגמים תלמודיים. מירקין לא הציג אותי לפני האורח ויהי הדבר לפלא בעיני. גמרתי את סעודתי לפני השנים ומהרתי לצאת. האורח ראה באחד שבא והוציא בקבוק יי"ש מכיסו, קם ויאמר: שכחתי לגמרי! „הלא גם לי יש בקבוק" ובדברו הוציא מכיסו בקבוק מלא יי"ש. אז נפלטה מפי: „הזהרו בזקן ששכח תלמודו". היהודי נעץ עיניו בי וישתומם. מהרתי להפיס את דעתו באמרי, כי בראשית הסעודה אמרתי על אלה שמביאים בקבוקים לכאן אשרי מי שבא „ותלמודו בידו", וכיון שאתה ש כ ח ת את הבקבוק לכן אמרתי מה שאמרתי. מהרתי ויצאתי מן המסעדה. בהיותי כבר רחוק, רחוק ברחוב דלק אחרי מירקין ויאמר: הידעת למי אמרת את החדוד? הכית אותו ברומח עד החומש, הלא זהו ישראל לנדא!...

ישראל לנדא היה אחד מעמודי חסידי חב"ד, למדן ובעל מקובל

וממקורביו האינטימיים של הרבי מלובוויץ. זמן רב התגולל בפטרבורג ולא מצא מקור פרנסה. הלך והמיר ונמנה מטעם הממשלה למבקר ראשי לספרי ישראל, ראש המבקרים שבכל ארץ רוסיה. המיר רק הוא לבדו. אשתו ובתו נשארו ביהדותן. והוא גם הוא לא החליף את מנהגיו וחצוניותו ושפתו במאומה, יהודי כמו שהיה קודם המרתו.

כיון שנודע לי הדבר אמרתי בלבי שצריך למחוק את הרושם אשר עשה עליו חדודי. מי יודע — חשבתי — אולי עוד אפגש עמו ויהיה יחס ביני ובין הפקיד הרוסי הזה. — רעיון של עתון בצבץ במוחי כל הימים — אז הלכתי אליו לבקרו. הוא גר בבית „יקובלוב" ששם גרו ביחוד היהודים שאין להם זכות ישיבה, על כן קראו לבית הזה „בית יעקב". קבלני בסבר פנים יפות. שוחחנו איזו שעה. בציונות לא האמין. התוכחנו זמן רב ולסוף אמר: נו ונראה מה יהיו חלומותיהם. נפרדנו בשלום וידידות.

בהחילי להוציא את „הצפה" כתב לי לפרקים תכופים. כמובן כתב רק עברית ואת התאריך כתב לעולם על פי פרשת השבוע. היה נותן לי הוראות צנזוריות וקבל כמובן שכר חדשי. הוא קוה לעלות לסוף לארץ־ישראל ולשוב ליהדות אך לא עלה בידו.

ד. הקונקורס של „הצפה".

בין יתר חדושי „הצפה" הצטין „הקונקורס הספרותי" אשר פרסמה המערכת בשביל פיליטונים מצוינים. „ההתחרות" הזאת הולידה סופרים חדשים לספרותנו, הוציאה מן התהום כשרונות ספרותיים חדשים אשר לא נודעו עדין על שדה הספרות וגם בעליהם, הסופרים בעצמם לא הכירו בכחם שלהם. הסופר הפורה המצוין בסגנונו הנעלה י. ד. ברקוביץ התגלה בראשונה על ידי „ההתחרות" של „הצפה". הפיליטון שלו „משקה'לה חזיר" זכה בהפרס הראשון של הקונקורס. שלשת השופטים כונו את דעתם איש איש כשהוא לבדו לזכות את הפיליטון הזה בפרס הראשון. השופטים היו אני, ד"ר קלונר ולוינסקי. עפ"י תנאי ה„קונקורס" צריך היה הסופר לשלוח את הפיליטון במעטפה לבדו, בלי חתימת שמו, רק לסמן עליו איזה סמן ובמעטפה שניה שם המחבר והסימן אשר על הפיליטון. המעטפות אשר בהן נמצאו שמות הסופרים היו נשמרות בהמערכת סגורות עד בא יום המשפט. המעטפות של הפיליטונים נפתחו בראשונה על ידי. הסופרים אחר שקראו את הפיליטון לא חוו את דעתם איש לאחיו עד בוא יום המשפט. אנכי הייתי הקורא הראשון, קראתי את כתב היד ורשמתי לי את חות דעתי בציון מציוני תלמידי הגימנסיה, לזה אות „ד", לזה „ג". פיליטון אחד שהיה יפה כשהוא לעצמו

ציינתי בציון „א" מפני זה שהכרתי בו כונה מיוחדת. המחבר היה צעיר אז, „בן־אבי", נדמה לי שערך את הפיליטון בסגנון כזה בכדי שיכירוהו. הפיליטון „משקה־לה חזיר" הצטין כל כך ביפיו, בסגנונו עד שצינתי לי אדותיו „+5" חמשה ועודף". ויהי בשפוט השופטים נתגלה כי כלנו לדעה אחת נתכונו.

פרק שלשים ושנים.

„הצפה" והקונגרס הציוני הששי.

א. „הצפה" על ראש הפסגה.

גדלו, הודו והדרו הראה „הצפה" בימי הקונגרס הששי. „הצפה" לא היה עתון מפלגתי קשור אל המפלגה הציונית באיזה קשר חמרי או אפילו רוחני במובן של חובה. חפשי היה לנפשו. הוא היה עתון ציוני ט ב ע י כלנו, אני וחברי בהוצאת העתון, פראס, סטבסקי, גלוסקין ומתתיה כהן היינו ציונים אדוקים. כלנו היינו מראשוני ה„חובבים", עבדנו את העבודה הציונית מראשית צמיחתה משנת תרמ"א ואילך. כלנו היינו חברי „בני משה" והתחיה הלאומית היתה נשמת נשמותינו ותוכן חיינו. מבלי השפעה מן החוץ, מבלי שום איזו התחייבות היה „הצפה" מסור כלו אל הציונות, ובהגיע זמן הקונגרס הציוני הראשון לחיי „הצפה", הקונגרס הששי, היה כלו קדש אל הקונגרס.

מטעם „הצפה" נסעו אל הקונגרם שלשה סופרים. ברייזין, ברנפלד לודויפול, נוסף גם „חרמוני". כל אחד מהם היה ממונה למקבוץ מיוחד, על כל אחד היתה החובה להעניק ל„הצפה" ידיעות מיוחדות מן הקונגרס. וטלגרמות מיוחדות עפו מן הקונגרס ל„הצופה" הרבה פעמים ביום על כל חדש שנפל שם, בהפרלמנט של העם העברי.

בר"ח אלול תרס"ג בשעה עשר בבקר פתח הרצל את הקונגרס בבזל. את נאום הפתיחה שהחזיק אלף וארבע מאות מלים ויותר מסר לנו סופרנו על ידי טלגרמה תכופה. תכף כשנתקבלה בהמערכת תרגמנוה, מסרנוה לדפוס, ובשעה 2 אחר חצות היום, אחרי עבור רק ארבע שעות לפרסום הנאום מעל במת הקונגרס בבזל הופיע כל הנאום בגליון מיוחד של „הצפה" בחוצות וורשה ותהום כל העיר. גליון מיוחד, טלגרמה תכופה גדולה בת 1485 מלים ונאומו של הרצל אשר זה עתה יצא מפיו, עודנו חמים!...

בתקופת הקונגרס הששי — שמונה ירחים לקיומו עלה „הצפה" על מרום פסגתו. הגיע להנקודה היותר גבוהה של ימי קיומו. מספר החותמים

עלה אז קרוב ל־15.000. מספר שלא היה לעתון עברי לפניו ואחריו לא היה עוד. בימי הקונגרס עלה „הצפה" אל המדרגה העליונה אבל על ידי תוצאות הקונגרס הזה החלה גם ירידתו. ה„אוגנדיאדה" שנולדה בהקונגרס הששי ושפוצצה את מחנה הציונים לרסיסים היתה אחד מן הגורמים שעזרו להוריד את „הצפה" משאתו...

כאשר נתקבלה הטלגרמה עם נאום הפתיחה של הרצל נסך עלי רוח שכרון מרוב שמחה פתאומית. בנאום הפתיחה הודיע הרצל, כי ממשלת בריטניה הציעה לעם ישראל מדינה גדולה באחת מאחוזותיה ליסד לו שם ממלכה עברית, אבטונומית.

ממלכה גדולה, הכי נכבדה בין הממלכות האדירות, מכירה את ישראל לעם, נכנסת עמו במשא ומתן פוליטי ומציעה לו לכונן ממלכה עומדת ברשות עצמה... הבהקיץ אני קורא את הדברים הללו או בחלום? אחד החלומות הנפלאים המקסימים אשר בני עמנו חולמים זה אלפים שנה? רבונו של עולם, הלא אנוסים אנו להלחם בכל יום תמיד על עממיותנו לא רק באויבנו מחוץ אלא באחינו בפנים. צריכים אנו ללחום, להוכיח, כי לא עדה, לא עדר אנחנו, כי אם עם, לאום. וכאן באה ממשלה גדולה ומכירה אותנו לעם! אלפים שנה לא דברה אתנו שום ממשלה בתבל רק בלשונות של אש, השמיעו לנו רק קולות וצוחות, געורות ונזיפות, רעם של גזרות, הד של הגבלות וחקים מעיקים ועתה — מדברים אתנו בלשון בני אדם, בא כח של ממלכה אדירה של גוי גדול ומצוין לנדסדואין מדבר עם בא כחו של עם ישראל הרצלי! אלפים שנה מגרשים אותנו מגוי אל גוי, מתהלכים אנו מממלכה לממלכה, מגבילים לנו גבול, תחום מושב צר, מעון זמני וכאן מציעים לפנינו ארץ רחבת ידים לכונן לנו — — — מדינה יהודית עומדת ברשותנו אנו, לעצמנו, לצמיתות!! כמה חדשים הדברים הנפלאים האלה, כמה מצלצלים באזני היהודי! הד קדומים הולם בתאי המח, רוח סועה וסער התפרץ מפסגות עולם ויזעזע מיתרי הלב, את הנימים הטמירות שבחביון הנפש וירתיח את הדם אשר בעורקים, את דם התמצית ויפיח ויעורר את רגשות הגאון ה„אומי הספונים והקבורים עמוק עמוק בתחתית הלב ויתפרצו כמו לבה ויתלהבו ויהיו למדורת אש, שלהבת קדש, שלהבת־יה! ואהי כאיש נדהם.

במצב השכרון הזה עברו עלי רוב שעות היום עד — — עד שנתפכחתי... סערת רוחי קמה לדממה לאט לאט, ואתבונן בטלגרמה והנה ראיתי בה מלים, אשר מרוב שמחתי הפתאומית לא שמתי להן לב. הוכיתי בשעה הראשונה בסנורים: „אוגנדא" ב„אפריקה" מה זאת? לא ארץ חמדה טובה זו שהנחיל ה' לאבותינו מראש מקדמי תבל. לא ארץ האבות, הנביאים והמכבים. לא

ערש אומתנו אשר בה גדל עמנו ועלה התפתח ונשא נס לגוים והאיר אור עולם לכל עמי התבל. לא הארץ אשר עליה שפכו אבותינו הגבורים את דמיהם כמים ויפליאו בגבורתם כל באי עולם. לא זו האדמה אשר כל גרגיר חול, כל אבן, כל ציץ ועשב ספוג מח עצמות אבותינו, ליחם וזיעת אפם, ארץ שבסלעיה, גבעותיה, עמקיה וחרבותיה קשורים זכרונות קדושים זכרונותינו הנעלים והנמרצים; לא שיבת ציון, לא שוב הביתה, הביתה אל מכון עמנו הקדום. איזו ארץ זרה, שחורה, ארץ אשר לא ידענוה ולא ידעוה אבות אבותינו, ארץ שאין לנו ולה כלום — גלות חדשה! שמחתי פגה, נפלתי משמים ארץ, מאגרא רמא לבירא עמיקתא...

ב. פולמס אונגדא.

ממחרת התאספנו יחד כל חברי הוצאת „הצופה", דנינו על המצב החדש ובאנו לדעה אחת: לצאת במלחמה עזה נגד האוגנדיות. חרב לה', לישראל ולארצו — ארץ ישראל...

ותהי לנו המלחמה מפנים ומאחור. יחידי, בודד, יצא „הצפה" על שדה המערכה. איש לא עזר על ידו. יתר העתונים העברים לא החזיקו בו. „הצפירה" היתה על צד האויב. סוקולוב, שהיה נוכח בהקונגרס, כשעמדה שאלת אוגנדה להצבעה לא הצביע, לא אמר לא „הן" ולא „לאו"! וב„הצפירה" יצא או יצקן שהיה מנהל המערכת איש בשם בדוי „ד"ר רחלסון" וישפוך קיתונות של שופכין על ארץ ישראל ועל ציון ויקדיש מלחמה על הציונים שנשארו נאמנים אל ציון ואל אדמת הקודש. אמנם סוקולוב בעצמו היה כותב לפרקים כלאחר יד איזה קטע, איזה פיליטון קטן לטובת ארץ ישראל, אבל רק לפרקים, אולם כל גופה של „הצפירה" היתה כלה לאוגנדא ותהי מרכז לכל המעפר בעפר נגד הציונים האמתים ולכל המשליך אשפה על אדמת הקדש...

ו„הצפה" לחם בחרף נפש. לא נשא פנים לאיש ולא הדר פני גדול. נלחם במקס נרדוי שבא אל הציונות מן החוץ ועזב את דגלה, נלחם ב„המזרחי" שבא אל הציונות מבפנים מן המקור הראשון והשליך את הדגל העתיק מידו. נלחם בכל האגודות הציוניות הרבות אשר בגדו בהאידיאל הארץ־ישראלי, נלחם באויבים ובאוהבים. נלחמתי בהאגודה הגדולה „בני ציון" בוורשה אשר נמניתי על חבריה מיום בואי לוורשה. גם היא בגדה בציון וחבריה נהפכו לאויבים לארץ הקדושה. שלשה מחברי הועד של „בני ציון" חברים בפועל חזן, יצקן ונח פינקלשטיין הקדישו מלחמה ביחוד על „הצפה" ויתאמצו להכחידו מן הארץ. קבוצה זו בדו לעצמם שם „מגיני ההסתדרות" לאמור: ההסתדרות הציונית עומדת למעלה מן הציונות עצמה, האורגניזציה למעלה מציון, מארץ ישראל ומעם ישראל והם, כביכול לא משנאתם לציון אלא מתוך הגנתם על

ההסתדרות נלחמים בציון ובארץ האבות. מהם הפיצו בכל תפוצות ישראל לכל חותמי „הצופה" ולכל הקוראים עברית כתב פלסתר נגד „הצפה", קראו עליו חרם ויציעו לכל החותמים והקוראים:

„א) לבלי חתום על „הצפה" ו„השלח" (הוספה ל„הצפה" אז) ועל כל „ציוני להשתדל להשפיע על כל מכיריו ורעיו לבלי הוציא כסף על עתון „החותר תחת יסודי האורגניזציה הציונית בלי יושר וצדק, ושהמסוה הציוני „אשר על פניו מזיק לנו עוד יותר מעתון הלוחם בנו בגלוי".

„ב) כל מי שכבר חתם על „הצפה" יחזיר להמערכת את הגליונות „שיקבל עם כתובת שבה יביע את הטעם שבשבילו הוא משיב ידו מקבל את „העתון ומתר על כסף חתימתו". על הכתב חתום: ועד „בני ציון".

אולם „הצפה" היה עשוי לבלי חת. עמד בפני הגלים הסוערים וילך במסלתו אשר סלל לו, להגן על ציון המצוינת, על ארץ האבות ועל כל קדשי האומה הקשורים בארץ העבר והעתיד.

אז נוצרה הסתדרות חדשה מבין הציונים שעזבו את דגל ציון ויקראו לעצמם בשם „טריטוריאליים", „ארציים" או „יודנשטטלר" ובשמה חרפו וגדפו את ארץ ישראל וכל השואפים אליה וכל המתגעגעים עליה. והציונים הנאמנים לארץ האבות נקראו בשם „ציוני ציון".

אל המערכת באו חבילות מכתבים מערי השדה בגערות, בזעקות ובאזהרות לעזוב את ציון הארץ־ישראלית, וללכת אחר המנהיג לאוגנדא. „הצפה" לא שם לב לכל הנחרים בו.

החותמים אשר בסובלק התחכמו וישלחו את כתב אזהרתם לא על שם המערכת אלא ישר אלי על פי כתבתי הפרטית. להם מצאתי לנכון להשיב באופן פרטי גם אני.

במכתבי לאנשי סובלק מיום כ"ה ניסן תרס"ד כתבתי כדברים האלה:

„אדונים נכבדים, אתם פניתם ביחוד אלי, הנני לענות לכם לא בשם המערכת, כי אם על דעת עצמי.

ציונותי בטח ידועה לכם מכבר, על פי מאמרי המפוזרים בעתונים „המגיד", „המליץ" ו„הצפירה", חושב אני, כי קראתם גם את מחברתי „קריינא דאגרתא". על פיהם אתם יודעים כמה יקר לי הרעיון הציוני, כמה גדלה תשוקתי לראות בהתגשמות הרעיון ועד כמה אני שואף להפרחת הציונות, קיומה והתפתחותה.

חמש עשרה שנה עבדתי את „חבת ציון" טרם שבאה הציונות לעולם. עבדתי, כמובן, על פי הפעולות שהיתה „חבת ציון" יכולה לפעול. אולם גם אז כבר שאפתי להרחבת הגבולין של „חבת ציון" בדרך פוליטי

על פי משפט העמים.[1]) כאשר הופיע הד"ר הרצל על הבמה מצאתי בו את האיש אשר בא למלאות אחרי השאיפה שלי ושל יתר חברי „חובבי ציון"! השאיפה לציונות פוליטית. וכך נכנסתי אל האורגניזציה הציונית עם כל חום האהבה והשאיפה לתחית עמנו על ארץ אבותינו. לא על דעתי ולא על דעת איש מן הציונים היתה יכולה לעלות מחשבה להמיר את ציון באיזו ארץ אחרת.

אמנם במפלגתנו התגנבו ציונים מזויפים — כפי שהזמן הוכיח אחר כך — אבל איש לא הכיר בהם. רק עין בוחנת, חודרת יכולה היתה להכיר מקצת מן הזיוף. במאמרי „הברו" שנדפס בהצפירה (דצמבר תרס"א) לפני הקונגרס החמשי העירותי על זה את הבוחרים שיהיו נזהרים בבחירות דלגטים.

כאשר נוסדה מפלגת „המזרחי" שמחתי. קויתי, כי הם ישפיעו על ההמון הרחב להספח אל הציונות. במאמרי „סלו סלו המסלה" — הצפירה תרס"ב — עוד טרם שנוסד „המזרחי" הבעתי את אמונתי בהשפעת הרבנים על ההמון. חשבתי, כי עוד מעט ולא יהיה עוד אנטי־ציוני בישראל, כל העם, כל הגולה כולה, יתנו שכם אחד לעבוד את העבודה הציונית לסקל את המסלה העולה ציונה.

כה היה מצב הדברים עד הקונגרס הששי. והנה בא היום המר והנמהר, יום ראש חודש אלול (תרס"ג) והטלגרף הביא לנו את נאום הפתיחה של הד"ר הרצל, שבו הוא מבליע בנעימה, כלאחר יד, כי — — ציון רחוקה מאתנו. צריכים אנו להתיאש ממנה לזמן ארוך, ובמקומה הוא מציע לנו איזו ארץ בקצה המזרח אשר לא ידענוה ולא ידעוה אבותינו... האמינו לי, אחים, כי שלשת ימים ושלשה לילות הייתי כאיש נדהם, שכחתי מאכול לחמי ושנה נדדה מעיני. במסתרים בכתה נפשי — כפשוטן של המלים — על שבר עמנו והתפוצצות משאת נפשנו. בשום אופן לא יכולתי להתרגל אל הרעיון לעזוב את האידיאל הנצחי, ההיסתורי של אבות אבותינו אשר החיה את רוחנו זה אלפים שנה ולהחליפו — — באל זר.

צריך אני להודות, כי ביום ההוא, כאשר קבלנו על ידי הטלגרף את תוכן מכתבו של קלמנס הילֿ על אדות האוטונומיה שאמר הלורד לאֿדסדויאן לתת לחלק מישראל המתישבים באוגנדא כמעט שנחה דעתי. הצעצוע של „אוטונומיה עברית" שעשע את נפשי והיה ספק בידו להשקיט את סערת רוחי כמעט ולהנחם אחר האידיאל הציוני שאבד לנו. אולם כאשר עברה השעה הראשונה ונתתי את לבי לשפוט על הדבר בהגיון ישר נוכחתי לדעת

1) מבואר בספרי „הנצנים הראשונים".

ולהכיר את כל הרעה הנשקפת לחיהדות, להציונות ולכל הלאומיות שלנו כולה על ידי הדעה האוגנדאית. כל הדברים שנאמרו על ידי האוגנדאים: „אוגנדא היא דרך לציון" „העם קודם להארץ" „אוגנדא מקלט ליל" נאמרו רק לסמא את העינים, את עיני התמימים שאינם יכולים לחדור אל עמק הדברים. העיקר הוא ל„הגדולים" האוגנדאים – פזור ישראל על פני טירי־טוריות קטנות – אם גם אוטונומיות – בכל רוחב כדור ארצנו. מן הפזור הזה אני רואה כליה לשונאיהם של ישראל ולכל תקוותיהם יחד.

אתם, אחים, הנכם רחוקים ממקום המעשה ואינכם יכולים לדעת עד היכן הדברים מגיעים. אנחנו פה בעירנו רואים בעינינו איך שונאי ציון שבין הציונים הרימו ראש, אחרי שהותרה הרצועה בהקונגרס. רבים החלו לדרוש ברבים בבתי כנסיות ובאספות פומביות „לעזוב את ציון לגמרה מפני שבארץ ישראל קשורה המסורת הדתית ולעמול להשיג איזו טיריטוריה שתהיה, במקום אשר המתישבים יהיו חפשים לנפשם מכל מסורה, ויחלו לעשות היסטוריה יהודית חדשה מבלי שיהי להם שום יחס וקשר עם העבר הגדול שלנו". „חצופי ציון" אלה ושונאי ארץ האבות קפצו בראש ומבין אלה נבנה „ועד מגיני ההסתדרות".

היו גם כאלה שדרשו ברבים להשפיע על הקונגרס לשנות את הפרוגרמה הבזילאית בלשון זו: „הציונות שואפת להשיג מקלט בטוח במשפט העמים בעד ישראל באיזו ארץ חוץ מארץ ישראל" – להתנות בפירוש שארץ ישראל, שציון, אסורה על הציונות לגמרה!! אסורה, אסורה!...

ועתה הגידו נא אחים, האפשר היה לציוני תמים או אפילו ליהודי סתם, לראות כבלע את הקודש ולשתוק? אנחנו כתבנו על דגל „הצפה" ביום הוסדו: „תחית ישראל על ארץ אבותיו" על יד הדגל הזה יצאנו אנחנו וכל הנאמנים לציון וכל היהודים החפצים בתחית עמנו ושואפים לקיום אומתנו וכל סגלותיה הקשורות בה כשלהבת בפתילה – יצאנו יחד להלחם ב„היזונים", בכל הבוגדים בהאידיאל המסורתי וגם באלה השמים מסוה על פניהם ומתכסים בו לשוא בשם „ההגנה על ההסתדרות". אנחנו פה בעירנו יודעים ומכירים היטב, כי רק מסוה על פני האנשים הללו ונצא ללחום בהם בעד עמנו, בעד מסורתנו ובעד ערי אלהינו. לחמנו בחרף נפש, שחקנו לכל הכדורים המשחיתים ששלחו בנו אויבי ציון בדמות כתב פלסתר נגד „הצפה" אשר הפיצו שנים שלשה אנשים מן המגנים (אגב אורחא לאלה יש חשבונות פרטים עם „הצפה" שמקורם בהתחרות חנונית...) לחמנו בעד האמת ולא נתנו להשקר להתפתח ולהשתרע ולהחשיך את עיני בני ישראל התמימים.

די להראות לכם על השקר הנורא אשר הפיצו אנשי „הצפירה" בשם

„ועד הפועל" הוינאי על דבר בטול הצעת אוגנדא מצד אנגליה על ידי חתירת הציונות כביכול. הסתה נוראה. „הצפה" מהר לברר את הדבר ולהערות את מקור השקר הזה, שוו נא בנפשכם, אחים, לולא פזר „הצפה" את ענן השקר הזה הלא אז היה הולך השקר ומסית את ההמון העברי בכל הציונים התמימים לאמר: בשביל ציוני ציון כעסה בריטניה והשיבה את הצעתה את המתנה הטובה, ממשלה עצמית, והיתה אז „חרב איש ברעהו". זוהי רק דוגמא אחת מפעולות „הצפה" ומלחמתו בעד האמת לפקח עינים עורות למען לא יכשלו בדרכם על ידי מאשרים מתעים...

עד כמה שאנו חפצים בשלום, עד כמה שהאחדות במפלגתנו יקרה לנו לא יכלנו לתת להשקר, הזיופים וסמית העינים להשתרע ולכסות את עין הארץ. על ידי רגש לאומי פנימי, על ידי שאיפה לתחית עמנו והרגשת האמת צריכים היינו להלחם בשונאי ציון, במשניאיה, בשקרנים ומזיפים. הכל למען האמת, למען ציון, למען תחית עמנו, למען קיום האומה, מסורתנו, למען העבר הגדול והעתיד הבהיר והנערץ הקשור בהעבר! לרגלי המלחמה אנוסים היינו ללחום בכל אלה הדבקים ב„המגנים" מחרחרי הריב וגם בראש „המורחי". אני מדגיש בראש המזרחי, במפלגת „מזרחי" אין אנו נלחמים שהרי הרוב מהם, אנו חושבים, בודאי „ציוני ציון" הם, אחרת לא יכול היות, אבל נלחמנו ביחוד בהרב הגאון ריינוס. הרב האורתודוכסי הזה לא די שהיה נוטה לאומרי „הן" בבזל, כלומר נתחבר אל זנגביל השולח לשון ברבן יוחנן בן זכאי ואומר לנתק את פתיל ההיסטוריה שלנו, אלא שעוד נתן ידו ל„מגינים" ולא זו בלבד אלא שקפץ בראש ושסה את האגודות לבלתי בא בדברים עם המורשים הציונים אומרי „לאו" כלומר להחריב את ההסתדרות!

אנכי בשעה שכתבתי את מאמרי „סלו המסלה" חשבתי, כי רבנים אורתודוכסים בודאי ירבקו בציון בכל לבם מפאת המסורה הדתית והאמונה ביעודי הנביאים וכו' אבל הגאון ריינוס הוכיח, כי גם רב אדוק אפשר שיבגוד בהאידיאל המסורתי... אנחנו לוחמים בהרב הזה ולא רק אנחנו ולא רק אני בתור איש פרטי היודע את ריינוס עוד מימי ילדותי, כי גם הרבה אגודות „מזרחיות" מרבות לשלוח לנו מכתבים מלאים מחאות וקריאות תגר על מעשי ה„ראש" המרבה ריב ומדון במפלגתנו ומכניס את ראשו במקומות שאינו קרוא כלל.

בינו נא זאת אחים, בהכרה פנימית הכרנו, כי סכנה גדולה לקיום עמנו ולתחיתנו כרוכה בהטריטוריאליזם. די לי להזכיר לכם את הממלכות העבריות שהיו מפוזרות בארץ ערב עד ימי מחמד, הממלכה העברית בארץ כוש, ממלכת הכוזרים ועוד. מה נתנו הממלכות האלה לכלל ישראל בימי קיומן ומה

היה סופן? ממלכה עברית שלא בארץ ישראל, בארץ ההסתורית, סופה ליחרב בבוא עליה סופה של קולטורה זרה. סופם של אחינו שיתישבו באוגנדא יהיה באופן היותר טוב והיותר מוצלח כהבורים בטרנסבל. הבורים עצם מעצמות העם ההולנדי הם, עברו רק כשני דורות מיום שיצאו מהולנדיה והתישבו בטרנסבל וכבר היו לעם אחר. רק זכרון קטן נשאר להם, כי ממעי הולנדיה יצאו. היוצאים לאוגנדא יהיו באופן היותר טוב ל„עם" אחר. הם בודאי יצחקו לציון, לאיזו ארץ פראית באסיה שהיתה שייכת בימי קדם לאיזה עם שנקרא ישראל, עם שאין להם ולו שום יחס. באופן הרע יהיו שם באוגנדא כבני הכושיים, כלומר הפלשים בארץ אביסיניה אשר הנם שארית הפלטה מבני ישראל שהיתה להם מלוכה בארץ כוש.

היהודים בערב, ממלכות החייברים, הקורייקים, הנואיקים וכו' נבלעו ונטמעו במהמדניות והיהודים האוגנדאים יבלעו ויטמעו בבריטניות. אם אין אנו צריכים לדאוג להיהדות כמו ליהודים, אם נאמר כאשר ידרשו הטיריטוריאלים לדאוג רק לעם ישראל ולא ליהדות מה להם להרחיק לכת? הלא קרובה הגאולה באופן אחר לגמרי!... המטיף של „בני ציון" אחד ממיסדי הועד „למגני ההסתדרות" אמר בפירוש, כי טוב שימירו כל ישראל את הדת בשביל השגת איזו כברת ארץ!..

אחרי כל הדברים האמורים תבינו, אחים יקרים, כי בתום לבנו ובדאגתנו לתחית עמנו אסרנו את המלחמה נגד שונאי ציון ומחריבי העתיד של אומתנו. וכל אשר בכחו ללחום על ידנו נסחף אלינו. בכדי אתם מתרעמים על סופרנו הקבוע הד"ר ברנפלד הלוחם על יד דגלנו וכן כל העמלים אתנו להציל את הציונות מאבדון.

רואה אני, כי ציונים תמימים אתם ורק מפני רחוק המקום ממרכז המלחמה, ממרכז הטריטוריאליות שקבעה לה מקומה בעירנו אינכם יכולים לראות נכוחה. עתה אחרי שבארתי לכם והודעתיכם את כל אשר נעשה בקרב מפלגתנו בטוח אני כי תתנו צדק לפעלנו ועיניכם תפקחנה לראות נכוחה ותשובו אל ציון המצוינת, אל ארץ האבות ואל אידיאלנו הנצחי.

דעו נא אחים כי במלחמתנו בשביל האמת אין אנו משגיחים בחותמים, שהרי לא חששנו כלל באלפי רבבות כתבי הפלסתר אשר הפיצו שונאי ציון נגד „הצפה", וכבר כתבתי במקום אחר כי „הצפה" יעמוד תמיד על המשמר וישמור על הלאומיות ועל תחית האומה בארץ האבות ורק עם אחרון החותמים נעזוב את דגל ציון מידינו...

בברכת ציון...

וכתב הפלסתר נפוץ ע"י הטריטוריאלים בהמון. אי אפשר לאמר שלא גרם הפסד ל„הצפה". מספר החותמים החל הלוך וחסור. משניאי ציון התאמצו להשניא את „הצפה" הלוחם בעד ציון ואינו נושא פנים גם למנהיגים. ההמון שקוע בקולט אישי. האיש גדול מן האידיאה, נושא הדגל מן הדגל עצמו. אין בודקין מן המובח ולמעלה.

בודד היה „הצפה", יחידי על שדה המלחמה עד שבא אוסישקין. הוא לא היה נוכח בקונגרס הששי. כבר באותה שעה עצמה, בראשון לחדש אלול שנת תרס"ג, שבה נשמעה בשורת „אוגנדא" מעל במת הקונגרס, עמד אוסישקין על אדמת הקדש. און ותקן ושכלל את היהדות הארצישראלית. הוא אסף קונגרס ארצישראלי ב„זכרון יעקב", באו שבעים צירים באי כח כל ערי יהודה והגליל והמושבות ואוסישקין, נשיא הקונגרס ההוא קרא את קריאתו זו: אנחנו כלנו הננו עומדים היום לפני עבודה קשה וגדולה — — הננו מבקשים ליסד הסתדרות כללית אשר תאגד את כל בני הישוב — מטרת הארגניזציה — לאחד את כל הכחות העברים החמריים והרוחניים בארץ ישראל כדי להגדיל את כמותו ואיכותו של היסוד העברי בארץ ישראל וכו'. באותה האספה הניח אוסישקין יסוד מוצק לגאולת הארץ. הוא אוסישקין הרים שם את הדגל הכחול הלבן ובבזילאה — הורם דגל שחור...

הסתדרות של זכרון יעקב התפתחה והסתעפה ותבוא עד אספת הנבחרים והועד הלאומי דהאידנא. גם יסוד הסתדרות המורים הונח אז ע"י אוסישקין.

רבים היו מתנגדי אוגנדא בבזל, צלינוב, ווייצמן, שמריהו לוין, ד"ר רוזנבוים, י. ל. גולדברג, טומקין, כהן ברנשטיין וברוק מחו בכל עז בחום והתלהבות. אחרים פרשו ובכו, כל איש התבודד בפנתו, הכחות המתנגדים פרחו באויר אבל אין מאסף.

„הוי לוא היה אוסישקין בינינו" נסר בחללו של אולם הקונגרס.

ואוסישקין כלה את עבודתו „על הרי ישראל" וירד מן ההר וירא את העגל ואת המחולות — וינאץ. ויקם ויאסוף את הנאמנים לציון ויאסור את המלחמה.

מכתב־חוזר אשר שלח אוסישקין אל הרצל הוא היה החץ הראשון אשר שלח אוסישקין אל לב האוגנדיות.

ואלה דברי החוזר:

לצירי הקונגרס הציוני הששי שלום.

עבודתי בא"י הפריעתני מקחת חלק בהקונגרס. על דבר פעולותי על הרי ישראל אתן דין וחשבון להועדים בווין ואודיסה. ופה באתי רק להודיע, שבשובי הביתה נודע לי, שנתכבדתי עוד הפעם להבחר לחבר ועה"פ הציוני,

וממילא מובן שהנני מחויב לעבוד בלי לאות לטובת תחית עמנו וכאשר החליט הקונגרס וכאשר יחליט הועד הפועל הנבחר.

אך מה שנוגע להחלטה העקרית של הקונגרס: לשלוח אכספידיציה לאפריקה, איני מקבל עלי לחוב את ההחלטה הזאת. מתנגד הנני לה בכל חושי ובכל כחי אשתדל להפריעה.

רוב דעות של הקונגרס יכול להכריע בשאלת איזו עבודה, איזו פעולה, אבל לא איזה פרינציפ או אידיאל — וכאשר כל רוב דעות שבעולם לא יעבירני לא על דת ישראל ולא על תורת ישראל, כן רוב דעות במספר „צר״ה״ של הקונגרס לא ינתקני מארץ ישראל; כי רק אלה שבולמוס הדיפלומטיה והמדיניות הנפרזה אחז אותם לא הבינו בתמימותם, שהחלטת קונגרס ציוני, לשלוח אכספידיציה לאיזו מדינה — זה ספר כריתות לארץ ישראל. ע״ד השתדלותי בעבודתי בשאלה העקרית הזאת יודע לכם בקרוב״ (המכתב רשום: יקטרינוסלב ט״ו מרחשון תרס״ד).

הד״ר הרצל קבל את המכתב, הדפיסו בה„וולט״ — והתל בו וב„עבודתו על הרי ישראל״. בזה נתן אות לכל דגי הרקק ואז התחילו מאות, מאות מחאות להתפרסם בה„וולט״ נגד אוסישקין ו„ציוני ציון״. מכל פנה נדחה שבפולניה ואוקריינא, בפודוליה ובסרביה, מכל מקום אשר נמצא נער לבלר שטף מבול של זלזולים וחרפות על אוסישקין וכל כת דיליה. כל מה שלא מצא מקום ב„הצפה״ נדפס ב„וולט״. ה„וולט״ מלא מהם את כל גדותיו עד שהד״ר ברנפלד מצא לנחוץ לגעור בנזיפה בהעתון הציוני הרשמי „וולט״ על „הופעה״ זו (הצפה 309 תרס״ד).

ואוסישקין עשוי לבלי חת. מארגן את המורשים הרוסים, מאסף את כל המורשים — מלבד ד״ר ילסקי מלודז לחרקוב, בסוף אוקטובר 1903, ואחרי וכוחים סוערים הם מקבלים החלטות אלו:

א. הד״ר הרצל מבטיח כי הוא בתור ראש הועה״פ לא יעורר מעתה לא בחיים ולא בקונגרסים כל הצעה טריטוריאלית אחרת מלבד ארץ ישראל וסוריה.

ב. הד״ר הרצל מבטיח, כי הצעת „מזרח אפריקה״ תבטל לגמרי ותוסר מעל שלחן הקונגרסים.

ג. הד״ר הרצל מבטיח, כי הצעת „מזרח אפריקה״ תבוטל לא יאוחר מן הקונגרס השביעי.

ועל סדר ההנהגה מחליטים החלטות אלו ומתקבלות בתור:

אולטימטום להד״ר הרצל

א. הד"ר הרצל בתור ראש ועד הפועל צריך כמו יתר החברים להכנע לרוב החברים ולחדול משיטתו לפתור שאלות בעצמו.

ב. הועה"פ הגדול הוא אחראי בפני הקונגרס והועה"פ הקטן, בתור חלק מן הגדול, אחראי בפני הועה"פ הגדול.

בטרם שפרסמו את ההחלטות שלחו המורשים דיליגציה לווין לדבר עם הרצל בעל פה כדי לגמור את הכל בדרך השלום, אולם הרצל לא קבל אותם בביתו בתור דיליגציה. רק בתור אנשים פרטים בקרו את הרצל ד"ר רוזנבוים וביליקובסקי איש איש לבדו. ואז אחר שהרצל לא קבל את הדיליגציה פרסמו המורשים את ההחלטות ואת האולטימטום ב„הצפה" (גליון 306 לשנת 1904).

עובדא זו של הדפסת אולטימטום להרצל עוררה רעש גדול בין הטריטוריאליים. מהומה ומבוכה במחנה הציונים בערי השדה ושנאה עזה ל„הצפה" ה„מורד במלכות" כביכול. להדפיס אולטימטום למושל, למנהיג להגיש לפניו דרישות ולהגביל את פעולותיו הלא זו חטאת קסם מרי, עון היותר גדול שבעולם.

אמנם רבים נאספו ויחנו על יד „הצפה", כל הנאמנים לציון ולארץ אבות, אבל איש לא אמץ את רוח „הצפה" אפילו במלה לבבית. רק אחד היה אוסישקין אשר עודד את „הצפה" ואמץ אותו במלחמתו.

במכתבו אלי מיום ה' ניסן תרס"ד (789) כותב לי אוסישקין בין יתר הדברים:

„עליכם באמת להיות מצודה לציון נגד שונאיה הרבים הגלוים והנסתרים.— כעת נראה עד כמה יתרומם „הצפה" לדבר בלי חת את כל אשר אתנו— — —"

ובמכתבו מיום $^{12}/_{25}$ מרט הוא כותב:

„ממכתבי הגלוי כבר נודע לך שסיבת שתיקתי היתה שלא הייתי „בביתי — — בימים האלה יבא להשתקע בוורשה צעיר אחד קצנלסון, ש"ב, „עוזרי הנאמן בעבודה הציונית — הוא יהיה אצלך ויספר לך מכל אשר אתי „וגם ישתדל להפיח בכם רוח האמון בכחותיו שחסר לכם. אנחנו המורשים „עד אחרי אספת ווין לא נוכל לצאת בגלוי, בדבר הסתדרות כחותינו ואחרי „כן נעשה זאת. — יוכל היות שאחרי אספת ווין אסע עוד הפעם לשווייץ, „גרמניה וצרפת לברר את דרישותינו.

„הצפה" צריך לדבר בלי חת כאשר עשה זאת בגליון 360 — —

„דרשו מאת ברנפלד שישלח לכם את המחברת Die Warheit über Charkoff „וכתבו בקרת עליה ב„הצפה".

„העיקר לדבר בגלוי, בלי מורך לב, שאם אוגנדה לא תבטל אז „האורגניזציה תתפרץ לשתים; ואם הרצל לא יעזוב את אוגנדה אז איננו „יכול להשאר בתור ראש הציונים.

בברכת חג חרותנו מ. מ. אוסישקין".

ה„טריטוריליסטים" או „מגיני ההסתדרות" ביחוד האחרונים עסקו בחרפות וזלזולים כלפי ציוני ציון „וארץ הקדושה". מבול של מחאות נגד „הצפה" „וציוני ציון" שטף מכל הקצ"ם הקטנות. מה שמפליא ביותר הוא, כי בין ה„מוחים" היו יושבי ארץ ישראל! אליעזר בן יהודה יצא נגד ארץ ישראל בהעתון הרשמי „די וולט" ומחה נגד מתנגדי אוגנדא. כן עשו גם יושבי „ראשון לציון" — מלבד חמשה אנשים מראשוני המתישבים. ראשי הישוב הארצישראלי היו נגד הישוב בארץ ישראל ובעד הישוב במזרח אפריקא![1])

„מגיני ההסתדרות" השתמשו ב„חומר" הזה להגדיל את המדורה ולהרחיב את הפרץ במחנה הציונים. חניכי ה„סמודרובויה" הרוסית ידעו לאמר קדוש לאשר מוציא המושל מפיו, אי אפשר היה להם להבין כי לא אל איש ולא יטעה. הרבה הפוליטיקה עושה. ומה גם בשעה שהפוליטיקה מתנהלת לשם שמים...

בידי נמצאה טלגרמה ששלח הד"ר הרצל אל המורשה בוורשה יאסינובסקי לפני הבחירות לקונגרס הששי. וזה לשונה:

Nachfolgende zvölf Candidaten mussen gewählt werden: Beer Herr und Fraū Marcus alle drei in Florenz Dr. Oppenheimer Berlin Dr. Bernstein Mulhausen Gustaw Schwabe Varet Dreifus Kaizerslautern Weil Freiburg Gustaw Benoris London Rabiner Lewy Naustetin Liebman Manheim Frau Dr. Moses Manheim Dratet ob moeglich u obnach andere Namen senden Herzlingen.

יש שעולה מחשבה, כי פקודה זו מאת המנהיג היתה מכוונת להכין רוב דעות בשביל הצעת אוגנדא שהיתה במחשבתו. איני מחליט כמובן דבר. איך שיהיה, אוסישקין וחבריו ו„הצפה" הצילו את ארץ ישראל...

אמנם, אין לך דבר העומד בפני הרצון...

---

1) ה' א. אלטלית, עורך „דואר היום" באר פי פעם הרבה, כי יושבי א"י סבלו הרבה מאת ממשלת השולטן והיו מרוכאים ולחוצים כל כך עד שהיתה מאוסה עליהם עוד יותר ממשלת הצאר ברוסיא, עד שאפו להפסד משלטון עריצות זו בכל אופן ועיז שמחו לקראת הצעת המדינה האכפרניטית שהציעה ממשלת בריטניה.

נ. „הצפה" ו„השלח".

גורם גדול לירידה החמרית של „הצפה", מלבד הבויקוט שהכריזו האוגנדאים, צריך לחשוב את — „השלח". הירחון המצוין הזה, אשר לא היה דוגמתו בספרותנו העתית במעלת רוחו ובכחותיו הספרותיים, היה יקר וחשוב מאד ליחידי סגלה, גם לאוהביו גם למתנגדיו, אולם לא היה מקובל על הקוראים מן השדרה הבינונית שהם היסוד העקרי לעתון. בעת ההיא כמעט שלא היו ל„השלח" חותמים כלל. חברי הוצאת „אחיאסף" כבר החליטו להפסיק את הוצאתו, אולם בראשית שנת 1904 התחכמו שלשת חברי ועד „אחיאסף" שהם גם חברי הוצאת „הצפה", והרכיבו את „השלח" על „הצפה", לתת את „השלח" פרס לחותמי „הצפה" במחיר שני רובלים לשנה.

בראשית התפרסם הפרס טרם שידע הצבור הגדול מה טיבו, רבו החותמים על „השלח" ע"י „הצפה", עלה מספרם ליותר מחמשת אלפים, אולם מן הרבע השני והלאה החל מספר החותמים על „השלח" להתמעט, הלך הלוך וחסר, לארבעת אלפים, לשלשת אלפים ועד אלפים וחמש מאות, ובמדה שנתמעטו החותמים על „השלח" בה במדה נתמעטו ממילא גם החותמים על „הצפה".

צריך להזכיר כי ב„השלח" נלחם „אחד העם" בהרצל...

החלטתי להציל את המצב, שלחתי כתב בקשה להמיניסטריום להרשות לנו להוציא לאור ירחון „הצפה". בראשית החרף של השנה ההיא קבלתי את הרשיון ואומר להשתחרר מן ההרכבה של „השלח" הגורם הפסד מרובה ל„הצפה".

„הצפה" יתן לקוראיו פרס משלו, ירחון ערוך בטעם „הצפה", בשיטתו הוא, בלי השפעה מן החוץ, ידפיס לא במרחקים כ„השלח" כי אם בבית, בטוח הייתי כי בודאי יתחבב על קהל הקוראים כמו „הצפה" היומי.

הודענו לחברי „ההוצאה", כי קבלנו רשיון „לירחון הצפה" ונתן אותו פרס לחותמי „הצפה" ולא את „השלח".

אז קמו ה' גלוסקין וסטבסקי, קצפו רב קצף וידברו אתנו קשות. גלוסקין התמרמר: „השלח" הוא ילדי, ילד שעשועי, לא אתן לעזבהו לנפשו, אם לא יוציאהו „הצפה" צפוי הוא לאבדון. איימו כי יסתירו את פניהם מן „הצפה", האיום עשה רושם חזק על אל. אמנם לא עלי ששאפתי תמיד להשתחרר מהשפעת „אחיאסף". הוא, ידידם התרפס לפניהם, ויהיו הם הרוב ואני ופראס, מצדדי הירחון „הצפה", המעוט ו„השלח" הוסיף להעיק על „הצפה" ולגרום לו נזק גם בשנת 1905.

פרק שלשים ושלשה.

נויעת „הצפה" והנורמים לזה.

שנת 1905 היתה שנת מותו של „הצפה". ביום הששי, 29 באפריל (12 במאי) ז' אייר תרס"ה נפסקה הוצאתו.

לא מיתה טבעית מת „הצופה". ביום הסגר „הצפה" היו לו יותר משבעת אלפים חותמים קבועים. מספר חותמים אשר לא היה ל„הצפירה" רק בימי הקונגרס הששי.

גויעת „הצפה" החלה בראשית הוסדו. אמנם הוא נוצר בשעה טובה ורצויה. המקום, הסביבה ומצב הרוח של הצבור העברי בארצנו, אז, הכשירו ל„הצפה" הצלחה גדולה, אבל —

השפעה זרה היתה הולכת ומפעפעת בהנהלת עסקי „הצפה", מיום הוסד „חברת הוצאת „הצפה". נכרת היתה תמיד בההנהלה תנועת יד נעלמה, לחיצה מן החוץ, איזו שאיפה משונה להגות מן המסלה את מי שהוא ומה שהוא...

אמנם בראשית הוסד החברה, באספת החברים הראשונה, בשעה שנערך כתב החוזה הראשון, אז היו כל החברים מסורים אל „הצפה" בלב שלם, חדורים שאיפה אחת, רוחנית, בתום וביושר לב, בלי מחשבה זרה. החברים התחייבו להבטיח את קיום „הצפה", להכניס לקופת „הצפה" טרם שיחל להופיע חמשה עשר אלף רובל. אילו עמדו ברבורם היה יסוד חזק לקיומו ולאריכות ימיו. כל סעיפי החוזה ההוא היו מכוונים לטובת „הצפה" לשכלולו, לקיומו ולהפרחתו. אולם אחר זמן מה, החלה לנשב בחברה רוח אחרת, איזו השפעה זרה מחוץ. רוב החברים היו מחברי „אחיאסף", עשו את „הצפה" ביד להוציא אליו את המותרות של „אחיאסף". ה' אלישוב שהיה מנהל את עסקי „אחיאסף" עד העת ההיא, העֵבר אל הנהלת „הצפה" בתור מנהל את עסקי הכספים כאמור למעלה (פרק ל"א סעיף ב') בזכות „שלטון לבדו" למרות החוזה הראשון העברי.

המועקות הרוחניות הגיעו עד מדרגה פראית כזאת: אנכי הייתי נוהג לחתום על מאמרי בשמות בדוים, כמו „פניאל" „אליפר" ועוד, רק לעתים רחוקות בשמי המפורש. פעם אחת ביום 25 באפריל 1905 כתבתי פיליטון בשם „יוהן יקובי" למלאת מאה שנה להולדתו. הד"ר יקובי היה איש עברי, מצוין לא רק בתור רופא אלא בתור עסקן פוליטי, לוחם מלחמת תנופה בשלטון היחידי של פרידריך ווילהלם הרביעי בשנת 1848. הדוקטור הזה גר בקיניגסברג והיה חביב על בני עיר מולדתי קלם הסמוכה לפרוסיה, בהנהגתו הידידותית ויחוסו הלבבי אל אחיו שבאו להתרפאות אצלו. למען יכירו בני עיר מולדתי את השתתפותי עמהם בזכרון האיש החביב ההוא חתמתי את

שמי מפורש „א. א. פרידמן". יצאתי מן המערכת כדרכי בשעה מאוחרת אחר חצות הלילה, הגליון היה קבוע כבר במכונה, ההגהה כבר נעשתה, הכל היה מוכן לדפוס. קמתי בבקר והנה שמי גונב מן הגליון! במקום שמי המפורש נדפס אחד הפסידונימים שלי „אליפר". יד נעלמה הוציאה את שמי מן הגליון... (גליון ג' 689 שנת תרס"ה)

היד הנעלמה!

פרק שלשים וארבעה.

יתר דברי ימי „הצפה".

א. יחס הסופרים אל „הצפה".

ראוי לציין שביני ובין סוקולוב שרר יחס של ידידות וחברות. בשעה שקבלתי הרשיון להוצאת „הצופה" היה סוקולוב מטייל בחו"ל כדרכו בכל קיץ. וב"ב טלגרפו לו ע"א הרשיון. סוקולוב שב הביתה אז החלו מחרחרי ריב להטיל שנאה בינינו, „המתחרים" כביכול. נודע לי שספרו לו, כי מושך אני אלי אנשים העובדים ב„הצפירה". חפצתי לשים קץ אל הרכילות והשקרים. הלכתי אל סוקולוב וספרתי לו דברים כהויתן. באמת באו אלי אנשים העובדים אצלו אך לכלם עניתי תשובה אחת: כל מי שעובד ב„הצפירה" לא יקובל אל „הצופה". סוקולוב אמר לי, כי בעצמו הבין שכן הוא הדבר. — „אנחנו נהיה מתחרים של כבוד" „עהרנקונקורנטין" — אמר — ויחס של ידידות יהיה שורר בינינו גם להלן". וכך אמנם היה.

פעם אחת כמעט שלא נפסק היחס הידידותי בינינו. זה היה בשנת תרס"ד. אז בא „שלום עליכם" לוורשה והיה מתהלך מבית מערכת לבית מערכת. החילותי להרגיש מעין קרירות ביחוסו של סוקולוב אלי. כתבתי לו על אדות זה והוא ברר והפיץ את הענינים במכתבו אלי. כשבא „שלום עליכם" אלי אחר זה לא בקשתיו לשבת ואומר לו: שמע נא מר רבינוביץ, אנחנו הלא יודעים אנו איש את אחיו מאז, מקיוב, כבודך הספרותי במקומו מונח, אך להביא נמוסי קיוב לכאן לא יעלה בידך. וכן עזב את לשכתי פנה והלך לו. יותר לא ראיתיו.

מכל הסופרים הקבועים שלי היה קרוב אלי ביחוסו הלבבי הד"ר ש. ברנפלד. החלפנו מכתבים פרטיים לעתים תכופות. מכתביו היו תמיד מלאים

ענין. הרבה מהם היו ערוכים בהתגלות לב מצוינה, רוח אינטימי שפוך עליהם תמיד. עם אחד ממכתביו 1903 שלח לי תמונתו.

באחד ממכתביו גלה את כל לבו באמונות ודעות ובקש ממני לבלתי גלות הדברים בחייו. הוא הצטיין מאד בותרנות ספרותית, בבחינת „רב שמחל על כבודו". לא איכפת לו אם נעשה איזה תקון במאמר שלו. הוא העניק ל„הצפה" חומר ספרותי רב מאד, היה מעין המתגבר ונהר שאינו פוסק. הצבור התרגל אל מאמרי ברנפלד כל כך עד שגליון בלי שם ברנפלד היה מעורר בו רגש בלתי נעים, חסר לו איזה דבר.

מאמרי ברייזין, שהעניק ל„הצפה" בעין יפה ובמדה גדושה הרגינו את לב הקוראים תמיד. הסגנון היפה הרך והנעים, הקלילות והצלצול, התכן העשיר והמלא תמיד ענין רב־ערך הרימו את רוח הקורא למעלה מן הספירה החולונית ועוררו בלבו רגשות עדינים, נפשיים, לבביים. ע"כ היה גם הוא חביב־הקורא והתגעגעו על מאמריו תמיד.

אולם הוא לא היה ותרן כחברו. בתשרי תרס"ה שלח בשביל „הצפה" של סכות ציור בשם „שמחת תורה". מצד תכנו וסגנונו אי אפשר היה לי להדפיסו. לא היה מתאים אל רוח „הצפה" והגבול אשר גבלתי לו. הוא התרעם על זה מאד. מאד דאב לבי על זה אבל אחרת לא יכולתי עשה. לא יכולתי לשאת פני סופר גדול במקום שמצאתי פגימה רוחנית.

ביאליק השתתף בתקופה ההיא בעריכת „השלח". הוא גר בביתי והיה סמוך על שלחני ויהי כאחד מבני ביתי וידיד אינטימי לי. השיר הנחמד והנעים „בחרף" יצר בביתי. האשנב אשר עלתה עליו „חורשה קטנה דמות תמרת ובני אלון היה האשנב שלי, בחדר משכיתי אשר הקצעתי לו.

כעשרה ירחים גר אצלי. ראיתי את המשורר בשבתו „על האבנים". יש שהיי עוברים עליו הרבה ימים רצופים פרוזאים. המשורר שב וחלף הלך לו. לפנינו היה אחד האדם, יודע ומכיר בהוויות העולם, בעל נסיון במסחר וקנין, יודע ערך הפרוטה ומשתוקק להשתכר — בר־נש. היה גם איש רעים להתרועע, מרנין לב חבורה ומסתגל אל הסביבה ביחס משפחתי ידידותי, משתעשע עם הילדים מתענין בעניני כלכלת הבית — אדם פשוט ורגיל. אולם פתאום רוח אחרת החלה לפעם בו. פניו נעשו רצינים לאט לאט, עיניו ההלו מפיקות מעין ניצוצות, דבריו שהיו שוטפים תמיד ומלבבים נעצרו ונקפאו, לא יכול שבת על מקום אחד. התהלך מחדר אל חדר בצעדים כבדים. הלוך וצעוד, הלוך ושבת, הלוך ושוב מתאמץ להשיא את מחשבותיו אל הסביבה הביתית החולונית, להסיח דעתו משטף רעיונות שהחלו זורמים במחו.

להשקיט המית רוחו – ולשוא. הוא היה מתאמץ להסתיר את מצבו הסוער ולהתעסק בשיחות רגילות אבל אנכי הרגשתי בהסער המתחולל בקרבו. „נו ביאליק – אמרתי לו – הנך דומה בעיני ברגעים אלה לאותה התרנגלת המקרקרת והסואנת שנתמלאה שעתה – להטיל ביציה. הנני מרגיש ושומע את מַשַׁק כנפי השכינה המתרפקת עליך. הנה המשורר הולך ומתגלה. לך שב על האֲבָנִים ונפשך תשוב למנוחתה".

הוא התהלך בחדרו אנה ואנה כל הלילה. נרדם לפנות הבקר כשהוא לבוש בגדיו. על השלחן מצאתי את הילד החדש, יצירה נחמדה שנבראה בליל השמורים העבר, חרוזים אחדים מעוקמים ומתוקנים, מלוטשים ומחודדים הרבה פעמים עד שבקושי עלה בידי לברר את הפנינים מתוך הפסולת ולקרוא כדבעי.

מכל יתר הסופרים ומכל המשוררים שבזמננו הצטין ביאליק בידיעת הספרות התלמודית. ידיעתו את התלמוד לא היתה רק בבחינת ידיעת „חכמת ישראל" בסגנון האירופי, הקומץ הסימנאֲרי, אלא במובן הרגיל והפשוט, בית המדרשי. ספוג הרוח התלמודי, טבול אור היצירה הענקית – התורה שבעל פה, מעודן ומצוחצח בטל התחיה העולה מתהום הים הגדול ורחב הידים של התלמוד, ההלכה והאגדה ונפשו קשורה בנפשות היוצרים הקדמונים של הרוח העברי אשר הניחו אבן פנה ליסוד קיומו ותחיתו לעתיד...

זה סוד רוממותו של ביאליק וגדלו על יתר המשוררים הגדולים של זמננו – היסוד התלמודי...

לילות רצופים היינו מבלים יחד בשיחות רוחניות־תלמודיות. בלילות הללו במשך שיחותינו כבר התרקמה במחו של ביאליק תכנית המפעל הגדול, לשכלל לסדר את ההלכה והאגדה, את המשנה ואת התלמוד ואת כל הספרות התלמודית והתיעץ עמי בענינים אלו. העבודה אשר חלק ממנה החל לגשם בחיים ביסדו את הוצאת „מוריה" אח"כ באודיסה.

שבת ביאליק בביתי הביאה לי ספוק רוחני, שעשועי נפש וענג ותנחומות בעלותי אל מעוני מבית המערכת אשר היה מלא פגעים ועניני נפש...

יחס חמים שרר ביני ובין הד"ר קלויזנר שגר אז בוורשה וערך את „השלח" ויחס קריר ונימוסי ביני ובין פרץ. הוא אמנם לא התרעם עלי במחקי ממאמרו איזה דבר, כמו שקרה בהגליון הראשון של „הצפה". הוא לא הקפיד על זה, שהרי הרבה ממאמריו פיליטוניו ושיריו היו מלאים מעין סודות ורמזים ורזים, קוים ונקודות שלא היו מובנים כלל, ויש אפילו לו לעצמו. וכבר שאלתי אותו אם הוא בעצמו יודע ומבין לקויו ונקודותיו ושתק.

ואמנם הוא בעצמו לא ה ב י ן את דבריו, לא הבין אבל הרגיש. הוא ה ר ג י ש גם את הנקודות והקוים אשר מלא בהם את מאמריו.

יחס בעלי הבתים אל „הצפה", היהודים המיושבים, האמידים בעלי הרגל קבוע ותמידי היה משונה בראשית הופעת „הצפה". השתוקקו לקרוא אותו, חכו לקראת כל גליון אך קראו בטרוניא ובתערומות. מכירי מלפנים כשהיו „חוטפים" אותי ברחוב — ויש אשר גם באו אלי אל המערכת — באו בטענה: „עתון יפה וטוב ומשוכלל כזה ואי אפשר לקרותו. הלשון, הסגנון, הוא זר כל כך, משונה, חדש ובלתי מובן". היהודים הטובים הללו! גדלו והתחנכו הליטאים על „המליץ" והפולנים על „הצפירה" ביחוד על „הצפירה". היהודי הוורשאי היה יודע רק שני עתונים „קוריער" ו„הצפיר"... לא „הצפירה" כי אם „צפיר". כך בטא היהודי הפולני. סגנון ישן נושן מתמיד וקבוע ולא יכלו להתרגל אל סגנונו החדש, הרענן, מלא לשד החיים של סופרי „הצפה". נחמתי אותם, „תתרגלו — אמרתי להם — יעבור זמן מה ולא תוכלו עוד קרוא עתון אחר".

וגם אמנם, הצעירים שבדור ההוא, אלה שקריאתם בעתונות החלה ב„הצפה" וספגו אל נפשם סגנונו ולשונו לא יכלו להתרגל אל עתון אחר.

יחס של שנאה ובוז אל „הצפה" היה יחס „הפולנים בני דת משה", אשר „הצפה" לא קמץ לגלות על חרפתם ופשעם אל היהדות בכל עת מצוא, ועליהם נלוו קצת מן החרדים במקצת, זקני הוורשאים „פני העדה" משכבר הימים, אשר הרגישו לפעמים עקיצה, מעין פגיעה בכבודם, באוטוריטט העתיק שלהם, ע"י פיליטון או מאמר זה או אחר ב„הצפה".

„הצפה" תפש מקום חשוב מאד בחיי הצבור העברי. אין לך חזיון בחיי עמנו, הופעה, רעיון, תנועה, שלא נגע בו „הצפה" וטפל בו. מקומו של הצפה בתנועה הציונית ומלחמתו הגדולה ביסודות הזרים אשר חדרו אל הציונות, ידוע ומפורסם בדברי ימי התנועה.

ההיסטוריה הלאומית שלנו תדע להעריך את פעולות „הצפה" לטובת ארץ האבות. בהיסטוריה של העתונות העברים יתפוש „הצפה" מקום בראש. כי לפניו לא היה עתון כ„הצפה" ואחריו — הלואי שיקומו כמוהו במהרה.

כך, „הצפה" גוע ונאסף אל עמו בהיותו מלא לשד חיים, בן שנתים ימים וארבעה חדשים. על ידי ניצוץ פזיז וקליל, מחשבה של הרף עין שהבריקה במחי (בערב שבת הגדול תרס"ב) נוצר, התרקם ויעל ככוכב מזהיר על שמי הספרות העברית ועל ידי לֶבה תוססת, סוערת ובוערת במעמקי ההנהלה, נדעך אורו, כבה נרו, ויפול.

כוכב נופל...

ב. שעת חירום.

ביום ז׳ אייר תרס״ה 29 באפריל, (12 במאי) 1905 נסגר „הצפה״. אולם אנכי לא התיאשתי ממנו. קויתי, שאפתי אויתי להחיותו, להקימו. אך לא עלה בידי כלום. השעה לא היתה רצויה לכך. הריבולוציה הרוסית החלה אז להתפרץ מן המרתפים ולעלות על פני חוץ. הממשלה התנועעה כנוע הקנה מפני הרוח. צירקוליארים, מניפסטים פקודות והודעות הוציאה הממשלה חדשים לבקרים. כל אחת סתרה את חברתה והעם לא נרגע. לאט לאט הזדעזע כסא המלכות. מצוקי ארץ התפלצו. פה ושם יצאו להקות מורדים ברחובות בדגלים אדומים ויתגרו מלחמה בצבא הממשלה. בחוצות וורשה נשמעו יריות תכופות, הד של נפץ פנסי הגז, החלונות הגבוהים של המחסנים, פצצות תחת מרכבות הפקידים הגבוהים ותהי כל העיר לחרדה כל היום.

קרבו ימי הסתו. החלטתי להחיות את „הצפה״ ולעוררו לתחיה ויהי מה. נגשתי להוציא לפרקים גליון גליון למען המשיך לאט את קיומו בימי המבוכה עד שתשקוט הארץ ואמצא אפשרות להשיבו לאיתנו. הודעתי במכתבי להסופרים הקבועים של „הצפה״, כלם ששו ושמחו על התחיה. מכתביהם אלי מלאים געגועים רבים על „הצפה״ אהבה נצחת ושאיפה עצומה לתחיתו. ביאליק חבר שיר מיוחד בשביל הגליון המקווה, ש. בן־ציון — ספור, לוינסקי — פילימון, יהודה שטיינברג — ספור, גם מנדלי, ש״י אברמוביץ, גם לילינבלום גם ברנפלד שלחו אלי מכתבי ברכה לתחית הצפה והתנצלות על שלא הספיק בידם לשלוח מאמר בשביל הגליון.

ביום ערב סכות שנת תרסו $^{30}/_{0}$—$^{18}/_{10}$ הוצאתי את הגליון №694, גליון מלא ענין, וחומר ספרותי הרבה גם רגשות תקוה ואמונה רבה בתחית „הצפה״ ותקומתו.

אולם המהומות המדיניות הלכו הלוך ורב. בוורשה הוכרזה שביתה כללית. נקפאו החיים. רציחות ושוד בכל עבר ופנה. החל להשמע הד של פוגרומים. הממשלה שאפה לכבות את הריבולוציה, שהחלה להתלהב, בשטף דם יהודים. בשמונה עשר באוקטובר הוציא וויטה מידי הקיסר את ה„קונסטיטוציה״ ויפרסמה בכל הארץ, ובו ביום גברה הסטרא אחרא, טריפוב, ויסדר את הפוגרומים ביהודים.

הממשלה התאמצה לערוך פוגרום ביהודי וורשא. אולם היהודים והפולנים היו אגודה אחת וארגנו שמירה מעולה והגנה עצמית עצומה. להקות יהודים צעירים ופולנים שוטטו בחוצות ושמרו על הסדרים. כל התושבים היהודים והפולנים עמדו בלילות על המשמר מזוינים בכלי זין שונים. כל נסיון קל להתנפל על יהודי, נדכא ע״י הצעירים ביד חזקה כהרף עין.

גם אני ובני עמדנו על המשמר בחצר שלנו. מזוינים מי בקרדום מי באקדח מי ברומח. לבני יהושע היה רומח קוקזי. בלילה אחד בעמדנו על המשמר פנה אלי בבקשה להחליף לו את הרומח באקדח – להביא רומח בלבו של אדם, לתחוב סכין בגוף אנוש חי, לו יהי אפילו שונא, רוצח, נפש הפיטנית סולדת. אקדח ענין אחר. יריה וחסל.

במצב מסוכן ואיום כזה עבר הסתו על וורשה. התיאשתי להשיג בוורשה אמצעים חמריים בשביל התחדשות „הצפה" החלטתי לעזוב את וורשה ולנסות אולי יעלה הדבר בידי בעיר אחרת.

עזבתי את וורשה ואצא קיובה.

פרק שלשים וחמשה.

קיוב החדשה.

באחד בכסלו תרס"ו באתי קיובה. והנה לא זו העיר שעזבתיה לפני שבע שנים. לא זה הצבור העברי הצנום, היבש והקפוא של התקופה הראשונה לשבתי שם. חיים סוערים, חיים צוהלים, צבור חי ופועל ועובד, בונה וסותר, ולוחם. אוכלסין מלא רוח חיים ושאיפות ותקוות, ופועל ומתאמץ לגשם בחיים את שאיפותיו ולהטות את מהלך ההסטוריה העתידה איש איש, מפלגה ומפלגה אל המסלה אשר סללו להן.

להקות צעירים וצעירות!

מי ילד לנו את אלה?

בתקופת קיוב שלי הראשונה לא היו צעירים בקיוב כלל. צעירים לוהטים רותחים מתעניינים בעניני האומה והצבור העברי, צעירים חולמים ולוחמים, מתנגחים ומתרוצצים על שדה מלחמת החיים הצבוריים לא נמצאו בצבור העברי הקיובי אז, בהימים הקפואים הראשונים. אלה נזורו לבשת, לבתי הביליארדים והקלובים ואלה בסחר ומכר ובבעלי־ביתיות פעוטות.

ועכשו –

מי אלה? למי כל המחנה אשר פגשתי בשובי קיובה? מה הוא הכח הנערץ והנשגב אשר על ידו נוצר ונברא החלק הצבורי הצעיר והרענן הזה הנושא על שכמו את העתיד?

הציונות!

א. מדינת היהודים.

כמו חיה עומדת לפני ראשית הציונות. באחרית שבתי בקיוב בתקופה הראשונה היה יום קיץ בהיר אחד, בחדש אב תרנ"ו ואני מתהלך ברחוב הראשי הקיובי, קרישצאטיק, ומסתכל בחלון הראי אשר למחסן הספרים הגדול של הפולני אידזיקובסקי. פתאם נמשכו עיני אחר ספר אשכנזי אחד הנושא עליו שם מוזר כל כך — „Judenstaat" ושם המחבר זר וחדש לגמרי — דוקטור הרצל.

נכנסתי תכף אל המחסן ורכשתי לי את הספר במחיר ששים פרוטה.

מהרתי הביתה. במשך הלוכי, כל הדרך מרחוב קרישצאטיק עד רחוב הזנדרמים (אח"כ מרינסקא) ששם היה מעוני היה לבי הולם פעם. יודנשטט, — ממלכת יהודים, — מדינת היהודים — הבהקין אני רואה את האותיות האלה או בחלום? והאותיות פורחות נגדי באויר, רוקדות ומפזזות נגד עיני. אולי חולם אני? משששתי את הספר בידי, אמצתיו אל לבי, קפצתי פסיעות גסות, דאיתי על המעלות ונכנסתי בבהלה ובחפזון אל מעוני. דחיתי את ילדי אשר סבבוני וילטפוני ואמהר אל הגזוזטרא לקרוא את הספר בהתבודדות.

בלעתי את כל הספר בנשימה אחת. אל אלקים ה'! מדינת היהודים! הלא זו המטרה הקיצונית של „חובבי ציון" העובדים זה ארבע עשרה שנה בכל כחם. הלא זה האידיאל שלנו ואליו אנחנו נושאים את נפשותינו מיום התעורר הרעיון עד עתה. האידיאל אשר אנחנו נושאים בלבנו טמיר ונעלם מכל חי, גנוז וספון מפני השטן שלא יקטרג, מעינא בישא של שונאינו ושל — — אוהבינו. אידיאל אשר אנחנו מאמינים בו, בהתהוותו בבאו ובקיומו ובכל זאת מאפילים אנו עליו ומערפלים את קוי זהרו במסוה. והנה בא איזה דוקטור, אתא מרחוק, מעולם זר, ומביע את שאיפותיו בשפה ברורה ובקול רם לפני כל שוכני ארץ ועמי התבל!

הרגשתי נשיבת רוח צח, מטהר את האויר ומעורר נרדמים. „חבת ציון" היתה אז במצב קפאון, בכלל. ברחוב לא נכרו עקבותיה. היו „חובבים" בודדים, היה גם מורשה הועד האודיסאי אבל הכל נרדם. קויתי כי הספר הזה יעורר את הנרדמים ומעוררם לתחיה.

מסרתי את הספר ההוא את „מדינת היהודים" ואת הרושם אשר עשה עלי להלל זלטופולסקי. הוא היה „חובב ציון" פסיבי, לא ראיתיו משתתף בפעולות „החובבים" בשעתם. כשהראיתי לו את הספר הזדעזע. הוצת ניצוץ בלבו וידבק בהרצל והרצליסמוס. בימים הראשונים להתנועה הציונית עדין לא נקרא שם ציון עליה. דבק זלטופולסקי במנדלשטם ויעבוד במחיצתו.

ואנכי, אחד מראשוני ה„חובבים" אחד מיוצרי התנועה ההיא, אחרי שנתישבה דעתי, והרושם הראשון שעשתה עלי „מדינת היהודים" כהה מעט נרתעתי לאחור. נדמה לי כי הרצל בא ודוחק את רגלי ה„חובבות". קנאתי להתנועה הבכירה ואעמוד מרחוק להתנועה החדשה, צופה ומביט מה יהיה משפט הילד החדש הזה. בינתים נתנה עלי אז המשרה הכבדה ורבת האחריות של ברודסקי. נשקעתי בה ונטרדתי במסעות ונדודים רבים. ולא יכלתי להשתתף בפעולות צבוריות ולאומיות משך שנתים ימים עד שעברתי לוורשה.

בשנת תרנ"ט קבעתי מושבי בוורשה והציונות כבר נתבררה אז ונתלבנה. צורתה הארצי־ישראלית התבלטה ביותר. „מדינת היהודים" חלפה. מקומה ירש „אלטניילנד" ואז התמכרתי אל העבודה הציונית בוורשה עד שובי קיובה.

ועכשו בשובי קיובה מצאתי עולם יהודי חדש לפני, ארץ חדשה ושמים חדשים.

ב. עולם חדש.

ה„יודאיקה", הספריה הדלה שהיתה בבית „היהודי המלומד" צייטלין התגוללה אחר מות האחרון ועברה בגלגול מחילות אל חברת „מפיצי השכלה" ותהי לספריה גדולה בת אלפי ספרים.

ויסוד הסניף של „מפיצי השכלה" בקיוב היה גם כן חדש. בתקופת קיוב הראשונה שלי לא היה שם וזכר לחברה זו בעיר. נוסדה על ידי הברון וולדימיר גינצבורג אחר שנשא את בת ליזר ברודסקי ויקבע מושבו בקיוב. החתן וחותנו נכנסו בעובי הקורה ויקבלו רשיון ליסד בקיוב סניף להחברה ההיא אשר בראש המרכז בפטרבורג, עמד הברון הורץ גינצבורג האב. אחר זה עורר עורך הדין הרמן ברץ מטעם ברודסקי השתדלות אצל הרשות לתת רשיון להסניף הקיובי של „מפיצי השכלה" לפתוח ספריה עברית. פקידי הרשות הגבוהים כבדו את ברץ מאד. הוא היה מצוין בידיעת החקים והמשפטים וכגדל חכמתו בדת ודין כן גדלה תומתו, ע"כ נתנו שרי הממשלה אמון בו ויתנו את הרשיון לפתיחת הספריה של „המפיצים" על שמו ואחריותו. ואמנם הוא מלא את תפקידו באמונה. באהבתו הגדולה לספריה ובשמרו עליה, הרחיק מגבולה כל ספר או עתון שמצא בו חשש של מינות כלפי הממשלה... על יסוד זה נולדו לפעמים סכסוכים בינו ראש ואב הספריה ובין חבריו חברי הועד ההוא. ביחוד היה נלחם בי, (נבחרתי בבאי קיובה לחבר ועד הספריה) בכל פעם שהצעתי באספתנו להמיר את השפה הרוסית, אשר בה משתמשים בספריה בעריכת הפנקסאות וחליפות מכתבים, בשפה

העברית. אני טענתי, כי במוסד עברי צריך לנהל את כל הענינים שבכתב בשפה עברית. ברץ התנגד לזה בכל עז. — ומה יאמרו שרי הממשלה? ואם יבא ראש השוטרים לבקר את הספריה, אם תעלה מחשבה בלב שר הפלך לראות אותה ולהכיר את פעולותיה מה נעשה אז?

התנגד לי ולהצעתי. התמים הלז!

והציונות התגדלה והתפתחה בקיוב מאד. אמנם פעלה בחשאי. אסור היה לעבוד בגלוי, אסורות היו האספות. אולם בהאספות של החברה הליגאלית „מפיצי השכלה" התבטאו השאיפות של כל המפלגות הפועלות בהצבור העברי הקיובי. באספה הראשונה לבאי קיובה אספת „המפיצים" הכרתי עד כמה התפלג הצבור העברי, עד כמה הסתעף לכחות פועלים מתנגדים ולוחמים זה בזה. דבר שלא נמצא זכר לו בתקופת קיוב שלי הראשונה. שם ראיתי את מפלגת הציונים ושאיפותיהם הלאומיות. שם הכרתי את הבונדאים וחתירתם. שם החלו ה„יודישיסטים" לאסור מלחמה בה„עבריים". נכרו עקבות הציונים הסוציאלים, פועלי ציון וכל יתר המפלגות אשר החלו אז להנץ ולעלות על שדמות ישראל. בהאספה הליגאלית מצא כל איש מקום להביע את רוחו המפלגתית, לעשות לה תעמולה וללחום במפלגה המתנגדת. בהבחירות התאמצו בני כל מפלגה להכניס אל הועד חברים משלהם ולרכוש להמפלגה את החברה הגדולה רבת ההשפעה בדרום רוסיה, ואת הביבליותיקה הגדולה אשר לה.

כך. באספות אלו ראיתי את קיוב החדשה, את הצבור העברי החדש, את המפלגות ומלחמותיהן, שאיפותיהן ומאוייהן, היצר הרע והיצר הטוב של כל אחת מהן.

לשם התחדשות „הצפה" באתי קיובה הפעם. חשבתי למצוא בהעיר העשירה הזאת אנשים אשר יקדישו סכום כסף להספרות העברית. סרתי אל זלטופולסקי, שידע היטב את הרוחות המנשבות בהצבור העברי הקיובי, הסביר לי, כי אם נשתנו פני הצבור העברי לטובה, אם נראתה תנועה וחיים זהו רק מצד הדור הצעיר והכחות החדשים שזרמו אל העיר בעת האחרונה מן החוץ, אבל קיוב העשירה, הבורגנים היהודים נשארו קפואים כמו שהיו ועינם רק אל בצעם ועניני הצדקה המקומיים כמו שהיו. ע"כ יעץ לעזוב את הרעיון לחדש את „הצפה" בשעת מהומה ומבוכה ההיא, עונת הפוגרומים אשר התפשטו בכל מושבות אחינו. (לקיוב באתי תכף אחר הפוגרום שהתחולל שם ביום 18 באוקטובר. עקבות הפוגרום, ההרס והחרבנות עדין היו נכרים ברחובות, במחסני היהודים ובבתיהם.) לחכות לימים טובים מאלה ולאחוז לעת עתה בסחר הסוכר אשר עסקתי בו בתקופת קיוב הראשונה.

התיאשתי מוארשה. לשוב אליה לא ראיתי טעם. לחדש את הוצאת „הצפה" בשעה זו אי אפשר. עסקים אחרים שם אינם. המשבר, המהומות והמבוכות בוורשה שללו ממני כל תקוה להתבסס שם מחדש. החלטתי להשאר בקיוב, לבדי. משפחתי נשארה שם.

מן „הצפה" לא הסחתי אמנם את דעתי. הגשתי כתב בקשה אל שר הפלך להרשות לי להעתיק את „הצפה" מוורשה לקיוב והחילותי לעסוק בסחר הסוכר.

ג. הענף החדש בסחר הסוכר — „גַרַנְטִיה".

גם פה מצאתי חדשות. ענפים חדשים בסחר הסוכר. פנים חדשות וקומבינציות חדשות: ביצאי השוקה שמעתי קול שוקק והומה, הד חי ממלא את כל החלל, הד מוזר לי סוער ונשא ברוח: גַרַנְטי, גַרַנְטי! בכל אשר פניתי — גרנטי. בשוק, ברחוב, בהבנקים בהקונטורות — גרנטי, גרנטי. כל הסוחרים הגדולים עם הקטנים, אנשים, נשים וטף כלם שקועים בגרנטי, מן המיליוניר עד העני, מן החלונות הגבוהים עד המרתפים. החיט עוזב את מחטו, הסנדלר מרצעו הנגר את המקצועה ורודף אחר ה„גרנטי".

„גרנטי" שם אשר בדו להם הספיקולנטים, חריפי הקומבינציות הספיקולטיביות, המפולפלים שבראו מן היסוד הטבעי המוצק הפשוט של תעשית הסוכר בריאות ספיקולטיביות ויעשו בהן עושר. וזה דבר ה„גרנטי":

תעשית הסוכר נחלקת לשתים. בהפרקים הראשונים דברתי על אדות סוכר־החול התוצאה הראשונה של הסלק. כאמור, מעבדים את הסוכר־החול בבתי חרשת מיוחדים לסוכר מוצק, המוצק, — רַפִינַד.

התעשיה הזאת היא יותר קשה ויותר מגוונת מתעשית החול. יסוד בית חרשת לרפינד דורש הון רב, הרבה יותר מבית חרשת לסוכר חול. בתקופה ההיא שאני מדבר בה היו בכל רחבי רוסיה עם פולניה ביחד כשלש מאות בתי חרשת לסוכר חול ורק שלשים וששה בתי חרשת להכנת רפינד. נמצא תעשית הרפינד התרכזה בידי מתי מספר — בתי חרשת אחדים התרכזו בידי איש אחד — ולכן היה קל להם לכרות ברית יחד, סינדיקט, למען הפקיע את השער כחפצם.

בעלי בתי חרשת החול מוכרים את תוצאת ידם להרפינורים למחיר קצוב לפי מצב השוק בשעת המכירה, אולם יש אשר מוכרים סתם, למחיר היסודי של הרפינד כפי אשר יֵראה אחר גמר שנת התעשיה והמכירה. כמובן אחר נכוי שכר העבוד Переработка אשר בעל החול צריך לשלם להרפינור בעד

העבוד מחול לרפינד. ושכר העבוד הוא תמיד לציר שעליו סובב המשא ומתן והתגרנות בין בעל החול והרפינור.

והיה מדי שנה בשנה אחר תום שנת התעשיה והתחשבו בעלי החול עם הרפינורים ובאו על שכרם בעד החול שמסרו להאחרונים, על פי המחיר הבינוני השנתי של הרפינד — לא של בעל בית החרשת הזה שקנה את החול אלא — של „חברת בית החרשת לתעשית הרפינד הקיובי" אשר בהעיר! לא האמינו בעל בהח"ר לחול לפנקסי בעלי בחח"ר לרפינד ולחשבונותיהם על כן נמנו כל בעלי בתי החרשת וגמרו לקחת קנה המדה למחיר הרפינד של בית החרשת הקיובי, מפני שאיננו פרטי אלא של חברה אקציונרית וקנה לו שם טוב ואמון גדול.

כך נהגו ימים רבים למכור חול „לעבוד" — „פיריראבוטקא" — ולהתחשב לפי הרפינד הקיובי.

באו ספיקולנטים בעלי פלפול ואמרו: למה לנו למסור סוכר חול ממש להרפינורים, להשקיע כסף בסחורה זו, לקנות ולשקול ולהטעין ולהעמיד להרפינור ולשבת לחכות זמן רב עד שיתפרסם מחיר הרפינד הקיובי? מוטב שלא לקנות ולא למכור סוכר חול כלל אלא ישאו ויתנו ברוחות... בהמחיר של הרפינד הקיובי העתיד לבוא.

אמר ראובן לשמעון בכמה אתה חושב יעלה מחיר הרפינד הקיובי? — בחמשה רובל הפוד — עונה הלז. — ואני אחראי לך בעד המחיר הזה, מחיר חמשה הרובל. והיה אם המחיר יהיה פחות מחמשה רובל אני מחויב לשלם לך מכיסי כל סכום הפחת שיהיה. אולם אם יעלה יותר מחמשה אז כל המותר אתה תשלם לי. כל אחד מהם מחזיק בדעתו. זה סובר שהמחיר יהיה נמוך וזה שהמחיר יהיה גבוה. מסכימים, נותנים מכתבים זה לזה, ומחכים לבוא זמן החשבון, שהוא בחדש נובמבר שאז מתגלים חשבונות של ביהח"ר הקיובי ורפינד.

והמכתבים הללו, „מכתבי האחריות", שאדם אחראי לחברו בעד המחיר של הרפינד הקיובי סובבים בשוק כל השנה ועוברים מיד ליד כשטרי מניות או שטרי חובות, למחיר העולה והיורד לפי מצב הסוכר הכללי ועל פי הקומבינציות והערמומיות של מניעי גלגלי הספיקולציה האורירית בבורסאות העולמיות.

אכן כל זה בשעה ששני הצדדים האחראי והקונה את האחריות עשירים בעלי אמון גמור ומאמינים זה לזה בשטר, בחתימה. אבל אם אחד מן הסוחרים ממדרגה שניה, האחריות נעשית בכסף. למשל אם זה המקבל עליו את האחריות הוא מן הסוג השני והנהו אחראי לחברו למחיר חמשה רובל,

אז נותן לחברו כפי שישתוו עשר או עשרים פרוטה לפוד ומנכה לו לבעל השטר מן המחיר.

האחריות הזאת נקראת בתרגומו „גרנטי". ו„גרנטיה" זו היא שמלאה את כל חללו של השוק הסוקראי בקיוב, החל מן הבנקים הגדולים עד אחת המשרתות בסמטא נדחה בקצה פודול. לא היה עני בישראל שלא היה לו שטר של גרנטי. אפשר היה לרכוש שטר גם בחמש פרוטה לפוד. על הגרנטיה עלו וירדו סוחרים, ספיקולנטים ורבים מבני המון. הרויחו והפסידו, העני והתעשרו, הושפלו והורמו ועלו אל מרום פסגת האושר — על השלחן הירוק ב„קונקורדיה"[1].

ותהי ראשית עבודתי, טרם שהספיקה לי השעה להשיב לי את הלקוחות שלי מלפנים מערי השדה ולרכוש לי חדשים, גם כן ב„גרנטי". נסחפתי עם הזרם הכללי ואראה פרי. ויש אשר נחה עלי רוח השיר ואכתוב הרווזים על הענף האוירי הזה, על שאונו והמונו, ויש אשר כתבתי רשימות וחדודים לבעלי בריתי במסחר איש איש לפי תמימותו ויושר לבו.

זלטופולסקי הגיע או למרום פסגת הספיקוליציה בסחר הסוכר. הניע גלגלים גדולים. המשרד שלו היה מלא סוחרים וסרסורים מכל הסוגים. פעם אחת באתי אל המשרד והנה על הדלת דבוקה פתקא "Прiем 1 — 11„ (הראיון משעה י"א עד א' בצהרים) ודוקא באותו הזמן אי אפשר היה לראות את זלטופולסקי. תמיד חלף הלך לו בשעות הללו. הייתי נושה בו שכר בעד מאת אלפים פוד „גרנטי". באתי בכונה בשעה החמשית אחר הצהרים. מנהל המשרד העיר אותי על הפתקא הדבוקה בדלת. על זה עניתי לו: ראיתי בהבנקים שני חלונות, בראש החלון האחד נרשם "Прiем„ ובמשנהו "Выдача„ (תשלומין). בדלת המשרד שלכם דבוקה פתקא אחת „לפריאם" משעה 11—1 שמע מינא שהווידצה, התשלומין בזמן אחר. עתה באתי בעסקי „הווידצה". נתתי למנהל כרטיסי למסור לזלטופולסקי ורשמתי עליו דברים אלו:

יְצִיב פִּתְגָם
לזמן „פריאם"
ולזמן „ווידצה"
מתי תתרצה??

בבקר השכם סרתי אל ז. ומצאתיו כשהוא קורא את הכרטיס בכונה עצומה. הכרטיס עשה את משלחתו...

וראיתי בלהקת הסרסורים דַלי מעש נבובי לב וריקים מדעת. אין להם פרוטה בכיס ומחשבה במח, את דרכי המסחר אינם יודעים והליכותיו נפלאות

1) עיין פרק מיוחד להלן.

מהם ובכל זאת חיים ברוחה ועושים נפלאות — בגרנטי. יוצאים בבקר ריקים ושבים מלאים ורשמתי על אדותם:

1

קם אני משנתי
ונפשי כה עגומה
בלתי רוחי וגויתי
בביתי אין מאומה
ומקלי ומשענתי —
גרנטי גרנטי.

2

יוצא אני בהפזון
השוקה רק, עף,
לשובע או לרזון
השג לחם לפי הטף
בצקלוני לי הזמנתי:
גרנטי גרנטי.

3

בספיקולנט אני פוגש
לבי רחב שש
הייתי לו כנוגש
ומפני הוא נס.
עם רוחך כבר הסכנתי —
לי גרנטי גרנטי.

4

הוא ממהר לכת
אחריו אני דולק
לשוני חרב מתהפכת
ומערפו אותו מולק
לא תמלט ספיקולנטי
תרכוש, תרכוש הגרנטי.

5

— הלום נא סורה
עיניך פה תחזינה
„פירירבוטקה" פה צרורה
גם „פיריציסלינה"
רק לך דודי צפנתי:
הגרנטי הגרנטי.

6

— מה מידך אקח?
ולא סעדתי עוד לבי
— עמוד נא על המקח
שעה נא לניבי,
את נפשי קח ספיקולנטי
והגרנטי הגרנטי.

7

— לבי הולם פעם
מהומה במדינה
— שמעני אך הפעם
נפש לך עדינה.
רך לב ספיקולנטי
ויקן הגרנטי הגרנטי

8

רץ אני לבית
ולפני הולכת מנחה
סוכריות לשתילי זית
ולאשה מחוט ועד פינכא
האח משגבי ומשענתי
הגרנטי הגרנטי!...

אולם לא לעולם חסן. חק קבוע בספירת הסוכר: זמן ידוע, שנתים שלש שנים משתקשקים הגלגלים. הספיקולציה סואנת רועשת. ספיקולנטים פורשים כנפים מתנשאים לרום שמים מרקיעים שחקים, ופתאם כאלו ממעמקי האדמה מתרומם אד מחניק, מרעיל את השוק, ותותר תחת אשיות המסחר

ומהרס את המגדלים, הצריחים והמבצרים אשר בנו הספיקולנטים באויר, והכוכבים נופלים, נופלים...

גם על גרנטי עבר כוס. הסינדיקט לרפינד בטל, ההתחרות בין הרפינורים גדלה ותאבד כל חלקה טובה ובנין הגרנטי, האחריות למחיר הרפינד, נפל תחתיו.

והמשבר פרש כנפיו גם על יתר ענפי סחר הסוכר. בא שקט בשוק, דממה על המדרכה, כל ספיקולנט ידיו על חלציו, כל סרסור מתהלך בפיק ברכים. בבנקים שממה, שאיה במשרדים, הסוחרים מפהקים, מתנמנמים הסרסורים. פה ושם מתפרץ הד אנחה, עינים מפיקות דאגה, משוטטות הנה והנה מבקשות פרוטה לפורטה. יש שמאמצים את לבם ומנסים לדבר על אדות קניה ומכירה, אולי, אולי יחוס עם עני ואביון, להקת הסרסורים שבביתם אין כל, רק שברי זכרונות מימים עברו, עקבות ימי הטובה, ימי הגרנטי הצוהלים, ימי האושר והשובע, ימים אשר למשמע אזן דאבה נפש כל חי בספירה זו.

נכנסתי פעם אחת אל משרדו של רייכלין, מצאתי קהל סרסורים עגומים ומדוכאים יושבים ומפהקים, איש מהם אינו חושב על דרכו, כלם יושבים ומחכים, יושבים ומצפים — לנסים מן השמים. ואקח גליון וארשום:

שמעו נא הסרסורים!
למה אתם מתהלכים פה ושם
נושאים עין קדחה, תימנה, צפון וים
מחזירים על הפתחים דופקים בשער
מדברים אל ספיקולנטים שגם חייהם חיי צער?
דברו אל הכותל, אל העצים והאבנים
על משענת קנה רצוץ אתם נשענים.
הקיץ הקץ! על „הנפת" עלה שמיר שית
על „גרנטי" „פיריציסלניה" — כנוקף זית
„הפיריבוטקה" כבר העלתה חלודה
שוכבת למעצבה בודדה גלמודה.
בלחיי הספיקולציה כבר עלו עשבים
ועתה מה לכם פה חבור עצבים??
איש לאהליו, סרסורים, אל מרצעו ומחטו,
אל קרדומו ופטישו, אל שקו ומלאכתו
איש לאהליו אנשי הבינים!
התבדרו התפזרו אל קצות השמים.

פרק שלשים וששה.

זכות הישיבה.

א. הזכות המוגבלה.

התבססתי מחדש בקיוב. צריך הייתי להביא את משפחתי מוורשא קיובה. בהיותי בגפי לא דאגתי כל כך להיתר ישיבתי. גרתי בחדר בודד, והשוטר המקומי סוגר עינו מפני ברק המטבע כנהוג, אבל לבסס בית, דירה ומשפחה שלמה בלי זכות ישיבה — מסוכן.

אז השתמשתי בחולשה אחת קטנה של שרי המשטר בקיוב. הקילו אז בקבלת בנות ישראל בבתי הספר הכוללים. על הבנים הקפידו מאד, המציאו גזרות וסיגים חדשים לבקרים, אולם על הבנות הסתכלו בעין יפה. „כל הבן היאורה — וכל הבית תחיון". עשיתי מה שעשיתי, הגשתי נירות של בתי הילדה שלמדה בגימנסיה בוורשה אל בית ספר בקיוב, שלמתי שכר הלמוד וקבלתי תעודה והגשתיה אל שר השוטרים. על סמך התעודה הזאת קבלתי רשיון לי ולבני ביתי לשבת בתור אורח בקיוב. עכשו, בשעה שאני כותב את הזכרונות האלה כבר עבר כלח על תעודות אלו. אנכי השארתי תעודה זו בידי לזכרון חיי היהודים ברוסיה. הנני נותן מקום לתעודה פה לזכרון לדורות הבאים:

БИЛЕТЪ

Д. № 7.

№ 1243—2909

Предъявителю сего Кельменскому мѣщанину Лейзеру-Эльѣ Фридману съ семействомъ, поименованнымъ на оборотѣ сего на основаніи § 18 прил. къ 63 ст. XIV т. Уст. по сп. изд. 1903 года по воспитанію дочери Ревека въ Гимназіи дозволяется ВРЕМЕННОЕ жительство въ г. Кіевѣ въ Плоскомъ и Лыбедскомъ уч. срокомъ по 15 августа 1906 года.

При этомъ присовокупляется, что если по истеченіи означеннаго срока предъявитель для дальнѣйшаго жительства въ г. Кіевѣ просроченныхъ пасоорта и билета безотлагательно не возобновитъ, то отсюда будетъ высланъ установленнымъ порядкомъ.

Гербовый сборъ уплоченъ.

מקום ההותם Кіевскій Полиціймейстеръ ההתימה

Столоначальникъ ההתימה

תרגום

תעודה

ענין № 7

№ 1243—2909

לבעל התעודה הזאת, עירוני מקלם אליעזר אליהו פרידמן עם משפחתו, הרשומה מעבר לדף, על יסוד סעיף 18 של הוספה לסימן 63 ברך 14 של החקים המיוחדים משנת 1903. מפאת חניך בתי רבקה בגימנסיון נתן לי רשיון לגור בקיוב באופן זמני במחלקות ה„פלוסקי" ו„הליבדי", לומן עד 15 באבגוסט 1906.

לזה מוחנה. אם אחד כלות הזמן הנזכר לא יחדש בעל התעודה תבקה בתור רשיון לגור בקיוב את תעודת המסע ותעודת הישיבה שעבר ומנם, ישולה מבאן בסדר הקים.

מכם הנישפנקא נשתלם.

ראש השיטרים בקיוב (חתימה)

מנהל השלחן (חתימה)

מעבר האחר של התעודה רשומים שמות בני ביתי אשתי בנותי ובני הצעירים אשר לא הגיעו לשנות בגרות, שנהנו מזכות הישיבה הזמנית הזאת. התעודה נדבקה בפקידות הפוליציי אל תעודת המסע אשר צריכה היתה להיות מונחת בקופסא תמיד בשבתך בבית ובלכתך ברחוב ובכל מקום אשר היהודי פונה. תעודה זו היתה חלק מחלקי הגוף והנשמה של היהודי בפנים ארץ רוסיה.

הקורא יראה מן התעודה, כי נתנה לי זכות לשבת בקיוב ישיבה זמנית, ארעית, ורק בשתי מחלקות הפוליצייה שבעיר, הפלוסית והליבידאית, הראשונה בקצה העיר בשפלה — פודול — והשניה במעלה העיר. הנה כי כן, נוצר תחום מוגבל ליהודים בתוך העיר גופא. היו רחובות בעיר אשר מצדו האחד הותר ליהודי לגור בו ומצדו השני אסור. רחוב הבולוור הביביקובי נחשב מצד השמאלי למחלקת „ליבידי" ומותר ליהודים — בעלי הזכיות הזמניות — לגור שם והצד הימני נחשב על מחלקת „קיוב הישנה" ואסור על היהודים הללו. על יסוד זה נוצרו קלקולים פוליציים וקוריוזים רבים. היו מקרים שהבעל ואשתו היו בעלי זכיות שונות. היא תופרת ולה זכות הישיבה בכל העיר והוא עוזר בבית מסחר וזכותו מוגבלה רק בתוך התחום, ויקר המקרה כי הבולשת תפשה את הבעל עובר על „בל תלין" אצל אשתו ויהיו כל בתי הפקידות כמרקחה. כאלה וכאלה נולדו בכל יום הרבה „שעוריות", שאלות ותשובות ופקודות וחפושים ומאסרים ומשלוח מן העיר עם גדודי האסירים

אל תחום המוגבל היהודי, כידוע לכל בני הדור הנוכחי אשר העיזו להתפרץ מן „התחום" המחניק והתאמצו לשאוף רוח באחת מן הפנות של המרחב האין־סופי בפנים רוסיה [1].

בשביל העבודה הגדולה שעבדו השוטרים בגרושי היהודים לקחה הממשלה חמשה עשר אלפים רובל מקופת מכס הבשר הכשר! שהרי כל מה שטרחו בשביל היהודים טרחו...

בכלל שונים היו החקים בנוגע ליהודי קיוב מאשר בכל יתר ערי רוסיה. זכות ישיבה נתנה ליהודי, כאמור, על ידי חנוך הבנים בבתי הספר, זכות שאינה שולטת בכל רוסיה ולעמת זה נחלקו היהודים לבעלי זכיות שונות, יש בעלי זכיות מלאות, אשר להם רשות לשבת בכל חלקי העיר ויש בעלי זכיות מוגבלות, זמניות, ורשות להם לשבת רק בשתי המחלקות הנזכרות. מקור השנוי הזה בהתחכמות הממשלה להצר ליהודים. בגוף החקים הישנים נאמר, כי אין רשות ליהודים לשבת בקיוב רק במחלקת פלוסקי וליבידסקאי. הפשט הפשוט הוא כי בשתי מחלקות הפוליציי האלו מותר לגור לכל יהודי שיהיה. באו הפקידים ודרשו: הני מילי למי שיש לו איזו זכות ישיבה, אפילו זמנית, כמו עוזרי המסחר, זכות החנוך, לאלה יש רשות לגור בשתי המחלקות ואסורים יתר חלקי העיר, אבל יהודים משוללי כל זכות, כניסתם לקיוב אסורה לגמרי.

ונפלא הדבר, בתקופה שאני עומד בה אסורה מחלקת „פיצירסק" על היהודים לגמרי. והיו ימים אשר דוקא בפיצירסק היה מרכז היהודים. לפני מאות שנה היה שם בית הכנסת, ובית הקברות הפיצירסקי העתיק שמש ליהודי קיוב עד לפני עשרים שנה.

המאושרים שבין היהודים שהיתה להם זכות ישיבה בכל חלקי העיר היו יהידי סגלה: חיטים, סנדלרים, וצאצאי החילים שעבדו בצבא ניקולי הראשון. נוסף עליהם אלה ששלמו בעד גילדה ראשונה באחת מערי התחום וחכו אחר כך לשלם בעד גילדא ראשונה חמש שנה בקיוב או באחת מערי פנים המדינה.

כ. חתולי והפרימטב.

ויהי היום ויבא אלי חיט אחד גוץ וכרסני ויציע ללמדני את תורת החיטנות כשאני עומד על רגל אחת וזכות התורה הזאת תעמוד לי למצוא מנוחה שלמה בעיר הזאת וזכות ישיבה קבועה בכל חלקי העיר.

---

[1] על הקוריוזים המשפריים הדפים בני יהושע פילימון נחמד ב„הצפה".

הסכמתי. האיש הביא לי תעודה רשמית, דיפלום, מאת בית פקידות לתופרי לבנים של אחד הצחים בפולין, המעידה עלי כי למדתי את המלאכה הזאת על בוריה, עמדתי בנסיון והוכרתי לאומן במלאכה זו.

רכשתי לי את התעודה בארבעים רובל כסף ואומר להעמיד בביתי שתים שלש מכונות תפירה ויהיו לי לתריס בפני הפורעניות.

השתמשתי בזכותי זו. שכרתי לי דירה במרכז העיר, סמוך אל בית הפקידות העירונית. הגשתי את תעודתי החדשה אל שר השוטרים. בקרתי בביתו את סופרו של „שלחן היהודים" אשר בידו נפש כל יהודי. כפרתי פניו כנהוג במנחה, והכל שריר וקים — הריני בעל זכיות מלאות כאחד החיטים הגדולים שבקיוב.

אבל ימי שלותי לא ארכו. קנא בי אחד היהודונים, אזיל ואכל בי קורצא במשטרה. פתאם והנה אורח הגון בקרני בביתי, סגן הפריסטב של אותו הרובע שבאתי לגור בו. עשה מה שעשה ויערוך פרוטוקול לאמר: אין כאן לא חיט ולא בית תפירה, לא דובים ולא יער. ויצו עלי לבוא אל פקידות הרובע. כל זה נעשה שלא בפני. הלכתי אל בית הפקידות ומצאתי את שני סגני הפריסטב יושבים ב„ישיבה", נגשתי אליהם וקראתי בשמי, — אהא החיט המוויף — קראו — הבה הפספורט ונראה. מסרתי להם. הפכו את הפספורט פנים ואחור והנה מציאה מצאו: באותה השורה ששם נדפסו המלים: „במה מתעסק" נרשם: „ליטירטור". השוטרים נפעמו, הא כיצד? חיט וליטירטור! היתכן? שערוריה. זיוף ז'ידוני, נורא הדבר, נורא.

נסיתי ללמד להם פרק בספרותנו. — אדונים — אמרתי — וכי בשביל שאני יודע את הספרות אסור לי לעסוק במלאכה? אצלנו היהודים מקובל מימים קדמונים: כל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטלה. האומנם צריך בעל המלאכה להיות דוקא בור, גס, שכור ומתגולל באשפה? לנו היהודים, לא רק שחכמינו הקדמונים היו בעלי מלאכה אלא שגם עכשו בימינו אלה יש לנו כבר גם משוררים חיטים ונגרים באמיריקה. יכול אני לקרוא אותם בשמם דוליצקי ורוזנפלד משוררינו הידועים, והם עוסקים במלאכה בניויורק.

המגושמים האלה! המה באחת: מה שאפשר באמריקה אי אפשר ברוסיה. אתה ה„ליטרטור", עונשך להגלות מן העיר. ביותר התמרמר מאד על עוני סגן הפריסטב ציביינקא, אחד מצאצאי ההיידומקים, בעל גוף, כרסני, חוטם קצר ועגול כעין כפתור אדום. זקנו מגודל וכשהוא מדבר מתנפח כברבור וקולו הולך מסוף הרובע ועד סופו. מספרים עליו שהיה לפנים „לקחן" גדול, כעת היה בעל תשובה נקי כפים. הוא התמרמר מאד, שפך את כל חמתו עלי, עצר את הפספורט שלי וישלחני מבית הפקידות לחכות בביתי לגזר דיני.

אחר ימים אחדים קבלתי הודעה רשמית מאת שר השוטרים שגזר עלי לשלחני מן העיר אל תחום המוגבל.

נטלתי עצה מאת חברי בציונות מחובר ואלך אל שר הפלך ואגיש קובלנא על גזר דינו של שר השוטרים לאמר: כך וכך היה המעשה והנה שר השוטרים מדעת עצמו גזר עלי לשלחני מן העיר בשעה שאין לו שום זכות לזה. כי על פי החק זכות גירושי היהודים נתנה רק לפקידות הפלך.

ובכן בקשתי מאת שר הפלך לבטל את גזר דינו של שר השוטרים ולמסור את „הענין" לחות דעתה של פקידות הפלך.

השר קבל את הקובלנא ויבטיחני למלאות בקשתי.

הרציתי את הדבר לפני „ידידי" הסופר של שלחן היהודים. אחרי שנתגלגלה מטבעת זהב מיד ליד אמר לי בעליצות: טוב עשית. עתה כאשר אקבל את הטיליפונוגרמה מאת פקידות הפלך לבטל את גזר דינו של שר השוטרים אטמין את כל הדילה תחת המפה „לארך ימים" ואתה תוכל לשבת בשלוה בביתך ימים ושנים.

חכיתי לבא הטיליפונוגרמה.

הלכתי אל פקידות הרובע לחקור אם נתקבלה שם הפקודה לעכב את גירושי. היתה שעה מאוחרת בערב. בחדר הגדול שרר ערפל. פה ושם נעו שוטרים כצללים. מרחוק, בחדר משכיתו, ראיתי יושב לו הפריסטב בכבודו ובעצמו. עד הנה לא ידעתיו. שיח ושיג היה לי רק עם שני סגניו קַרַס וציבייניקא. סרתי אליו ובקשתי לדחות את גרושי עד ימי האביב, כי איככה אוכל לנוד בימי החרף הקשים והילדים רכים והקור חזק, מה ממך יהלוך כי אשאר פה עוד חדש או שנים?

הפריסטב התגעש והתקצף: חנינה אתה חפץ? אין חנינה ליהודים. שלח תשולח מן העיר תכף ומיד. ברברו נעץ בי עיניו הדוקרות. כאלו שאף לבלעני חיים. השמחה לאיד יהודי נשקפה מכל תנועות פניו, מכל הגה היוצא מפיו.

דמי רותחו על זדון לבו והות נפשו. החלטתי לנקום בו את נקמת כבוד עמי המחולל על ידי השכור הלז ואפן אליו ואומר:

— כך, אדון פריסטב, תשלחוני. הגד נא לי איך „עושים" את „המשלוח"?

— פשוט — ענה בצהלה — יבאו „גורדובאים", ישליכו את רהיטיך מביתך החוצה, יסגרו את הדירה על מסגר ואותך ישלחו עם האסירים.

— הדירה? — שאלתי בתמהון של תם, הדירה הלא ש ל י היא, במיטב כספי שלמתי בעדה, ורהיטים — מה ענין רהיטים לכאן? הלא יש „זכות ישיבה" לרהיטים בקיוב. מלבד זה הנה יש בביתי שפחה ושמה „פַּרַסקה", בתולה זקנה טפשית, גסה ושכורה — פרבוסלבית טהורה. לה בודאי זכות

ישיבה. ויש לי חתול זקן ונשוא פנים „וסקה" שמו, בעל בשר, כרסני ועצלן— אוהב אלכוהול אזרח נכבד. לו בודאי ובודאי יש זכות ישיבה בכל מלא רוחב המדינה. ובכן, אדון פריסטב, אמסור את רהיטי ואת חתולי, את וסקה, אל פַּרַסקה, השפחה השכורה, הפרבוסלביה הטהורה ואניחם בביתי הכל על מקומו, ואני אקח לי את אשתי ואת ילדי ונלך לנו.

הפעם נעצתי אני את עיני בהפריסטב בלעג דוקר, הדגשתי כל מלה ומלה, כוונתי לדקור בבשר הפריסטב הזה במבטי, באיזמל לשוני, בבטוי כל מלה היוצאת מפי. והוא גם הוא לא הסיר מבטו ממני. מלחמת העינים בין שם וחם... אחר התימי את דברי הסתכלנו עוד זה בזה הסתכלות מרובה עד שקפץ הפריסטב ממקומו וקרא: Можете и такъ дѣлать. אפשר לך לעשות גם ככה... שלחתי לו מבט של בוז ויצאתי מן החדר.

בין כה וכה ו„הקיובליאנין" עשה מן „הדילה" מטעמים לקוראיו: היות כך וכך, יהודי סופר נהפך בין לילה לתופר, מוליך שולל את השרים ואת כל הממשלה ומתערה כאורח רענן בקיוב. שומו שמים! האם על אלה לא תרגז הארץ ומוסדות תבל לא יתפלצון? עבר חדש ימים, ויותר. פקודת שר הפלך לבטל את גזרת שר השוטרים נתקבלה. ופקודה חדשה לשלחני לא באה. ה„דילה" נקפאה. „סופר השלחן" עמד בדבורו.

אולם לא חפצתי להשתמש ב„חסד לאומים" של הסופר, מצאתי לי במקרה מעון במחלקה הליבידאית ואעתיק שוב מושבי לשם. אבדתי את זכות ישיבת הקבע בכל חלקי העיר ואשתמש שוב בזכותי הזמנית, זכות החנוך.

התופר היה שוב לסופר.

אחר חצי שנה הלכתי אל בית פקידות הרובע הליבידאי לשלם מס המעון והנה ציביינקה „ידידי" לפני. סגן הפריסטב של הרובע של קיוב הישנה, ציביינקה נקי הכפים, עלה לגדולה ויהי לפריסטב ברובע הליבידאי. מחותני זה הכירני ויצעק צעקה גדולה ומרה: פרידמן, הליטרטור איך נועזת? מה אתה עושה בכאן? בקיוב! הלא גרש גרשנוך מזה! לא אדון פריסטב — אמרתי לו, לא גרשתוני. יצאתי לי בעצמי מרובע „קיוב הישנה" האסור עלי וקבעתי מושבי ברובע „הליבידי" המותר לי עפ"י זכות החנוך של בתי והא לך תעודתי, בדברי הוצאתי מצלחתי את הפספורט שלי ואת התעודה התלויה בו.

— אבל הלא אסור היה לך לשוב לקיוב בלי תעודה מבית פקידות המחוז. הכניסה לקיוב הלא אסורה ליהודים. ואיך באתה לכאן? צעק ומפיו יז קצף.

— אבל אנכי לא נכנסתי לקיוב כי לא עזבתיה כלל, התמרמרתי גם

אני – לא יצאתי מקיוב ולא נזקקתי לתעודה להכנס אליה. ומה זה כי תצעק עלי.

– אבל – צעק הפריסטב בקול איום. מחר תביא לי תעודה מאת פקידות הפלך שלא גרשת מקיוב. התשמע? מ ח ח ח ר ר ר!!

– טוב – עניתי – אביא, חכה, חכה.

והוא מחכה עד היום הזה...

ד. טעם גלות.

אולם פעם אחת טעמתי טעם גלות כדבעי במשך חמש שעות. היה חדש דקבר, זמן שנשי הפקידים המטרוניתות דורשות תפקידן מאת בעליהן כסף משנה לצרכי החג. מה עושים הפקידים? הולכים ופושטים על היהודים.

בשעה השלישית בלילה העירוני דפיקות חזקות בדלת. קפצתי ממטתי ושאלתי „מי כאן?" הפוליציה! ענה לי קול נחר. פתחתי את הדלת ובחדר התפרצה להקת שוטרים גבוהים ונמוכים, פכחים ושכורים, כנהוג. „התעודה!" קרא הראש, הראיתי להם. הפך את התעודה, קרא פנים ואחור והנה מתלאה! תעודת זכות הישיבה עבר זמנה. על פי החק של זכות הישיבה צריך בעל הזכות להחליף את התעודה פעמים בשנה, בינואר ובסנטיבר, עונת תשלומי שכר הלמוד בבתי הספר. מפני החשש שמא לא הכניס היהודי שכר הלמוד ונמצא הוא משתמש בזכות ישיבה חנם. שהרי בינתים אפשר להוציא את התלמיד מבית הספר. אנכי בידעי כי בין כך ובין כך מתגוללת תעודת המסע במשטרה מסנטיבר עד דקבר ואז מגיע הזמן לחדשה שנית – לא חפצתי להגיש בסנטיבר את תעודתי. אמרתי עוד מעט יבא ינואר ואמלא את חובתי. אולם באה ה„אוּפּלוֹה" (ציד) ועוני נכתם לפני הפקידים.

„אל הרובע!" פקד הראש.

כנופית גורדובאים סבבוני ויוציאוני מביתי אל הרחוב. שם מצאתי כבר כנופית יהודים „תפושים" כעשרים איש, כלם מדירי חצרי. נלוו אלינו ברחוב עוד כנופיות יהודים ויהודיות מיתר החצרות אשר ברחובי והלכנו.

הגורדובוי השומר עלי הסביר לי פניו האדומים ולחש לי: גוספודין, אפשר לך לקחת עגלון, נשב ונסע יחד. הלא הקור חזק והדרך רחוקה, דבר וידיו נשתרבבו מעט אל צדי...

תודה – עניתי – עם אחי אלך רגלי. אתם אשא ואסבול ואתגנה.

בדרך אל הרובע ראיתי בינינו איש מדות, גבה הקומה עטוף בורקה קוקזית וכובע כבשים גבוה בראשו והוא צועד לו בצעדים חזקים והולך שפי.

מה ליליד קוקז בינינו? שאלתי אני את נפשי.

כשהובאנו אל בית הפקידות קבלו הפקידים את פנינו בתרועת לעג. ערכו ישיבה והחלו לברר את תעודת המסע של כל אחד מן ה„תפושים". כאשר הכריזו את שם בעל התעודה בטו את השם בכנוי של גנאי כנהוג. הקוקזי לא נה, התהלך בחדר אנה ואנה ועיניו מבריקות כדודי אש. כלו רותח ונושם בכבדות. לסוף פנה אלי ואמר בלשון רוסיה שבורה: סמוטרי, סמוטרי, איח בוג שטָא דיליאיט, סמיוטסא, א נאש בוג גדי? שטָא, ספיט טאָם, ספיט! ראה אלהיהם של הללו מה עושה, צוחק, צוחק לנו ואלקינו אנו מה עושה? נרדם, נרדם שם!

— מי לך ומה לך בזה? שאלתיו. גרוזי, ארמיני הנך איך נלכדת ברשת יהודית?

— עברי אנכי — ענני — מן ההררים. יש לי זכות ישיבה בכל המדינה. אבל המה, השד יקחם, ובדרכו קרץ בעיניו הבוערות מול השוטרים — המה פגימה מצאו בתעודתי ויובילוני עמכם.

עשינו שם שעות אחדות עד ש„הופיע" הפריסטב ואו נשמע בלשכתו צלצול של מטבעות זהב שעברו מיד ליד ואיש על מקומו שב לשלום...

פרק שלשים ושבעה.

צפרים חדשות.

א. טפוסים.

במשך שבע השנים שבין יציאתי מקיוב ושובי אליה (תרנ"ט — תרס"ו) גדלו אישים חדשים ועלו על מרומי העושר והצבור העברי בקיוב. תעשית הסוכר הלכה הלוך והתפתח, סחר הסוכר הלך והתרומם והספיקולציה הלכה והתנפחה, העלתה הבל, אבעבועות ורסיסים ומתוך ההבל והאד נבראו ועלו עשירים חדשים בעלי הון כביר ויתנשאו ויתגדלו ויתרוממו וכל העם כרעו לפניהם ברך.

ליאוב ברודסקי, אמנם עשיר מלידה ומבטן, ירש מקום אחיו אליעזר בעולם הסוכר ובחיי הצבור. כל זמן שאחיו היה חי, עמד ליאוב כצל, חי חיים בודדים, אמנם לא חיי פרישות, ולא תפש מקום חשוב בחיים. הוא לא התענין בחיי הצבור והצבור לא התענין בו. השם „ברודסקי" היה מסמן את האח הגדול „לְזַר". אולם אחרי מות האחרון ירש ליאוב את מקומו. הוא נעשה מרכז החיים השואנים בספירת תעשית הסוכר, ראש המדברים בין

בעלי בתי החרשת, גולת הכותרת לאדירי ההון העברים ואבן שואבת לחבורות סוהרים, סרסורים, אנשי האויר בעלי קומבינציות, חנפים ומלחכי פינכא אשר מלאו את המסדרון הגדול, הארוך של המשרד הראשי אשר לברודסקי.

ומבית יונה זייצוב הזקן עלה נצר ויעל כיונק על שדה תעשית הסוכר, חתנו משה היילפרין. הוא היה יליד ברדיצ׳וב ושם משפחתו לפנים בַּרְבַּש. גדל על ברכי זקנו מצד אמו העשיר הברדיצ׳ובאי היילפרין המפורסם בעירי וירש את שם משפחתו. עסק בסחר הסוכר ולאט לאט הצליח ועלה במעלות העושר ורכש לו בתי חרשת לתעשית הסוכר. ויבן לו בית ויתאמץ להעשות גם הוא מרכז בחיים הכלכלים והצבוריים בקיוב, לשבת עם נדיבים על גפי מרומי קרת.

כבודו ושם תהלתו של ברודסקי היה לו להיילפרין לאידיאל וישאף לטפס ולעלות אל מרום הפסגה אשר ברודסקי עומד עליה.

ובנים היו לו להיילפרין וחתנים, אנשים חרוצים בעלי מרץ ועזרו לו להרבות עשרו וחילו. כלם התרכזו סביב „האב״ ויהי בית היילפרין גם הוא מעין מרכז בתעשית הסוכר ובעלי בתי החרשת ויתפוש לו עמדה בחיי הצבור העברי.

מקס זקש. יליד לובלין חניך ההתבוללות הפולנית. היה חנוני במורד העיר ויעל גם הוא מעט מעט על שלבי העושר וירכוש לו בתי חרשת לסוכר ויתפוש מקום בחיים הצבוריים בקיוב.

דוד מרגלין היה מיוחד באפיו והליכותיו. הוא היה יהודי ליטאי, ידען הגון בספרות עברית ומבין בספרות תלמודית. בהיותו אברך בא קיובה „ערום ויחף״ והחל לעבוד בחריצות ועשה והצליח ועלה מיום ליום והתרומם ממדרגה פחותה ויעש עושר. ובחריצותו וחכמתו קנה לו לב הפקידים ושרי הממשלה ויסד חברת שיטת על פני הדניפר Днѣпров. пароходн. о-во ויהי יושב הראש בחברה זו. וירכש לו גם בתי חרשת לסוכר ויעטוק גם בעניני היהודים. הוא הלך בשיטת השתדלנות. התרועע עם שר הגליל ושר הפלך, וכל יתר השרים תוכו לרגליו. ידע במה לקנות לב השרים העליונים ולהשפיע ע״י זה על הפקידים הנמוכים וישתמש בכחו לטובת אחיו משוללי הזכיות בקיוב.

בתקופה השניה לשבתי בקיוב לא היה מרגלין רצוי לרוב אחיו. הדור הצעיר כבר בחל בטובתם של שתדלנים מצד הבורגנים. שנא את ההתרפסות ודרשו מאת הממשלה הרוסית חובות אנושיות — מה שאי אפשר היה להשיג בשום אופן בלי ריבולוציה כללית. מצב היהודים היה בין כה וכה

רע מאד בקיוב, ואחדים מעשירי העיר היהודים פעלו לטובת אחיהם בשיטת השתדלנות כנהוג.

פעם אחת שאלתי את מרגלין על דבר שיטתו ואמר לי כך: פעם אחת החליטו קבוצת רבנים בליטא להוציא מאסף תורני שבו ישתתפו גאוני ליטא בפלפוליהם.

באו והציעו לפני הגאון ר' אייזיק סלונימר להשתתף במאסף. ענה הוא להם כך: ראיתם בחתונה, ישנם יודעי רקוד מומחים הם מרקדים זוגות זוגות, וישנם משוללי האמנות של רקוד, הם מתאחדים שורה של אנשים בעגול משולבי יד וזרוע, יד על שכם ומרקדים כמו שיכולים. אני — אומר ר' אייזיק — אני יכול לרקוד לי בפני עצמי. וכך עושה גם אני,—אמר מרגלין — לא בצבור ולא ברעש, כי אם בהשאי, בלטוף, בהטית לב של מי שהוא בדורן או בתפלה אני פועל לטובת אחי ועמי.

ואמנם לחנם מטפלים על איש זה עוונות צבוריים בנידון זה. התפשטה השמועה בכל ערי נגב וצפון, כי מרגלין זה בנה מכספו מסגד פרבוסלבי. ורבו התרעומות וההתנפלות עליו מכל צד. אבל יש עברה לשמה. והמעשה שהיה כך היה:

בקיוב התקיים עשרות בשנים בית „תלמוד תורה" וגורלו היה תלוי באויר. התקים באופן בלתי רשמי. רק בחסד שוחד, כנהוג. הרבה. הרבה השתדלו עסקני קיוב להשיג רשיון ולא קבלו. בעיר הקדושה קיוב אי אפשר היה ל ה ם, לקדושי הפרבוסלביה, להרשות לחורתם של ישראל להתקים באופן רשמי. מה עשה מרגלין, הלך ובנה מסגד מהודר פרבוסלבי על אי טרוחַנוב אשר בלב הדניפר מול פרוטימא של וולדימיר הקדוש. בשביל מלחי השיטת הדניפרובית ופועלי האניות הגרים על האי, ובזכות זו עלה בידו להשיג רשיון בשביל בית התלמוד תורה. ואחר שהיה בטוח בהשגת הרשיון הלך מרגלין וקנה ככר אדמה ברחוב הקונסטנטיני ובנה עליה מכספו בית מהודר משוכלל ביפיו ובכל המכשירים הדרושים לבית ספר, וחצר לבית, על פי הכמת הטכניקה האחרונה. הכל בשביל „התלמוד תורה".

בחנוכת הבית ערך משתה מיוחד בשביל יהודים ומשתה מיוחד בשביל שרי הממשלה.

אנכי הייתי גם כן מן המוזמנים אל משתה חנכת הבית. הרבה נאמו בשעת המשתה. נאמו הרבנים על פי דרכם נאמו מיליונרים על פי דרכם ובא התור גם לי. לא מיליונר ולא רב, ואקח ואשרטט חרוזים אחדים ואקראם בפני קהל המסובין.

כל חרוז נגמר בפסוק „הכה דוד ברבבותיו".

כה נהג מרגלין על פי דרכו ושיטתו השתדלנית. השתדל תמיד להתאהב על הגוים, על שרי הממשלה לטובת היהודים עד שבאה הריאקציה הגדולה ואלה אשר שם מרגלין מבטחו בהם טפחו לו על פניו. משל למשקה שהגיש כוס לאדוניו ושפך לו על פניו. זה היה אחר רצח סטוליפין. הלאומיים הרוסים שרי מעלה החליטו להציג מצבת זכרון להנרצח הנעלה והחלו לאסוף תרומת כסף בשביל המצבה. מהר מרגלין כדרכו וישלח לשר הפלך תרומתו עשרת אלפים רובל למטרת בנין המצבה. מה עשו השרים, השיבו לו את תרומתו בנזיפה. בא וראה עד כמה גדלה הריאקציה באחרית הימים שלפני הריבולוציה. כאן תמה ונגמרה גם פעולת השתדלנות של מרגלין לגמרי.

אברהם דוברי, נשא משרה ב„הבנק הרוסי לסחר חוץ" ויעל ממדרגה למדרגה ויהי לראש הבנק בקיוב וירחיב בעים רוחו את פעולות הבנק בתעשית הסוכר וסחרו ויעש חיל להבנק וגם לו לעצמו.

הלל זלטופולסקי הציע לפני כשנתים ימים טרם שיצאתי מקיוב ליסד בשותפות משרד לסחר הסוכר. לי כבר היו קונים בערי המדינה. תכניתו היתה שאסע לערי רוסיה וארבה לי את הלקוחות במכירת הסוכר והוא ישב בקיוב ויעסוק בקניות. אגב אורחא לקנות ולמכור סכומים „על המקום" בדרך ספיקולטיבי. זה היה לפני הסוכות. בחוהמ"ס ספר לי כי מציעים לפניו שיעשה שותפות עם יפה. האיש הזה היה סוכן נוסע של ביהח"ר בוברינסקי ומומחה למכירה. יעצתי לזלטופולסקי לבחור ביפה. בשגם הוא כבר מנוסה ברכישת קונים יותר ממני. הוא שמע לעצתי ויסד משרד קטן ויחלו את פעולתם. במשך הזמן נפרד מעל יפה ויעל במהירות על גפי מרומי סחר הסוכר ויניע גלגלים גדולים. ובשובי קיובה כבר יצא מוניטין שלו בהספירה של תעשית הסוכר ויתפוש מקום חשוב וגדול מאד בחיי הצבור הקיובי בהחיים הלאומיים והתרבותיים. בהיותו אחד מן הפועלים הציונים החרוצים אשר בעיר ומיוחד במקצוע אשר בחר לו — התרבות העברית והפצת הדבור העברי.

יואל הפנר עלה גם הוא וצף למעלה. מספיקולנט־סרסור עלה למדרגת בעל בית חרושת לתעשית הסוכר. הוא השתתף בחיי הצבור רק בממונו בצדקה ובחסד אבל לא בפעולות ובמעשים. תשומת לבו נטתה יותר אל החיים הדתיים, הקפואים והקבועים אולם אל התנועה הלאומית לא שם לבו.

אחריהם נמשכה שורה של יהודים בינונים, שלהם גם כן בתי חרושת לסוכר והשפיעו במעט או הרבה על מהלך המסחר והתעשיה וגם השתתפו בחיי הצבור העברי בקיוב, הכלכליים והדתיים.

וכל מי שהיה לו שיח ושיג בסחר הסוכר צריך היה ברצון או שלא ברצון לבוא במגע עם שורת האנשים האלה. וגם אני, אחר שהחלטתי לשבת בקיוב ולפתח את פעולתי בסחר הסוכר נכנסתי אל חוג האנשים האלה לרגל משא ומתן אשר היה לי עמהם בכל עת מצא.

אמנם משתמט הייתי בכל האפשר מבא במשא ומתן עם המיליונרים היהודים. את קרבתם לא בחרתי ובשעה שהיה דרוש לי לבא עמהם במו"מ של מסחר בחרתי לשלוח אל „הגביר" את אחד הכרסורים במקומי.

כבר כתבתי, כי בכל משך הימים אשר נשאתי משרה רבת האחריות בעסקי לזר ברודסקי אעפ"י שהיה מכיר את פעלותי לטובת עסקיו, התראינו פנים רק פעמים. עם ליאוב ברודסקי התודעתי על פי מקרה. בקיץ אחד כתבתי מכתב לאחד מידידי הקיוביים שהיה אז בניצה. תארתי לפניו — בעברית — בסגנון התולי את מצב השוק של סוכר ואפני המסחר והרוחות השוררות בחיי הצבור הקיובי בעת ההיא. האיש הזה הראה את מכתבי לליאוב ברודסקי, שהתגורר שם גם הוא, וכתב לי, כי ברודסקי נהנה מאד ממכתבי ויבקשהו לכתוב לי שחפץ הוא להכירני פנים ומזמין אותי לבוא אליו כשובו קיובה.

אחר איזה זמן עלה רעיון בלבי להתקרב אל בראדסקי ולהכיר אופיו אולי אמצא אפשרות להפנות את לבו לפעול לטובת הצרכים הלאומיים ולהטותו אל התחיה הלאומית. שגם הוא העשיר היותר גדול בין עשירי היהודים ברוסיה וכחו רב לפעול גדולות לטובת עניני הלאם גם רק יהיה מוכשר לזה.

סרתי אל המשרד הראשי של בראדסקי ולפני נחיל של דבורים, מסדרון ארוך וצר מחלק את המשרד לשנים. משני עברי המסדרון תאים תאים, בהם יושבים הפקידים ועובדים עבודתם. בכל רגע נפתח איזה תא ואחד הפקידים אשר בידו חבילה של גליונות רץ בחפזון ודופק על דלת התא הגדול אשר בו יושב על כסאו האדון בכבודו ובעצמו, ברודסקי. זה נכנס וזה יוצא. הנכנס פניו חורים, ברכיו כושלות, שפתיו רועדות וממעל להן סביב זויות הפה מפזז מעין התולי קל ופחד ממוזג יחד...

והיוצא — פניו פני להבים, עינים זורקות כידודי אש, שולח על סביביו מבט תועה, הולך שפי ושב אל תאו ואל שלחן עבודתו.

ובכל ארך המסדרון נעים ונדים צללי אנשים, לחקות של ברואים שונים, פרצופים משונים. פני כל אחד מביעים חשרת־מחשבות, שאיפות, תקוות. כל אחד נושא את נפשו אל אותו התא הגדול, בעל הדלתות היפות אשנבי הזכוכית הלבנה הקבועים בהן. כל אחד מתאמץ לעמוד בשורת התור

על יד הדלתות הללו הסגורות היטב, ושולח מבט גנבה אל תוך התא בשעה שנבעה סדק בפתיחת הדלתות ליוצא ונכנס.

ויש אשר מטיילים במסדרון ואינם מקוים להכנס לפני ולפנים, אלא שואפים לתפוש „אותו" כשהוא יוצא מתאו ויורד מן המדרגות בשעה שהוא עוזב את המשרד ברגעים אלו ממהרים הללו לרוץ אחריו, מביעים במהירות שאיפתם והוא בדרך ריצה חורץ ומחליט או דוחה מעליו ובורח אל האוטומוביל המחכה לו על יד הכניסה מבחוץ.

ויש אשר דבר אין להם לברודסקי לא הצעת מסחר ולא בקשה או דרישה אלא מתהלכים סתם במשרד הראשי בין האוכלסין רבי־הגונים, במסדרון, מטים אזן לשמוע מלה חטופה, הברה קטופה יוצאת מבין כנופיה זו או אחרת, המתגודדות במסדרון, אולי, אולי תהי לו המלה, ההברה ליסוד לבנות עליה איזו קומבינציה ויבנה ממנה.

בין המון שחצנים, עוי פנים, משחקי בקלפים וכת ליצנים הממלאים את המסדרון, מבקיעים להם דרך או מבצרים להם מקום אנשי קדש לובשי קפסות של משי ארוכות, מגודלי זקן ופאות מסולסלות. ירמולקה של קטיפה גבוהה וחדה בראשם, אבנט שחור בחלצים ועינים תועות, תוהות ומפיקות שממון, תמהון, חרדה וצל של תקוה. רבנים, צדיקים, נכדים „וכלי קדש" אשר באו ממרחק לשם הגביר, ומחכים לחסדו ומיחלים לעזרתו ימים רבים ואיש מהם אינו יוצא מזה וחצי תקותו בידו.

ב. אריה ליבוש ברודסקי.

בבאי אל המשרד ובהסתכלי בהביבר הגדול, המסדרון, המלא בריות משונות התחכמתי ואשלח לברודסקי את כרטיסי על ידי הגוי השומר על התא שלו. נקראתי להכנס, שוחחנו כחמשה רגעים, והתודענו איש לאחיו.

אחר זה התראינו פנים פעמים תכופות. למדתי את אופיו תכנתי את רוחו ומצאתי את האיש הזה בעל דו־פרצופין רוחניים, שני יסודות מתנגדים פועלים בלבו: חרדיות והפקרות. הוא התחנך על ברכי הורים חרדים, למד בנעוריו גמרא וגם שפת עבר. ספג אל נשמתו הרוח האורתודוכסי ולסוף נפל בחברת נלוזים, בסביבה של הפקרות, ורוח הספירה הזאת השפיעה על הליכות חייו כל הזמן אשר עמד מרחוק מחיי הצבור העברי.

אולם גם בהעשותו מרכז החיים המעשיים והצבוריים בקיוב, אחר מות אחיו הבכור, נכרים היו עקבות שני היסודות, המתרוצצים בקרבו בכל פעולותיו. חרדיות והפקרות, משכן ועגל, רצון והתלהבות לפעול פעולה צבורית רבת הערך, מבטיח, מתחיל בדבר ומשתמט ובועט בו בהתול וליצנות.

התבוננתי וראיתי ומצאתי את האיש הזה אע"פי שהוא חכם וחרוץ נבון דבר ובתוך עמו הוא יושב אין לו מושג כלל שהוא מהליכות חיי היהודים בארצנו והרוחות המנשבות בקרב ישראל בזמננו. נשאר קפוא על נקודה ישנה אחת בחיי עמנו של תקופת ההשכלה, באותה התקופה אשר רוב בני עמנו, המשכילים שבהם, האמינו אמונת אומן בהציביליזציה האירופאית וראו בה גאולת ישראל בארצות פזוריהם. הוא נשאר קפוא גם בהספרות העברית של הימים ההם ולא ידע התפתחותה שגשוגה ועליתה, לא ידע את הרוח הלאומית המנשבת במחנה ישראל ולא הכיר בהתחיה הלאומית אשר הקיפה את כל ישראל בכל ארצות פזוריהם. כאחד החרדים החשוכים שאף לראות את בני ישראל יושבים צפופים ב"חדרים" מן הטפוס הישן, לומדים חומש, תפלות, משניות, "חתיכת" גמרא ואומרים תהלים. רצה בקיום האומה בתור חטיבה דתית. את העתיד של ישראל ראה בשווי זכויות במדינה והטבת החיים הכלכליים. באספות צבוריות הביע את רוחו בדאגה לכשרות, למקואות ולבתי תלמוד תורה במובן הרגיל ולא יותר. בשעה שהתיר לעצמו חיי חופש ודרור דרש שהעם יחיה חיים כלואים בד' אמות של הגיתה הרוהנית. באחת האספות שהשתתפתי עמו בה, הביע את מחשבותיו אלו בגלוי. באספה היו רק כשמונה איש. דנו מה לעשות בשיירי כסף ה"קורובקא" שקוו אז לקבל מאת הממשלה. ד"ר ביחובסקי וזלטופולסקי אמרו ליסד גימנסיות עבריות. ברודסקי התנגד, אמר: רק מקואות ובתי תלמוד תורה מן הטפוס הידוע. התנגד להשכלת בני ישראל. אמר: "בשעה שאני רואה גימנזיסט יהודי הייתי דוקר אותו בחנית". השכלה כללית, התפתחות אנושית. חיי רוחה וחופש — לעשירים. ליתר העם—גיתה רוחנית, בערות ושמירת הדת.

מובן מאליו, כי לאיש כזה אי אפשר היה להבין את הציונות ואת שאיפתה. אמנם הוא לא יצא להלחם בה כאחיו לֵוִר (עיין למעלה עמ' 260) אבל הביט עליה במבט של בטול. נראה היה כי הציונים היו בעיניו בעלי הזיה, בטלנים שאין כדאי להתעניין בהם.

זהו אופיו של איש אשר תפש המקום המרכזי היותר חשוב בחיי הצבור העברי ברוסיה. איש אשר לו כוחות חמריים הרבה מאד, שעשרו עולה עשרת מונים על עושר יתר יהודי ההון שבין אדירי רוסיה ופעולותיו הצבוריות אינן יוצאות מחוג מוגבל של הצבור המקומי ומן החיים הזמניים ההויים.

החלטתי בלבי לפעול עליו, לשנות את השקפתו על החיים העבריים, לעורר בקרבו רגש לאומי ולהביאו לאט לאט ממדרגה למדרגה לשאיפה לאומית ולפעולות ולמעשים לתחית האומה ועתידותיה.

בחודש יולי שנת 1908 הצעתי לפניו לתת לי רשות לאסוף מפנקסאות של בתי המסחר שלו סטטיסטיקה של סכומי הצדקה אשר הוא מוציא מדי שנה. הוא קרא אליו את ראשי המחלקות השונות אשר בעסקיו הרבים ויצו עליהם להמציא לי כל החומר הדרוש למלאכתי.

עברו כחמשה חדשים ולא עלה בידי כלום. בפנקסאות אין זכר למעשי החסד והצדקה. נרשמו רק סכומים שנמסרו לידי ברודסקי. אבל מה עשה בהכסף, אם הוציאו לעצמו או לדבר שבצדקה — הפנקסאות אינם אומרים כלום.

בין חשבונות של ההוצאות של עשרות מיליונים כסף לא נרשמה הוצאה של פרוטה לדבר שבצדקה.

ג. הרצאה על אי־הסדרים בתהלוכותיו.

אז ערכתי הרצאה על אדות הדבר הזה והעירותי את לב המיליונר היהודי הלז על הליכותיו הפרועות ביחוסן אל הצבור העברי ועל התקונים שצריך להביא בהנהגתו.

בסעיף הראשון של ההרצאה העירותי על מצבו המיוחד בהצבור העברי ועל החובות המיוחדות המוטלות עליו ביחס אל הצבור, חובות שאינו ממלא: על שלילת השיטה והסדר בפזרון הצדקה שלו, שתוצאותיה זריקת סכומי כסף גדולים שלא לצורך וקמוץ או השתמטות מצרכים הכרחיים רבי הערך.

בסעיף השני והשלישי העירותי על התחום המוגבל של פעולותיו הצבוריות, המוגבלות רק בחוג של צרכי המקום וההוה בעוד שעל פי מצבו צריך הוא לפעול בחוג יותר גדול ורחב במוסדות שיש להם ערך צבורי כללי והיסתורי בנוגע לעתידות האומה.

בסעיף הרביעי העירותי על חלול השם התמידי השורר בהמשרד הראשי שלו, בהיות אנשי הרוח, שומרי תורה והדת נאלצים לבא במסדרון הקונטורה בחברת גאיונים, שחצנים השולחים בהם מבטי לעג וחצי לשון ודוחקים את רגליהם.

בסעיף החמשי גליתי לו את דעת הקהל הגדול על אדותיו שאינה נוחה ממנו ואת הבקרת העזה אשר מותחים עליו והנהגתו.

ביתר הסעיפים של ההרצאה, אחר שפרטתי כל החסרונות והמגרעות של פעולותיו הרציתי לפניו הצעה מעשית, תכנית של שימה וסדר במעשי הצדקה להרחיב את גבולות פעולותיו הצבוריות מחוץ לגבול הצבור המקומי ולהתאימן אל רוח הזמן והשקפת הלאם העברי. (על טופס ההרצאה נרשם הזמן — אפריל 1909).

אחר שבוע ימים נפגשנו יחד ואמר לי, כי קרא את „ספרי" (כך קרא להרצאה שמסרתי לו) בתשומת לב מיוחדה אולם אינו מסכים לדעתי. הוא סובר, כי מעשה הצדקה אינו סובל שיטה וסדר. — נאמר בתורה — אמר — „כפי אשר ידבנו לבו" משמע נדבת לב רגעית, כפי העולה על הרוח באותו המעמד ובאותו הרגע ותו לא". פסיכולוגיה של עשיר בעל הנאה! אינו מתחשב עם התועלת אשר תביא נדבתו להיחיד או להצבור אלא עם קורת הרוח שיש לו ברגע שהוא מתנדב ודי לו. גם עשות חסד הוא אחד מתענוגי העולם הזה שנתנו רק לעשירים... העשירים המה הכל וכל, בחיר הבריאה, תכלית היצירה, ואידך — הכל נבראו רק לשמש להם, למלאות הות נפשם ולהמציא להם חיי ענג ונחת בעולם.

עבר זמן לא רב. הכרתנו הלכה והתרחבה. השפעתי על ברודסקי הלכה התפתחה והתחזקה. המקרה הביא לידי להוכח בזה עד מהרה:

לקיוב בא בזמן ההוא נוצרי פולני וואלסקי, מומחה בחרשת הסוכר ויציע לפני בעלי בתי החרשת לרכז את הוצאת הסוכר לחוץ לארץ (אכספורט) בידי בעלי בתי החרשת בעצמם, ביסוד חברת סוכרנים לאכספורט ע"י בעלי בהח"ר. להוציא את ענף האכספורט מידי הסוחרים ולהשתמש בו בעצמם. כל בעלי בתי החרשת נתנו יד להצעה זו. התאספו אספות אחדות והדבר היה מוכן לצאת לאור.

ראיתי ונתון אל לבי, כי הצעה זו חותרת מחתרת תחת סחר הסוכר שהוא כ ל ו בידי אחינו. כי הסוחר, בשעה שהוא קונה איזה סכום סוכר חושב בין יתר האופנים של מכירת הסוכר, גם והוא כמעט העיקר, להוציאו לחוץ לארץ, כי אז ימצא חשבון בשטרות „הפריציסלניות" הנתנים להמוציא ורואים בהם שכר. אולם אם יתרכז האכספורט בידי בעלי בתי החרשת אז לא ימצא הסוחר חשבון לטפל במסחר זה שאין השכר קרוב כל כך. ונמצא שמשתמט יסוד סחר הסוכר לגמרי מידי היהודים וענף עץ חיים של אלפים ורבבות מאחינו נכרת באפס יד.

אז מהרתי וערכתי הרצאה לברודסקי כדברים האלה בקירוב:

ד. הרצאה נגד הצעת וואלסקי.

„איני יודע אם נם אתה הסכמת להצעת וואלסקי ברבר יסוד הביורא של „אגודת בעלי בהחיר לסוכר לאכספורט. הרשני נא להרצות לפניך את נקורת הראות שלי בהצעה זו:

וואלסקי פולני לאומי נלהב. בהצעתו אינו מחבון לטובת בעלי בהחיר אלא ממלא משלחת (מיסיון) הפולנים הלאומיים אשר קראו מלחמה אקונומית על היהודים בכל מקצועות המסחר.

בגליציה כבר נרשו הפולנים את היהודים משוק המסחר. בפולניה הרוסית מיסדים חברות קואופרטיביות נוצריות ופותחים חנויות, מחסנים גדולים בורשה ויתר הערים הגדולות והנויות בערי השדה ואפילו בעירות ובכפרים. מלבד זה מספיקים תבואה וכל מכלת לכל בתי הצבור והצבא. והכמרים עוזרים על ידי הלאומיים הללו ודורשים מעל במות בתי המסגד שאסור לקנות דבר מאת היהודים. הדבר הגיע לידי כך אשר בהרבה עירות וכפרים הוצא המסחר לנמרי מאת היהודים ונכרת אבל מפי אלפי נפשות מישראל.

החברות הראשיות הללו שבורשה שולחות אינספטרוקטורים וצירים ומבקרים לערי השדה, אל החברות המשותפות הנוצריות, להורות להן הדרך במשא ומתן, והעיקר איך להנצל מפני ההתחרות של החנונים, הסוחרים והקבלנים היהודים.

ער מה נדל בהה של התנועה הזאת וההפסד הגדול והמצב המסוכן שהביאה ליהודים יש ללמוד מן הפרטיכל אשר שלח אחד מן האינספטרוקטורים האלה אל ראשי החברה בורשה, ואלה דבריו:

„באתי אל העירות שבסביבות ורשה, ערים ידועות לי היטב ולא הברתין. איפה הן כל החנויות הרבות היהודיות של כל מיני מכלת וארג וכל צרכי האדם? נשמדו מן הארץ! במקומן נמצאות חנויות של חברות משותפות של עירונים אצילים ואכרים".

„התושבים הנוצרים ברובם אינם קנים עוד את צרכיהם מאת היהודים. שלטוני החברות מתאמצים בכל כחם להביא לידי כך שלא יצטרך נוצרי לעבור מפתן היהודי. הרבה מסייעים לזה הכמרים הקטולים. הם מתעמקים במרץ באותן האגודות והחברות, מעוררים את התושבים ומלמדים אותם לתמוך במוסדים ש ל ה ם".

„מ כ ל ה כ פ ר י ם כבר נעקרו כ ל ה י ה ו ד י ם שהיו מתפרנסים ממכירת חָלב וסרסרות של מכירת תבואה".

„ההתחרות של היהודים אינה יכולה להויק למוסדות הנוצרים ולא כלום. הם אינם יכולים להוריד את מחיר הסחורה ולהלחם בזה בנוצרים, כי בעלי החרשת והסוחרים הגדולים הפולנים נותנים הנחות גדולות לחנויות של הנוצרים ומלבד זה — החנויות של החברות הנוצריות פטורות ממס הממשלה ובתי פקידות הערים וזה נורם להכבדת ההתחרות מצד היהודים".

„עוד שנים אהדות, בטוח אני, לא תראה ולא תמצא בכל פולין שום הנה יהודית..."

דין וחשבון זה ששלח ציר נאמן לשולחיו נדפס בעתונים אשר העירו עליו, כי הצבור הנוצרי צריך להזהר ולהזהר מקנות דבר אצל היהודים. מזה נראה, כי האינטלינגציה הפולנית התאחדה ללחום ביהודים, לגרשם משדה המסחר בכל המקצעות והתמכרה להכרית אכל מפי אלפי רבבות של אחינו.

האדון וואלסקי — אני אומר הלאה בכתב ההרצאה — במלאותו את משלחת האנודות נתן לבו לנזול מידי היהודים את סחר הסוכר לנמרי. יודע ומכיר הנהו שאי אפשר לנזול את בתי החרשת מידי היהודים ולנשלם מעל נחלתם זו, עיכ נתן לב להוציא לבל הפחות את המסחר מידי עם חרמו.

בראשונה נזלו את המסחר הפעוט מידי חנוונים המוכרים להיד האחרונה, עתה בא וואלסקי להוציא את המסחר מידי הסוחרים הגדולים. בצאת האכספורט מידי הסוחרים היהודים, יתרופף בידם גם המסחר בפנים המדינה ואלפי משפחות של אחינו ינורשו מן המסחר הזה לנמרי.

ובכן הנני מציע לפניך: חלילה לך, יהודי נאמן לעמו, לתת את ידך להצעת וואלסקי ואדרבה עליך להתאמץ לבטלה ולעקרה מן השרש. הצעה זו יסודה בקריאה: „מלחמה ביהודים" ועל היהודי ללחום בה".

מסרתי את המגלה הזאת ליד ברודסקי בצהרים ובאותו הערב היתה אספת כל בעלי בתי החרשת, האספה האחרונה המקדשת לאשר את הצעת וואלסקי וליסד „אגדות בעלי בתי החרשת להוצאת הסוכר לחו"ל". הכל היה מוכן לאשור ההצעה. אחר משא ומתן קצר, כאשר התכוננו באי כח בתי החרשת לחתום את ידם על ההצעה, קם ברודסקי מכסאו והודיע גלוי לכל האספה:

„אדונים, אנכי אינני יכול להתאחד עמכם בהצעת וואלסקי מפני שקבלתי „פיטיציה" מאת אחי בני דתי (единовѣрцы) לבלתי הסכים לה".

הדבר יצא מפי ברודסקי ופני כל הנאספים חפו. ברודסקי שלט אז שלטון גדול על תעשית הסוכר. מספר גדול של בתי חרשת לסוכר היו שלו. בלי הסכמתו אי אפשר היה להאגודה להתקים אפילו שעה אחת. ההצעה נתבטלה.

סוחרי הסוכר וגדוד הסרסורים נצולו.

הרצאתי עשתה משלחתה באמונה.

אז החילותי להאמין בהשפעתי להחזיר למוטב את האיש הזה ולהטותו אל התחיה הלאומית. אולם ידעתי מראש, כי לדבר אתו על אדות הציונות לא יתכן כלל. הסביבה אשר בה הוא חי, קהל מקורביו המכתירים אותו כתנור של עכנאי כל היום ומלוים אותו על כל שעל בכל פנה שהוא פונה מרחיקים אותו מן תנועת התחיה הלאומית. מהתלים בה ומבזים אותה בעיניו. מעבר מזה קהל פקידיו הגדולים עמי הארץ, בורים וריקים מידיעת היהדות, אוהבי תענוגות והוללות, אנשים המבלים כל השעות הפנויות מעבודתם בשחוק הקלפים ובדברים שבצנעא, ומעבר הזה הסרסורים הגדולים ממפלגת החרדים, יודעי תורה לבושי קפוטות ארוכות בעלי פאות מסולסלות ועושים סחורה בלמדנותם ויראתם. מלחכי פינכא אלו הנוהגים להצדיק את דרכיו הנלוזים

של הגביר בעיניו ואומרים לו: לך אדון הכל מותר, הזדונות שלך לא רק שגגות אלא גם זכיות – היו עובדות כאלה, – שני היסודות המפסידים הללו, יסוד הרקבון שבגוף האומה, כאלו תקעו כף, התאחדו יחד לשמור על ברודסקי לבלי יט מן העמדה הנלוזה, המעוקלה אשר הוא עומד עליה קפוא כנציב מלח ומוכה בסנורים.

לא פעם אחת אמרתי לו את האמת המרה בפניו „אתה מוכה בסנורים הנך, אינך רואה את העולם, את החיים ואת היהודי כמו שהם, הנך מביט בהם לא מבט ישר אלא דרך שפופרת (פריזמה) שהמקורבים שלך מזמינים לך וממציאים אותה לידך בשרירות לבם... הוא אמנם הטה אזן קשבת לדברי, אך ההרגל, החיים הסואנים, השקידה של בני הספירה שלו להחזיקו בצבת אשר בידם לא הניחו לדברי לפעול פעולה ישרה. לא דברתי אתו על דבר התנועה הציונית והחלטתי בלבי למשכו אל התנועה בארחות עקלקלות, יתגלגל הלז לארץ־ישראל בגלגול מחילות – בחייו...

החלטתי להזיז מיתר אורתודוכסי טמיר שבלבו, ולהאיר לפניו אור של כבוד ותהלה לעתיד. חשבתי ומצאתי נקודה מזהירה שיש בכוחה למשוך אליה לב יהודי מאיזו מפלגה שיהיה: הכותל המערבי. ההלטתי להציע לפניו שיקנה את הככר אשר לפני הכותל המערבי ולנטוע שם פרדס על שמו ולתתו במתנה אל העם העברי.

וטרם שהחלותי לעבד את הרצאתי פניתי אל אוסישקין ואל לבונטין ביפו ובקשתים להודיעני אם יש אפשרות לקנות את הכותל והככר אשר על ידו.

אוסישקין במכתבו אלי מיום 6 במרץ 1911 ענה לי כדברים האלה:

„קשה לדעת בכמה אפשר לקנות לא את הככר, כי אם את
„בתי הערבים שעל הככר למען הרס אותם, ולנטוע גן על הככר
„הזה, שיהיה קנין העדה העברית שבירושלים. – לפני 15 שנים
„חשבו שאפשר לקנות את כל הבתים האלה בעד סך 100.000 פרנקים
„וכעת בודאי בהרבה יותר, כי בעניינים כאלה אין „מחיר" התגרני.
„להשיג אישור על הקניה על שם נתין מדינה אחרת אפשר
„יהיה (אם כי בהשתדלות רבה), כי אדמת מולק (היינו עיירית)
„הככר הזאת, אשר לא חל עליה האיסור למכירה לבני חו"ל, כפי
„שיש איסור כזה על אדמת הכפרים. והלואי שיעלה לך לפדות את
„שארית מחמדינו, אף אם אינני מאמין בזה, וזכר עולם תעשה לך
„בזה. –

בברכת ציון המכבדך מ. אוסישקין.

אחר שקבלתי את המכתב הזה, ערכתי את כתב ההרצאה לברודסקי אדות הצעתי. חושב אני לא למותר למסור להקהל העברי את ההרצאה בשלמות בתרגום עברי:

ה. הרצאה על הכותל המערבי.

אדון נכבד! אחרי ברכי אותו מעומק לבי לרגלי שובו לאיתנו — ירשני נא להרצות לפניו איזה דברים על אודות ענין נעלה ונשגב שיש לו ערך רם ונשא, חי וקים ונצחי בנוגע לכבוד כל האומה הישראלית ולכל עמי התבל התרבותיים.

שארית היסטורית נשארה לנו מכל מחמדינו מקדם. שריד יחיד מהיכל תפארתנו, היכל הקדש, שריד מן המקום ששם שררה שכינת ישראל תמיד, זהו

הכותל המערבי!

הכותל הזה הנהו מגניט המושך אליו את לבות בני ישראל מכל ארצות פזוריהם ולבות כל בני העמים הנאורים. אין לך תיר בעולם, יהודי או בלתי יהודי, הבא לסיר את ארץ הקדם, ערש התרבות המוסרית האנושית, שלא ימהר לבקר את המקום הקדוש הזה ולהתיחד בדממה חרישית וחרדת קדש עם רוח הקדש השפוך על האבנים הדוממות האלה אבני הכותל המערבי.

הכותל הזה נקרא אצל הנוצרים „כותל בכי היהודים" Стѣна плача евреевъ הנוסע הספרדי רבי בנימין מטולידא קורא אותו בשם „שער הרחמים". לפי דעת התירים האנגלים והצרפתיים הכותל הזה הוא שריד מבנין המלך שלמה. יוסף פלאוויוס שהוא היה עד ראיה של החרבן אומר שהוא שריד מעורב מבנין שלמה ובנין הורדוס כאחד. האנגלי פירגיוסון מוכיח שהכותל הזה הוא שארית מן קדש הקדשים. וכן דעת הנוסע הנזכר רבי בנימין מטולידא. ולכל הדעות כותל זה הוא שריד אמתי של —

בית מקדשנו.

לפני הכותל נמצאת ככר פנויה בת מאה רגל. סביב הככר בנוים בתים קטנים של ערביים המתחשבים על הרובע האפריקני של ירושלים.

על הככר הזאת שלפני הכותל הקדוש מתאספים תמיד כל בני העמים, מלכים ורוזנים הבאים ירושלימה. וביחוד שרידי בני העם העתיק צאצאי אדוני ההיכל — היהודים.

יוסף פלאוויוס היה הראשון אשר הודיע בספרו (קדמוניות היהודים פרק VII אות 8—7) על זקני היהודים המתאספים אצל הכותל לבכות על החרבן.

התיר הצרפתי מבארדא, שבקר את ירושלים בשנת 333 לספירת הנוצרים מספר, על דבר יהודים הבוכים על שארית חרבות הבית וקריעת בגדיהם.

(זהו עפ"י מה שנמצא בגמרא מ"ק כ"ו ע"ב). ומני אז ועד עתה זה כאלפים שנה מתקים תמיד לפני הכותל הזה מחזה נורא:

קהל גדול מרובה הֲמוֹנים והצבעים, זקנים חלשים וצעירים חסונים כאלונים, נשים וילדים, מעוטפים בגדים שונים לפי טעם הארצות השונות שמשם יצאו, ממזרח וממערב, מצפון ומדרום, מקצות נפות הודו, מערבות בוכארה מאיי אפריקה הדרומית, מארץ תימן, מאמריקה, פולין ורוסיה — כלם יחד שופכים את לבם לפני השכינה השורה על מקום הקודש. עיני כל הקהל מורידות ים של דמעה על אבדן תפארת האומה הודה ותפארתה מימי קדם. ואת עיניהם הדומעות נושאים אל האבנים הקרות של הכותל המביטות בדממת קפאון על המתפללים צאצאי בוני הבית, המנשקים בסערת רוח את אבני הכותל, לקים מה שנאמר „כי רצו את אבניה ואת עפרה יחוננו". ובמרירות נוראה מתפרצת מתוך לבות הקהל הגדול האנחה הנצחית:

„אלקים באו גוים בנחלתך!!" (תהלים י"ט).

והגוים — הערביים שוכני הבתים הקטנים הבנויים על הככר שלפני הכותל — מחרפים ומגדפים את המתפללים היהודים, מעפרים בעפר לעמתם, משליכים עליהם רפש ופירות רקובים, מורידים את כבוד האומה עד לעפר. והרגשות הנעלים, הנאצלים, הקדושים הבוערים בשלהבת קדושה המגיעה עד כסא הכבוד, הרגשות המתפרצים מתוך תוכה של הנשמה העברית, מעומקה של נפש האומה — הרגשות האלה מתחללים על ידי הערביים הללו!!

אלקים באו גוים בנחלתך!
טמאו את היכל קדשך!

חלול השם, חלול המקדש, חלול כבוד האומה וכבוד כל האנושיות התרבותית!

המחזה המבהיל הזה חוזר מדי יום ביום. חלול הקדש מתקיים זה כאלפים שנה. כאלפים שנה מחכה המקום הקדוש הזה אל בוא גואל לו. כאלפים שנה מחכה עם ישראל על בוא אחד מבחירי בניו ויסיר החרפה מעל ישראל.

אדון! היה נא אתה הבן הנבחר הדגול מרבבות אלפי ישראל.

אריה בן ישראל! שני אלפים שנה מסתכלות אליך מעל ראש השריד הקדוש, מעל ראשי האבנים הללו, ממרום מראשון מקום מקדשנו!

אבן מקיר תזעק: היה גואל לנו!

ומי יודע אם לא לעת כזאת בחר ה' בך וישפיע עליך שפע של

עושר מרובה וירימך על בין ששת המיליונים יהודי רוסיה למען תלך בכחך זה ותסיר חרפת עולם מעל עם עולם.

ובכן אני מציע לפניך, אדוני, לפעול פעולה נאצלה זו, פעולה היסטורית, קדושה ונצחית לגאול מידי זרים את הככר אשר על יד הכותל המערבי, את המקום הקדוש הזה.

נחוץ לקנות מידי הערבים את בתיהם הבנויים על הככר, להרסם, לפַנות את המקום ולטעת על המקום הזה, סביב הככר שלפני הכותל המערבי גן גדול. ארזים, שטים ואלונים ופרחים מרהיבי עין — אשר יקרא בשם: „גן אריה".

ואני חוזה כבר בעיני רוחי מחזה מזהיר:

הככר שלפני הכותל המערבי, נקיה וטהורה מרוצפה אבני שיש קטנות בצבעים שונים. ומסביב להככר — מקום שעמדו לפנים בתי הערביים המחרפים מערכות אלקי ישראל — מתנוסס בהדרו גן גדול מרהיב עין ביפיו ובעציו הנחמדים. בין שדרות האלונים, על המשעולים היפים והנתיבות הצחים מתהלכים לרוח היום זקנים עם נערים, טף ונשים ומתענגים על האויר הצח המלא הוד והדר, זיו וריח נחוח שמפיקים מרפדי הפרחים המרופדים בין שדרות אלוני הגן. באמצע הגן ברכה גדולה בנויה בתבנית „ים של שלמה" או „ברכת המלך" שבכתבי הקדש, ברכה מלאה מים חיים, בהם מפזזים ומקפצים דגי זהב, משחקים, שטים הנה והלום. מתוך הברכה מתנשאה מזרקה גבוהה הזורקת את מימיה למעלה וממול הברכה גבעה נהדרה עוטה הוד, ועליה מתנשא מגדל בנוי בתבנית „מגדל דוד" ועל כתלי המגדל לוחות שיש שצבע תכלת [1]) להם ועל הלוחות חרותות בלשונות עברית, ערבית ואירופיות כתובת זו:

גן אריה

בשנת חמשת אלפים שש מאות שבעים ו...
העיר ה' את לב הנדיב הגדול
אריה בן ישראל בראדסקי מקיוב שברוסיה
לפאר את מקום מקדשנו ולהסיר חרפה מעל ישראל,
ויפדה את הככר שלפני הכותל המערבי ואת
הבנינים אשר עליה ויטע את הגן הזה
לכבוד ולתפארת ויתנהו לאחוזת עולם

---

1) תורדום בנה את בית המקדש מאבני ט"ט של צבע תכלת, על פי עצת הסנהדרין לפי שהתכלת דומה לים ים דומה לרקיע, (ב"ב ק"ט) נמצא בימ"ק הברכו הלאומי איחר את האומה אל אביה שבשמים.

לאחיו בני עמו אשר אהב סלה.

זכרה לו אלוק לטובה,

ותשואות חן חן לו מכל עם ישראל.

ובא היהודי מקצה המזרח, ובא היהודי מקצה הדרום והצפון, ובאו מקצות אפריקה, אמריקה ואוסטרליה, ובאו האובדים והנדחים מקצוי ארץ ואיים רחוקים, ובא התיר האנגלי, הצרפתי, האיטלקי ובאו מלכי ארץ נסיכים ורוזנים ובאו כל התירים מכל הארצות בכל הדורות ובכל הזמנים לבקר את מקום הקדש ועמדו רגליהם על הככר הנהדרה שלפני המקום הקדוש ויכנסו אל הגן הנהדר „גן אריה" ועלו על ראש הגבעה הנחמדה שבגן, וקראו מעל לוח השיש הקבוע במגדל, את הכתובת המזכירה לתהלה ולתפארת את שם היהודי הגדול —

א ר י ה ב ן י ש ר א ל ב ר א ד ס ק י

ומעמק הלב יביעו כבוד ותהלה להנדיב הגדול הזה.

והיה באחרית הימים ביום בוא יום ה' הגדול אשר נבאו עליו נביאינו מקדם הנביאים הגדולים ובא האדון אשר לו אנו מחכים, ועל ראש הר ציון יתנוסס לתפארת הבית הגדול אשר יקרא „בית תפלה לכל העמים" ובהתאסף רבבות אלפי ישראל וראשי כל עם ועם על הר המוריה — אז יספחו אל הקדש את כל הככר ההיא ואת הגן, „גן אריה" וזכר הפודה והנוטע ישאר חי וקים בקרב לב האומה לנצח נצחים.

ועוד הפעם אני קורא בקריאת נפוליון אל צבאו לפני הפירמידים.

אדוני! שני אלפי שנה מביטות עליך מעל ראשי אבני הכותל המערבי. ממרום מראשון מקום מקדשנו!

למטרה הקדושה הזאת נחוץ יהיה סכום כסף גדול (לקנית בתי הערבים ונטיעת הגן). כן. אולם הלא מפזרים גדולי העושר סכומים עצומים לרכוש להם איזה חפץ היסתורי שהשתמש בו אחד ממלכי קדם — אם לדבר חול כך לשריד קדש היסתורי, שיש לו ערך לאומי גדול וזכרון לתפארת האומה על אחת כמה וכמה!

ובמה נחשב הסכום הנחוץ לזה לעמת הערך הגדול של הפעולה הזאת?

אדוני, אני מעיר אותך על ענין שהוא גדול רם ונשא אלפי אלפים מעלות על כל הפעולות שפעלת עד עתה.

ועל העונג הנאצל שתביא לך הפעולה הזאת שהיא עולה על כל תענוגי החיים שאפשר לו לבן אדם לרכוש על ידי כל הון דעלמא.

בידך טובך הנצחי.

אל העבודה!

קיוב, חדש יוני 1911

מסרתי את ההרצאה לברודסקי ואמרתי לו שישים את לבו לדברי כדבעי, כי הדבר אשר הצעתי לפניו עומד ברומו של עולם ודורש תשומת לב מיוחדה.

בינתים נסע ברודסקי לחו"ל. עבר קיץ בא הסתו, ברודסקי שב לקיוב, החילותי לעוררו על הצעתי. הוא שם את לבו לזה. כתבתי שוב לליבונטין וקבלתי תשובתו וזה לשון המכתב:

מכתב לבונטין מיום 19/11 1911.

יום, 19 נובמבר כ"ה השון תרע"ב.

לכבוד מר א. ל. פרידמן, בקיוב.

אדון מאד נכבד.

את יקרתו מיום ז' לחדש זה קבלתי ושמחתי מאד לראות, כי אמנם יש תקוה כי יגאל המקום הקדוש הזה מהגוים אשר באו בנחלת ישראל זו ויטמאו את שרידי היכל קדשנו. בענין הזה התעסקו כבר פעמים אחדות ותמיד מצאו מכשולים ואבני נגף על הדרך. בזמן האחרון אומרת הבלדיה, היא שלטון העיר, לקנות את המקומות מסביב ולעשות שם רחוב, ועל כן יש לחשוב, כי עתה לא יכבד עוד ככה הדבר ונוכל לקנות את המקום הנחוץ לנו. אבל צריך לדעת מראש, כי גם עתה לא יצא הדבר אל הפועל בדרך קלה, וצריך לזה מתינות ועבודה מתמידה. גם אי אפשר להגיד מראש בכמה כסף יעלה זה אף לא בערך ובקירוב, אך צריך לחשוב, כי ידרש לזה כמאתים אלף פרנק. ולכן אם הנדיב ב. חפץ באמת לעשות את הדבר הגדול והטוב הזה יודיע נא לנו את חפצו ואת החלטתו וישלח לנו על זה כחמשים אלף פרנק והבנק יתחייב כי אם עד שנתים לא יקנה המקום, ישיב להנדיב את כספו, ואז נקרב אל העבודה ברצינות ובעזרת הבורא בציון נוציא את הדבר לפועל.

כבודו מבין כי דבר כזה לא יכלתי לכתוב לו בדפשה

ברגשי כבוד וברכת ציון

ד. ליבונטין.

מסרתי את מכתב ליבונטין לברודסקי ואחל לנהל עמו משא ומתן בכובד ראש. ב. עמד על נקודה אחת שבכתב הרצאתי, שם כתבתי כי הככר אשר לפני הכותל מקיפה מאה רגל מרובעות. ככר קטנה כל כך לדעתו אינה כדאית לטפל בה.

אנכי עניתי לו על זה: בראשונה קדושת המקום עומדת למעלה מכל

מדה וקצב. המקום קדוש לנו מצד ערכו הרוחני, השמימי והלאומי, יקר וקדוש הוא לאומתנו מצדו ההיסטורי מן העבר ו — — העתיד...

אולם באמת אין המקום קטן וצר כל כך. מאה רגל היא רק הככר אשר על יד הכותל כעת. אבל הלא כתבתי, כי צריך לקנות את כל בתי הערבים הבנוים סביב הככר ולהרסם ואז בודאי תתגדל ותתרחב הככר הרבה מונים ומלבד ערכה ההיסטורי יהיה לה גם ערך חמרי חשוב. העירותי את לבו על המצב החדש של מקום הקדש, כי בימים ההם גזרה הבַלַדיה — פקידות העיר — להסיר מעל הככר את הספסלים והכסאות העומדים על יד הכותל ומשמשים מושב לזקני היהודים המתפללים. גזרה זו עשתה רעש גדול בירושלים ובחוץ לארץ. כל לב עברי התכוץ בהרגישו את הלחץ אשר בני עמנו נלחצים שם. עתה — אמרתי לברודסקי — הנה הגיעה השעה הנכונה שתופיע כמלאך מושיע להציל את רכושנו העתיק מידי זרים ולקים בידי עמנו את השריד הקדוש שנשאר לנו מימי קדם.

— באמת — הוספתי לדבר — באמת צריך היה כל העם העברי לפעול את הפעולה הלאומית הזאת. אולם חפץ אני להאמין, כי מקום הניחו לך, נכד הגאון בעל „תבואת שור", משמים להתגדר בו. זכות אבות גדולה לך אם תתקדם ותמלא את הדבר ההיסטורי הזה טרם שיגש העם למלאותו בפרוטותיו. שים את לבך לזה. זריזות, תשומת לב. ההיסטוריה עומדת על המשמר...

בקרב לב האיש הזה החלה מלחמה. רגש פנימי הטה אותו לקחת את הדבר בידו, לגשת להוציא את הצעתי לפועל. אולם ברגש הזה נלחמו רגשים אחרים חולוניים. החליט לחכות עד שאאסוף ידיעות מפורטות על אדות מדת הככר אחר הסרת בניני הערבים וכדומה.

תכף טלגרפתי לליבונטין כדברים האלה:

טלגרמה ללבונטין.

Anglobank Levontin Jaffa.

Neobchodimo snat rasmier ploszczadi poluczitsia poslie ocistki priobretennych wsiech domow okrestnosti. Nepremenno telegrafiruite

Lazar Friedmann.

(5/18 December 1911)

תשובתו של ליבונטין אחרה לבא. רק ביום 14 בינואר 1912 הגיעתנו וזו לשונה:

תשובתו של לבונטין.

Depesche heute erhalten verhandeln details voraus unmoeglich. Brief folgt

Levantin.

וביום כ"ה בטבת (3/16 בינואר 1912) קבלתי את המכתב:

יפו, 4 ינואר 1912.

לכבוד מר א. פרידמן קיוב!

נכבדי. לצערי התעכבה הדיפשה שלו מפני הסופות והסערות בים ותבא רק אמש לידי ואמהר לענות לו בטלגרמה בנוסח הרצוף פה. כמו שאמרנו בהדיפשה, אי אפשר לדעת הפרטים מראש, מפני שבמקום הזה יש בתים קטנים הרבה השייכים לאנשים שונים ולהקדש. בשביל לקנות ההקדש נצרך מתחלה להשיג רשיון מהממשלה המרכזית בקושטא, ואח"כ לשאת ולתן עם בעלי הבתים ועם גבאי ההקדש. יוכל היות, כי בינתים תכנס העיריה החפצה לעשות במקום הזה רחוב, אל המשא ומתן, ואז יוקל הדבר, כי גם היא תעזור להוציא הדבר הזה אל הפועל. באיזה אופן שיהיה, אי אפשר לגמור כל הקניה בפעם אחת בלתי אם להוביל לאט לאט משא ומתן עם כל בעלי הבתים והגבאים של ההקדש, ונחוץ להוציא הוצאות נסתרות ג"כ, כמובן וכנהוג בארצנו, ואשר על כן אי אפשר בשום אופן לדעת פרטים מראש, רק זאת נוכל להבטיחהו, כי יש היכלת בידינו להוציא הענין הזה אל הפועל וגם יודעים אנחנו את הדרכים לזה. ונצרך רק שיהיה הכסף מוכן בידינו, ובזה אוכל לשנות את דברי במכתבי מיום כ"ה חשון, וללכת למדד ולחקור אי אפשר, כי זה יזיק לעצם הקניה ויכביד אותה מאד.

ברגשי כבוד ויקר וב"צ לבונטין.

מסרתי את המכתב הזה לברודסקי. הרעיון תפש מקום הגון במחו. נשאנו ונתנו הרבה פעמים על אדותיו אבל החלטה עוד לא קבל.

קרבו ימי האביב. בשיחה אחת שהיתה בינינו הוציא החלטה גמורה, חזקה אמתית ואמיצה – לנסוע בימי הקיץ הקרובים לארץ ישראל!

– „נוסע אני לארץ ישראל – אמר לי ברצינות גמורה – בעיני אראה את הכל ושם אבצע את הדבר. אקנה את כל הבתים והחצרות הסובבים את הככר ואעשה הכל כאשר כתבת".

ברגעים אשר הביע את החלטתו היה רצין מאד. החלטה גמורה בלב ובדבור. אנכי הוספתי ליצק שמן על המדורה שהתלהבה בלבו ועל שאלתי „אם חזקה היא ההחלטה" ענה ברגש חם – דבר אשר לא ראיתי אצלו מיום ידעתיו – אחת דברתי ולא אשנה. החלטתי ואקים.

אחר הבטחה חגיגית זו מהרתי ואכתוב לאוסישקין על הדבר ואבקשהו לשלוח לי ספרים ורשימות בנוגע לנסיעה לארץ־ישראל. אוסישקין ענה לי באופן רשמי בשם הועד האודיסאי וזה לשון המכתב:

(29/V 912).

„בתשובה על מכתבו מתכבדים אנו להמציא לו בזה רשימה נדפסת
„ע"ד מהלך האניות מטריעסטי לחופי א"י. לגבי אדם כברודסקי אין
„לחשוב כלל ע"ד נסיעה דרך אודיסה, אלא דרך טריעסטי לבד, דרך
„זו היא הרבה יותר נוחה וקצרה.

„יחד עם זה אנו שולחים לכבודו קצת ספרים אינפורמטיביים ע"ד
„א"י ברוסית ובגרמנית (ספרו של בלקינד ע"ד א"י בזמננו, של טריטש —
„ספר שמוש לידיעות א"י ומורה דרך בשביל תיירים).

„בבקשה להודיע לנו ע"ד תוצאות השתדלותו בענין זה."

בכבוד ובברכת ציון ראש הועד מ. אוסישקין.

קבלתי את רשימת מסע האניות והספרים ומסרתים לברודסקי, בחנתי את לבו. החלטתו לנסוע לא"י היתה חזקה בלבו.

פעם אחת אמר לי פתאם כי הפעם אי אפשר לו לנסוע לא"י מפני שחתנו פורזיץ*) היושב בבזל ועומד בראש בנק חלה. צריך הוא לעזוב את בזל ולשוט בים. על כן מוכרח הוא, ב. לנסוע לבזל לנהל את עניני הבנק.

ראיתי כי הסטרא אחרא החלה להתגבר בלבו. הוא נסע לא לא"י אלא לבזל. בשובו קיובה נסיתי לדבר אתו ע"א המסע לא"י והנה עולם הפוך. הקערה נהפכה על פיה. פלשתינה! — קרא — הלא זו ארץ החורבות והקברים, ארץ ציה ושוממה, ארץ פגר. מה אעשה שם?".

ראיתי כי הדברים הללו יוצאים מפיו כמו משפופרת גרמופון. שאלתיו מאין לקח את כל „הידיעות" המפורטות הללו ויען: נפגשתי בזנגביל וגם אמנם נמניתי לראש הועד של יק"א בקיוב.

— לאיזה ועד? — שאלתיו — של יק"א, כמדומה אין פה סניף לחברה זו כלל, אולי של יט"א? אולי לועד ההגירה לגלביסטון — שם עומד היילפרין בראש, ובכן נמנית לראש הועד של איזו הסתדרות?

— להסתדרות שעמד מנדלשטם בראשה. ענה לי בבאו במבוכה. בינתים נכנס העו"ד מחובר, המזכיר הפרטי שלו אל החדר, אז פנה ברודסקי במבוכתו למחובר ושאלהו בראש איזו הסתדרות עמד מנדלשטם. אני נמניתי לממלא מקומו. — ההסתדרות של יט"א — ענה מחובר, אבל — הוסיף מ. בהעיפו עינו עלי, — הסתדרות זו אי ליגאלית היא, איך תעמוד בראשה?

— אי ליגאלית! — קרא ברודסקי. — אם כן אינני חפץ בה.

*) הוא שאר המטרוניתא „פרויץ' מפריז אשר ביתי ענין דריפוס נתפרסם שמה בהתזיקה את ידי המאשימים את דריפוס ופעלה לטובת מקפרגיו. משפחה זו מקושרת בקשרי משפחה עם הקרוינל רמפולה מוכיר האמפיריור.

כך, הפגישה בונגביל פעלה למחצה, החריבה את הבנין אשר עמלתי בו זמן רב למשוך את ברודסקי לאיזו פעולה בארץ־ישראל. גם אל הטיריטוריאליות לא בא.

ונלחמו בלב האדיר האיתנים, שני היסודות השונים הפועלים בלבו ולסוף תתאה גבר. זכר ארץ־ישראל נמח מעל לוח לבו.

בימים ההם העתיק המהנדס נ. סירקין את מושבו מורשה לקיוב ונתמנה למזכירו של העשיר משה היילפרין. המיליונרים הרגישו בכוחם של עסקני הצבור הצעירים החדשים, ויאמרו לקרבם אליהם, להחזיקם בחוגם בכדי להתעלה על ידם על במת הצבור החדשה. העסקן הציוני מחובר נמנה למזכיר לברודסקי וסירקין להיילפרין.

לסירקין נודע ענין הכותל המערבי אשר הצעתי לברודסקי. אז בקש סירקין ממני למסור לידו את כל החומר אשר אספתי בענין זה בחפצו להציע את הדבר ל„אדונו" להיילפרין. מסרתי לו העתקת ההרצאה שלי, מכתבי ליבונטין ואוסישקין, הטלגרמות ועוד וגם הסכמתי לבקשתו להרשות לו להגיש להיילפרין את ההרצאה, את החומר ואת כל הענין בשמו. הלא מטרתך העקרית — אמר לי — ושאיפתך היא שיפדה הכותל הקדוש מיד בני נכר ואם כן אחת היא לך בשם מי יעשה הדבר. הסכמתי לו.

אולם בידי סירקין לא עלה כלום. גם היילפרין, אחד ממפלגת החרדים שומר אמונים, לא התרומם עד מדרגה זו להבין את ערכו של הענין וידחה את ההצעה.

כך, את הכותל המערבי עזב היילפרין אבל הטה אזן להצעה לבנות בית חרשת של סוכר בארץ־ישראל. אמר בעת ההיא לשלוח לא"י אנשים לנסות אם אפשר לפתח על אדמת א"י גידול הסלק. ואז, אם יעלה הנסיון יפה יבנה שם בית חרשת. אולם גם הדבר הזה נשתקע.

ו. הרצאה נגד הצעת זקש.

בשנת 1913 בא המקרה לידי שוב לפנות אל ברודסקי בענין של הצלת עשרת אלפים נפשות מישראל, העובדים במוסדות של הסוכר. וזה הדבר:

בעל בית החרשת לרפינד, מקס זקש, החל לנהל תעמולה לאחד את כל הרפינורים לשם מכירת הרפינד ע"י מרכז אחד.

עד העת ההיא נהגו הרפינורים ליסד בתי מחסן הרבה במדינה. בערים הרבה, במרכזים גדולים וקטנים נמצאו סוכניות ואוצרות של רפינד וסוכנים ופקידים וממונים ועוזרים על ידם למקומותיהם. אלפי משפחות חיו על ידי הסוכניות והתפרנסו ברוחה ובכבוד. על פי הצעת זקש מכירת הרפינד

מתרכזת בידי אגודה אחת продрафинадъ, כל בתי החרשת מוסרים את תוצאת הרפינד לידי אגודה זו המוציאה ומביאה את המכירה במדינה רק על ידי ארבע חמש סוכניות מרכזיות בארבעה חמשה חלקי המדינה, וע"י זה יקמצו הרפינורים אלפי רבבות רובל שמוציאים על הסוכנים.

ראיתי, כי אם תתגשם ההצעה הזאת בחיים אז תאבדנה מאות משפחות מישראל המתפרנסות מן הסוכניות הרבות אשר להרפינורים, חשבתי ומצאתי, כי עשרת אלפים נפשות מישראל בדיוק תרעבנה ללחם ולא תמצאנה דרכן בחיים. כל הרפינורים הסכימו לעצה זו. כאשר שאלו את זקש: מה לעשות לכל המון העובדים האמללים אשר יגורשו ממקומותיהם ענה בגחוך: „נציג שני נרות לנשמותיהם". אז החלטתי בלבי להלחם בהצעה זו על ידי ברודסקי.

בגשתי לעבודתי זו נודע לי, כי גם ברודסקי בעצה זו, גם הוא מסכים להצעת זקש. אז מהרתי וערכתי הרצאה אשר תמצית ממנה הנני נותן פה לזכרון:

בראש ההצעה הזכרתי לו את „ענין וואלסקי", אשר הפיל למשואות ואשר על זה יברכוהו רבים ויודו לשמו. אח"ז עברתי אל ענין זקש והרעה הגדולה הנשקפת מהצעה זו לעשרת אלפים עובדים מבני ישראל, העשוקים והרצוצים מלבד זה ע"י הממשלה ושונאי ישראל מסביב. „וגם ידך תכון עם ההצעה הזאת!" קראתי בהרצאתי, „אתה אשר שבעת די כסף וזהב, אתה אשר נערת מעליך את משא החברה „האלכסנדרונית" ו„הקראקובית"[1]) פנית ערף לתאות חבריך בעלי בתי החרשת ושאיפתם לעשות הון ותשים את לבך להתעמק בעניני הצבור — ופתאם עמדת בראש קבוצה סוציאלית קטנה, קבוצת הרפינרים אשר כל מגמתם להגיח ים של זהב אל גרונם.

שים נא את לבך לזה: קבוצה קטנה של 40 — 30 איש, החיים גם עתה חיי אשר והצלחה, המתעניינים על רוב טוב, מה יעשו אז בהתקים הצעת זקש? ימלאו את חוריהם זהב ויפזרום על תענוגות בני אדם בערי אירופא המערבית בשחוק והוללות כנהוג. ובה בשעה שעשרת אלפים נפש המתפרנסות כעת בסחר הרפינד תגועגה ממש ברעב. „מחד גיסא הילולא וחינגא ומחד גיסא כפנא ומותנא" רעב ואבדון של אלפי נפשות מאחיך בני עמך!

„ואתה מחזיק בידי הקבוצה הזאת!

„בשביל מה?

---

1) ביומם ההם סבר ברודסקי את בתי ההרשת הגדולים: „חברת אלכסנדר' שבאודיסה ו„קראקובקה".

„בשביל התפתחות חרשת המעשה? לא ולא! בשעה שיש התחרות אז חרשת המעשה מתפתחת ומתיפית. כל בעל בית חרשת מתאמץ לשכלל את תוצאת החרשת שלו ליפותה ולהביאה לידי שלמות. אבל בהוסד האגודה, כשתוסר ההתחרות מעל צוארי הרפינורים לא די שהסחורה לא תשוכלל אלא תשחת, נמצא שחרשת המעשה מפסידה. ובעד מי אתה עמל? האם נגע עד לבך גורל ארבעים הרפינורים „האמללים" אשר „בענים" מאספים חמרים חמרים לא שלו וזהב רק של כסף? האמללים הללו!

„אמנם, יוכל היות, אשר מי מהם, אחרי אשר ישבע ענג ושעשועים עד כי יצאו מאפו יזרוק איזה סכום כסף ל„אושר האנושיות", ליסוד מחלקה זו או אחרת בבית החולים. — שהרי יהודינו המליונרים להוטים אחרי יסוד בַּרַקים (צריפי בתי חולים) ואיש מהם אינו דואג לבריאים שלא יחלו — הכראי הדבר בשביל איזה „נדיב" כזה לאבד אלפי אנשים בריאים?

„ואלפי הנפשות הצפויות לאבדון, אחיך בני עמך המה!

„התשחית בעבור הארבעים!

„היה לא יהיה כדבר הזה!

„בהשפעתך הגדולה ובעמדתך הרוממה צריך אתה להשפיע להפיל את ההצעה הנלוזה הזאת למשואות, ולהעביר אותה מן החיים. כלה תעשה אותה וברכות עובדים עליך תבוא".

וגם בפעם הזאת שמע אלי. לא די שהשיב את הסכמתו על ההצעה אחור אלא התאמץ ובטל את ההצעה לגמרי.

עשרת אלפים נפש נצולו.

נר הנשמה אשר אמר זקש, בעל ההצעה, להעמיד לזכרון האמללים נשאר בידו במקום הצעתו...

ו. שוב התעמולה הארצי־ישראלית.

בראותי, כי עלה בידי הפעם לעוררו לפעולה טובה חדשתי את תעמולתי לטובת נסיעתו לארץ ישראל. הוא כבר שכח את זנגביל ואת הדבה אשר הוציא על א"י ויחל להבטיחני שוב שיסע בקרוב לשם.

הדבר היה בימי מאורע סטוליפין, שנרצח אז בקיוב על ידי צעיר יהודי קיובי, בוגרוב. סער השנאה לישראל התחולל בשצף קצף ועדת ישראל בקיוב היתה בסכנה גדולה. הרוחות שקטו כמעט והחלותי שוב לדבר על לב ברודסקי להחיש את נסיעתו לא"י. פעם אחת נכנסתי אל חדרו ודברתי עמו על אדות א"י. באותו מעמד היה חתנו יעקב בן אליעזר פוליקוב. על דברי ברודסקי שחושב לנסוע באיזה זמן אמרתי לו כדברים האלה:

שמע נא, אדוני, אין משחקים בארץ ישראל. מעשה בר״ז שעלה מבבל לא״י ובא אל הנהר המגביל בין בבל לא״י ולא מצא את המעברה. מהר ר״ז אחז בהחבל המתוח על פני הנהר וטפס ועבר את הנהר ובא לחוף הארצי־ישראלי. עמד שם צדוקי אחד והתלוצץ בר״ז: עמא פזיזא המקדימים את הפה לאזן, (שאמרו נעשה ונשמע, מקודם מעשה ואחר זה שמיעה). כלומר הצדוקי צחק על פזיזות ר״ז שלא חכה עד שתשוב המעברה אל החוף הבבלי ויעבור בלי סכנה את הנהר. על זה השיב ר״ז: דוכתא דמשה ואהרן לא קזכי ליה מי יימר דאנא קזכינא. במקום שמשה ואהרן — שעמדו ככר על גבול א״י לא זכו להכנס אליו — מי יאמר שאזכה אני? ולכן לא רצה לחכות (כתובות קי״ב).—כך, אמרתי, ללכת לארץ ישראל צריך למהר, למהר. הרמז חדר עמוק אל לבו ולאפכוחי צעריה החל להתלוצץ. ויאמר לי: מי סיפר את העובדא הזאת? ר׳ חידקא?! „התדע — פנה אל פוליקוב שאינו יודע מה טיבו של התלמוד — התדע? ישנו „רבי״ אחד בין התלמודיים אשר לא אמר כלום מעודו ושמו לא נזכר בשום מקום בתלמוד רק לפתע פתאם הופיע פעם אחת על הבמה והכריז, כי ביום השבת צריך לסעוד ארבע סעודות. — קרא את כרוזו ונעלם מן האופק.

אז השיבותי את כידונו אל לבו: טעות גדולה אתה טועה — אמרתי בפנותי מעט גם אל פוליקוב — רבי חידקא נזכר בתלמוד ארבע פעמים בהלכות שונות. אולם אני יודע מקור טעותך. לא מן התלמוד, לא מלבך הוצאת את הדבה על רבי חידקא אלא רוח בוגרוב הזקן מדבר מתוך גרונך. הוא הלץ המחלל כל קדש. הוא אשר לעת זקנתו בהיותו קרוב לשבעים המיר את דתו בשביל גויה אחת, כותב את הדברים האלה בספרו Записки Еврея, כדאי לחזור אחר דברי המשומד הזה! ראה את הגידולים אשר גדל, נכדו זה אשר המית שואה עלינו. רוצח נפש סטוליפין הוא נכדו, ובמעשיו העמיד את כל עדת ישראל בסכנה כזו.

— ואני אומר לך — השיא ברודסקי את השיחה לעבר אחר — הוא הרגיש היטב בהעוקץ החד אשר שלחתי אל לבו... ואני אומר לך — הלואי שיהיו נכדי כבוגרוב הנכד. לא אסון, לא סכנה, כי אם הצלה הביא בוגרוב במעשהו. התדע את הגזרות והמועקות הלחץ והעוני אשר הכין סטוליפין להביא על ישראל? תסמר שערות ראש בן אדם לשמוע את ההצעות אשר הכין השר להציע לפני הקיסר אחר שובו בשלום לעיר הבירה. אמנם — הוסיף לדבר — כל יהודי ויהודי כשהוא לעצמו ראוי למלקות, לגזרות ולהגבלות, אבל הכלל, כלל ישראל זהו ענין אחר. נס נעשה לישראל שסטוליפין לא זכה לשוב למקומו. נס גדול.

אופי הוא. השנאה לישראל שוררת גם בלב יהודים הרבה חניכי הגלות. אולם ההבדל בין ישראל לעמים הוא בזה. הגוים שונאים את הכלל, את עם ישראל ואוהבים את הפרט. האנטישמיים היותר גדולים יש להם יהודים מקורבים שהם אוהבים אותם ומחבבים ומכבדים אותם. שהרי איגנטוב שגזר גזרות קשות על ישראל היו לו יהודים מקורבים הרבה, והתיר להם לשבת על אחוותיו למרות הגזרה שגזר על כלל ישראל לגרשם מן הכפרים. ובני ישראל, אוהבי עמם בכל לבם, את כלל ישראל, יש ששונאים את הפרט, את כל יהודי ויהודי לבדו *). מבזים כל יהודי בלבם ומבכרים את הגוים על אחיהם תמיד...

ח. נרוש פועלים עברים מביהח"ר שלו.

פעם אחת קצף עלי ברודסקי מאד. וזה הדבר: ראש בית החרושת הגדול לרפינד שלו אשר באודיסה „רוסי אמתי" גוליב, גרש מביהח"ר קבוצת פועלים יהודים. הפועלים באו לקיוב להתאונן על מעשי גוליב לפני ברודסקי, האחרון גרש אותם מעל פניו. אז באו הפועלים אלי ויבקשוני לפעול על ברודסקי להשיבם אל כנם. היו בקבוצה אנשים צעירים גם זקנים באים בימים. הפועלים ספרו לי, כי גוליב מתנהג עמהם באיבה ולסוף הרחיקם מעבודתם בביהח"ר משום שהם יהודים. הלכתי ודברתי עם ברודסקי ע"א המאורע ויאמר לי, כי הפועלים המרו את רוח גוליב ע"כ איננו יכול לעשות כלום לטובתם בלעדו. בא גוליב מאודיסה, דברתי על לבו ויסכים להשיב אל עבודתם את כל הפועלים מלבד צעיר אחד, אשר לפי דעת גוליב, הוא יסוד מפסיד בין פועלי ביהח"ר. שמחתי על הדבר ומהרתי לברודסקי ואמרתי לו כי מצד גוליב אין מעצור להשיב את הפועלים לעבודתם. אז צפה האמת מלמעלה. ברודסקי בעצמו גזר אומר לבלתי השיב את „עזי הפנים" הללו אל ביהח"ר. דברתי אליו רכות וגם קשות. העירותי אוניו למוסר על גרוש יהודים מבית חרושת שלו כאחד הגוים, אז אמר: אבל הלא עוותם גדלה מאד. הם ה ת נ פ ל ו עלי ברחוב. — התנפלו? — שאלתי. חקרתי את הדבר ונודע לי, כי באותו היום, בלכת ברודסקי רגלי ממעונו אל המשרד הראשי חכו לו הפועלים. סבבוהו והתחננו אליו ושנים שלשה מהם התנפלו על המדרכה בכרעם ברך לפניו, בהתעטף עליהם נפשם. בכריעת ברך זו נדמה לו לברודסקי, אשר נדהם מהפגישה הפתאומית ברחוב, כי מתנפלים הם עליו. אז שבתי אל חדר משכיתו ואמרתי לו לברודסקי: התנפלות זו של היהודים האומללים הללו דומה

*) „בקשרת הדברות" של העת החדשה אשר ערכתי לרגלי מאורע אחר כתבתי: „אהב את תכלל וכברהו — ושנא את הפרט ואבדהו". ורוש שלום ציון ברר את תשפה—לרעך ברור פיתח יפח.

להתנפלותו של המן. „והמן נופל" המן נפל לפני אסתר להתחנן על נפשו והמלך החכם הלז, אחשורש, צעק בקול: הגם לכבוש את המלכה עמי בבית! הוא חשב את כריעת הברך להתנפלות... (הדפסתי את המאורע בעתו ב„הזמן").

— אבל רב לך — הביע בחום ובקצף — אל תוסף דבר אלי על הפועלים הללו. אחת דברתי ולא אשנה. אל ביהח"ר לא ישובו לעולם. ויקם מכסאו בחרון אף.

ראיתי, כי אי אפשר עוד להשיב את הגזרה. דברתי עם הפועלים ויסכימו להצעתי לקבל פצוי סכום כסף הגון וללכת לדרכם. הכינותי מראש את גוליב שיעזור על ידי. ואחר זה ערכתי מכתב קטן עברית אל ברודסקי, תארתי לפניו בדברים קצרים את מצב הפועלים האיום. ובדברים חדים ונמרצים ציירתי את העול המוסרי הגדול אשר הוא עושה לאחיו בני עמו ורק בזאת יכופר עונו בתת להם סכום כסף הגון עקב אשר גורשו ממקום עבודתם.

את המכתב הקצר הזה מסרתי לו בעצמי. חפצתי לראות את הרושם אשר יעשו עליו דברי אחר קצפו אשר קצף עלי. לקח את המכתב מידי. פתחהו וקרא בו בתשומת לב. רגשות הקצף כבר חלפו. דברי הצעתי מצאו מסלות בלבו. לבו הטהו לפצות את הפועלים בכסף. בקש ממני לקרוא את גוליב, שהיה במשרד. קראתיו, הוא כבר היה מוכן לזה על ידי. דברו ע"ד הסכום, הכסף נמסר ליד הפועלים וישובו אל עירם שבעי רצון.

* * *

יצאתי מן הגבול אשר גבלתי לי בעריכת זכרונותי. הרביתי לדבר על אדות אריה ליבוש—ליאוב—ברודסקי. אולם מצאתי נחיצות בדבר. כי האיש הזה תפש מקום גבוה בחיי היהודים בקיוב וגם מחוצה לה. הליכותיו ודרכיו השפיעו על יתר עשירי היהודים אשר חקו את מעשיו, ולרוב היתה ההשפעה לרעה. אופיו של האיש הזה הכפול, היסודות הסותרים שפעלו בלבו בעניני הצבור ובחייו הפרטיים— הרבה היה לדבר על חייו הפרטים אבל אין זה מעניני — התהפוכות במחשבותיו, השקפתו המוגבלת על החיים ועל היהדות עצרו בעדו מלפעול פעולות גדולות אשר היה ביכלתו לפעול על פי הכחות החומריים העצומים אשר נתרכזו בידו. נבצר מידו להתרומם אל הגובה שאפשר היה לו להתרומם. להרחיב את פעולותיו על שדה הלאומיות ולעשות דברים שיש להם ערך לאומי כללי היסטורי ונצחי. חבל על הכח המניע הגדול הזה, שאפשר היה לו להניע מכונות עבודה לאומית רבות, שהלך לטמיון. עוד מעט וכל האוצרות שצברו אבותיו ושצבר היהודי הלז יעברו לידי — — — זרים.

אמנם, יש אשר התעוררו במחו איזה רעיונות זכים, ברק של מחשבות הגיוניות ע"א היהדות אך עד מהרה נדעכו בהולדן. פעם אחת נסע אל אספת

עסקני הצבור שנועדו בקובנה. אחר שובו היתה לי שיחה עמו. הביע לי חות דעתו בדברים אלו:

„רוח היהדות מקורו בדת. עצם הרוח הוא האמת והצדק, האמת הנצחית והצדק העולמי של הביבליה. האמת והצדק אינם זקוקים לשמירה למגן ומחסה. הם לא יאבדו לנצח. הם — האלהות. אין להם ראשית ואין להם אחרית ונכללים ב„אהיה אשר אהיה". הם היו והם הוים והם יהיו. העמים של ימי התחלת הנצרות לא הבינו את הענינים המפשטים האלה, לכן כשרצו להדבק בישראל ולא השיגו את מהות האלהות בנצחיות היהדות עשו להם אלהות יותר מגושמה — הנוצריות. כל זמן שבני אדם לא התקלטרו כדבעי, לא זקקו את נפשם ואת רוחם, לא ישיגו את עצם רוח היהדות, כלומר את האמת והצדק, אבל מאמין אני באמונה שלמה בכל לבי כי עוד יבואו ימים בעתיד קרוב או רחוק ובני האדם יזדככו ויתקנו את מעשיהם אז יעברו כלם אל היהדות, אל צדק העולמים וכמו שנאמר „או אהפוך לכל העמים שפה ברורה".

„זאת היא אמונתי המוחלטת וזה בטחוני, כי כל ימי השמים על הארץ היהדות תכון לעד".

מה החזון הזה? ה„מיסיון" הידוע אשר להמתבוללים האשכנזים?

ושאר המיליונרים היהודים שהביטו אחרי ברודסקי ולמדו ללכת בארחותיו, גם המה לא התרוממו לגובה לאומי. את המדה הטובה שהיתה לו לברודסקי, הפשטות, אי־הגאוה לא קבלו אבל את הקטנוניות, הצמצום קבלו. איש מעשירי קיוב לא נקף אצבעו לעשות דבר מה לטובת ענין לאומי כללי. כל צדקתם ונדבת לבם הצטמצמה בבנין „בַּרַק" (צריף) בבית חולים, וכדומה. ענין מקומי, הוויי, אבל ענין כללי, לאומי, ספרותי, ענין שנושא עליו חותם של עתיד, של עתידות האומה ותחיתה — קצרה דעתם של מיליונרי קיוב מהבין. ולא עוד אלא שאפילו בשעה שהתלהבו לרגלי תעמולה גדולה של גדולי הסופרים שלנו — רק לרגע. כעבור הרגע נכבה הזיק, גז חיש וחלף. כך קרה בשעה שאמרו סופרי ישראל ליסד חברת מניות גדולה להוצאת ספרים עבריים. בעמל נחום סוקולוב וביאליק נאספו מיליונרי קיוב לאספה ואמרו לפעול לטובת החברה — התלהבות זו היתה כהתלהבות אש שנאחזה בקש נדף. התאספו גדולי העושר שלנו בבית הלפרין. ברודסקי ישב ראש. דברו, פטפטו, ואחר נאום מוצלח של סוקולוב, נאום מצוין של הרב מזאה התלהבו התעוררו והרימו את ידם ויחתמו כל בני האספה על מספר מניות בסכום העולה יחד — — — כחמשה ועשרים אלף רובל!... האישונים הללו! כמה סכומים בני חמשים ומאות אלף הם מאבדים בשחוק הקלפים בלילה אחד!! שוב התאספו זאטוטי קיוב לבית הלפרין לשם זה. אברהם דאֶברי הביע את דעתו, כי השפה העברית

היא שפת התפלה וזמירות סינגוגליות. ברודסקי שלא היה עם הארץ כמוהו ואהב לקרוא עברית אם הושיטו לו, כמו שנסיתי אני כמה פעמים — הסכים גם הוא לדעת דאברי. מכל הרוקדים מסביב ברודסקי, לא היה איש שיחבב עליו את השפה, שבאמת ידע אותה ולבו נמשך אליה. מושג אין להם מערכם של מוסדים תרבותיים, לאומיים ועתידיים. ואפילו כשעולה ביד מי שיהיה לעורר את אחד המיליונרים הקיובים כמעט רגע ודומה לך, כי כבר נגשים הם לפעולה אינך אלא טועה. ברגע הראשון של הצתה אפשר שחושבים באמת לעשות דבר מה, אך עד מהרה יתחרטו על הבטחתם. כן הבטיח ברודסקי לחברי ועד הספריה העברית, לבנות בנין בשביל הספריה ולקנות ספרים חדשים ועוד. דומה היה שכבר נגש אל העבודה וחברנו מ. קמיונסקי הריע על זה ב„הצפירה" והכל היה אבעבוע של סבון (אגב אורחא: הסיסמא של ברודסקי היתה, כאשר כתב בעצמו בעתון קיובי: „דעת הקהל — אבעבוע של סבון"). וכן הם כלם.

זכרה להם ההיסטוריה לא לטובה.

ט. עשירי קיוב ויחסם אל העברית.

מדי דברי בהספריה וביחס עשירי קיוב אל ענינים תרבותיים אי אפשר לי לעבור בשתיקה על עובדה אחת שקרתה בספריה. הדבר היה בערך בשנת תרע"ג. הספריה המשיכה קיומה בכבדות. מוצא לכסף לא היה. חברת „המפיצים" אשר תחת דגלה הסתופפה הספריה חלקה לה תמיכה פעוטה. חברי הועדה, הזקנים שבהם היו מכתתים רגליהם ומחזירים על פתחי העשירים לאסוף נדבות בשבילה. המיליונר האדיר משה היילפרין פתח את ידו הרחבה ונדב בבת אחת — — מאתים רובל. אבל רק פעם אחת, לא בתור תרומה חדשית או שנתית, חלילה. מצב הספריה היה מדוכא. אז התחכמו חברי הועד והזמינו אל הספריה את מקס זקש. חברי הועד התאספו לאספה חגיגית מיוחדת לכבודו של זקש. האחרון בא למועד הקבוע. נ. סירקין, שהיה אז מזכיר הספריה, נאם לכבודו של זקש והודיע לו בשם הועד, מבלי שידע איש מאתנו מראש, כי בחרנו בו ביושב ראש של הכבוד להועד. חנפו לו בשביל שימס הקרח הנורא מעל לוח לב מיליונר יהודי ויעניק את הספריה מתנה יפה. אף אמנם קלעו אל המטרה. נמס לב זקש כחמאה, ובהתרגשו עמד והתנדב סכום גדול של ספרים אשר יביא אתו מווינא בשובו משם. הציע לערוך רשימה של ספרים נחוצים ולמסור לו. אולם לשוא היה כל העמל. לחנם טרחו חברי הועד יעקב איזראילסון ואברהם כהנא וערכו רשימת ספרים נחוצים. זקש יצא לחו"ל גם שב, אבל ספרים לא הביא. רק אחר שנתים,

אחר הזכרות רבות ודפיקת הדלתות אצל זקש קבלה הספריה בקושי גדול מספר קטן של ספרים אשכנזים אשר מחירם עלה עד שבע מאות רובל. ויהי במות זקש רצו בניו להעמיד בלשכת הספריה את תמונת הנדבן „הגדול" הזה בין תמונות גדולי ישראל התלויות בלשכה. מלחמה גדולה היתה עלי ללחום גם ביורשי זקש גם — — בחברי, חברי ועד הספריה, אשר לא מצאו עז בנפשם להשיב פני היורשים. כולם נטו לתת מקום לתמונה של עם הארץ המתבולל הזה בלשכת הספריה העברית, בין תמונות שפינוזה, יצחק בר לוינזון ועוד. ובעמל גדול עלה בידי למנוע את היורשים מהעמיד תמונה זו בהיכל הספרות. הודעתי להם ע"י אחד מהעומדים בראש בית מסחרם, כי לא לכבוד יהיה לאביהם המנוח שתהיה תמונתו תלויה בין סופרים. כי בכל עת שיבוא עובר אורח אל הספריה וישאל על כל תמונה אז יענו לו: זאת תמונת שפינוזה. זו — יצחק בר לוינזון, זו — אברמוביץ, לילינבלום וזו — זקש. וישאל האורח: איזה זקש, שניאור זקש מפריז? לא. מיכל זקש? לא. אבל זקש, זה שעמד ובשל סוכר. — ומה ענינו לכאן? — הוא נדב סכום ספרים בעד שבע מאות רובל. כמובן, האורח ישט מן התמונה בבוז. על כן, אמרתי, מוטב שימסרו את תמונת אביהם בבית הקהלה. שהרי היה „בעל צדקה" ושם מקומו.

היורשים לא שלחו את תמונת אביהם אל הספריה עוד.

פרק שלשים ושמונה.

הרבנות הרשמית בקיוב.

בשובי מוורשה קיובה ישב על כסא הרבנות הרשמית האינז'יניר, הסופר העברי הידוע שלמה זלמן לוריא. הוא נהג את הרבנות ביד חזקה ולא נשא את פני העשירים. האחרונים שמרו את הדברים בלבם. ויהי כתום שנות הבחירות של לוריא ובחירות חדשות קרבו ובאו, יראו העשירים פן יבחר לוריא שנוא נפשם שנית, הלכו אל שר הפלך והציעו לפניו לחלק את הרבנות לשתים. רב למורד העיר ורב למעלה העיר. רב לפודול ורב לקרישצטיק. שר הפלך הסכים לזה, שהרי הוא לא יכול לדעת את הכוונה הנסתרה של „באי כח" היהדות הללו. הם כונו למטרה ידועה, עצתם עצת שאול. הם ידעו בטח, כי אם תחלק הרבנות לשתים לא יחפוץ לוריא לחלק את המלוכה עם מי שיהיה וישתמט לגמרי מן הבחירות. ולא רק לוריא אלא כל איש בחור מעם, כל היודע ערך עצמו.

קשה היה להם לסבול איש רם המעלה עומד בראש הצבור, איש שאינו עושה את נפשו מדרס תחת רגליהם. מטרתם השיגו. לוריא השתמט מן הבחירות החדשות לגמרי. מועמדים מגדולי החכמים והסופרים לא שלחו את הודעותיהם. עמדו על הבחירות רק מבני העיר. בשפלה, פודול נבחר פה אחד הרב יעקב אלישקובסקי, למדן מופלג בתורה, בש"ס ופוסקים יודע היטב את הספרות העברית החדשה, ציוני נלהב וירא שמים — נכד הגאון ר' חיים ברלין מוולוזין שהיה רב במוסקבה ואח"כ בירושלים.

צריך היה אלישקובסקי לשבת על כסא הרבנות הרוחנית, מצד חנוכו, ידיעותיו בש"ס ופוסקים, חרדיותו והשקפתו על הדת והחיים, אלא שהיה גם „אקסטרניק", רכש לו ידיעות של שמונה מחלקות הגמנסיה וקבל תעודת בגרות, ובהיותו עפ"י מקרה בימי הבחירות בקיוב העמיד את הקנדידטורה שלו, וכל קהל הבוחרים נתנו ידם לו.

לא כן היה במעלה העיר בקרשצטיק. שם נבחר ברוב דעות א. רבינוביץ, איש היודע ג"כ היטב את הספרות הרבנית ואת הספרות החדשה ורכש לו השכלה גבוהה בתור יוריסטן, אבל שר הפלך לא אשר את הבחירות. כי אחד מן האנשים אשר נטו אחר קנדידט אחר הלך והלשין על רבינוביץ שהנהו — — ציוני, ופסלוהו לרבנות. וכיון שנפסלה בחירת רבינוביץ נתקימה ממילא בחירתו של הקנדידט שעמד אחריו, רופא אחד, משולל ידיעת ספרותנו העתיקה והחדשה ורחוק מן היהדות המסורתית.

והאיש הזה לבש תלוקא דרבנן, כבש את כסא הרבנות בבית הכנסת הכוראלי. את הכסא ואת הבימה. רק בקושי התיר להמטיף המצוין הד"ר יפופולסקי, מי שהיה הרב מטעה"מ בקיוב לפני לוריא, להטיף מעל הבימה. ואחר איזה זמן שלל מאתו את הזכות הזאת לגמרי ומאת העם שלל הרב הרשמי הזה מלה חיה. ענג רוחני שאין למעלה הימנו. לא נתן להטיף לפני העם לאחרים וגם בעצמו לא הטיף. אמנם יש שהיה עולה הרופא הזה על הבימה להטיף והיה העם אוטם אזנו משמוע. בידעם מי הוא המטיף, מנהגיו ודרכיו, וכל אחד היה חושב: טול קורה מבין עיניך...

ביחוד היה אוהב להטיף לרגלי מות נסיך או אחד מבית המלוכה. יסוד כל דרשה ודרשה היה — „ואהבת לרעך כמך". רגיל היה לבא לביהכ"נ ב„שבת מברכין". פעם אחת בא בשבת פשוטה. היה זה אחר מות ליאוב טולסטוי. צוה להש"ץ לערוך אזכרה חגיגית לנשמת המת הגדול הזה. אנכי מחיתי בכל עוז. הרב התקוטט בי, היתכן? אדם גדול, גאון כזה איך לא יזכירו את נשמתו? על זה השיבותי, מניח אני את גאונו הספרותי של הגוי הזה, את פלסופותו וכשרונו אך הוא היה ש ו נ א י ש ר א ל גמור. בשעה שנשפכו

דמי בני עמנו ברוסיה כמים שתק. לא קרא את הקריאה הגדולה Не могу молчать (אינני יכול להחריש) כאשר קרא במאורע אחר ובעצמו הודה בשיחה אחת, כי בעצם יש לו שנאה טבעית ליהודים. איש שכתב ב„ווסטניק אירופה" דברי דופי על תורת ישראל, וגם כאשר עוררו פ. גץ במכתב גלוי על בערותו הודה במכתב פרטי על עותתו ובכל זאת לא הודה ברבים כאשר דרש גץ. איש אשר כזה אינו הגון ששמו יזכר בהיכל ה'. „הרב" התנפל עלי בחרפות. אז אמרתי לו כי בכלל איננו רב אצלנו. הנך רב של הקוזקים אמרתי – כי באת אלינו בכח הנאגייקא הפוליציאית. כלך לך אצל הקוזקים ובבית הכנסת לא יכירך מקומך.

הד"ר ימפולסקי עמד על ימיני. אזכרה לטולסטוי לא נערכה. לעמת זה דרש ימפולסקי בשבת שאחריה לזכרונו של פירוגוב מי שהיה שר גליל הלמודים הקיובי והיה אוהב ישראל ועושה טובות הרבה לילדי ישראל ולהסטודנטים היהודים.

עברו שלש שנות הבחירה. קרבו הבחירות החדשות. כמובן הרופא הזה שעזב בשביל הרבנות את מלאכתו „מלאכת" הרפואה העמיד את הקנדידטורה שלו שנית. ראיתי, כי ברודסקי מחזיק בידו וכיון שעשיר זה מחזיק בקנדידט בחירתו בטוחה. כי אופן הבחירות בכלל היה מקסם־שוא. מעטים מאד התעניינו בבחירת רב מטעם. הרבנות „מטעם" ירדה כל כך עד שלרוב הקהל אחת היה אם יבחר זה או אחר. הקהל הביט על רב רשמי כמו על פקיד פוליציה. נמשכו אל הבחירות רק אנשים מן ההמון שה„צדדים" העניקו להם „כל טוב"...

דברתי עם ברודסקי ע"א הבחירות. שאלתיו מדוע הוא מחזיק בידי „עם הארץ" ועוזר לו לעלות על כסא הרבנות. אז אמר לי בהתגלות לב: אנשים גדולים אינם, אם ישנם לא ילכו אל קיוב. וגם אמנם אילו נמצא איש גדול שיסכים ללכת קיובה מה בצע בזה? הלא היה לנו אדם גדול. לוריה, נו, סבלנו ממנו, התנפל עלינו. מוטב שיהיה לנו לרב הרופא הלז, הוא היטיב לא ידע אבל גם הרע לא ירע, הוא – לא כלום...

כן היתה השקפת עשירי עמנו על הרבנות הרשמית. לכבוד הצבור לא חסו, לכבוד עצמם חסו.

במשך יותר משלשים שנה שמשו בכתר הרבנות הרשמית בקיוב רק ארבעה. מהם לקח ר' יהושע צוקרמן ארבעים שנה. הוא היה מתלמידי אייכנבוים, חניך ביהמד"ר לרבנים בזיטומיר. היתה לו ידיעה בינונית בספרות העברית והתנהג עם הצבור בנמוס. אחר שירד ממשמרתו על ידי שר הפלך ביום הפתח ביהכ"נ הכוראלי (למעלה עמוד 221) נבחר תחתיו הד"ר פנחס

ימפולסקי מי שהיה רב ברוסטוב. איש יודע היטב את הספרות העברית החדשה, ספוג הרוח הלאומית, מטיף מצוין, פה מפיק מרגליות וציוני נלהב. הוא משך בהטפתו את לבות הדור הצעיר אל ביהכ"נ ואל הלאומיות. יסד שיחות היסטוריות בביהכ"נ והיה מטיף לפני הסטודנטים לעת מצוא. רוח היהדות, ההיסטוריה העברית והלאומיות שררה בביהכ"נ בימיו.

אחריו נבחר האינזיניר ר' שלמה זלמן לוריא, בקי בספרות התלמודית והחדשה, סופר ומשורר אבל לא היה מקובל על העם. בימיו נפלגה הרבנות הרשמית בקיוב ונחלקה לשתים, על מקומו בא במעלה העיר (קרשצטיק) הד"ר אברהם גו–בין. בימיו יבש מקור הלאומיות בביהכ"נ הכוראלי. נדמה נדמתה המלה העברית. קור וקפאון שרר בכל חללו של ההיכל המפואר הזה. תפלה, זמרה קפואה וקדישים בכל השנה. צרמוניה טפלה, ריקה בימים נוראים וימים טובים. אין מזון לנשמה, אין ספוק לרוח, אין מלה מעוררת, מעודדת – קור וקפאון...

וחברי ההנהלה של ביהכ"נ, אשר רובם משוללי דעת היהדות ורוחה, אנשים הרחוקים מן הדת בכל חייהם הפרטיים, מסרו את כל עניני הרוח של ביהכ"נ בידי „חברם" הרב הרשמי ההוא. על פיהם היתה שומה לאסור על המטיף המצוין ימפולסקי להטיף לפני העם הצמא לדבר ה' ואין אומר השב. האנשים הללו החזיקו בקרנות ההנהלה מיום הוסד הבית הזה. ואעפ"י שבכל שלש שנים נערכו „בחירות" כביכול, לחברי ההנהלה עפ"י נס נשארו תמיד החברים הקודמים. אולם לא עפ"י נס כי אם באופן טבעי. מעולם לא נקראו המתפללים לבא אל הבחירות. בכל משך עשרים השנה לא נשלחו הזמנות לבא אל הבחירות לשום איש אף פעם אחת. לצאת ידי חובתם היו מדביקים פתקא קטנה על דלת ביהכ"נ בתור מודעה ע"א הבחירות ואיש לא קרא אותה, כי עפ"י רוב אין המתפללים שוקדים על דלתות ביהכ"נ בכל השנה. ויש אשר הדפיסו הודעה קטנה בעתון ר ו ס י ויצאו ידי חובתם. אל הבחירות, כמובן, לא בא איש, כי אם כעשרים או שלשים איש מן המוכן, חיטים אחדים, מלחכי פינכא של הגבירים, פריסטב ושוטר ובזה תמו הבחירות. נערך פרוטוקול וחסל. הסדרים הישנים נשארו על מקומם, הקור והקפאון, היובש והצמאון – הכל כמקדם.

זאת היתה פרצופה של הרבנות הרשמית בקיוב וזה פריה.

פרק שלשים ותשעה.

הקלוב היהודי „קונקורדיה".

יא. קלוב יהודי בלי יהדות.

קלוב יהודי — כמה מצלצל השם הזה. בכל הארצות נמצאים קלובים יהודים שנקדשו לשם עבודה צבורית לאומית, לשם אנטרסי היהודים המדיניים והכלכליים והתרבותיים. שם נאספים עסקני הצבור, מפלגות שונות, מתוכחים, נלחמים, עובדים. שם נמצאת גם ספריה — מוסד יהודי.

ובקיוב? „הקונקורדיה" נוסדה לשם דבר אחר לגמרי. לפנים, כשהיו השנים כתקונן היה כל יהודי שלבו חפץ בא אל הקלובים הרוסים ומשחק בקלפים עם התושבים העקריים. על יד השלחן הירוק שרר שווי זכיות. לא נכר רוסי לפני יהודי והיהודים התאמצו להבליט את — הרוסיות שבלבם בכל מה שיכלו ואפילו בהתלוצצות ביהודים. — היו כאלה. אולם לא לעולם חוסן. מצד אחד ירד ממרום הספירות העליונות שפע השנאה לישראל במדה מרובה עד שהגיע גם אל השלחן הירוק ומצד השני הגדישו היהודים את הסאה במשחקם. „החוצפה היהודית" היתה למשא על התושבים העקרים וההתחרות היהודית במאכל ומשתה, בפתם ויינם היתה מגרה את עצבי האזרחים ויביטו ביהודים רעה ויחלו להצר את צעדיהם ולדחוק את רגליהם. פקעה הסבלנות, שווי הזכיות שנהנו ממנו היהודים בפנה „צנועה" של הקלובים נתבטל ויצאו בני ישראל בגולה. עזבו את הקלובים הרוסים אבל לבם לא נפל עליהם.

הלכו היהודים ויסדו להם קלוב יהודי טהור. שכרו דירה נאה מאד. בה אולמים וסלונים ולשכות וחדרים וגן של חרף, ויעמידו שם רהיטים מהודרים, כסאות ושלחנות הרבה מאד, כלם יקרי ערך מעשה צעצועים ושלחנות קטנים מכוסי אטון ירוק ומזנון מפיק ריח ניחוח — וחדר מיוחד למקרא — ספריה. הכל כדבעי למהוי ובני ישראל יושבים כנופיות כנופיות ו...משחקים בקלפים, ואוכלים ושותים ושמחים. ויהי לחוק לישראל בקיוב. ל„עבוד" כל היום איש איש במקצוע שלו, זה בסחרו וזה באחנגו, זה בחנותו וזה בבירזא ולפנות ערב סרו אל ה„קונקורדיה" ועסקו במשחק הקלפים. וסכלנות גמורה שררה בקונקורדיה בין המעמדים. עשירים מיליונרים ובכורי דלים נשתוו על יד השלחן הירוק. אחדות גמורה בישראל, גוי אחד בארץ.

כמה טבעי היה סדר החיים הזה ליהודי הקיובי. כשבא השמש והערב החל למשמש ולבוא היה מרגיש בלבו פנימה צורך טבעי, נטיה פנימית ללכת לקונקורדיה. כסבור היה שממלא בזה חוב צבורי, דרישה חברותית.

בתמימות מוחלטת ורצינות אמתית נמשך היהודי הקיובי אל הקלוב הזה ומבלה שם את כל הלילה — במשחק הקלפים.

אמנם אחדות גמורה שררה בין היהודים בקונקורדיה. אבל היה מקרה אחד שעל ידו באה האחדות כמעט עד משבר. יסדו מזנון מהודר בקונקורדיה למען יוכלו החברים לסעוד וליהנות מעולמו של הקב"ה. לכאורה הדבר פשוט: מזנון, מאכלים ומשקאות מכל טוב הארץ. אך כאן נתעוררה ע"י „הארי" שבחבורה, ליאוב ברודסקי, שאלת הכשרות. ברודסקי סבר, מכיון שהקלוב הוא יהודי צריך שהמזנון הצבורי יהיה „כשר". לשמע המלה הזאת נודעזעה כל החבורה. מאכל כשר! אטו בשופטני עסקינן? חשב ברודסקי לסכור פיות המקטרגים במנה יפה, הרים תרומה גדולה חמשת אלפים רובל לטובת המזנון, בתנאי שיהיה כשר ולשוא. „כשר ניע ז'ילאיעם" נשמע בכל האולמים והלשכאות ובכדי לפיס את „הגביר" העמידו את השאלה, שאלת הכשרות, להצבעה. ישרה וחשאית. הצביעו וימנו את הכדורים והנה — — נצח החזיר. הרוב הגדול היה על צד ה„טרפה" ויהי הדבר לחוק לישראל בקונקורדיה עד היום הזה.

בבאי בפעם הראשונה לקלוב העברי הקיובי כמעט שהוכיתי בסנורים מן האור הגדול השפוך בהאולם. ואפן כה וכה ואתהלך מאולם לאולם מלשכה ללשכה. בקשתי את אחי, בקשתי את העסקנים, את הצבור העברי ולשוא. יהודים שקועים בכל חושיהם ובכל מורשי לבם בקלפים. דבר אין להם עם עמם, עם עולם היהדות ואף עם העולם הגדול, עם האנושיות כלה. קלפים, קלפים, קלפים ותו לא מידי.

לבי התכוץ למראה עיני, נפשי ירעה לי לראות את הירידה הרוחנית של חלק גדול מאחינו בעיר גדולה כקיוב ואקח גליון מגליונות הקונקורדיה וארשום עליו דברים אלו:

1

שנים עשר הם השלחנות
במקדש ה„קונקורדיה"
מובחות זהב וקרבנות
בת עיני צופיה.

2

כהנים גדולים מגוהצים
סביב למזבחות הירוקים
טשים, עפים רצים
האראלים והמצוקים.

3

והאופנים והשרפים
מעלים את העולה
ובלוחות ובקלפים
מקטרים שארית הגולה.

4

ופניהם פני להבים
גבורים, אדירי איומה
ובמשחק שטי רהבים
שוקעת, שוקעת האומה.

נכנסתי אל אולם אחד ושם יהידי סגולה, אילי תרשישים. ראיתי ביניהם מכר אחד שמנהגו לעזוב את אשתו ובני ביתו בודדים, שרוים בצער ולאחר שבת בקונקורדיה ולשחוק בשחוק ה„ווינט" כל הלילה. או נחה עלי הרוח ואכתוב שם עלי גליון חרוזים יהודית, למען ישמעו המשחקים:

1)

ס׳פליהן ס׳טראגן שווארצע וואלקנס
גרויזאם שטורמט דער ווינט.
רוהיג בין איך ביי מיין טישל
און שפיל מיר א„ווינט"
רוהיג בין איך ביי מיין טישל
און שפיל מיר א„ווינט".

2

ס׳פליהן קוילן, ס׳פאלן ווי פליגן
מענשן — פון שווערד און פלינט
מיך קימערט ווייניג, מיט פערגניגן
שפיל איך מיר א ווינט
מיך קימערט א. ז. וו.

3

ס׳ברומן חיות ווילדע טהירן
ס׳בילן בייזע הינט
מיין הארץ איז רוהיג ביים טישל
און שפיל מיר א „ווינט"
מיין הארץ א. א. וו.

1) (בעקבות שירו הידוע של נוסברג.

4

ס׳דונערט ס׳בליצט ס׳פאלן שטערן
דער הימל שווארץ ווי טינט
מיר קיין זאך קאן ניט שטערן
און שפיל מיר א ווינט
קיין א. א. וו.

5

די הויז איז טונקל, פינסטער
טרויעריג די הויזגעזינט
מיר איז ליכטיג ביים גרינעם טישל
און שפיל מיר א ווינט
ליכטיג א. א. וו.

6

מ׳רייסט דעם אידן פון אלע זייטן
מ׳בייסט מ׳צופט מ׳שינט
כ׳בין מיר פרייליך, גלייך מיט לייטן
און שפיל מיר א ווינט
כ׳בין א. א. וו.

7

מ׳יאגט מ׳טרייבט אונזער נאציאן
ווי טייכן אונזער בלוט רינט
כ׳זיץ מיר רוהיג אובינאן
און שפיל מיר א ווינט

— — —

מסרתי את השיר להמסובין ממכרי ואסור אל הספריה. חדר מפואר, רהיטים מפוארים, ארון של ספרים וכריכות יפות ונהדרות, חדשות ונוצצות. יד איש לא נגעה בספר, בן אדם לא השתמש בהם. חדשים הם הספרים וחדשים ישארו לעולם. מה ליהודי קונקורדיה ולספר?

חפשתי בין הספרים ספר עברי או יהודי ולשוא. בין העתונים אמנם מצאתי אז את ה„פריינד" אבל אחר איזה זמן הרחיקוהו מן הבית. הקונקורדיה נעשית אז טהורה מן היהדות, מזנון נכרי ספריה נכרית — יודנרייַן...

כך עברו ימים, שנים. קלוב עברי, חדרים ואולמים מלאים יהודים וכל נכרי, זר, רחוק מן היהדות עד — שבאו „חובבי שפת עבר" ויקדשוהו.

ב. חובבי שפת עבר.

בימים ההם נתנה הממשלה רשיון ליסד חברה „חובבי שפת עבר" עם זכיות לפתוח סניפים בכל המדינה. בהיות זלטופולסקי בפטרבורג שמו עליו חברי המרכז שבשם לפתוח סניף בקיוב. שאל זלטופולסקי את דעתי אם כדאי ליסד את הסניף. השיבותי לו בחיוב. אז שאלני ז. ומה יעשה הסניף פה? עניתי בשאלה: ומה יעשה המרכז שם? לא כלום! השיב ז. א"כ גם הסניף לא יעשה כלום, השיבותי.

הסניף נוסד, גם פעל והשפיע על הנוער שבעיר. הרבה הרצאות נקראו, הרבה אספות אוספו לשם הפצת השפה העברית. כל האוכלסין שבאו לאספה דברו עברית. יש שגמגמו ויש שדברו פחות או יותר היטב עברית, אבל כל האטמוספירה היתה כלה עברית. בקיוב! אספות של שש מאות איש ואשה וכל הנאספים דברו עברית.

בהמשך הזמן נוצרה בקיוב חברה „לשפה ולתרבות". דמתה בעיקר לאחותה הבכירה חברת „חובבי שפת עבר". זו היתה מעין הקדמה לחברת „תרבות" אשר נוצרה אחר כך. אולם השפעת חברת „חובבי שפת עבר" על יושבי קיוב היתה מורגשת ביותר. היא חדרה גם אל ה„פורט שברולי" של היהדות הריקנית הקיובית אל ה„קונקורדיה". חברי ועד הסניף הצליחו להשיג רשיון מאת ההנהלה הראשית של ה„קונקורדיה" לערוך באחד החדרים אספת החברים. יד זלטופולסקי היתה בזה. אמנם הקציעו בעד ה„חובבים" אולם צר במדור התחתון, אבל המלה העברית נשמעה פתאום בגבול הקונקורדיה. והיתה המלה הרצוצה בוקעת ועולה אל המדור העליון, מקום ש„אילי תרשישים" יושבים ומשחקים בקלפים. ובמסדרון, בכניסה, ערבוביא של יהודים אצים רצים, לוחצים ונלחצים. הד של הברות משונות „סליחה", „פרדן", שלם, זדרבסטבויטה, במורד ימינה, נווירך, פרימירנס, וינט, הרצאה, „שמן־די־פיר", השירה העברית, אקא, עברית, „אן־קרת", ספרדית, ברודסקי, ביאליק, „פוקר", דברי, זקש, צרניחובסקי, שניאור — כל ההברות הללו עולות בלולות, מתפתלות ומצלצלות בצלצול משונה, קבוץ של דור הפלגה. שני גוים בבטן הקלוב, שני לאומים. אלה דוהרים דולקים ועולים למעלה, אל המדור העליון, אל האולמים המפוארים רחבי הידים ואלה פורשים במורד, אל אולם צר. אלה יושבים על כסאות מרווחים מסובין ומשחקים בהרחבה בקלפיהם ואלה עומדים צפופים ולחוצים עושים אזניהם כאפרכסת לשמוע מלה עברית. שני עולמות בכפיפה אחת. שתי מפלגות. אלה עוסקים בחיי שעה ונהנים מזיו הקלפים ואלה בחיי עולם, סובלים בהוה ונהנים מזיו העתיד. והיו שני

העולמות משתמשים יחד עד שבא המטאטא ה„גדול" וטאטא את אלה ואת אלה, בא ה„בולשיביזם" ועקר את שניהם, שני העולמות חרבו יחד בחדא מחתא, נעקרו ובטלו מתחת שמי קיוב הבהירים.

פרק ארבעים.

סטוליפין.

עכשו, בשעה שאני כותב את הדברים האלה, מתגוללת האנדרטא של השר הגדול הזה מאחורי הגדר באחת החצרות הנדחות ברחוב נשכח בקצה העיר קיוב, אולם בימים ההם מה גדול היה כבודו של האביר הזה, מה מרומם היה מצבו במלוכה, בחצר המלכות ומה נורא היה שמו ליהודים!

וגדולה היתה האימה שנפלה על היהודים במיתתו יותר מבחייו. בשגם הוא נפל חלל בידי נער עברי בקיוב.

הימים ימי גדולתו של סטוליפין, ימי עלותו על מרום פסגת הכבוד והגדולה. הוא ירד לעמקה של הנפש השחורה של הקיסר ניקולי השני, הכיר בשרש נשמתו ויתאמץ לרוץ לפני הקיסר אדונו, לקדם את רצונו ולמלאות הות נפשו טרם שידרוש.

ושרש נשמת הקיסר השחור הזה היה — שנאה ליהודים. כל מורשי לבו, כל עורקיו וגידיו, כל בתי נפשו היו ספוגים שנאה לישראל. עד כמה שלא התאמצו השרים שקדמו לסטוליפין לברר לניקולי עד כמה גדול ההפסד הבא למדינה ע"י החקים המעיקים לישראל, עד כמה שלא הראו לו בחוש כי אי הזכיות אשר ליהודים משפיל את ערך רוסיה בעיני אירופא ומוריד את כבודה עד לעפר — הוא באחד, להיטיב ליהודים לא ידע. תמיד אטם את אזנו משמוע בעצת שריו המקורבים אליו ולא עוד אלא שהרחיק מעל פניו את אלה שדברו טוב על היהודים. ויטה בזכרונותיו כותב, כי מיום שהחל לעורר את ניקולי על הטבת גורל היהודים החל כוכבו לדעוך. וסטוליפין השתמש ב„חולשה" זו של הקיסר. לא די שלא גלה את האמת הברורה של שפלות רוסיה ע"י הגבלות זכיות היהודים אלא התאמץ להכביד את יד המלכות על היהודים ולהורבות בגזרות וחקים מעיקים, כי באלה לקח שבי את לב הקיסר וינטלהו וינשאהו על כל השרים אשר היו לפניו ויהי לכל לראש.

בשלהי הקיץ שנת 1912 רחש לב ה„רוסים האמתים" לערוך לכבוד מגינם ומשגבם הקיסר חגיגה גדולה בקיוב, המטרפולין של הדרום, עיר

הראשית של השחורים, ה„רוסים האמתים" ובני ה„נשר דו־הראשים". ויבוא ניקולי ואלכסנדרא ובנם יורש העצר קיובה, ועוד אורחה גדולה שרים ושרות כל הפמליא של מעלה ובראשם סטוליפין שר השרים, ותהי השמחה גדולה בעיר, אורה ושמחה להרוסים „האמתים", ששון ויקר. כל הרחובות המו מהמון אדם רב. כל פנים מלא זיו, כל עין ברק של שמחה וגאון לאומי—הלאומיות ה„רוסית האמתית" — השחורה.

ויהי לפנות ערב, בהיות השמחה במעונות הרוסים והקיסר והשרים ישבו על כסאותיהם בהתיאטרון העירוני, פתאם נגש נער עברי צנום ושחרחר אל סטוליפין לעיני כל ויוציא אקדח קטן מכיסו ויור בסטוליפין, אחת ושתים והכדור פלח אל לב האביר הנורא ויפול פצוע, זב דם.

הקיסר וכל הפמליא ברחו מן התיאטרון והרוצח נתפש. בלילה נתפשטה הידיעה בעיר, כי הנער הרוצח הוא יהודי. (בוגרוב, נכד של הסופר בוגרוב הידוע.)

סטוליפין נפצע קשה. הובילוהו לבית החולים הקרוב ויפרפר ימים אחדים בין החיים והמות.

שונאי ישראל התגעשו, סאנו, רעשו, המו. „היהודים הורגים את שרינו את מלכינו. לולא רוח „ניקולי בעל המופת" היה בעזרו כי אז המית „איש קריות" הזה גם את ניקולי רוח אפנו משיח ה'. נקם ושלם! נקמה לרוסים ביהודים".

פחד גדול נפל על היהודים, אימה חשכה, ותהי עדת ישראל בקיוב לחרדת אלקים.

שונאי ישראל הרימו ראש. בריש גלי דברו בשוקים וברחובות לערוך שחיטה ביהודים אם ימות סטוליפין. הכינו הרבה מאות סכינים חדים ויעשו כל ההכנות הנחוצות לזבח היהודים.

עסקני הצבור החלו לרוץ משר אל שר, ממיניסטר למיניסטר והמצב היה מסוכן. השרים עמדו מנגד. רק קוקובצוב, שר הכספים אז, הבטיח עזרתו, אמר לפעול על הקיסר להוציא „דבר מלכות" גלוי לכל יושבי קיוב להיות שקטים ונחים ולבלתי הפריע את הסדרים והמנוחה.

היהודים נרגעו מעט. אך עברו יום, יומים, וההבטחה לא נתמלאה. הוצאת „דבר מלכות" התנהלה בכבדות. או שוב התחזק הפחד בלב היהודים והחלה הניסה מן העיר.

תוחלת ממושכה, תקוה ל„דבר מלכות" נמשכה ימים אחדים, לב היהודים נד כנוד הקנה ביום סער. סטוליפין מת. שונאי ישראל התגעשו, התאספו על „ככר סופיה" כשש מאות רוסים מזוינים בסכינים חדים חדשים שהכינו לדבר ביום ההוא. משם אמרו להתנפל על היהודים, ביחוד על העשירים.

סרתי אל הרב אהרונסון להודע ע"א המצב. בא לשם יוסף מהרש"ק, איש חרש חושב בכסף וזהב ואבנים טובות, שהיה לו שיח ושיג עם שרי המעלה ומטרוניותיהם. ספר, כי העסקנים, השתדלנים הרגילים משכו את ידם מהשתדל. השרים רואים ברעה את פניהם, כי גדול האף והחמה על היהודים ואזלת ידם מהושיע. „באין ברירה — אמר מהרש"ק — אלך אני אל השרים. אני אדבר על לבם. מדבר אני כמו שאני כותב ואני כותב כשם שאני יכול. הוא לא ידע לדבר ולכתוב כן.

הלך ושב ובשורה בפיו: בשעה חמש אחר הצהרים יצא „דבר המלכות" וגליונות הפקודה יודבקו ברחובות ועל עמודי הטלגרף והפנסים למען יקראו הרוסים וייראו.

לב היהודים נרגע מעט, חכו בכליון עינים לשעה החמישית. ספרו ומנו כל היום את השעות והרגעים, השעה באה ופקודה איננה! עברה עוד שעה, הגיעה השביעית ופקודת הרוממות לא באה. נתפשטה שמועה בעיר: הקיסר מפקפק. חיל אחז יושבי קיוב, היהודים נבהלו נחפזו ותהי מהומה מבוכה בעיר. התלה מנוסה. מנוסת בהלה. היהודים צררו את חפציהם ויקחו את נשיהם וטפם טעונים על עגלות וימהרו אל בית הנתיבות. כל הרחובות המובילים אל התחנה היו מלאים עגלות ומרכבות טעונות משפחות, משפחות יהודים, טף ונשים וצרורות חפצים. שורות העגלות נמשכו בכל אורך הרחוב ביז'אקובסקי עד בית הנתיבות, ויעמדו כמו נד, כי אפס מקום לנוע ולזוז. כל הכבר הגדולה אשר לפני בית הנתיבות היתה מלאה יהודים יושבים על חפציהם ומחכים לבוא תור להם להכנס אל בית הנתיבות פנימה. על מלתחתו ישב שחוח הפרופיסור הזקן מקס מנדלשטם, ראשו מוטה על ידו ועיניו מפיקות יגון נורא ועצב אין קץ. גם הוא בין הבורחים, גם הישיש הזה בין הנסים והפליטים. ציונות, הרצל, אוגנדה, טריטוריאליות, כל העובדות הפעולות והמעשים אשר היו תכן חייו בשנים האחרונות עברו לפניו בחזון בשבתו על הארץ, לפני בית הנתיבות. הכל גו, חלף עבר. מנוסה, מנוסת חרב זה חלק היהודים מאז, זה חלקו ברגעים אלה, זה גורלו גם הוא. בגולה, בגולה!

לאן פרופיסור חביב? עד מתי, עד אנה?

ובבית הנתיבות פנימה סאון נורא. שפעת קלגסים, קולות סבלים, בכי ילדים, נהי זקנים, לוחצים ונלחצים, הודפים ונהדפים בצד ובכתף. המוצלחים שבין הקהל הגדול כבר נצלו, נלחצו ויצאו אל „הרחבה" שלפני הרכבת ומשם הועלו דרך הפתחים והחלונות אל העגלות פנימה. הסבלים השתמשו במהומה ויפשטו עור היהודים הנמלטים מעליהם. מסעות הרבה עזבו את הרחבה, מסעות אחרים מלאו מקומם ועד ארגיעה מלאו כל הקרונות יהודים מבולבלים מפחד

ואחוזי יגון ואימה. ובמדה שהמסעות עזבו את קיוב וזו שדרות הפליטים המחכים על ככר בית הנתיבות. הככר החלה להתרוקן. המהומה להשתקע והסאון בבית הנתיבות להשקט מעט מעט.

וכל המון היהודים אשר נשאר בעיר היה שרוי בפחד וצפוי לשחיטה בכל עת ובכל רגע. אנכי ובני ביתי לא זזנו ממקומנו. חשבתי כי אם תתפרץ השחיטה בעיר אז ימצאו הרוצחים את היהודים גם בקרונות מסה"ב, גם בכפרים ובערים אחרות. עיני כל שונאי ישראל נשואות אל חבריהם במטרופולין ומלאך המות מה לי הכא מה לי התם. למה לי כל הענוים של המנוסה, ענוי הדין קשה מן הדין. נשארתי בעיר. אולם לא נחתי בביתי, התהלכתי ברחובות עיר, לראות לשמוע ולהודע מה יעשה ביהודים.

פתאם בערך שעה תשע וחצי החלו להדביק גליונות בפנות הרחובות על עמודי הטיליפון ופנסי החשמל. מהרתי אל העמוד והנה האח! פקודת הרוממות אל תושבי קיוב. להשקט, להרגע, לבלתי הפריע את השמחה הגדולה של בקורי הקיסר בקיוב ולבלתי זרוק נטפי דם על שמי החגיגה הגדולה.

כך. בכדי... שלא להפריע את השמחה, שמחת הרוסים האמתים, יש אשר כדאי להמנע גם משפוך דם יהודים.

דבר מלכות יצא ופקודת קוקובצב אחריו. הוא צוה במפגיע להחזיק את הסדר לבלתי תת לפרעות לפרוץ. „השוחטים" שעל ככר סופיה אספו את סכיניהם אל צלחתם ויתבדרו. חכו לימים טובים מאלה. והיהודים שבו למנוחתם.

וסטוליפין מת וחצי תאותו לא נתמלאה. הוא הכין מטעמים לנפש אדונו הקיסר, חבילות חבילות של גזרות חדשות, הגבלות ומועקות בשביל היהודים. כל אלה הכין להגיש לקיסר שי בשובם בשלום ממסע החגיגה הלאומית מקיוב אל עיר הבירה. התאר „גרף" כבר שעשע את נפשו, כבר נוצץ נגד עיניו פתאם וכדור עופרת של נער עברי מחץ את לבו.

הנער בוגרוב נדון למיתה. על אחת הגבעות אשר בערבות פיצירסק נהרג וגזרותיו של סטוליפין נדונו לגניזה.

פרק ארבעים ואחד

משפט ביילים.

ענין ביליס ידוע ומפורסם בישראל ובעמים. ההיסטוריה של עלילת הדם הזאת, כל השקרים והכזבים שנוצרו בענין זה, כל תעלולי שרי הממשלה כל נכלי שר המשפטים שצ׳גלוביטוב שיצר את המשפט הזה וכל תהלוכות המשפט, ערמומיות השופטים, דייני סדום, העדיות — הכל כבר נכתב ונחקק זכרון לדורות, ואני אין אני בא כאן אלא להעלות עלי גליון את הרשמים אשר עשה המשפט הזה עלי. וזכרונות אחרים, עד כמה שהיה לי יחס ישר אל המומחים היהודים בברור התלמודי והמקומות הקשים אשר השתמשו בהם שונאינו לחזק את העלילה.

א. מוא״ה ואיזראילסון.

שני אישים גדולים נשאו עליהם את משא המשפט הזה, אחד נגלה ואחד נסתר, אחד עומד על הבמה ומגין על תורת ישראל בקול לפני כל עמי הארץ ואחד יושב סתר, נחבא אל הכלים ויוצר בפנתו הצנועה יצירות גדולות, מכין חומר רב הערך בשביל המומחה העולה על הבמה להגן על כבוד עמו ותורתו.

הרב יעקב בן ישעיה מוא״ה בא ממוסקבה לקיוב בחדש תשרי תרע״ב לקחת חלק בברור משפטו של ביילים. הוזמן לכך מטעם הסניגוריה בתור מומחה בידיעת הספרות היהודית.

ובסתר פנה ישב לו יעקב בן ישראל איזראילסון, המגיסטר ללשונות בני קדם, ועבד עבודה רבה ונשגבה בהכנת החומר.

הוא כתב ספר גדול בשפת רוסיה בשם: Обзор заключеній Пранайтиса „השקפה על מסקנות פרנייטים״. בו ברר ובקר את שמונים וחמשה יסודות העלילות של פרנייטים, הערה את מקורם, את השקרים והכזבים אשר בדה פרנייטים בעלילותיו, הרס אותם ועקרם מן השרש, גם הראה על המקומות אשר פרנייטים גנב מספרי אייזנמיינגר, בוקשטורף וראהלינג והדפיסם בשמו.

הספר הגדול הזה (בן עשרים גליון בכ״י — לא נדפס) היה ליסוד להמומחים מצד הסניגוריה ומקור נאמן לכל דברי הסניגוריה. שלשה שבועות רצופים למד איזראילסון, מחבר הספר, להסניגור המומחה העקרי זארודני והסביר לו את דברי הספר הזה ויהי לו לעינים בכל מדברותיו. כן נחלקו אכסמפליארים של הספר הזה לכל המומחים והסניגורים. לטראיצקי, למוא״ה. ויהיו דברי הספר להם לעינים.

מלבד ספרו זה, תרגם איזראילסון מאשכנזית לרוסית ספרו של פרנק המדבר בכזבה של עלילת הדם. תרגם מצרפתית לרוסית ספרו של וואקנדר „רציחה דתית אצל היהודים", הביא לדפוס את ספרו של חבולסון Употребл. ли евреи хрис. кровь? עם הערות והוספות משלו, הדפיס תרגום רוסי של „כרוז האפיפיור" Папскія буллы, גם תורגם בעריכתו ספרו של פרנץ דליטש Schach und mat den Blutlügnern. הוא נסע לפטרבורג ויט את לב הפרופיסור קוקובצוב להשתתף במשפט זה אשר מתחלה דחה את הדבר. הוא לא יכול עמוד נגד הצעת איזראילסון וישתתף בתור מומחה בספרות התלמודית.

מלבד עבודתו הספרותית של איזראילסון, בא אליו כל דבר הקשה לחוות דעתו ולברור כיד בקיאותו הנפלאה בספרותנו העתיקה ובספרות עם ועם.

איש לא ידע בעמל איזראילסון בענין ביילים, ואיש לא זכר את העבודה הגדולה אשר עבד, רק אנחנו חבריו המקורבים אליו. אשר זה כעשר שנים הננו עובדים אתו במחיצה אחת בעניני הספריה העברית, אנחנו ידענו את הרבר הזה, ואחרי גמר המשפט מסרנו לו לאות תודה אדרסה (שערכתי) אשר בה הבענו את הכרתנו בעבודתו הגדולה ורשמנו את שמו בספר הזהב אשר לקרן הקימת לישראל.

הרב מוא"ה עבד כל היום וכל הלילה לפני התחלת המשפט, צרף ולבן וברר את המקומות הקשים אשר אספו צוררי ישראל בתור חומר המוכיח בעליל, כי התורה התירה לישראל לאכול ולשתות דם אדם. אמנם נמצאים מקומות אחדים במשנה ובתלמוד וגם בהרמב"ם שקשה לכאורה להולמם, ועל מדוכה זו ישב מוא"ה ועבד עבודתו, עוד טרם שהחל ברור המשפט.

ב. שיחותי עם מוא"ה.

בשיחות שהיו בינינו שאלני הרב מוא"ה על אדות המשנה של מס' מכשירין (פרק שלישי) ששם נאמר: „דם הקזה לשתיה והרמב"ם בפירושו שם כותב בלשון זו: „או לאדם שנהג לשתות" והרב דבר רתת: מה לענות על דברים אלו? שונאינו המונים אותנו יאמרו: הרמב"ם שלכם, המיימוניד הקדוש שלכם, אומר בפירוש שיש בני אדם שנוהגים לשתות דם" ומה נענה אחריהם?

שוב שאלני באחת השיחות ע"א מחבר אחד שכתב אשר „דם מבושל אין בו איסור".

ואנכי הוספתי לו עוד דבר תמוה אחד מה שנאמר במס' כריתות

[דף כ׳ ע״ב] „דם הולכי שתים מותר״ ואת כל אלה בארתי לו בכתב, במכתבי מיום ג׳ תשרי וחו״מ סוכות תרע״ב וזאת תמצית מכתבי:

א. המשנה של מסכת מכשירין אינה עוסקת בשתית הדם או בהשותה אלא מתעניינת רק אם דם „הקוה״ נחשב לאחד המשקים או לא. והמשנה מפרשת, כי דם שמקיז אדם בשביל הדם גופא ולא בשביל ההקוה בשביל רפואה נחשב למשקה. ומפרשת היכי דמי הקוה שלא בשביל רפואה — „לשתיה״ — במקרה שאיזה פרא אדם מקיז דם בשביל לשתות, ואז נחשב הדם לענין טומאה למשקה.

ב. והרמב״ם מבאר — ל„אדם שנהג לשתות״ כי הוא, הרמב״ם בעצמו כבר הראה במקום אחר מי המה בני האדם שנהגו לשתות דם ומפני מה הם נוהגים כך. בספרו „מורה נבוכים״ [חלק שלישי פרק מ״ו] כותב הרמב״ם: אשר „אנשי הצבא״ה (Цабеи) עובדי האליל הזה היו שותים דם מפני שחשבו שהדם הוא מזון השדים ובשביל זה שישתו דם תהיה אהבה ביניהם ויבואו להם השדים בחלום ויגידו להם עתידות״ עכ״ל. ועל כן כתב הרמב״ם פה בפירושו על המשנה בפשטות יתרה: „או לאדם שנהג לשתות״ כלומר לאחד מאותם בני האדם מכת הצבא״ה שדבר עליהם. ועוד חויתי דעתי כי כאן יש שגיאה וצריך להיות לא „לשתיה״ אלא „לשתילה״, כי כך נהגו העכו״ם למשוח שתילים חדשים בדם לסגלה.

ג. בענין דם מבושל — המחבר שאמר לי כבודו לא חדש פה מאומה. דבר זה נאמר בפירוש בגמרא מס׳ מנחות [דף כ״א] אמר רבי זעירה אמר ר׳ חנינא דם שבשלו אינו עובר עליו. צריך לעיין בכל הסוגיא שם ובמס׳ חולין דף ק״ט ובתוספות שם ובמס׳ מנחות בתוספות דבור המתחיל „דם שבשלו״. מכל האמור בכל המקומות מתברר היטב אשר על ידי בישול מתהפך דם למים ואינו נחשב לדם כלל. דם שבישלו אינו אלא מים בעלמא. ובכן טענת הכומר נופלת מעליה. שהרי אין כאן דם כלל, ולכן אין עוברין עליו. ומה ענין זה לדם שנאפה במצה לפי העלילה. אם אין עוברים על דם שנהפך למים על ידי בישול מי אמר לו שאין עוברים על דם שנאפה?

ד. קשה מאד היא הסוגיא של מס׳ כריתות, המקיל „בדם הולכי שתים״ (אולי של קוף?) וכן הוחלטה ההלכה עד השולחן ערוך יורה דעה [סי׳ ס״ח]. והנה מצאתי בספר „גלוי אליהו״ לאדוני אבי הרב הגאון ר׳ בנימין ז״ל (הספר עדין לא נדפס) הוא עוסק שם בשאלה זו ומביא סתירה לסוגיא זו מ„תנא דבי אליהו״ [פרק ט׳] ששם נאמר בפירוש שגם דם אדם בשני לאווים ובכרת. ועל פי מהלך ברורו של מר אבא ז״ל הוא בא לידי מסקנא שהברייתא של „תנא דבי אליהו״ והגמרא שלנו, סותרין

זה את זה אלא שישנם שני ענינים שונים לפנינו: הגמרא שלנו – מס' כריתות – מדבר על דם של בן ברית, ישראלי, ובתדב"א – בדם שאינו בן ברית, של בן עם אחר. מר אבא מוכיח מכמה וכמה מקומות ובדרך הפלפול הישר כי דם שאינו בן ברית אסור באיסור חמור והטועם אותו עונשו כרת. ודם בן ברית כלומר של ישראלי אין איסור כרת חל עליו. וטעם ההבדל מבאר מר אבא זי"ל בהנחה זו: התורה אסרה על האדם רק דבר שאפשר להאדם להתאוה לו, אבל בדבר שנפש האדם בוחלת בו אין התורה מתענינת. [הוא מביא דוגמאות הרבה]. והנה אכילת דם אדם בכלל הוא דבר שנפש האדם קצה בה. ולכן אין התורה מטילה איסור חמור על זה, כיון שבלאו הכי קצה נפש האדם בו. אולם יש אשר יקרה שישתוקק אדם לאכול דם, כמו שמצינו אצל הגוים הקדמונים בשעת מלחמה, שהמנצחים שתו דם המנוצחים אויביהם[1]. ובכן אפשר שיבוא לידי היהודי מקרה כזה בשעת מלחמה עם בן עם זר ויתאוה לדם המנוצח כמו שנהגו אז – לכן הטילה התורה עונש חמור – עונש כרת על זה. ובמקרה זה מתענין ה"חנא דבי אליהו" שמטיל כרת על דם אדם, כלומר של בן עם נכר. והגמרא של מכשירין מתענין בדם ישראל, שמקרה מלחמה בין ישראל עצמם רחוק מן המציאות והתורה לא חששה להטיל עליו עונש כרת.

מעין רמז לדבריו מביא אבא ממלחמת שאול בפלשתים, בשעה שנצחו ישראל [שמואל א' י"ד] שם נאמר "ויעט העם אל השלל וישחטו צאן ובקר ויאכלו על הדם" ושאול גער בהעם, ויאמר "בגדתם", לא אמר "חטאתם" שהרי איסור אכילת דם בהמה הוא חטא ככל איסור שבתורה והבטוי בגד, בגדתם הוא מביע לדבר יותר חמור מאיסור – בהמוסר הישראלי בההומניות העברית...

ה. בנוגע להמאמר המפורסם בפי שונאינו וגם מנדינו מאחינו: "טוב שבגוים הרוג" הנה במס' סופרים (פרק חמשה עשר) נאמר "טוב שבגוים בשעת מלחמה הרוג" והתוספות במס' ע"ז (דף כ"ו) מביא את הנוסח הזה בשם הירושלמי. אני חושב לדבר אמת שדבר זה נאמר בימי בר כוכבא ועל פי נימוק זה, כי בעל המאמר הזה הוא רבי שמעון בן יוחאי שהיה תלמידו של רבי עקיבא ידיד בר כוכבא, וידוע אשר בר כוכבא נפל במלחמה בחרב "ידידו" הבוגד בפוסק הכותי אשר בר כוכבא האמין בו ויהי לו לנושא כליו, יועצו ואיש בריתו. ולכן אמר רשב"י, כי בשעת מלחמה אין

---

1) מעין דוגמא לזה בהיסטוריה הרוסית שהפיציניים שהו יין בעצם הגלגלת של הנסיך סוויטוסלב אויבם.

להאמין אפילו לטוב שבגוים. הרושם של נפילת בר כוכבא ע"י בגידת פפוס עדין היה חי בלב תלמידו רבי עקיבא.

וצריך אני להוסיף, כי גרסת הירושלמי „בשעת מלחמה" היא הנכונה, לדעתי. כי רבי יוחנן מסדר הירושלמי חי בשנת ג' אלפים תת"ן היינו רק מאה ותשע שנה אחר בעל המאמר ר"ש בן יוחאי, שחי בשנת ג' אלפים תתפ"א, והיה קרוב אל בעל המאמר גם בזמן גם במקום יותר מרבינא ורב אשי מסדרי התלמוד הבבלי.

* * *

נ. מוא"ה ונאומו.

מצב רוחו של מוא"ה בשעת ברור המשפט היה מדוכא מאד. הוא ראה לפניו לשכה שכלה מלאה דם. כל הספירה, פני השופטים, העדיות וכל הקהל מביעים „דם!". (כך בטא לי מר מוא"ה). לא היה מסופק כלל, כי יחייבו את ביילים בדין. אולם אעפ"י שהיה מדוכא כל כך מלא את משלחתו בשלמות בהשכל ודעת עד להפליא. בשעה שנאם מוא"ה את נאומו הנפלא לפני השופטים עמדתי על יד ולדימיר קורולינקה על היציע שהוקצע בשביל הסופרים. הבטתי למטה במחזה האיום אשר לפני. בראש לשכת המשפטים על יד שלחן ארוך ישבו השופטים הממונים מטעם הממשלה ויושב הראש באמצע. השופטים המושבעים, אכרים פשוטים על ידם. מימין לאורך הלשכה ספסל ארוך ועליו יושבים צפופים עורכי הדין מצד המאשימים ומצד הסניגורים יחד. זמיסלובסקי, גרוזנברג, שמקוב, זרודני ועוד. משמאל על ספסל ארוך יושבים המומחים משני הצדדים. קוקובצוב, טרואיצקי, טיחומירוב ומוא"ה— — ובקצה הספסל פרנייטיס, בן אדם ארוך ודק, פנים צנומים, לחיים צומקים אף נשר ועינים כבות. בתוך, הרחק מעט מן הספסלים, נוכח שלחן השופטים, על שרפרף נמוך עומד בן אדם וממטיר אש וגפרית, לשונו חרב חדה, כל מלה פצצה, כל הברה רעם, כל תנועת יד — להט החרב המתהפכת.

המדבר מוא"ה, מדבר וחוצב להבות אש. מלמד להגוים הללו „פירוש המלות", מלת „משקה". פרנייטיס טוען מכיון שהיהודים חושבים את הדם למשקה שמע מינא שהיהודים שותים את הדם. ומי לנו גדול „בשתיה" ו„משקה". מעמו וחבריו של פרנייטיס? והרב מוא"ה, היהודי, סובר אחרת. הוא אומר: שתיה — לאו דוקא. „משקה" משמע גם דבר לח סתם. והרי נאמר אצל סדום: „וירא את כל ככר הירדן כי כלה משקה" (בראשית י"ג יוד). שוב מלמד מוא"ה את הגוים תורה: „ישנן מלות בשפת עבר ובתלמוד שיש להן הוראות כפולות. למשל המלה „חמרא" — חמרא משמעותה גם יין

גם חמור. איך מכירים את ההוראה האמתית? דבר זה תלוי בהמצב והסביבה, אם האי „חמרא" נמצא במרתף, בחבית, זהו — מרים את ידו הימנית ומורה באצבע — זהו יין ואם חמרא נמצא ברפת זהו — מרים את ידו השמאלית ומורה — זהו חמור!" כך גמר בדבור מפוצץ ויד מורמה ומוכיחה ומחליטה. ואני שומע את המלים המפוצצות ומביט בהיד המורמה ורואה את היד שלוחה ונטויה על פרנייטיס בשעה שהפה מוציא את המלים: „זהו חמור".

את המחזה הזה ראיתי ויהי בעיני לפלא. האם בכונה נטה מוא"ה את ידו על פרנייטיס ברגע שהוציא את המלים „זהו חמור" או מקרה היה? ההרגישו רבים בדבר או רק אנכי בלבדי? איך שיהיה כל חלקה של הלשכה נתמלאה קול אדיר וחזק: „זהו חמור!" ועיני רבים נטיו אל הנואם ואל פרנייטיס. ברגעים שהוציא מזא"ה מפיו את הבטוי זהו חמור הרגשתי זעזוע קליל בגופו של קורולינקא שעמד על ידי נלחץ אל גוי.

ד. גמר דין.

בשעת גמר הדין ישבתי במערכת „הפוסלידניה נובוסטי" וחכינו למוצא המשפט. כל עשרה רגעים היה בא שליח המערכת ומביא מבית המשפט פסות ניר ועליהן רשומות דברי ראש הבית־דין, המסַכם את הליכות המשפט ונאומי הקיטיגור, הסניגורים והמאשימים. כל מלה מלאה דם, כל אומר ארס. כלנו בבית המערכת, כל הקהל ברחובות, בכל העיר, הכל היו בטוחים כי ביליס יצא חייב. היתה שעה מאוחרת. כלו עינינו מיחל. פתע פתאם נפתחה הדלת לרוחה — שליח המערכת מועף ביעף, מתנפל בלשכה ובשארית כח קרא בקול גדול: ב י י ל י ס י צ א ז כ א י ! ! !

כל קהל הנאספים הריע תרועת שמחה ואני קפצתי קפיצה גדולה והכנסתי את ראשי בחלון הטלגרף[1]) והפיצותי טלגרמות לכל מכירי. רצתי לביתי. הרחובות שוקקים. בני אדם מבשרים זה לזה. מנשקים איש לאחיו. לא רק יהודים כי גם רוסים. בקרן רחוב פונדוקליאובסקא וקרישטשטיק ראיתי שני רוסים מברכים איש את רעהו, מנשקים איש לאחיו ומריעים: סלַבָה בָּגו בייליס אֶפרֶבֶן, סלבה בגו. מהולל שם ה', בייליס זכאי, מהלל שם ה'.

הלולא וחינגא ופני שונאי ישראל חפו.

אמנם הם החלו לשפוך חמתם על העצים והאבנים. בלכתי הביתה נודע לי, כי להקת פורעים החלו לשדוד את בתי ישראל ברחוב שאני גר בו. מהרתי הביתה. הפורעים נפזרו ע"י קוזקים והעיר קיוב צהלה ושמחה.

---

1) המערכת היתה על יד משרד הטלגרף.

פרק ארבעים ושנים

„אחדות ישראל"

א. „אחדות ישראל" וארץ ישראל.

הציונות בקיוב, בשנים האחרונות שלפני הריבולוציה הרוסית של שנת 1917, המשיכה את קיומה ברפיון ובאפיסת הכחות. רשומה לא היה נכר בעיר, חבריה התבודדו איש באהלו. יש שנתאספו מתי מספר חברים לאספת סתרים, נדמה להם שהם עושים דבר מה, ההמון כמעט שלא ידע ממציאות הציונות בעיר. בקושי עלה בעד ציונים אחדים לחדור אל בתי הכנסיות ביומא דפגרא להשמיע שם על השקלים. הגבאים גרשו את הציונים מגו, לא נתנו להם לנאום מעל הבימה ולא לעשות שום תעמולה לטובת הציונות שהיתה חבויה בסתר פנה ואיש לא ידעה.

אולם לא רק בקיוב כי גם בכל מדינת רוסיה הצטמצמה הציונות בחוג צר של מפלגה קטנה. בכל ארצות רוסיה פולין ליטא וואהלין ובסרביה ועוד היה המספר הכולל של השוקלים שלשים אלף. מספר פעוט קטן ודל ביחס לאוכלסין של ישראל שעלה במדינות הללו ליותר משבעת מיליונים נפש.

חמש ושלשים שנה עברו על הציונות מראשית יצירתה (בכללה „חבת ציון") והעם בשדרותיו הרחבות, רוב המנין ורוב הבנין של האומה עומד עדין מנגד להתנועה.

מדוע אין לב העם אל הציונים?

שאלה זו רחפה נגד עיני תמיד ותדכאני ותפצפצני. היאוש כבר החל להתגנב אל לבי ולנקר במחי. „אכן חציר העם" קראתי ביגון.

הגיעה הריבולוציה של שנת 1917 והחלו האספות הצבוריות. באספה גדולה של שליחי רבבות אלפי ישראל שהיתה בקיוב משמונה פלכי הנגב (אספת יהודים סתם) למדתי דעת את העם ונטית רוחו. השתתפתי בישיבות שונות. שמעתי את הנאומים חדרתי אל לב שליחי הצבור ותחי רוחי. ראיתי ונוכחתי כי העם בכללו הוא יסוד בריא. עומד הוא על בסיס היהדות הטרדיציונית ויש לו געגועים רבים על ארץ אבותינו, לבו נוהה אליה ומשתוקק לראות בבנינה ובשכלולה. ובכל זאת עומד הוא מנגד להציוניות יען כי אין לו דגל להסתפח אליו. מעבר מזה רואים בני העם בין נושאי הדגל הציוני עולי ימים שנתחנכו על שדה זר ודורסים ברגל גאוה את קדשי האומה. כן מנהיגים באי בימים שמתיחסים בקרירות אל היהדות הטרדיציונית, ומעבר מזה אורתודוכסים בני ה„מזרחי" שהעם חושד בהם שמטרתם לא הציונות אלא חזוק הדת בכל מקום שיהיה ובכל ארץ שתהיה. כמו שקרה בשאלת אוגנדה,

ש„המזרחי" היה הראשון שהתחבר להצעה זו. ועל כן עומד לו העם בשדרותיו הרחבות מרחוק להתנועה הציונית בשעה שלבו מלא געגועים ושאיפות אליה.

אז החלטתי בלבי שנחוץ לברוא בעד השדרות הרחבות של העם דגל חדש בציוניות, פרקציה העומדת על בסיס היהדות הטרדיציונית הלאומית ורחוקה משני הקצוות, פרקציה מרכזית שאליה יוכלו להכנס כל אלה מבני העם, כמעט שמונים אחוזים למאה, העומדים על בסיס הטרדיציה ורחוקים מן האדוקיות היתרה. זהו רוב הבנין של האומה בזמן הזה. ואז תפסק הציוניות מלהצטמצם בחוג של מפלגה קטנה אלא תהיה קנין כל האומה כלה.

את רעיוני זה כתבתי על ספר ושלחתי אל הועידה הציונית השביעית שהיתה בפטרבורג באביב שנת תרע"ז. בקשתי מאת יושב ראש הועידה להעלות את הצעתי בדבר יסוד הפרקציה על שלחן הועידה, ולדון עליה ולהוציאה לאור.

ספרי נמסר להיו"ר ביום האחרון של הועידה ולא היתה אפשרות לדון עליה, על כן החלטתי בלבי ליסד את הפרקציה בכחות עצמי.

אז החילותי לבוא בקשרים עם מכירי בדבר יסוד הפרקציה. קראתי אלי אספות קטנות, קבוצות אנשים ממיודעי, הרציתי לפניהם את דברי, תכנית של פרוגרמה מהם אשר נטו להצעתי, מהם אשר התנגדו לסעיף זה או אחר של התכנית. גם באתי בכתובים עם מכירי בערי המדינה וגרעיני הפרקציה החלו להכות שרש פה ושם מעט מעט.

הראשונים אשר נצמדו אל רעיוני בקיוב היו הרב יעקב אלישקובסקי, שלום סירקין (אבי הסופר נ. סירקין) ומר ב. שווייגר. זה האחרון עמד עד העת ההיא רחוק מן העסקנות הצבורית, איש לא התעורר לשתף אותו בעבודה צבורית וגם הוא לא חשב על זה. אולם אנכי מצאתי בו חוש צבורי ורגש של עסקניות, צריך רק לעוררם ולהטות את כחות נפשו לפעולה ולמעשה, מחשבתי נתאמתה. אחרי דברי אתו פעם ושתים התמכר אל רעיוני והתעורר להשתתף בכל עבודה צבורית שבעיר.

אולם נגשתי אל יצירת הפרקציה במתינות רבה ובזהירות: כי לפי דעתי עתידה הפרקציה החדשה להיות עמוד התוך של הציונות כלה. היסוד היותר גדול והיותר בריא של כל התנועה — כ ל י ש ר א ל. חשבתי וראיתי בציוניות חלופי עמדות. „פועלי ציון" שהיו מתחלה עצם מעצמות הציונות הלכו ונתרחקו מגוף הציוני לגמרי. „צעירי ציון" הולכים ומשמאילים ובהמשך הזמן ילכו ויעמדו על מקומם של „פועלי ציון". הציונים הכלליים יקחו מקום „צעירי ציון". הציונות הכללית הגדולה והמרובה באוכלסין, הציר אשר עליו תסוב כל התנועה תהיה הפרקציה החדשה העממית, המרכזית, אשר תוצר.

(אז קראתיה בשם „חרמון") על כן נגשתי אל יצירתה במתינות מרובה בלי חפזון ומהירות.

בה בעת, החלה תסיסה בין החרדים שבעם, שאפו להסתדר. באו אלי אנשים והציעו לפני להשתתף בהסתדרות החרדים אבל דחיתי את ההצעה. ראיתי בהסתדרות זו מעין תנועה של „מחזיקי הדת" אשר ריחה היה נודף מגליציה בשכבר הימים וניצוצות של „הלשכה השחורה" שנתקימה בעתה בקובנה. אולם ידידי הרב ר' שלמה כהן אהרנסון נ"י[1]) הפציר בי להשתתף בה. הוא הבטיח לי, כי אין בהסתדרות זו כונה של מחזיקי הדת ולא התנגדות להתנועה הלאומית. כונתה היא לקבץ את הכחות הגדולים של השדרות הרחבות של העם, שעמדו עד עתה מרחוק לכל פעולה צבורית ולהשתמש בהם לטובת כל הענינים הצבוריים העומדים על הפרק לרגלי החופש שנוצר ברוסיה. הבטחתו של הרב המכובד הזה פעלה עלי, בשגם ציוני הנהו מכבר ועל לבי עלה מחשבה להוציא לאור את רעיוני ביצירת הפרקציה הציונית החדשה על ידי הסתדרות החרדים שאומר הרב ליסד. אז נתתי את ידי לעבודת ההסתדרות הזאת שנקראה אגדת „אחדות ישראל" בקיוב, שנבראה על ידי באי כחם של מתפללי בתי הכנסיות והמדרשות בקיוב.

בראשית התנועה הזאת הרבה העם לתת ידו לאגודה זו. השדרות הללו שלא נקפו אצבע קטנה מעולם בעבודה צבורית התעוררו לחיים בבוא האביב הנעים של זמן הריבולוציה בשנת תרע"ז ברוסיה. לקול הקורא הראשון שהוציאה האגודה התעוררו השדרות הללו גם בערי הסביבה ומכל עבר באו מכתבים המודיעים על יסוד סניפים לאגדת „אחדות ישראל" שבקיוב.

נבחרו על ידי כל באי ביהכ"נ בקיוב כחמשים צירים להנהגת האגודה. נבחרתי גם אני מבית הכנסת הכוראלי. אני החילותי מאספת הצירים לדרוש כי בראש כל הפעולות והמעשים צריכים אנו לברר לעצמנו את מטרת האגדה ומהות פעולותיה. המפעל הראשון של האגדה צריך להיות יצירת פרוגרמה, ספר תקנות וחקים שעליהם תבסס האגודה את עבודתה. הצירים התנגדו לדברי. לא היה להם חוש צבורי ולא חנוך של עסקנות צבורית. לא הבינו בנחיצות הפרוגרמה. צריך לפעול לעבוד. להפרוגרמה אין ערך, כך דרשו.

---

1) הגר"ש אהרנסון היה ביסי הפרעות של 1906 רב בעיר ניז'ין, ובחכמתו וגאונו לפני קהל הפורעים הציל את העדה מפות. אחר הפרעות השתתף בעבודה הועד למנעי הפרעות שנוסד או בקיוב. ונתקבל לרב ראשי בעיר הואת. הוא התחבב מאד על הצבור העברי וביחוד על עשירי העיר. הוא היה בעיני המליונרים למין בריה שלא הורגלו בה. רב אורתודוכסי, אירופאי בנמוסיו והליכותיו. מדבר כן בשפת המדינה ומתקבל לראיון אצל שרי הממשלה הגבוהים, ויכבדוהו ויעריצוהו מאד.

בקושי עלה בידי להטות את רוב הדעות ליצירת יסודות הפרוגרמה, הטיזיסים. יצירתם נמסרה לידי. יצרתי והכנסתי בין היסודות סעיף ציוני המקיף במלים אחדות את כל העבודה הציונית.

ב. ציונות ני זיאלעם.

ויהי בקראי את נוסח הטיזיסים לפני אספת הצירים פרצה התנגדות עצומה נגד היסוד הציוני. חלק גדול מן הצירים היו אנשים עשירים אדוקים קיצונים, חסידי מקרוב ובויאן, שונאי הציונות תכלית שנאה ויעמדו כצר נגד הסעיף הציוני אשר הכנסתי בהטזיסים. חלק מן הצירים כמובן עמד על צדי ביניהם הרב אלשקובסקי ושווייגר. החלק היותר גדול התנגד לי בכל עוז. הרב אהרנסון התערב בדבר. עפ"י הצעתו נמסר הנוסח לקומיסיה ותקנו, בעלי הקומיסיה סרסו את הנוסח, החלישו את הרושם הציוני, מעטו קצת את דמותו והטיזיסים נתקבלו.

החילותי להרגיש יסוד אנטיציוני גדול בהסתדרות הזאת ותקותי להוציא את מחשבתי לברוא על ידה את הפרקציה הציונית שאני שואף אליה רחקה ממני. בכל זאת הוספתי לעבוד לטובת האגודה, עוד לא התיאשתי מהפיק זממי על ידי אגודה זו בזמן קרוב. אמנם נגשתי בינתים שוב אל עבודתי האינדיבידואלית להכנת יצירת הפרקציה. הדפסתי את הצעת הרעיון (גוף ההצעה ששלחתי אל הועידה הציונית השביעית) של יצירת הפרקציה, בחוברת בשם „הציונות והעם" והפצתיה ברבים. החילותי שוב לדבר עם אותם החברים שנצמדו אל רעיוני, אולם החברים הנקובים, אלשקובסקי סירקין ושווייגר אמרו לחכות עד עבור העבודה הגדולה העמוסה על חברי „אחדות ישראל" בהבחירות אל הדומה העירונית שעמדו על הפרק וגם בהכנות לבחירות אל ועד הקהלה הדימוקרטית. הסכמתי לחכות.

בינתים בא אלי הסופר אברהם יעקב סלוצקי מנובגורוד־סיבירסק והציע לפני לחדש את „המזרחי" שהיה אז במצב הירידה, לחדש את ההסתדרות הזאת להביא בה תקונים נמרצים ולתת לה פנים חדשות לגמרי.

אז גליתי לסלוצקי את מחשבותי ע"ד יסוד פרקציה חדשה המתאימה לרוחו ושאיפתו בשכלול „המזרחי" והראיתי לו לדעת, כי ל„המזרוזי" יש אופי קבוע שאין רוב הצבור נוחה ממנו ואין אפוא דרך אחרת להכניס את השדרות הרחבות של העם תחת כנפי הציונות אלא ביסוד פרקציה חדשה כפי שהצעתי במחברתי „הציונות והעם" אשר יצאה אז לאור.

סלוצקי קרא את מחברתי, עזב את רעיונו על אדות „המזרחי" ויצמד

בכל לבו אל הצעתי ויפן ויצא לעירו ויבטיחני לפעול לטובת יצירת הפרקציה בעירו ובכל הגליל.

נסיתי שוב את „אחדות ישראל". אמרתי אולי נתחנך הצבור הזה במשך ימי הקיץ ואוכל להטותו אל הציונות. פעלתי על הצירים להחליט לברוא פרוגרמה רחבה בשביל האגדה, ספר התקנות. אז מסרו את חבור הספר הזה לי ואל אחד הרבנים. עלינו הטילו לחבר כל אחד ספר תקנות על פי טעמו ולהגישו אל אספת הצירים.

אנכי לא מהרתי לערוך את הספר. אמרתי לחכות עד שיגיש הרב את ספרו ואז אדע את אשר לפני. והנה הרב המחבר הביא את ספרו כתוב בכתב מהודר ומסולסל. אך העתקה נאמנה מתקנת החברה המוסקבאית „מסורת וחרות" רק בשנוי קצת: השמיט את הציונות של החברה ההיא.

או נגשתי אנכי לערוך את התקנון שלי. בניתי אותו על יסוד אחוד הדת והלאומיות. ממילא מובן שהכנסתי בו יסוד ציוני, אמנם בזהירות יתרה, בכדי שגם המתנגדים יוכלו לבלוע את הסעיף בנעימה. בסעיף רביעי של התקנון כתבתי:

„אחדות ישראל" דואגת לישוב ארץ־ישראל, להתפתחותה ולשכלולה". הוזמנה אספה כללית של כל חברי „אחדות ישראל" בהאולם הגדול של הקדטי"ם". באו כשלש מאות איש. עליתי הבמתה וקראתי את ספר התקנון שחברתי. הגנתי על כל סעיף וסעיף. שלשת הסעיפים הראשונים נתקבלו ע"י האספה פה אחד. קראתי בקול רך ומתון את הסעיף המסוכן הרביעי. הדברים אך יצאו מפי וסער נורא פרץ באולם. „שוב ציונות! מה זה ענין „לאחדות ישראל"? זה ע ס ק בשביל הציונים, הלאה הסעיף הזה!"

הקול הלך הלוך וחזק. החלו להכות במקלות על הספסלים בתור אובסטרוקציה. ביחוד הצטינו בני משפחת הורינשטיין, חסידי בויאן, אדוקים קיצונים ועשירים.

אולם אנכי לא שמתי לב לכל הסער. עמדתי על מקומי כצור. כאשר קם הסער לדממה, פניתי אל הקהל ואומר: רבותי הנה הימים ימי תשובה, בין כסה לעשור. אתם יהודים חרדים יראי ה' מאד, מדוע אינכם עושים חשבון הנפש. מדוע אינכם שמים לב, אולי הדרך אשר אתם הולכים בה אינה ישרה, אולי תועים אתם? הנה כלנו מאמינים באמונה שלמה בביאת המשיח אבל להאמונה הזאת ישנה שתי צורות. צורה נסית וצורה טבעית[1]. שתי הצורות קנו להן זכות אזרח בספרותנו התלמודית בש"ס ובמדרשים.

---

1) את הרעיון הזה הבעתי פעמים אחדות, הובא בפרקים הקודמים ובספרי „קריינא דאנרתא".

שמואל ירחינאי אמר: אין בין ימות המשיח לזמן הזה אלא שעבוד מלכיות בלבד" והרמב"ם ז"ל אשר מפיו אנו חיים, הרמב"ם הקדוש לנו אשר אתם כלכם מאמינים בדבריו, אם להטריף או להכשיר, לחיוב או לזכות — הרמב"ם פוסק כשמואל ומאשר את הצורה הטבעית אשר לאמונת ביאת המשיח. ואתם מדוע הנכם עומדים בקושיות ערף ומחויקים דוקא בצורה אחת, נסית? שימו על לב אולי טועים אתם, תועים ומתעים בהתנגדותכם לכל תנועה לבנות את ארץ אבותינו, שימו לבכם אל הרמב"ם מאור הגולה...

הדבר עוד בפי ואחד ממשפחת הורנשטיין, קפץ וקרא בקול גדול: איך הוא מעיז להוציא שם הרמב"ם בגלוי ראש! (אנכי ועוד שנים שלשה בין כל הנאספים ישבנו בגלוי ראש באספת „אחדות ישראל". כל יתר הנאספים לא מצאו עז בנפשם להסיר את כובעיהם מעל ראשם).

אני איש ווילנא הנני — קראתי בקול — והגאון החסיד מווילנא פוסק שגם לברך מותר בגלוי ראש, אתה „איש וואהליני" רחוק מדעת התורה ורוח היהדות. אל תכניס את ראשך „המכוסה" בין ההרים. ואומר לכם: לא אזוז מכאן, עד אשר תקבלו את הסעיף הארצישראלי.

אז פרצה המהומה והגיעה עד נקודה רותחת. אחדים מהאדוקים קפצו על הבימה באגרוף נטוי אלי להכותני. אחרים סחבו אותם מעל הבמה בכנפות בגדיהם. ואנכי עמדתי על עמדתי מבלי נוע, מבלי זיז כל שהוא. הכיתי באגרופי על העמוד וצעקתי בקול: אנכי את מקומי לא אעזוב עד אם תקבלו את הסעיף או תתפזרו לכל הרוחות. אין זכות הקיום למוסד עברי בלי ארץ ישראל.

אז עלה הרב אהרנסון ויהס את הקהל ויאמר: אחים למה תתנגדו להסעיף הזה המדבר רק על ישוב א"י, הלא ישוב ארץ ישראל הוא מצוה, מצוה גדולה ולמה תבחלו במצוה זו? מה גרועה מצוה זו מיתר המצות שאתם מדקדקים בהן כל כך. ע"כ הציע לפני האספה לשכך כעס וחמה ולמסור את הסעיף הרביעי לקומיסיה מיוחדה לנסח אותו כפי ראות עינם.

הרב הסציר בי מאד, אמר: הנח להם עוד לא באה עתם לפקוח עיניהם. הסכם נא לבחירת קומיסיה ואל תהרס ההסתדרות בשביל זה.

הצעת אהרנסון נתקבלה ברוב דעות. נבחרו שלשה אנשים לנסח את הסעיף ואנכי עברתי לקריאת יתר סעיפי התקנון. כל התקנון נתקבל פה אחד.

הקומיסיה סרסה את הסעיף הרביעי. הניחה את הגוף, את יסוד הישוב והוציאה את הנשמה הציונית שבסעיף. אז ראיתי, כי היסוד העקרי של „אחדות ישראל" הוא יסוד רקוב, ואין שום תקוה להוציא ע"י הסתדרות זו

את רעיוני לבנות עליו את הפרקציה הציונית אשר אליה נשאתי את נפשי ואחליט לצאת מן הסתדרות הזאת ולגשת אל יסוד הפרקציה במרץ.

אז אמרתי לחברי „אחדות ישראל": הנה אנכי יוצא מאגדתכם, את התקנון שלי קבלתם, אם תשמרו את תורתי מוטב ואם לאו אין לכם שום זכות הקיום בישראל. אגודה ישראלית בלי ארץ־ישראל אי אפשר להתקיים. נבואתי נתקימה.

חברי האגדה נתפרדו, השתמטו אחד אחד. אספות לא יכלו להתקים מפני מעוט הבאים. נשאר רק הועד, אנשים אחדים שעשו פוליטיקה בשם „אחדות" קבלו מספר דעות מועט בבחירות אל הדומה, ציונים נכנסו אל הדומה ג"כ רק מעט, אך חברי הועד של „אחדות" נכנסו גם אל המועצה הלאומית.

אכן בהמשך הזמן החלו המנהיגים האחדותים לנטות אל הציונות. כבר נוכחו, כי בלי שאיפה לארץ־ישראל בלי אידיאל לאומי לא תוכל אגודתם להתקים. וכאשר נאספו לקיוב צירי כל ההסתדריות האורתודוכסיות הדומות ל„אחדות ישראל" היו חברי הועד הקיובי, אלה שהתנגדו לסעיפי הציונות שהכנסתי בתקנון, המגינים על היסוד הציוני נגד ההתנפלות מצד ההסתדרות הקרימנצ'וגית והרב רפולוביץ בראשם, אשר הלכו בעצת הצדיק הליובוויצי לזרות הלאה את ציון ואת השפה העברית. אולם זה היה אחר כך, בשעה שכבר לא היו חברים להאגדה. אנכי פרשתי מן האגדה בין כסה לעשור, בראשית שנת תרע"ח. בהתיאשי מן היסוד המדולדל, אותה השדרה שממנה נבנתה האגדה, והחלטתי להחל את העבודה, ליסד את הפרקציה הציונית העממית פרי רוחי ושאיפת לבי.

פרק ארבעים ושלשה.

יסוד הפרקציה הציונית העממית „ירושלים".

א. ראשית העבודה והפסקתה.

במוצאי יום הכפורים שנת תרע"ח, תיכף אחר הצום, יצאתי ברכבת למוסקבה. מטרת מסעי היתה לקחת דברים עם הרב מוא"ה ועם הלל זלטופולסקי ע"א יסוד הפרקציה. את הרב מזאה מצאתי חולה, שוכב על ערש דוי וזלטופולסקי נסע ממוסקבה להתרפאות בקרים. לקחתי דברים עם יוסף פרסיץ. הוא כבר קרא את מחברתי „הציונות והעם" ויצמד בכל נפשו אל רעיון הפרקציה. בחפצו היה להוציא את „הציונות והעם" שנית במספר חמשים אלף

אכסמפליארים להפיצם בקרב העם למטרת תעמולה בשביל יסוד הפרקציה החדשה. אנכי לא הסכמתי לזה. אמרתי כי למען תעמולה בין השדרות הרחבות של העם נחוץ „קול קורא" בסגנון אחר מסגנונו של ספרי. נפרדנו, הוא בהבטחה להחל את העבודה במוסקבה ואנכי בהכנה לאספה מכוננת של הפרקציה ושבתי לקיוב.

ערכתי „קול קורא" ומסרתי את הנוסח אל חברי העוזרים על ידי ביסוד הפרקציה, הרב אלשקובסקי ושווייגר וגם להרב אהרנסון. שלחתי אכסמפליאר אחד לאברהם יעקב סלוצקי בנובגורוד־סיברסק. זה האחרון הספיק עוד להסכים לקול הקורא. חכיתי רק לידיעות ממוסקבה, שצריך הייתי לקבל בנידון האספה המכוננת אבל.... מאורעות פוליטיים גדולים אירעו והפסיקו את העבודה. באה המהפכה הבולשיביסטית. באוקרינא נלחמו איתני ארץ. האוקראינים ברוסים הכלליים, על ידיהם עזרו האוקריאינים השמאלים הקיצונים. אחר שנצחו את הרוסים וגרשום מקיוב נלחמו אוקראינים באוקראינים. ימנים ושמאלים זה בזה. היתה חרב איש ברעהו בחוצות קיוב. נצחו הימנים וגרשו את השמאלים ממעלה העיר, מפיצירסק עד קצה העיר, גבול תחנת מסילת הברזל. פה עמדו הנמלטים תחתם. מפנים רוסיה באה עזרה להאוקראינים השמאלים, מוראביוב וצבא חילו האדומים הלכו וקרבו לקיוב. שמו עליה מצור. הבולשיביקים העירונים ותרו על האוקראיניות, דבקו במוראביוב ויחדו היו על קיוב. אחד עשר יום ואחד עשר לילה המטירו מבול של כדורי נפץ על העיר. התושבים הסתתרו במרתפים ובתחתיות אדמה עד אשר נצחו השמאלים. הימנים ופטלורא בראשם עזבו את העיר. מוראביוב כבש אותה וישם בתוכה משטר בולשיביסטי.

בין כה וכה נקפאו החיים הצבוריים לגמרי. בעיר החלו האדונים החדשים לשנות את פני החיים הקבועים ולהביא פנים חדשות תחתיהם, ומחוץ לעיר צלמות ולא סדרים. האוקראינים השמאלים לא הרחיקו ללכת מן העיר. להקות להקות של שרידי חיל הימנים מגדודי פטלורא סבבו בערי השדה ובעירות ויתנפלו על התושבים לשלול ולבוז בו. נשמו הדרכים, חדלו ארחות, ליוצא ולבא אין שלום, פחד מות מסביב. מהומות ומבוכות, תהפוכות ושעוריות, תהו ובהו בכל אוקראינא. גם הדואר הפסיק את עבודתו ומרוץ האגרות נפסק. נפסק החבור בין עיר לעיר בין אדם לחברו. כל החיים הרגילים — נציב קרח.

במצב פוליטי כזה אנוס הייתי להפסיק את העבודה המכוננת של הפרקציה. אין מכתב, אין חבור ואין קשר. החבור התמידי בין קיוב ומוסקבה

נפסק ויתר ערי אוקראינא הנתונים בתוך הקלחת הרותחת האוקראינית נכרתו לגמרי מן המטרופולין, מקיוב. כך עברו ימי החרף תרע"ח 1917/18.

וחיל צבא אוקריאנא הימנים שברחו מן העיר כרתו ברית עם האש־כנזים ויחד החלו לדחוק את רגלי הבולשיביקים מאוקראינא, ובחדש פברואר 1918 כבשו האשכנזים והאוקראינים הימנים את קיוב ויגרשו את הבולשיביקים מכל הגליל. אז החלו הנלחמים לנהל משא ומתן של שלום. נקבעו גבולים ניטרליים והחלה תנועה בין עיר לעיר. חבור וקשר בין מדינה למדינה והחיים החלו לקבל את צורתם הרגילה. בזמן ההוא עלה ביד יוסף פרסיץ לצאת ממוסקבה ויבא ויקבע את מושבו בקיוב. אז נדברנו יחד להשתמש בעתות המרגוע הפוליטי ליסד תכף את הפרקציה.

ב. האספה המכוננת הראשונה

ביום השביעי לחודש אייר שנת תרע"ח התאספנו יחד החברים המכוננים לאספה. באו הרב אהרנסון, הרב אלשקובסקי, שלום סירקין, שווייגר, קינין, מנחם זלוטופולסקי, נחום יודילוביץ מהומל, יוסף פרסיץ וכותב הטורים האלה.

הרציתי לפני הנאספים את רעיוני, את טעמי ונמוקי על אדות נחיצות יסוד הפרקציה. הנאספים דנו על זה בכובד ראש ובאו לידי החלטה גמורה, כי נחוץ ליסד את הפרקציה ולהוציא את רעיוני לפעולה.

אז קמו כל הנאספים וקראו: הפרקציה הציונית העממית נוסדה. שם הפרקציה עדין לא נקרא עד האספה הבאה.

באותה האספה החלטנו לשלוח מטיפים לערי השדה לעשות תעמולה לטובת הפרקציה וליסד סניפים בכל מקום שתגיע ידנו.

קראתי לפני הנאספים את קול הקורא. מצאו לנחוץ להביא בו איזה שנוים. נמסר לידי לתקנו עד האספה הבאה שצריכה להיות בעוד ימים אחדים.

באספה השניה הוחלט לקרוא את הפרקציה בשם „ירושלים". „הפרקציה הציונית העממית „ירושלים". עפ"י הצעת פרסיץ החלט לקבל מזכיר בשכר את הרב דוב מנשה אברמוביץ מראסיין, שנדד מעירו לקיוב. באותה האספה קראתי את „קול הקורא" לפני הנאספים בפעם השניה ובפעם השלישית ונתקבל פה אחד. כל החברים המכוננים חתמו עליו מלבד הרב אהרנסון. הוא אמר: „רבותי, אני שלכם וכלי מסור הנני אל הפרקציה. אך לחתום אינני יכול מפני שהנני היו"ר בהועד של „אחדות ישראל". אולם דעו לכם, כי ידי תכון עמכם בכל הפעולות והמעשים של הפרקציה בכל עת ובכל שעה.

אז שאלתי את הרב: עד כמה אתה מסור אל הפרקציה. אפילו עד כדי לדרוש אודותה מעל הבמה? כן, ענה הרב בעוז — אפילו לדרוש לטובתה מעל הבמה. מסרתי את הקול הקורא, את הכרוז הראשון של הפרקציה לדפוס וזה נוסחו:

אנחנו רואים לפנינו רכבות אלפי ישראל אסירי תקוה הגאולה, רוויי טל האמונה העתיקה בשיבת ציון ותחית האומה על ארץ האבות, הריב הנדול של העם אשר לא חדל מיחל לנאולתו במשך אלפים שנה, אשר חי באמונתו זו והיא החיתה אותו בעברו נהרי נחלי דמעה ודם במשך שנות מאות—עומד הרחק מן התנועה הציונית. ציונות זו שנתרקמה בתוך העם ונוצרה ע"י אנשים העומדים על בסיס היהדות המסורתית, היהדות של חוי"ה ונדולי הרוח של האומה, עברה לאט לאט לידי אנטים שנתחנכו על ברכי תרבות כללית בלבד, ועפ"י השפעתה יש אשר הסירו מעל הציונות את הדר השיבה ההופפת עליה, את הוד האצילות של היהדות העתיקה, הציונה על בסיס הלאומיות המודרנית ויעשוה חולין. יחוסם אל קדשי האומה, אל הערכים ההיסטוריים אשר נקדשו בעיני העם אלפי שנה—יחס קריר. שוין נפש מוחשי מורנש אליהם, בנוד להחלטת הועידה בפטרבורנ, אפילו אל... השפה העברית. יחס שכזה הרחיק את לב העם מן ההסתדרות הציונית וזו האחרונה נסנרה בחוג מפלנה.

ובעת האחרונה הורע המצב עוד בזה, כי אל תוך ההנהנה הציונית בערים הרבה, חדרו צעירים לימים אשר עדין לא נקבעה צורתם הרוחנית ובהמצאם תחת השפעת הזרמים ההדשים הכלליים, מתאמצים לפרוש ממשלתם על כל חיי צבורנו ולהטביע עליהם את חותמם על פי רוחם והלך נפשם הם.

והציונים המסורתיים רואים בחלול קדשי האומה, בירידה הרוחנית ועיניהם כלות. הם שואפים להנן על היסוד המסורתי, על היהדות המקורית ואין לאל ידם, השפעתם של האנשים הללו שהם עצם מעצמות העם ובשר מבטרו, אנשים שכבר נצרפו ונתלבנו בכור הברזל של החיים, מתנדפת ופנה על ידי הראשונים.

יען כי הם, הציונים המסורתיים, בלתי מאורנגים, מפוזרים ומפורדים ומתבודדים באהליהם. למצב הזה אי אפשר לתת להתרחב, על כן אנו קוראים לכם אחים: רב לכם להתבודד! כבר מלאה הסאה, כבר הגיעה העת להציונים העומדים על יסוד היהדות העתיקה להסתדר.

רק בהסתדרות אמיצה נצליח להטות את שטף הציונות במסלול רצוי. עלינו להסתדר בתור פרקציה מאוחדת בתוך ההסתדרות הציונית. עלינו להטביע את חותם היהדות המסורתית על מוסדותינו הצבוריים והחנוכיים בטעם התחיה הלאומית. עלינו להפיץ בקרב העם את דעת היהדות המקורית ע"י למוד התורה הכתובה והמסורה במקורם הראשון, להפיץ את ידיעת השפה העברית בקרב בני הנעורים ולשאוף שתהי שנורה בפיהם. עלינו לבצר ולחזק בלב בנינו את הרנש הלאומי ע"י חנוך דתי־לאומי. לפי הכרתנו העמוקה אי

אפשר להעמיד את קיום היהדות רק על הרגש הלאומי בלבד. החנוך הדתי הלאומי הוא היסוד המוצק לקיומנו הנצחי. הדת והלאומיות משוזרות ומצומדות אצלנו יחד ואי אפשר להפריד ביניהן. שני היסודות נהמזנו התמזנות מחלטת. הכל חד. זהו סוד קיום היהדות וזהו היסוד אשר עליו מתבססת הפרקציה. כל המודה בה, כל החובב את קדשי האומה, מתיהם בכבוד אל תורתנו ואל סגולותינו ושואף אל תחית האומה על ארץ האבות הוא יכנס אל הפרקציה.

הפרקציה תתאמץ להחיות ולהמשיך את תרבותנו העתיקה הנובעת מנזקור הדתנו ומבוססה על האידיאלים של חזונו וחכמינו ואת מוסר היהדות שהיה לאור גוים בימי שלותנו. איתה התרבות הנאצלה אשר עודדה את רוחנו ושמרה על קיומנו בגולה, אותה נתאמץ להחיות ולפתח וזה דגלנו.

החת הדגל הזה הכנסו אחים תמימי דעה, בין מי שהוא ציוני מבבר ובין מי שעומד מחוץ להסתדרות, רק לבו ער ומלא נענועים ושאיפות להחיתנו, הכנסו וקומו לעבודת האומה.

המאורעות העולמיים באים תכופים. כל שעה הרת עולם, כל רגע מלא הפתעות. לרגלי הועזעים המדיניים בודאי תכנם הציונות אל תקופה חדשה, תקופת הדת מעשים כבירים. עתידה הציונות המחודשת שתתפשט על כל העולם היהודי. הרבה ורמים חדשים יורמו אל תוכה, הרבה אנשים בעלי דעות שונות והשקפות עולם משונות יסופחו עליה. מי בכם אשר היהדות המסורתית יקרה לו, מי בכם השואף לתחית תרבותנו העתיקה ולעשותה שוב לאור עולם ולנונה וורח על דרכנו — יקום ויתן ידו אל הפרקציה.

הזדרזו אחים כל אחד בעירו ומקומו. הקבצו יחד חברים המסורים אל האידיאלים של תורתנו, נביאינו וחכמינו, האספו והתחברו לאגודות והושיטו ידכם לנו.

להסתדרות כזו מחכה העם זה כמה. אליה נושאים עין רבבות אלפי ישראל. הנה באו ימי הבנין והיצירה. אל שנת, אל תנומה, הלאה חבוק ידים! תקף בהגיע לכם כרוז זה אל תאבדו אף רגע לבטלה. כי בעת כואת רבו בקרבנו צוררי היהדות העתיקה. רבים קמו על תרבותנו ההיסטורית השואפים להכחידה. כי אש יצאה מן הקיצוניות, להבה מקצות ותאכל על ימין ואין מציל על שמאל ואין מכבה ורבים מבני עמנו מתאמצים לעקור את סבל הירושה שלנו משורש, להבזות בעיני העם את קדשינו, להכרית את זכרון ארץ אבותינו מלב ולהשכיח מפינו את שפת נביאינו. שולחים יד להפסיק את החוט ההיסטורי שלנו הרווי דמי קדושינו, לנזול את ילדינו ולנתקם בחזקה מיקהת אם ומזרועות אומתם. מלחמה לנו מבית ומחוץ והאורב יושב אתנו בחדרים. על כן הזדרזו אחים והיו בני חיל.

אחיו, בואו, התכוננו לעבודה ולמעשה לתחית עמנו, ארצנו, תורתנו ותרבותנו. (התומים חברי הועד).

נמסרה לדפוס גם החוברת שלי „הציונות והעם" להדפיסה בהוצאה שניה. מר אברמוביץ קבל עליו משרת מזכיר הפרקציה. שכרנו מעון. החילונו אני ואברמוביץ לנאום נאומים בבתי כנסיות ובתי מדרשות ופרסמנו ברבים את

יסוד הפרקציה ומטרתה. רבים החלו להסתפח אליה. בא רוח חיים בהעצמות היבשות. עשרות ומאות נרדמים מבני העם התעוררו, הקיצו, נצמדו אל הפרקציה, אל הציונות. לא עבר חודש ימים וכבר נתפרסמה הפרקציה בכל העיר. כבר היה לה מספר גדול של חברים. מערי השדה החילונו לקבל ידיעות מאת מטיפינו ע"ד יסוד סניפים להפרקציה. אז קראנו לאספה גדולה שבאו אליה מספר הגון של חברים. האספה נפתחה בנאום שלי ע"ד נצנוץ הרעיון.

אחרי דברו עוד נואמים אחדים. נבחר על ידי הנאספים „ועד מכונן מרכזי" שנכנסו בו החברים המיסדים הראשונים. גם מלאו את ידי לערוך ספר תקנות בשביל הפרקציה.

במשך החדשים הראשונים של הקיץ נפתחו כארבעים סניפים להפרקציה בערי אוקראינא ומעבר לגבולה. כבר החלונו לסדר אספה כללית מכל הסניפים. שלחנו חוזר אל הסניפים והצענו לבחור צירים להאספה.

הכינותי את ספר התקנות, הדפסתיו בתור הצעה בשביל האספה הכללית.

ג. „ירושלים" ו„המזרחי".

בעת ההיא קבלתי מכתב גדול ורחב ידים מורשה ע"י אחד החילים האשכנזים שכבשו אז את קיוב. המכתב היה מאת הועד המרכזי הוורשאי של „המזרחי". בו כותבים לנו שנתגלגל לידם הכרוז של הפרקציה „ירושלים" ושמחים הם מאד ביסוד הפרקציה והתפתחותה, ומציעים לפנינו להתאחד עם „המזרחי" בשגם לפי דעתם אנשים אחים אנו ברוח ובדעה ושנינו לדבר אחד אנו מתכוונים, לאחד את הציונות עם הדת, ולפעול בציונות ברוח התורה והמצוה.

על זה עניתי להם בשם „ועד הפרקציה", כי נכונים אנו ללכת עם „המזרחי" בשאלות שונות שלובי זרוע אולם להתאחד אי אפשר, כי יש הבדל גדול בין הפרקציה ובין „המזרחי". ראשית — „המזרחי" פידירציה, ענף מובדל ומופרש מן הציונות הכללית. דבר אין ל„המזרחי" ולהסתדרויות הציוניות אשר בארצנו, ומחוברת היא אל ההסתדרות העולמית רק על ידי הקונגרס. ו„ירושלים" אינה אלא פרקציה, חלק מן הציונות הכללית, משתתפת בכל הפעולות והמעשים של ההסתדרות הכללית ואין בינה ובין האחרונה אלא עניני החנוך ונמוסים בלבד. שנית גם במהות גם בהיסודות והעיקרים ישנם הבדלים בין „ירושלים" ו„המזרחי". על כן אין לנו אפשרות להתאחד יחד. את המכתב ההוא הדפיסו אנשי „המזרחי" ב„הצפירה". זה היה בסוף הקיץ שנת תרע"ח.

ומספר החברים של הפרקציה הלך וגדל והגיע לאלף ומאתים חבר בעיר גופא, ומספר הסניפים הולך ורב. כל חברי הפרקציה באו מן החוץ. נספחו אל הציונות רק עכשיו, תחת דגל „ירושלים". הועד המרכזי האוקראיני של ההסתדרות הציונית בקיוב הקציע שני מקומות בשביל באי כח הפרקציה, אני ואברמוביץ. אל הועד העירוני נכנסו גם כן שנים מחברי „ירושלים" שווייגר והיטלמכר.

כל העבודה הציונית הכללית נעשית גם כן ע"י חברי הועד המרכזי הקיובי של הפרקציה. רוח הפרקציה, רוח הלאומי־דתי החל להשפיע על כל עניני הצבור העברי בקיוב. בתי הכנסיות ובתי המדרשות נכבשו בידי הפרקציה כליל. מטיפינו עבדו בערי המדינה, אני ואברמוביץ בקיוב. נאמנו לפרקים תכופים בבתי הכנסיות שבמעלה ובמורד העיר ובפרבריה. שלחנו „חוזרים" רבים, נפוצו על ידינו כרוזים וביוליטינים, וחזיוני לבי לראות את הפרקציה כובשת עמדה היותר גדולה והיותר חזקה בהציונות, עמדה המקפת את רוב שדרות העם העברי היה קרוב להתגשם בחיים. אבל כאן הפסיקו את העבודה שוב המאורעות הפוליטיים הגדולים, שבאו כשואה על קיוב וכל ארץ אוקרינה. שוב תהפוכות ומרידות, שוב פוגרומים ושחיטות ביהודים. שוב נשמו הדרכים נפסק החבור בין עיר לעיר, בין קהלה וקהלה. בערי השדה רב השוד, הגזל והרציחות. כנסת ישראל באוקרינה החלה לרדת מטה מטה. הרבה קהלות נחרבו, הרבה ערים נשרפו והוערו עד היסוד. העבודה הציונית הכללית בערי השדה נפסקה ונשבתה וגם בעיר גופא התרופפה מאד, ואתה יחד התרופפה גם עבודת הפרקציה בערי השדה. לעומת זה נתחזקה העבודה של הפרקציה בעיר. מספר החברים גדל מיום ליום. הציונות כבשה עמדה חזקה בין השדרות הרחבות בעיר על ידי הפרקציה. מספר חברי „ירושלים" בקיוב הגיע קרוב למספר הציונים הכלליים שבה.

בעת ההיא הדפיסה הפרקציה את ספרי „הנצנים הראשונים" גם את ספר „העקרים והתקנות" בעברית ויהודית, כתבתי את מחברתי „מה בין „ירושלים" ל„מזרחי"?" להשיב לכל אלה ששואלים שאלה זו (נדפסה בראשית שנת תרע"ט). הספרות של הפרקציה נפוצה בעיר ובערי השדה וקנתה לה זכות אזרח בישראל.

אחר עבור זמן מה בא מוורשה מר לוין־אפשטיין ראש „המזרחי" בוורשה, אז ויציע לפני שוב לאחד את „ירושלים" עם „המזרחי". בארתי לו את ההבדל העקרי והתהום המפרידה בין שתי ההסתדריות. אבל לוין אפשתין החל לנהל תעמולה לטובת ההתאחדות. בימים ההם בא לקיוב הד"ר אייזנשטט הרב מפטרבורג ולוין אפשטיין פעל על הד"ר לעמוד על צדו. לבקשת זה

האחרון הסכמתי להועד עם לוין אפשתין ועם הד"ר לאספה לדון על שאלה זו. באספה הגשתי ללוין אפשתין את מחברתי „מה בין ירושלים למזרחי" ובארתי שוב את ההבדל בין שתי ההסתדרויות. אבל לוין אפשתין לא נח ולא שקט וימשוך אליו עוד שנים מאנשי העיר ויפעול עלינו להתאסף שוב. באספה זו התאמץ לוין אפשתין, הרב לוין מדרבנט ובעל הבית אחד להטות את חברי „ירושלים" אל האוניון, אל ההתחברות. הם הראו על כחו הגדול של „המזרחי" ברבוי האוכלוסין שלו בפולין ובגליציה. על זה עניתי להם, כי רבוי חברי „המזרחי" בעת הזאת דוקא בפולין וגליציה הוא טבעי. יען כי עד העת האחרונה שררה במדינות הללו רוח ההתבוללות. האסימילציה אכלה את נאות יעקב שם לא רק את החפשים הרחוקים מן היהדות אלא גם את החרדים ואפילו את הקיצונים שבהם, כידוע (עיין למעלה עמוד 263) אולם בזמן המלחמה נוכחו המתבוללים מימין ומשמאל, כי אין להם שום אחיזה בהגוף הפולני וההתבוללות פשטה את הרגל. מה יעשו אלה שדגלו בה? חלק מן החפשים הלכו והשתמדו וחלק מהם, הצעירים, נצמדו אל היהדות הלאומית. והמתבוללים החרדים — באין להם דגל אחר הלכו ונצמדו אל „המזרחי" שהיסוד האורתודוכסי שלו חזק על היסוד הלאומי והציוני שבו. זהו סוד רבוי האוכלוסין של „המזרחי", האוכלוסין בפולין וגליציה. מה שאין כן ברוסיה, ליטא וואהלין ועוד, בנפות אלו לא ניכרו עקבות ההתבוללות מעולם, היהודים נוטים יותר אל הלאומיות ועל כן אין צורך להם להספח אל „המזרחי" המבכר את היסוד הדתי על היסוד הלאומי, ונוח לו להיהודי במדינתנו להספח על הפרקציה „ירושלים" שהיסוד הדתי והיסוד הלאומי שוררים בה במדה שוה וקשורים ודבוקים יחד.

אחר שדברו עוד אחדים מחברי הועד עמד לוין אפשתין ואמר, כי עוזב הוא את הרעיון לחבר את „ירושלים" אל „המזרחי" אבל מבקש הוא שהפרקציה לא תדחוק את רגלי „המזרחי" ולא תגע בו לרעה.

על זה עניתי לו, כי זהו דבר המובן מאליו. הפרקציה „ירושלים" סוברת, כי הציונות בכלל צריכה להיות כלל־ישראלית, צריכה להקיף את כל שדרות העם וכל הזרמים שישנם בעם. ומכיון שכן כל מה שיש בהעם, כל שאיפה וכל זרם ונטיה וכל מפלגה אם רק מודים בהתחיה הלאומית ובנחיצות בנין העם והארץ, צריכים להכנס ולהתקים בתוך הציונות, גם הזרמים השמאליים. גם הזרמים הימניים, כי כל אחד מהם, חלק מחלקי האומה, מובן מאליו שהפרקציה מודה בקיום „המזרחי" ולא די שלא תתחרה בהסתדרות זו אלא תתיחס אליה בעין יפה כיאות להסתדרות המביעה שאיפת חלק גדול מן האומה.

בזה נגמרה האספה ותמה התעמולה של „המזרחי".

ד. האספה השנתית הכללית.

בחדש סיון שנת תרע"ט, במלאת שנה להוסד הפרקציה, נערכה אספה כללית של כל חברי הפרקציה הנמצאים בקיוב. שאפנו לערוך אספה כללית של כל חברי הסניפים, קונפירנציה של הפרקציה, אך דבר זה אי אפשר היה להוציא לפעולות, כי בעת ההיא נשתבשו הדרכים בשביל היהודים, להקות פורעים התנפלו על היהודים הנוסעים ברכבת הוציאום מן הקרונות ורצחום נפש. הסתפקנו לפי שעה באספה כללית עירונית.

האספה נערכה ברוב פאר בבית הכנסת הכוראלי, באו יותר מחמש מאות חברים גם אורחים באו. האספה נפתחה בנאום הפתיחה שלי שתמצית ממנו אני מוצא לנכון לתת לו מקום פה לזכרון, וזה דברי:

הפרקציה „ירושלים" — נובעת מן המקור הראשון של הרעיון „המשיחי". אני אומר „הרעיון" המשיחי ולא האמונה בביאת המשיח, מפני שבתחלה צריך להולד הרעיון אחר כך באה האמונה בו. ומבין שהפרקציה היא קו ישר של הרעיון המשיחי כשאנו באים לברר לשם מה וע"י איזו סבות נוצרה הפרקציה צריך לברר מתחלה את הסבות שהסבו לצמיחת הרעיון המשיחי.

מתי נולד הרעיון המשיחי? מתי נולדה האמונה ברעיון זה, בביאת המשיח? אני מחליט — בימי הורדוס.

בימים ההם ישב ישראל בטח על אדמו, איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו. הורדוס הרחיב את גבולות הארץ, בנה ערים חדשות, מבצרים, היכלים ארמונות וטירות, הנדיל את הצבא היהודי, חיל נבורים אמיצי כח יודעי תכסיסי מלחמה. הוא הביא את מלכות ישראל בברית עם „הממלכות האדירות האירופאיות". המלכות היהודית עמדה במדרגה נבוהה, הלאום היהודי היה בעצם תקפו. אבל העם לא היה שבע רצון. חסר לו איזה דבר. בנין האומה עמד על יסוד רעוע, הלאומיות אמנם התרחבה במובן הפוליטי אולם חסר לה היסוד הדתי. הורדוס הנכרי בן העם האדומי טשטש ומחק את היסוד הדתי שבלאומיות ישראל. „אויל וקטיל לכולהו רבנן" (ב"ב דף ד'), הרג את כל חכמי ישראל נושאי דגל התורה בוני התרבות העברית, סמל התום, האמת והצדק, החנינה והפרישות, וההאמין לתת תחתם את התרבות הרומאית, שהצטינה או בהשחתת המדות, בפריצות ווימה, באכזריות ולחיצת עניים וחלכאים.

או החל העם להתנענע על מלך ישראל מאחיו, אשר ישיב אל הלאומיות את היסוד הדתי אשר הדחיק הורדוס הזר, ואת הנענועים האלה והשאיפה הזאת הבליט העם במלה אחת במלך „משיחי" המציין אחר מן הדינסטיה של דוד אשר היה הראשון שבסס את בנין האומה על שני היסודות, הלאומיות והדת יחד. הוא הרחיב את גבולות הארץ עד נהר פרת, יצר את הצבא, צבא גבורים ויחד עם זה הניח אבן פנה להיסוד הדתי של הלאומיות, המציא את הרעיון לבנין בית המקדש, יצר את הסנהדרין (הנזכר בספרותנו בראשונה עם דוד), אחריו מלא שלמה בנו את כל שאיפותיו בבנין המקדש וסדר העבודה

וחוקיהו היה הראשון בתבל שהמציא חוק המטיל חובה על כל איש מאישי האומה ללמוד חכמה ודעת (נעץ חרב על פתח בית המדרש ואמר: כל מי שאינו עוסק בתורה ידקר בחרב זו" [סנהדרין צ"ד]) ובכן בטא אז העם את שאיפתו להלאומיות החזקה, המלאה, ואת נענועיו למלך "משיח" כלומר משוח בשמן הקדש שיכול להיות אך ורק מי שהוא מזרע דוד. עפ"י החק הקבוע בישראל (אין מושחין מלכים אלא מלכי בית דוד בלבד (הוריות י"א), המלכים ההם אשר שומרים על היסוד הדתי שבלאומיות.

כך, בימי הורדום צמח הרעיון המשיחי, נולדה השאיפה להחזרת היסוד הדתי אל הלאומיות. ובהלוך ישראל בגולה נתחלף הרעיון המשיחי באמונה בביאת המשיח, היא התחזקה והתפתחה מאד בלב העם ותהי הנחומותיו בעת צרה ותהי הניונו והנינו כל היום.

במשך ימי הבינים היתה האמונה המשיחית רק דתית, שמימית ועל כן רבו משיחי השקר אשר אמרו להראות אותות ומופתים בשמים ובארץ, נסים ונפלאות. בקרוא דון יוסף הנשיא — (ההרצוג פאן נקסוס) לבני ישראל לבא להתישב בארץ האבות, לבנותה ולרשת אותה לא מצא שומעים לו, ובאשר הופיע "שבתי צבי" בלהטיו ותעתועיו רצו אחריו אלפים ורבבות מטיבי העם, בהם קצת מנאוני הרוח שבאומה.

כך נמשך המצב עד המאה האחרונה. התעוררו לבבות יחידים לבנות את הארץ בפועל. הגאונים ר' צבי קלישר, ר' אליהו גרידיצר ואחריהם משה מונטיפיורי, אולם גם במעשיהם נכר עוד שמכבדים את היסוד הדתי על היסוד הלאומי עד שנוצרה "חבת ציון".

"החובבים" הראשונים, שוכיתי להחשב ביניהם, היו הראשונים שהעמידו את האמונה במטיח על שני היסודות, על הדת והלאומיות הדבוקים ואחווים יחד. הם, רוב "החובבים" הראשונים, היו אלה שנתחנכו על התורה הכתובה והמסורה, ספגו אל נשמתם את המאור שבתורה, את הפיוט שברברי הנביאים והחכמים הקדמונים, הרומנטיות שבאמונת המשיח יחד עם ההשכלה האירופאית הרציונלית, ועי"כ מילא היתה אמונתם בביאת המשיח מבוססה על הלאומיות" והדת המאוחדות ועל שני היסודות הללו החלו לבנות את בנין התחיה.

אחר "חמש עשרה שנה, באה הציונות ההרצלית, הציונות המדינית. אל הציונות המדינית נבנסו אלמנטים הרבה מבני עמנו אשר כל ימיהם רעו בשדות זרים, ספגו אל תוכם תרבות נכריה. והאלמנט הזה, הרחוק מתורת ישראל ומן האמונה והדת, נבר מאד בציונות והם העמידו את בנין האומה על יסוד הלאומיות בלבד.

ובכן נתרועע שוב הבנין. במשך אלף ושמונה מאות שנה נשבח היסוד הלאומי והתקוה לתחיה התבססה על יסוד אחד, היסוד הדתי בלבד ועכשו, כשבאה הציונות המדינית פרח לו היסוד הדתי והתחיה התבססה שוב על יסוד אחד, אבל על יסוד הלאומיות בלבד.

כך נמשך הדבר כשמונה עשרה שנה. הציונות התקפלה והתכוצה בחוג של מפלגה קטנה. רבים מן הציונים החלו להרגיש איזו מועקה נעלמה בלבם,

עבדו בתוך הציונות אך לא מצאו בה קורת רוח. אני בעצמי — נפשי צמאה לאיזה דבר נעלם, לבי שאף והתנגע על דבר האבוד. הרגשתי בלבי פנימה באמונתי בתחית אימתנו, עד אשר נפקחו עיני וארא את החסרון הגדול אשר להתנועה הציונית, את היסוד הדתי אשר נשמט מתחת הבנין. או מצאתי גם חדתי מה שהרוב הגדול של העם, השקוע באמונה בביאת המשיח במשך אלפים שנה, עומד מנגד לתנועה זו, אותו העם שברא בומנו את הרעיון המשיחי בטאפו להחזיר את היסוד הדתי אל בנין האומה, לא מצא בציונות המזכחית את משאת נפשו ועל כן עמד מנגד להתנועה.

או נולד בלבי הרעיון למלא את החסרון הזה להשיב את האבדה שאבדה להרעיון המשיחי, את היסוד הדתי, ליסד בתוך הציונות פרקציה המבוססה על הדת והלאומיות יחד.

זאת היא הפרקציה שלנו, הפרקציה הציונית העממית „ירושלים" בכרוז הראשון הבלטנו את מטרת הפרקציה ויסודותיה — לבנות את בנין האומה על יסוד הדת והלאומיות יחד ובזה אנו פותחים שער לפני כל ישראל, לפני העם ששאף לפני אלפים שנה „למשיח" המאחד את שני היסודות יחד, להבנס אל הציונות ולעבוד את עבודת התחיה בכל לבו.

הנה רואים אתם חברים, עפי" הדברים האלה, את הקו הישר המושך והולך ממקור היצירה הראשונה של הרעיון המשיחי אל הפרקציה שלנו. רואים אתם את הפרקציה מבוססה על אותה השאיפה עצמה של אבותינו — בימי הורדוס — יוצרי הרעיון המשיחי והיא קבועה וטבועה בהאמונה בביאת המשיח, האמונה האמתית המקורית בדת־הפרצופין שלה של שני היסודות, הדת והלאומית. הפרקציה „ירושלים" השיבה להאמונה בביאת המשיח את היסוד הלאומי ולהאמונה בצורתה האחרונה של הציונות את — היסוד הדתי.

אחרי נאומי נאמו הרב אלשקובסקי, המזכיר אברמוביץ, הרב בלשוב. זה האחרון הציע לפני האספה להביע למיסד הפרקציה ויוצרה תודה — לרשום את שמי בספר הזהב אשר לקרן הקימת לישראל בשם האספה הכללית הנוכחית של הפרקציה. ההצעה נתקבלה בקול המון חוגג של כל הנאספים פה אחד.

אחד מן הנאספים הוסיף והציע לרשום בשם האספה בספר הזהב את שמות חברי „ועד המכונן" המיסדים הראשונים והצעה זו נתקבלה גם כן. אחר נבחרו חברי ועד עירוני, שלשים איש מכל מחלקות העיר ונחלקו לגלילות וכל הנאספים נפרדו ברוח נכון ולב שלם לפעול ולעבוד את עבודת התחיה בלב ונפש. (כל זה נרשם בארוכה בספר „הפרטי כל" של הפרקציה).

אולם לא הספיקו החברים לפתח את העבודה וקפצה על הציונות רוגזם של היהודים הסוציאלים. המחלקה היהודית של ההנהגה הסוביטית בפלך קיוב „ייבסקציה" אסרה את העבודה הציונית וחייבה את העומדים בראש האגודות והפרקציות למסור את ספרי הפרוטוכלים ואת החותמות להמחלקה ולהתחייב בחתימות שמותיהם לבלתי עבוד יותר עבודת

הציונות. הפקודה יצאה ברעם וסער. פקודה חמורה במרץ ועז. אחד מהמחלקה היהודית ר. השונא ביותר את ציון וכל אשר יש בו זכר לקדשי האומה הלך בעצמו אל בתי הדפוס והשחית את כל אשר מצא שם נכון להדפס. פזר את האותיות וקרע את כתבי־היד.

העבודה נפסקה בגלוי, הציונות ירדה מלשכאות מרווחות אל המרתפים ואל המבואות האפלים.

תכף אחר שנגזרה הגזרה, התאספו בחשאי אחדים מחברי הועד המרכזי האוקראיני לדון על הפקודה והחליטו לבלתי לכת אל הפקידות, ובלתי מסור להם את החותמות ולא כלום וגם לבלתי חתום על שום התחייבות של הפסקת העבודה. לעבור על הפקודה בשתיקה.

חתמו ידם על התחייבות רק חברי הקהלה וחברי הועד של „אחדות ישראל" ומן הציונים אף לא אחד.

אמנם סכנה היתה נשקפת לראשי הציונים בקיוב מצד חברי „היבסקציה" אחדים מהם מן חברי הועד המרכזי היו עומדים ומחכים על כל צרה שלא תבא. כבר היו נכונים ימי חשך מצד שונאי הציונות לראשי הציונים. בעת ההיא נגש חיל דיניקין, הלך הלוך וקרוב אל גלילות קיוב ממזרח ומצפון ופטלורא וצבא האוקראינים קרבו ממערב ומדרום ולא הספיקה השעה בידיהם להפיק זממם.

בימי ממשלת צבא דיניקין נתחדשה העבודה הציונית בכלל וגם עבודת הפרקציה „ירושלים". הרבה מחברי „ירושלים" התאגדו לאגודות קואופירטיביות לקנות וליסד אחוזות קואופירטיביות בארץ ישראל. אגודה אחת נוסדה ביום שמת בו אחד מן החברים המיסדים, שלום סירקין, והאחוזה נקראה על שמו — „שלום ירושלים". נגשנו לחדש את החבור עם הסניפים שנפסק בימי הפרעות, אבל שוב באו צרות רבות ורעות על יהודי אוקראינא. שוד וחמס וגזל ורצח על ידי החילים הדיניקאים, שחיטות והריסות קהלות רבות בכל הגליל מעבר מזה, שטף של פליטים שדודים עירומים ויחפים סחופים ודוויים בכל מיני מחלה מעבר מזה. ועל כלן נוספה המגפה הנוראה מגפת טיפוס הבהרת שהתפשטה בין הפליטים ובכל בתי מושבות אחינו בעיר. כל איש שהיה מסוגל לעבודה צבורית הקדיש את כחותיו לעזרת הפליטים ונגועי המגפה, כל הידים היו מלאות עבודה להצלת נפשות אחינו המרודים. עבדו בכל כחותיהם עד שנגפו בעצמם במחלה...

גם עלי עבר כוס. בסתו שנת תר"ם נגעה מגפת הטיפוס בביתי. חלתה אשתי נחמה בעצם עבודתה לטובת משפחת פליטים אשר אספתי אל ביתי, (כאשר יבא בפרק הבא) היא נגפה במחלת הטיפוס. אחר יומים חלו בתי

ואחד מבני, אשתי נקטפה במגפה ביום השמיני לחדש כסלו בשנה ההיא. ביום האחד־עשר למחלתה [1]) ואני אחר קבורת אשתי נהייתי וחליתי במשך ירחים שנים. וכשובי לאיתני בחדש שבט תר״פ כבר נכבשה העיר שוב בידי הבולשיביקים, המשטר הסוביטי שב אל כנו והתנועה הציונית אל שפל מצבה,—שוב אל המרתף.

בשובי מעט לאיתן בריאותי באו אלי חברי ועד הפרקציה „ירושלים" לנחמני וימסרו לי מכתב־תנחומים אשר אני מוסר בזה לזכרון:

הפרקציה הציונית העממית
„ירושלים"

קיוב, יום כ׳ י״ב בחדש כסלו תר״פ.

לחבר הועד המרכזי והעירוני של הפרקציה הציונית העממית ירושלים
מר אליעזר אליהו בן הרב ר׳ בנימין פרידמן נ״י

נחום אבלים

חבר יקר וחביב!

כרעי איוב שמנו בעפר פינו ודמינו. אין די מלים לנחמך, כי גדול הכאב מאד, בהלקח מאתך חברתך ואשת בריתך, שהיתה כל ימיה לעזר לך כי זכית — היא החברה החשובה של הפרקציה ירושלים:

מרת נחמה איטא בת ר׳ יצחק אייזיק ז״ל...

אך עליך, חברנו להבליג על יגונך כי רב ולהסיר את הצער, כי עמוק. צא המערכה, לך לעבודת הקדש, עבודה של תחית האומה, שלה הקדשת את עצמך. שעה של עבודה עתה, ובשעה זו אינך שייך לך, אלא לעמך, ובעבודה זו תמצא נחומים, והיא תרפא את שבר לבך המדוכא והמדולדל ותחת הנחמה שלוקחה ממך תמצה נחמה בציון ומנוחה ב„ירושלים".

אלה הם דברי חבריך מוקיריך ומכבדיך, המברכים אותך בנחמת ציון וירושלים

ב. שווייגר, צבי כשדאי, יחזקאל היטלמכר,
מאיר שפילברג, מנשה אברמוביץ

1) נאספה אל עמה בשנת ההמיתים ואחת לימי חייה ותמצא סגורת בבי״ק בקיוב, חבל אחד ועשרים, שורה רביעית קבר שלשה עשר.

בקיץ שנת תרפ"ג כבשו הפולנים את העיר ואתם שב פטלורא. המשטר האזרחי הפנימי נתן בידי האוקראינים. חברי „ירושלים" החלו להתכונן לעבודה אולם ימי הממשלה החדשה לא ארכו. בשבעה במאי נכנסו הפולנים והאוקראינים בקיוב ואחר ששה שבועות ברחו מן העיר והמשטר הסוביטי שב אל כנו.

אז הצעתי לחברי „ירושלים" לעסוק בציוניות תיאורטית. ליסד שעורים לידיעת ארץ ישראל, ההיסטוריה של הארץ, החוקים והמשפטים וכדומה, דברים שלא יעלה על דעת שום ממשלה לאסור. אנכי בחרתי לי לקרוא שיעור והרצאות על אדות הגיאוגרפיה של ארץ ישראל ועל גבולותיה, הרב אלשקובסקי על ההיסטוריה והרב אברמוביץ על המשפטים (הוא גמר אז את מחלקת המשפטים בקיוב). הזמננו בתי כנסיות אחדים למטרה זו. אך תכפו הצרות, רבו הפגעים, הצבור החל להתבזבז ולהתמזמו, חברי המרכז האוקראיני החלו לעזוב את העיר ואת הארץ, נשמט היסוד תחת הציונות האוקראינית הכללית והאנשים הפרטים — איש איש טרוד בסבל ההרפתקאות, ההריסות והחרמות הנוגעות אליו ואין לבו פונה אל עניני רוח, ענינים נאצלים.

חיי יום יום, החיים המרים והמים המאררים השוטפים על הצבור העברי הרחיקו את כל אדם מכל עבודה צבורית ולאומית.

הפסקה באה גם לעבודת הפרקציה „ירושלים".

כל הפנקסאות והקורספונדנציות של הפרקציה היו טמונים אלה בכה ואלה בכה. ובהכביד היד החזקה של המושלים על הציונות פחדו החברים להחזיקם וישחיתום. אנכי הצלתי את ספר „הפרטי־כל" של הפרקציה מן ההפכה ונשאר אצלי למשמרת עד היום הזה. אספתי את שרידי המכתבים של הסניפים וכרכתים יחד עם ספר הפרטי כל וקראתי את הספר בשם פנקס „שרידי ירושלים".

פרק ארבעים וארבעה

חורבן בית־אב

תקופה קטנה של חמש שנים האחרונות עברה מיום שתכפו הצרות ובאו על העולם בכלל ועל ישראל בפרט. תקופה קטנה אבל רבת העלילות, מלאה תהפוכות ומרידות, מלחמות ופרעות, מהומות ומגפות, שוד ורצח, הריסות קהלות, שחיטות זקנים, נשים וילדים, כליון גמור של מאות אלפי משפחות יהודים בפלכי וואהלין, פודוליה, קיוב, פולטבה, צ'רניגוב וגלילות הומל, בממשלת ההיידומקים בזמנם ובגבולות ממשלת הסוביטים בזמנם. כבוש הפולנים

את אוקראינא, נסיגתם לאחור והפרעות שעשו ביהודים — שואה נוראה, צרה שלא היתה כמוה מיום גלות ישראל מעל אדמתו, זה אלף שמונה מאות חמשים ואחת שנה. ועוד יותר גדלה הצרה בזה, כי אי אפשר להמלט מן הצרות. השלטונות אינם נותנים לצאת מעמק עכור זה ולעבור אל ארץ אחרת יותר שלוה, יותר שקטה. על הגבולים תשכל חרב ומחדרים, בפנים הארץ, אימה חשכה...

לרשום ולהעלות עלי גליון כל המאורעות שעברו בתקופה האחרונה ולדון עליהם אי אפשר. כאשר פונים אלי מכירי בשאלה היוצאת מן הלב בלוית אנחה עמוקה, שאלה המקפת את כל החיים עם כל מרירותם, שאלת: הוי, מה יהיה? משיב אני להם: עד שאתם שואלים אותי „מה יהיה?" שאלוני: מה היה? כלום אפשר עתה, בעידנא דריתחא, לדעת מה שהיה ומה שקרה ויאת במשך השנים האחרונות? כלום אפשר בשעה זו, כשהקלחת רותחת ואנו נתונים בתוך הקלחת, צלויים ומתבשלים בה, בשעה שהגלגל הגדול סובב במהירות עזה ואנחנו קבועים בו ומתגלגלים עמו — כלום אפשר עתה, לסדר את המחשבות ואת המקרים ואת התהפוכות, שעדיין שולטות, לדון עליהן ולשפוט עליהן ולהביאם בחשבון?

ימים רבים עוד יעברו. שנים, עשרות בשנים. הסערות תשקוטנה, החיים יסתדרו. כל איש ימצא שוב את מסלתו בחיים, בהחיים החדשים אשר יבראו מרקק החרבנות, מן התהו והבהו שבהוה, רק אז יבואו ההיסטוריונים העתידים וינקרו באשפתות, בגליונות ובספרים, שימצאו תחת גלי החרבות והמפולות, יבקרו את בתי הקברות, יקראו את הכתובות מעל המצבות האלמות, המצבות שעל „קברות האחים" ההרוגים והשחוטים, יחקרו פי ישישים פליטי חרב הפורעים, שרידים אשר שרדו מסכיני הפראים, יתבוננו על הגלים הנצים של ערי ישראל שנשרפו באש ונהרסו עד חיסוד ולהם תהי האפשרות לדון על כל מה שעבר על העולם בכלל ועל עולמנו היהודי בפרט, לסדר את כל המאורעות, לנתחם ולקבוע צורה על הצרה אשר באה כשוד משדי, על כל אלה אשר ספו תמו מן בלהות ועלינו החיים אתנו פה היום.

כך. אין אני מהין לכתוב על מאורעות של חמש השנים האחרונות בכללן. אולם לרגלי המאורעות ההן במדה שנגעו בי בעצמי ובמשפחתי הנני כותב פה לזכרון אסון נורא שעבר על בית אחד משארי הקרובים לי, רב בישראל, אשר הגלה הוא וביתו עם הגולה מערי זמוט בשנת 1915, והתגולל תחת שואה בערי נודו עד שנספה הוא וביתו בימים אחדים מעוצר רעה ויגון, במכאובים ותחלואים.

המאורע האיום הזה הוא אחד האסונות אשר עברו על אלפי רבבות משפחות נודדים ופליטים מישראל, ששודד רבצם ונדדו ונמלטו לערי פנים רוסיה. הקוראים בדורות הבאים, ילמדו מן המאורע הזה היחידי, הפרטי, על הכלל כלו ויציירו לפניהם את כל האסונות אשר עברו על בני עמנו בארץ רוסיה, פולניה ואוקראינא בימים המרים ההם.

* * *

שקט, שלו ושאנן ישב לו שארי הקרוב לי הרב ר' אבא העשל שיין [1] על כסא הרבנות בעירו דטנובה (פ. קובנה). איתן היה מושבו. מצבו הרוחני היה טוב, כי מצבו החמרי נתן לו את האפשרות לעסוק בתורה בהרחבה. מלבד הרבנות היו לו שתי חנויות של סמי מרפא שהכניסו לו שכר טוב ויחי ברוחה, בהשקט ובטחה. וביום אחד במשך רגעים אחדים נעקר הוא וביתו משרשו והשלך כמוץ לפני רוח. פקודת ניקולי ניקולייביץ, המצביא הראשי לחיל רוסיה, נגעה בבית הרב ותהרסהו ברגע אחד. היא הפקודה האכזריה של הנסיך ההוא שלא היתה כמוה לאכזריות, לגרש במשך שעות אחדות, ביום 5 למאי ערב שבועות (1915) את כל יהודי זמוט ממקומות מושבותיהם, להשליכם אל קרונות משא ולהובילם אל ערי הדרום, המזרח והצפון.

הרב יצא בראש גולים הוא ועדתו. עזב את כסאו, את החנויות ואת כל רכושו, צרר חפצים אחדים בצרורות וילך גולה הוא ואשתו הרבנית, בן אחד, ארבע בנות ונער אחד בן אחות אשתו, יתום נעזב שהיה בביתו בדטנובה. בית אב של שמונה נפשות.

המשפחה הזאת הובאה בין יתר הגולים, אחר ששהו ימים רבים בדרך לעיר פֶּסטוב (פ. קיוב). פה נתנה הפקודה להרב ולמשפחתו לצאת מן הקרון ולקבוע מושבם בעיר הזאת.

בני העיר קבלו את משפחת הפליטים, משפחת הרב בחבה ורצון, הקציעו לה דירה, ויחל הרב לחיות חיי לחץ ולנוח מנדודיו. היה בא לפרקים אלי לקיוב, התאמצתי עד כמה שיכלתי להקל את לחצו ולהנעים מעט את חייו.

עברו שנתים ימים, הרב וביתו החלו להתרגל אל מצבם השפל. הרב החל ללמד תורה לבחורים אחדים, הרבנית אפתה לחם למכירה. השקיטו עד כמה שהגיעה ידם את רעבון טפיהם ויצפו בדומיה לישועה, חכו לקץ המלחמה

---

[1] בנם של הרב ר' שלמה יעקב שיין אב"ד בלצקובה, חתן רודי ר' ברוך פיוולוין, בית־האב המפואר שנוכר למעלה (עמוד 41).

האיומה ותהא להם האפשרות לשוב אל קנם ואל כנם, אל גליל מולדתם, זמוט השקטה ואל עיר מושבם. ויצפו ויחכו בכליון עינים ומחלת לב.

הפרעות אשר פרעו ההיידומקים האוקראינים לא נגעו כל כך לרעה ביהודי פסטוב, אולם לעומת זה הויה בהם יד חיל צבאות דניקין.

בסוף ימי הקיץ של שנת תרע"ט פשטו מחנות מחנות של צבאות דניקין על יהודי פסטוב ויעשו בהם הרג ואבדון וישללו שללם ויכו את היהודים וירוצצום וישרפו את בתיהם ויהרסו את הקהלה העתיקה עד היסוד.

גם על בית הרב ומשפחתו עברה כוס. כל אשר היה להם, כל אשר נשאר להם מיתר הפלטה בצאתם גולה מפלך קובנה שדדו הפורעים ויקחו להם. באורח פלא נמלט הרב ממות. פעמים אחדות העמידוהו הפורעים אל הכותל ויכוננו אל לבו את קנה הרובה לירות בו ונצל מידם.

הפרעות שקטו מעט. היהודים שנשארו בחיים החלו להגיח מן החורים אשר התחבאו ולשוב אל מעונותיהם אשר נצולו משרפה. אז פשטו עליהם התושבים העירונים ויגזלו את כל אשר להם, ונוספו גם הם על גדודי צבא דניקין. אלה האחרונים הוסיפו לפרוע ביהודים הנשארים, פרעות בודדות, יחידות, במשך כל ימי הסתו תחלת שנת תר"ף.

הפרעות הבודדות שללו את שארית פלטת בית הרב. השודדים פשטו מעל גו הרב את בגדיו בהתהלכו ברחוב, הציגוהו ערום ויחף ממש. בביתו שדדו בגדי הרבנית והילדים מחוט ועד שרוך נעל ממטפחות הראש עד הנעלים הבלים אשר על רגליהם ויציגום ככלי ריק.

אז החלו המהפכות התכופות באוקראינה. פסטוב עברה מיד חיל הבולשיביקים לידי גדודי דניקין חליפות. והיה בבוא הבולשביקים העירה ויצאו היהודים ממחבואיהם וישובו אל נויהם ההרוסים ובשוב הדניקינים העירה וישובו השוד והפרעות וינוסו היהודים ויחבאו.

התהפוכות התכופות הללו הרסו את הקהלה לגמרי. כל אשר אפשר היה לו ברח מן העיר אל כל אשר נשאוהו עיניו. יתר העם, מתי מספר הנודדים רעבו ללחם, לא היתה פרוסת לחם בעיר.

גם מחלות רבות פרצו בין הנשארים ואין רופא ואין סמי מרפא. הרב ובני ביתו כבר חלו במחלת הטיפוס בימי הקיץ, ועתה בימי המהומות חלה אחד מילדיו את חליו וישאהו הרב אל בית החולים המלא חולים יהודים מפה לפה, מתגוללים על הקרקע באין רופא ומשגיח. הילד גוע לעיני הרב ואשתו וגם קבורה לא היתה לו. גויתו התגוללה בין גויות יתר המתים אשר התגוללו בבית החולים ואין מאסף אותם, כי מחוץ שכלה חרב אויב. כלתה

רגל מן השוק, והחולים, החיים, בבית החולים שכבו למעצבה. ויקנאו בחבריהם השוכבים על ידם שההצלחה האירה פניה להם וימותו...

ויהי ביום הששי, בראשית מרחשון, יום סגריר וקר מאד, בא פתאם אל ביתי הרב ראי"ה שיין כלו רועד מקור, פניו לבנים כסיד מבלי טפת דם, עיניו כבויות, גופו עטוף בלויי סחבות, על רגליו פסות עור קרוע ובלה ושניו מנקשות זו בזו ויספר, כי פתע פתאם לרגלי התנפלות להקת רוצחים נמלט הוא ואשתו וכל בני ביתו מפסטוב, קפצו אל קרון של משא כשהם כלם ערומים ויחפים ובאו לקיוב. כי אין עתה שום יכולת להשאר בפסטוב אף רגע, – מלבד סכנת הרצח אין מקום להניח ראש ואין פרוסת לחם להושיט לילדים הרעבים. את אשתו וילדיו השאיר ברחוב ז'ילייאנסקי בבית הועד היהודי לעזרת נגועי הפליטים ובעצמו בא לשאול את פי, אם יש מקום לקבל את כל בני ביתו, שמונה נפשות בביתי. הוא רגיל להכנסת אורחים של אשתי וב"ב, אבל חשש פן יכבד עלינו לקבל את כל המשפחה מרובת האוכלסין בבת אחת. תשובתי ותשובת אשתי מובנת. אשתי מהרה ותבשל בשביל הרב תבשיל ותאכילהו ותשקהו ותתן לו פוזמקאות ונעלים שלי ואני מהרתי וצלצלתי בטיליפון אל מנהלי הועד לשלוח תיכף את משפחת הרב אל ביתי. קראתי את הכתוב „בחוץ לא ילין גר דלתי לאורח אפתח". הילדים עיפים ויגעים ולא יכלו ללכת – ענה לי ראש הועד – והוא פנה למשפחה זו מקום ללון. בבהמ"ד הסמוך, ויסק את התנור ויכין להם לחם וטה וילכו לישון ולנוח מן הדרך... הרב אחר שסעד את לבו הונח לו ויחי ויפקח את עיניו, אמנם – אמר – זה שני ירחים עברו שלא טעמתי טעם תבשיל.

ממחרת, ביום השבת, בבקר השכם, נפתחה הדלת ובביתי החלו להכנס קופות סחבות, גלומי גוש, מעוטפים סמרטוטים, מחצלות, ובתוך החתולים גויות צנומות ושדופות, רזות ודלות. החתולים הוסרו ולפני האשה וילדיה. ערומות ויחפות. הילדים רועדים, רועדים מקור וקפאון, פניהם שחורים וצומקים עיניהם דולפות דמעה, ומפיקות אימה ופחד, בהלה ומגור מסביב...

שני יהודים זרים נשאו את הילדים הקטנים בידיהם. פגשו בהם ברחוב ובראותם כי עירומים הם ויחפים וכח אין להם להציג רגל נכמרו רחמיהם עליהם ויקחום על זרועותיהם וישאום אל ביתי. כאשר הציגו את הילדים על הרצפה נתנו היהודים הזרים בככי קולם. – ראה ה' והביטה – קראו היהודים – אוי מה היה לנו. עד מתי ה' יעשן אפך בעמך מתי תאמר די לצרותינו? היהודים הזרים בראותם את קבלת הפנים החמימה. שפגשו הנודדים מצדנו התנחמו וילכו להם. (אחד מהם אמר, כי הלך בכונה עם הילדים לראות איך מקבלים עכשו פני קרובים...)

ואשתי מהרה ותכין חמים בשביל האשה והילדים, ותרחיצם ותלבישם מכל אשר מצאה ידה, ותאכילם ותשקם ותחמם את גויותיהם הקפואות ותחי רוחם.

שבועים ימים עבדנו אני ואשתי לטובת המשפחה השדודה הזאת. אשתי דאגה להשקיט רעבונם ולהושיט לילדים כל צרכיהם ואנכי ראיתי ראשית לי להשיג בגדים בשביל הרב בכדי שיהי ביכלתו לצאת מביתי החוצה ולבא בין אנשים. הדבר עלה בידי באופן מוצלח. הרב לבש בגדים לפי כבודו, רוחו שב אליו ופניו החלו לשוב אל מראיהם הרגיל. בן ארבעים היה, בעצם ימי הפריחה והעמידה.

גם בשביל הרבנית וילדיה השגתי בגדים מטפחות נעלים ותחלנה גם הן לשוב למנוחתן.

החילותי לפנות מקום בשביל הרב להושיבו באחד הרחובות בקצה העיר על כסא רבנות. רמזתי לחברי „ירושלים", אנשי שלומי נאמני, יושבי המקום ההוא והכל היה מוכן לגשת אל עריכת כתב רבנות בשביל הרב הפליט.

אבל — אחרת חשב אלקים...

אשתי מרוב צער ויגון, ומרוב עמל ועבודה נפלה למשכב. היא נחלשה מאד מאימת הפוגרומים של הדניקינים ששררו אז בעיר ונגעו גם בביתי. בינתים חלתה בת הרב הבכירה ואחריה נפל למשכב גם הרב בעצמו. הרופא שבקר את החולים צוה במפגיע לשלוח את הרב ובתו לבית החולים, בת הרב הובלה על ידי בתי אל בית החולים תחלה. הרב שכב עדין בביתי. בינתים חלה גם בני והרופא מצא, כי נחוץ לשלוח גם את הרב לבית החולים. ביום השבת בבקר הובל הרב אל בית החולים האלכסנדרוני ובערב חלתה גם בתי. אשתי ובני ובתי נוגעו במחלת הטיפוס.

הרבנית ויתר ילדיה עזבו את ביתי וילכו אל בית „המעון הכללי" Общежитіе אשר הכין הועד בשביל הפליטים. ואני טרוד הייתי בטפול חולי, אשתי ובני ובתי.

ומחלת אשתי גברה והרופא צוה עלי לעזוב את ביתי, כי עלול הייתי להנגע במחלת הטיפוס. עברתי אל מעון בתי הבכירה רבקה, ברחוב אחר ושם נחליתי אני.

ביום הששי, ו' כסלו, נודע לי, כי הרב גוע וימת בבית החולים ביום החמשי, בחמשה בכסלו תר"פ. התגברתי על חולשתי ואלך אל ראש הח"ק ואבקשהו לקבור את הרב האמלל בכבוד הראוי לרב וגדול בישראל. גם שלמתי מאתים רובל בשביל תכריכין למען לא יקבר בתכריכין של צבור.

ומחלת אשתי הגיעה אל מרום קצה, כחותיה עזבוה, ובמוצאי ש"ק בשמונה לכסלו יצאה נשמתה הטהורה בדממה ותגוע ותישן שנת עולמים, (בת נ"א).

ביום השני בתשעה בחדש הובלה אשתי לקבר ובאותו יום ובשעת קבורת אשתי הובאה גוית הרב מביה"ח אל בית הקברות.

רק ליום הרביעי אחר מותו בא הרב לקבורה. כל כך גדל מספר המתים בימים ההם עד שלא הספיקו לקבל את המתים מבתי החולים רק אחר ימים רבים.

בין קברות הרבנים נקבר הרב (חבל כ"ד, שורה שביעית קבר 11).

נדד לו הרב נדודים רבים, טולטל טלטלה גבר, סבל אימה ופחד וימצא מרגוע—בקבר, מנוחה נכונה—בצל כנפי השכינה...

„גם צפור מצאה בית
ושועל מאורה.
וליהודי רק — קבורה". עירון

אחר קבורת אשתי, הלתה בתי הצעירה גם היא ואשלח אותה אל בית החולים אשר שכבו שם בני ובתי הבכירה.

ואני נהייתי נחליתי גם אני בבית בתי הנשואה.

בכל יום ויום ובני הבריאים הולכים לבקר את הרבנית וילדיה ומביאים לי את ערובתם שלום. כחשו לי בני. לשלום רק מר להם מר. אחד הילדים, היתום, בן אחות הרבנית, חלה וימת בבית המעון הכללי. אחריו חלה בן הרב נער בן י"ב שנה וימת גם הוא. מתה ילדה אחת בת חמש ואחריהן לא עצרה כח האם השכולה, האלמנה האמללה, ותחלה ותגוע ותמת גם היא. צבאות דניקין ברחו ויציתו את הקסרקטין אשר היה אז בית אסף הפליטים. חשבו שגוית הרבנית נשרפה. אך מצאו אותה שלמה ותובא לקבר.

ממשפחת הפליטים בת שמונה נפשות נשארו שלש נפש, בתו הבכירה של הרב ששבה לאיתנה ושתי ילדות קטנות. (מלבד בן אחד שהצליח לעבור לניקופול).

בית אב איתן, מוצק, בריא וחזק חֻרב.

זו תוצאות הגזרה האכזריה של ניקולי ניקולייביץ, גזרת הגרוש הנורא של 5 מאי.

אלפי משפחות מישראל גרשו ממקומות מושבותיהן, נעקרו משרשן נפזרו לכל רוח ויבא עליהן, קרץ.

חבלי משיח!

חבלים ומכאובים, יסורים ונדודים, צרות רבות ורעות באו על ישראל בשנים האחרונות כשואה, צרות ומכות גדולות ונאמנות אשר לא עבר על ישראל מיום היותו לגוי.

חבלי משיח — והמשיח איהו??...

רבונו של עולם, איה משיח צדקך?

א י ה ו ? ? ?...

— — — — — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — — — — —

פרק ארבעים וחמשה.

חתימה.

זכרונותי מתחילים משנות תרי"ח, כתבתי, דברתי על אדות יהדות איתנה ומוצקה, ציירתי יהדות קבועה ומסודרה. צבור שוקט ושלו שנות מאות, הולך הלוך וגדול, הלוך והתפתח, חי וקים, עובד ופועל, בורא ויוצר יצירות רוחניות, תרבותיות, חברותיות, ספרותיות ולאומיות, שואף אל מטרה ידועה בחיים והולך וקרב אל מטרתו הנשקפה לו מקרוב, מטרה נשגבה ונאצלה ונצחית כנצחיותו של עם ישראל.

והותם אני — אחר עבור ששים ושלש שנה — חותם אני, אהה. ביהדות קרועה ובלויה, מטורפה ומדולדלה, סחופה ודוויה, יהדות מפוצצה ורצוצה ומבולקה שנתקה ממקום רבצה ונודדת ממקום למקום, יהדות שבניה מרחפים באויר, נודדים ללחם ומחפשים מקום להניח את ראשם ולהנפש, מחפשים ואינם מוצאים.

חמת ה' נתכה על היהדות הזמודית. היהודים בנוף זמוד גליל מולדתי היו שלוים ושאננים מאות בשנים. על הארץ ההיא לא עבר שוט הפרעות מעולם. לא ידעו לא את גזרת ת"ח ולא פרעות תקכ"ח — חמלניצקי וגונטא, וגם הפרעות האחרונות בכל רוחב רוסיא. העם הליטאי־הזמודי, עם שוקט וסובל ומתון, התיחס מעולם אל ישראל יחס של ידידות. שקט ישראל בזמוט מנעוריו ושאנן, על כן עמד טעמו בו. כשרונותיו של היהודי הזמודי היו מפותחים עד להפליא, עלו במעלות רוחם על יהודי ליטא במדה שעלו בני ליטא על בני נפות הדרום. משרשי יהודי זמוט יצאו גאונים ואנשי שם, ארזי הלבנון אדירי התורה, גם ראשוני המשכילים יצאו מנקרות זמוט. רבו בה הישיבות הגדולות. ישיבות קלם ווילין טעלז קובנה ועוד הופיעו ככוכבים

מזהירים על שמי היהדות הזמודית. קרן התורה הופיעה בזמוט בגאון עוזה. כל הערים היו מלאות לומדים מופלגים. היו בה ערים שבקושי אפשר היה למצוא שם עם הארץ. יהדות אמיצה שלמה וקבועה היתה בזמוט. עד שבאה פקודה אכזריה כשוד משדי פתאם ויפוצצה לרסיסים.

הימים ימי מלחמת אירופה של שנת 1914. הגרמנים הגיחו ממקומם ויעברו את גבול רוסיה המערבי, הגבול המגביל בין רוסיה ופרוסיה המזרחית ויפרוצו אל ערי זמוט השוכנות על הגבול ההוא. יהודי זמוט לא ברחו על נפשם. אמנם היו רבים שלא יכלו נשוא את כובד המלחמה ויעזבו את בתיהם וילכו לליטא, אבל מנוסת מהומה מזמוט לא היתה. בין הפליטים הרבים שמלאו את ערי הדרום והמזרח רק מעט מזעיר היו מפלך קובנה. קשה היה על היהודי הזמודי הקבוע במקומו מאות בשנים לעזוב את מקומו. אבל פתאם באה עליהם שואה:

הנסיך הגדול ניקולי ניקולייביץ, דוד הקיסר ניקולי השני, שונא היהודים, המצביא הראשי של צבאות רוסיה, על פי הסתת שלישו הפולני יאנושקיביץ צורר היהודים, הוציא פקודה על כל היהודים יושבי פלך קובנה לעזוב את מקומות מושבותיהם ביום אחד, הוא יום החמשי במאי שנת 1915, יום ערב שבועות תרע"ה, ואיש ואשה ילד וזקן חולה ויולדת לא ישאר על מקומו יותר מחמש שעות. וכל הנשאר ישפט במשפט הצבאי.

לאן?

מערי השדה, הכפרים והמקומות הרחוקים ממסלת הברזל — אל התחנות הקרובות ומן הערים הקרובות אל התחנות ישר אל קרונות המשא.

ותהי עת צרה ליעקב מהומה ומבוכה שלא היתה כמוה מעולם. קשה גזרה זו מגזרת גרוש ספרד, שם נתנו ליהודים זמן ירחים אחדים לסדר את ענייניהם ולהתכונן לדרך. ופה — שואת פתאם. עקירת אלפי משפחות במשך שעות אחדות!

על היהודים היה לעזוב את כל רכושם את כל קנינם גם את כלי ביתם, בתים מלאים כל טוב באשר הם וללכת בגולה בידים ריקניות. ציר הדומה הממלכתית פרידמן פרסם בהדומה תשובת שר פלך קובנה אל שני אחים בעלי מחסן מנופקטורי בפוניביז, שבקשו ממנו בטלגרמה רשות להוציא אתם את המנופקטור. שר הפלך אסר עליהם את ההוצאה מטעם, כי גליל פוניביז זקוק לסחורה זו, ועל כן אסור להם להוציא את הסחורה מן העיר רק למכרם בעיר גופא. לעג לרש. עקיצה מרה של שונא ישראל השמח לאיד. להוציא את הסחורה אסור, רק בטובו הגדול ובחסדיו המרובים מתיר למכור את הסחורה פה במקומה, במשך שעות אחדות. למי? להנוצרים? והם

הלא יודעים, כי בעוד שעות אחדות יהיה היהודי אנוס לעזוב את סחורתו הפקר ולצאת מוצאי גולה.

כן, נעקרה היהדות הזמודית ממקומה. אנשים, נשים וטף, זקנים וחולים נדחפו אל קרונות המשא המונים המונים מבלי דעת לאן ישליכם הגורל.

הפקידים פזרו ויפיצו את הגולים בפלכי קיוב, חרקוב, פולטבה, יקטרינוסלב ועוד.

התערבו מגורשי זמוט בפליטי ליטא, וואהלין ופודוליה וימלאו את פנים ארץ רוסיה.

נלחמו איתני ארץ בחקי רוסיה האכזרים, נפרץ תחום המוגבל עוד טרם שהשמיע הנסיך שצרבטוב, המיניסטר לעניני הפנים, כי נחוץ לבטל את תחום המושב.

פור התפוררה היהדות המוצקה, התפוצצה לרסיסים.

המרכזים הרוחניים חרבו, המרכזים הספרותיים בטלו, סופרי ישראל יוצרי הספרות העברית נפוצו, נפזרו אל כל רוח.

ובמקומות החדשים לא הונח להם.

הספרות העברית נתנה במועקה, השלטונות החדשים אסרו לפתח את השפה העברית, ללמדה וללמד בה.

נרדפה הספרות העברית על צוארה. סופרי ישראל חיים בצער ובלחץ נורא, לחץ חמרי ורוחני. אין לסופר עברי מקום להוציא את פרי רוחו לאור.

בתי הדפוס העברים סגורים בעד הספרות העברית ועל הסופרים העברים נטויה יד קשה של שונאי העבריה.

עכשו שקטה הארץ ממהומות מלחמה. הותר לגולים ולמגורשים לשוב לנויהם ולמקומות מושבותיהם אשר עזבו לפני חמש־שש שנים.

ורבים הם העם השבים אל ארץ מכורותיהם. רבים אשר נשארו בחיים וימלטו מכל הצרות הרבות אשר עברו עליהם בארץ גלותם.

שירות, שירות של פליטים ונודדים ממלאות את המסלות ועוברות אל הגבולים החדשים, אל הממלכות החדשות אשר נוסדו על חרבות ממלכת רוסיה הגדולה, רוסיה הצארית. אלו הן ארצות ליטא וזמוט, קורלנד וליפלנד אשר השתחררו מעול רוסיה ונקרעו מן הגוף הגדול הגס, המדינה הגדולה והתבססו כל אחת לממלכה בפני עצמה.

כיונים אל ארובותיהם עפים רצים הגולים אל מקומותיהם. המון גדול, אנשים ונשים וטף זקנים ונערים, סוחרים, אומנים, לומדים, רבנים וסופרים.

הרבנים אל כסאותיהם ואל ישיבותיהם. והסופרים אל עטם ואל המרכזים הספרותיים החדשים אשר נוסדו מקרוב במקומות חדשים.

ואני, כותב הטורים האלה, אחרי שעברו עלי שמונה עשרה מהפכות מדיניות בקיוב, אחרי שנהרסו אשיות ביתי, נהרס מצבי האיתן והמוצק בעיר ההיא נדדתי לכאן למוסקבה.

ושואף אני לצאת מכאן ולשוב אל אותו הגליל שבו ראיתי אור חיים. גליל זמוט השוקט והבוטח ואל מרכזי התורה והספרות העברית.

ומשם אם יהיה ה' עמדי ויצו אתי את החיים ואת השלום, הלאה. קדמה מזרחה אל הארץ אשר אליה נוהה לבי זה ארבעים שנה, אל ארץ האבות ערש לאומנו.

ואז כי יהיה ה' בעזרי אולי אזכה להוסיף על הפרקים שבספר הזה פרק חדש, פרק היציאה מאפלה לאורה ומשעבוד לגאולה ואולי פרק העליה לארץ אבותינו.

מי יתן מציון ישועת ישראל בשוב ה' שבות עמו.

פרק ארבעים וששה.

נמר חתימה.

א. מוסקבה.

סיימתי את ספרי במוסקבה, (סיון תרפ"א) בתקוה לצאת מרוסיה ליטאה ומשם לארץ האבות. את הטורים האלה „גמר החתימה" אני כותב בארץ משאת נפשי — ארץ ישראל.

ששה חדשים עבדתי ביצירת ספרי יומם ולילה. פרקים אחדים נקראו מתוך כתב היד בפומבי תיכף לכתיבתם. נוהגים היו הסופרים העברים שנתרכזו אז במוסקבה, להתאסף פעם בשבוע אצל הרב מזא"ה והיינו קוראים לפני הנאספים את זכרונותינו הרב ואני חליפות. בינתים עלה בידי לקבל רשיונות ליציאה מרוסיה ולהכנס לארץ מולדתי ליטא, בשבילי ובשביל בני. אולם בני יוסף וסעדיה נשארו בקיוב בכדי לגמור את למודיהם. הראשון במחלקת הרפואה באוניברסיטה והשני במחלקה האקונומית באינסטיטוט. קשה היה להפסיק את למודיהם שעלו להם בקושי גדול כל כך. יוסף למד בגימנסיון בוורשא וסבל צרות רבות מצד הפקידים צוררי היהודים*). אחר

*) גם בני האנרגונים שסובל סבע הסרורים בהאינסטיטום לחקלאות בנובואלכסנדריה. הוא נלחם בשני סטודנטים אנטישמיים כחבי ה„נובויה וריסיה" ובסביל זה הוציאוהו המנהלים, שגם הם היו צוררי ישראל, מן האינסטיטום לנצח. גם נאסר עליו לגור בשני סלבים והלך לעבוד בצבא בחיל הרוכבים ואח"כ נתנים בסלחמה וסבל רעות רבות עד שעלה בידו לנסיר את למוריו. אולם על הרשתקאותיו צריך לערוך ספר שלם.

הרפתקאות רבות קבל לסוף תעודת בגרות ונכנס אל ה„אינסטיטוט לפסיכו־נירולוגיה" שנוסד בפטרבורג ויהודים נתקבלו שם בלי הגבלות „האחוזים". משם עבר לקיוב. וסעדיה החל לסבול צרת החנוך עודנו ילד. נתנו לו לעמוד בבחינות, קבל אותות הצטיינות ונתקבל לא הוא אלא גוי גס המח ומטומטם. בהיותו בן שתים עשרה עלה בידי בני ישראל להכניסו בגימנסיון בפטרבורג. אבל קפצה עליו, על הילד, צרת זכות הישיבה. פחד ילד עברי נפל על הממלכה הגדולה והכבירה. הלכתי ורשמתיו אצל חיט אחד בתור שוליא וקבל זכות ישיבה. המשטרה ידעה את הילד החיט העברי והגימנסיון את התלמיד המצוין. על אפם ועל חמתם של צוררי היהודים גמר בני את חק למודי הגימנסיון אף גם את הקונסרבטוריון ונכנס בשלום באינסטיטוט הנזכר בקיוב. הם, בני, נשארו בקיוב אבל את שתי בנותי הצעירות אסתר ודבורה שלמדו הראשונה בפוליטכניקום והשניה באוניברסיטה לקחתי עמדי ליטאה. לא חפצתי לעזוב צעירות בארץ זו בלי פקוח אב...

ברכבת של פליטים יצאנו ממוסקבה. בסוף שנת תרפ"א, היינו בקרון משא חבורה שלמה של ציונים: גפשתין, זלקינד ומשפחתו וקריגר צעיר הנלוה עליהם. ברגמן מפינסק ומשפחתו, וולקוביסקי ואיגניה ברוצקוס. כלנו היינו כבני משפחה אחת. נסענו ברנה וקול זמרה. בבואנו אל תחנת אֶבֶל גבול ליטא מצאנו פקודת המיניסטר סולוביציג לתת לנו לעבור את הגבול בלי „הסגר" הנהוג.

באחד בתשרי לפנות ערב, בשירת „התקוה" הגענו לתחנת קובנה.

ב. קובנה.

בקובנה מצאתי ארץ ישראל ממש: אוטונומיה עברית מלאה, מיניסטריום עברי רב־הדפרטמנטים וד"ר מַקס סולוביציק בראשו. ועד לאומי (בקובנה קראו לו „ועד הארץ") וד"ר שמשון רוזנבוים בראשו, קהלות דמוקרטיות מסודרות בכל עיר ובראשן כנסית הקהלות. הכנסיות בחרו ב„ועד הלאומי". ה„ועד הלאומי" תמך ברשת בתי ספר עממיים עברים ואידישים שיסדו הקהלות בכל הארץ. המציא להם מורים וספרים וכל הנחוץ לחנוך. יצר רשת גדולה של בנקים עממיים עברים בכל הארץ והספיק להם אמצעים כספיים משלו (ויצר אח"כ גם את „הבנק המרכזי" שאדבר בו להלן). כל היהדות הליטאית, אעפ"י שבפנימיותה תססו הרבה מפלגות, היתה גוש אחד חזק כלפי חוץ.

נמצאו כבר אז בליטא עשרה גימנסיונים עברים, שפת ההוראה היתה עברית. ילדי העברים דברו כבר עברית צחה. נשמע צלצולה ברחובות ומה עוד?

ובכל זאת מצאתי אכזבה — שפת אידית הציפה את הכל, את המיניסטריום העברי, את הועד הלאומי, את הבנקים, את משרדי הקהלות, משרדי הציונים וגם את המרכז הציוני. העתון הרשמי הציוני נדפס דוקא באידית, „אידישה שטימה". בכל מקום שפניתי אידית, אידית ואידית...

קנאתי לשפתנו הלאומית ואדור בלבי, כי אחרי שאתבסס בעיר אוציא עתון עברי בקובנה.

ואחר זמן קצר התבססתי. הקונסול הליטאי בברלין, גירשוביץ, הזמין אותי אל משרד „אכסטרנס" שהיה לו בקובנה וימסור לי את הנהלת הקופה ותשלומי ההעברות הרבים שבאו אל המשרד מאמריקה.

נ. „הצפה" בקובנה.

ויהי כאשר הרגשתי בסיס כלכלי תחת רגלי נגשתי תכף להוצאת שבועון „הצפה". במשך שלשת ימים קבלתי רשיון לזה מאת הממשלה, נמצאו לי שלשה מנכבדי העדה, הישיש ר' איסר בר ולף, ליאון אוינסקי והד"ר רבין, כל אחד מסר לידי לתכלית זו חמשת, חמשת אלפים מרק. הזמנתי לעוזר ראשי את הסופר נתן גרינבלט ונגשתי אל העבודה.

ביום הששי כ"ז טבת תרפ"ד בבוקר השכם הופיע הגליון הראשון של „הצפה" בחוצות קובנה ותהום כל העיר, היהודים רצו לקראת הנערים מוכרי העתון וחטפו מידיהם את הגליונות, בדחילא ורחימא. יש אשר לקחו בידם את „הצפה" וברכו בקול רם ברכת „שהחיינו" ברחוב (עובדות).

„הצפה" היה אז המוסד היחידי בכל אירופה שנשא את הדגל העברי. כי בימים ההם נסגרה „הצפירה", מת אידלסון ואתו נסגר „העולם". נשאר רק „הצפה" העתון העברי היחידי באירופא.

מן הבוקר משעה 8 עד ארבע אחר הצהרים עבדתי במשרד „אכסטרנס" (אח"כ בבנק) וכל הלילה שקדתי על עבודת „הצפה". התאמצתי לשלם שכר הגון לסופרי „הצפה". בן אליעזר וגרינבלט היו שני עמודי התוך של „הצפה", ביחוד גרינבלט. הוא הקדיש שעות הרבה לעבודת הצפה, גם ביום גם בלילה. נוהג הייתי להביא לסופרים את שכרם אל בתיהם. בליטא הקטנה היו להצפה קרוב לשמונה מאות חותמים, נחוץ היה לו עוד כשלש מאות בכדי שיהא חי הנושא את עצמו. המיניסטר סולוביציק — שהיה ידיד נאמן להצפה — השתתף בו גם במניה גם במאמרים — אמר שהוא ירים את כל בני ליטא על רגליהם לטובת „הצפה" אבל לא הספיק למלא אחר דברו. כי בינתים גברה הריאקציה בארץ, יחס הממשלה אל היהודים הורע מאד. האוטונומיה היהודית

חתלה להתמוסס. ויתפטר סולוביציק ויצא בדמוס וילך לברלין. ועננים שחורים כבר כסו את שמי היהדות הליטאית.

אולם טרם שיצא סולוביציק מליטא רצה להבטיח את קיומו של „הצפה" ויאסוף את חברי המרכז הציוני וה„אידישה שטימה" ויכרות ביניהם וביני ברית: להוציא את „הצפה" בהשתתפות המרכז וה„איד. שטימה". התאספנו שנית אצל ד"ר רוזנבוים, אני ומשה קליינמן והכל היה מוכן להוצאה. אולם אחרי צאת סולוביציק מקובנה נשתקע הדבר.

בינתים החלו מתי מספר הסופרים שנמצאו בקובנה להתבדר. ד"ר טשרני יצא לווילנא, בן אליעזר להומבורג. קשה היה למצוא די חומר ספרותי בשביל „הצפה". היו גליונות שנתתי ארבעה מאמרים משלי חתומים בשמות שונים, העבודה המשרדית שלי נתגדלה, אי אפשר היה לי לשאת לבדי את עריכת „הצפה" והוצאתו. כי בימים ההם כבר נתנה עלי עבודה כבדה ורבת האחריות ב„הבנק המרכזי".

ד. „הבנק המרכזי העברי" בליטא.

אחר שיצר הועד הלאומי העברי רשת הבנקים העממיים בעירות ליטא כאמור למעלה, יסד הועד הזה בנק עברי מרכזי בכדי להספיק קרדיט זול להבנקים העממיים, וגם ישמש מוסד קרדיט עברי לאנשים פרטים בכל ליטא.

הבנק המרכזי נוסד על יסוד מניות. מניות היסוד היו בידי הועד הלאומי ויתר המניות נמכרו לאנשים פרטים בליטא וחו"ל. נבחרו מועצה והנהלה. בראש המועצה עמד נשיא הועד הלאומי ד"ר רוזנבוים ובראש ההנהלה ד"ר נחמן רכמילוביץ. לחברי ההנהלה נבחרו א. ברודני, מ. אכסלרוד וש. לנדו. (אחר שהתפטר רכמילוביץ נבחר א. ברודני, איש חרוץ ונבון לראש ההנהלה ובצאת הד"ר רוזנבוים מליטא נשאר על מקומו סגנו העו"ד פינקלשטין).

פעולות הבנק התפתחו במהירות רבה באופן מוצלח. העסקים נתרבו מאד. רבו פקדונות הכסף שהפקידו בו לא רק יהודים אלא הרבה נוצרים. בכרו את הבנק העברי על הבנקים הנוצרים. ידי מאה ושלשים וחמשה פקידים היו מלאות עבודה גם ביום וגם בשעות הערב. הבנק קבל קרדיט זול מאת ה„בנק הממשלתי הליטאי", מאת ה„בנק הקולוניאלי" שלנו ומאת בנקים גדולים בחו"ל. גם כל כספי ה„דזוינט" שנשלחו בשביל ליטא היו מרוכזים בבנק הזה (בידי). והיה הבנק הזה מספיק קרדיט זול לכל הבנקים העממיים העברים ולסוחרים רבים ויהי לכח כספי גדול ואדיר, ונתן ליהדות הליטאית עוז ותעצומות לעמוד בקשרי מלחמה כלכלית אשר הקדישו עליה הקואופרטיבים הליטאים, שהעמידו להם מסרה להוציא את המסחר מידי היהודים.

עבודתי בה„בנק המרכזי" היתה רבת הענפים, בידי התרכזו כל הוויוסות השונות שבחו"ל, כל שטרי החוב מכל הסוגים, של כל הבנקים העממיים ושל יחידים, כל שטרי משכנתא מכל הסוגים השונים, מניות, שטרי ערך וגם פקדונות של זהב ואבנים טובות וכו' וכו'. יסדתי לי מחלקה מיוחדת, ערכתי לי פנקסאות מיוחדים, גם בחדר הברזל היו לי שני ארונות ברזל מיוחדים. עבדתי במרץ רב ובדיוק ובמסירות יתרה, בשגם הבנק הזה היה בעיני מוסד לאומי שכל הכלכלה של היהדות הליטאית תלויה בו. הייתי שבע רצון מעבודתי ומצאתי בה גם ספוק רוחני, בידעי כי בעבודתי אני מביא תועלת לבני עמי, לצבור העברי.

הבנק המרכזי עלה בפעולותיו על כל הבנקים של הקטולים בקובנה, ועורר קנאה גם בעיני הממשלה שהלכה והושחרה מיום ליום. ביחוד גדלה הקנאה כאשר בנה לו הבנק בנין נהדר וגם רחוב חדש. אז, אחר שנה לצאתי מקובנה, חבלה הממשלה תחבולה לקעקע את הבנין היהודי הזה ותפסיק את הקרדיט. נודע הדבר לשונאי הבנק מאוכלסי היהודים ויפיצו שמועות רעות, מכל עבר עפו לקבל בחזרה את הפקדונות ובאופן זה התמוטטו אשיותיו באמצע פעולותיו. נבחרה הנהלה חדשה והבנק מושך קיומו והולך ומתנער.

בהתבססי בקובנה החלו גם בני לבוא אלי מרוסיא. המיניסטר סולוביציק בקש ממני לקרוא לבני יהושע, אשר שמע את שמעו, לבוא לקובנה. רצה למסור בידו את הנהלת המיניסטריום וגם הועד הלאומי יחד. אולם טרם שעלה בידי בני לעזוב את מוסקבה החלה האוטונומיה להתמוסס וכשבא לקובנה נתקבל למנהל הגימנסיון בווילקוביש ואח"כ בקובנה. אנכי עמדתי על צד המשרה בגימנסיון, חשבתי שאז ימצא עת פנויה לגמור את עבודתו הספרותית אשר החל עוד במוסקבה. שטיבל בקש מאת בני להמשיך את תרגומם של שירי „הורציוס" (שחלק מהם נדפס ב„התקופה" 18) ולהוציא בספר מיוחד. אולם עבודתו בגימנסיון אכלה את כל עתו.

בעת ההיא גמר בני יוסף את מחלקת הרפואה בקיוב ויבוא אלי קובנאה ויעבוד בבית החולים העברי. אח"כ התמחה בבה"ח בקיניגסברג ובברלין וישב הביתה ויתחתן עם בת איש נכבד וציוני נלהב, ליב קושמן מקורשאן ותכף אחרי חתונתו עלה הוא וחנה אשתו לארץ ישראל ויעבוד בבית החולים של „הדסה" בצפת, ויתמחה במחלות הארץ ומשם יצא ויקבע מושבו ברחובות.

ה. עליתי לארץ ישראל.

כל ימי שאפתי לעלות לארץ האבות, אך עניני משפחה וחליפות המצב הכלכלי עכבו תמיד בידי. בשנת תרע"ז-ע"ט כבר היתה לי אפשרות לעלות,

מצד מצבי הכספי וגם הילדים כבר גדלו ורובם עמדו ברשות עצמם. אך לא הספיקה לי השעה וכל הוני ובית החרושת שהיה לי אז בקיוב ירדו לטמיון מפאת התחפוכות וחליפות הממשלות באוקראינה. בבואי לקובנה ההלטתי לעלות. אמרתי אם מצאתי עבודה בקובנה תכף לבואי אמצא גם בא"י. כתבתי ע"א הדבר הזה לדיזנגוף ולי. ל. גולדברג, בקשתי מהם להכין בשבילי עבודה עוד טרם שעליתי (תמימות כזו!). דיזנגוף ענה לי, כי צריך אני לחכות עד האביב שאז בודאי יוטב המצב (זה היה לפני חמש שנה בשעת המשבר של אז). גולדברג כתב לי: להכין עבודה מראש אי אפשר. אבל תבוא ותסתדר. אוסישקין בא לקובנה, הוא ראה אותי על דוכני בהבנק, שאלתיו ע"ד עליתי ואמר בודאי שצריך אני לעלות. להכין עבודה מראש אי אפשר, אבל תבא ותסתדר. ואשמור את הדבר בלבי.

ובתי דבורה יצאה לקיוב ותנשא לבחירה המהנדס בס, ואותר אני לבדי עם בתי אסתר שעבדה גם היא ב„בנק המרכזי". ויהי בימי הקיץ שנת תרפ"ד, ימים שפקידי הבנק מקבלים חופש לחודש לנוח, קבלה בתי חפש ותהי נכונה לנסוע עם חברותיה שבבנק לאיטליה או צרפתה. אלם בני יוסף טלגרף לנו שתשתמש בימי החפש שלה לעלות לארץ ישראל. היא עלתה לארץ ותרא את הערים ואת המושבות שביהודה ושבגליל ותדבק נפשה בארץ חמדה זו ותחליט לבלתי שוב עוד לגולה. אז הוטל גורלי. הודעתי למנהל הבנק כי עוזב אני את משרתי ועולה לארץ אבותינו.

עליתי דרך טריאסט עד אלכסנדריה ומשם ברכבת. בבקר השכם נפקחו עיני ואראה השמים הכחולים, שמי ארץ ישראל. עברתי על יד תחנות עזה, אשקלון, אשדוד, שמות כל כך ידועים לי, חפשתי שם את שמשון, את דוד. שוב תחנה: „יבנה" — האח! יבנה ערש תרבותנו. חפשתי את רבן יוחנן בן זכאי... ובשעה שש בבקר בעשרים ושנים לחדש אדר שנת תרפ"ה דרכה רגלי על אדמת הקדש בתחנת „רחובות". — — —

ה ת ו כ ן:

ה ח ל ו ם (טעין הקדמה).

הרעיון על עריכת הספר; אוראילסון ואברהם כהנא; המלאכים הטובים . . . עמוד 7

פרק א. א. עיר מולדתי.

המניר מקלם; גרוש המניר; השעון מעשי ידיו של הגאון ר' חצקל'; ב. הגאון ר' אליעזר אביר קלם, בנין מצודת ווילנא, טעות הנדפסת; ר' ליבלי הסיד; נ. זקני ר' אייזיק בהגר"א; נזרות קשות, מכם היי"ש, ע"ב פכק ההויים; ה. זקנתי, אחי וקנתי, הגאונים ר' יצחק ור' העשל, ר' מלנסר ובית המוסר, רצונו של הקצב, כהן מוחר לפחת נרושה; ה. וקנתי ובנותיה; ו. הטרכו הרוחני בקלם, מתים בביהכ"נ . . . . . 8—33

תמונת רבי העשל בסוף הספר.

פרק ב. ילדותי.

ב. החדר הראשון, „נשה פולשה", טורביוב; נ. החדר השני והשליטי — האחרון, „העליים". 33—40

פרק ג. ווייגובה.

א. ר' ברוך פייוולוון, הירש מערוויל'ק, פרופיסור הרמן שפירא; ב. סדר הלמוד והשעשועים; נ. המורה; ד. המשיח התימני; ה. סוף שנות הילדות . . . 40—63

פרק ד. בין תקופה לתקופה.

א. הגאון ר' יוסף רווין מטלו; ב. פיוט על; נ. אבי הרב ר' בנימין, דין תורה עם הקביה תמונת אבי בסוף הספר . . . 63—77

פרק ה. תולדות מפלגת המוסריים.

רבי שמחה זיסל, ר' ישראל מלנסר, הנגרל ר"ר איגהורן . . . . . 77—84

פרק ו. ישיבת ווילאן.

ב. הנסיעה לישיבה, הגאון ר' יעקב חריף; נ. הישיבה, השיטה החדשה, לצוד הטוסר תמונת ר' יעקב בסוף הספר . . 84—90

פרק ז. בין ווילאן ליורבורג.

א. המהלוקת בקלם, סדר ההמון נגד ה„מני" 90—93

פרק ח. א. הגאון ר' אליעזר גורדון.

מנויו לאביר קלם, ה„חילוק" בסבת הנדוי; ב. יסוד ישיבת טלז בקלם, טכתבי הגר"א גורדון . . . . . 93—112

תמונת הגר"א בסוף הספר.

פרק ט. על פרשת דרכים.

א הובת הצבא הכללית, „נעלם בן נעלם מקלם"; ב. רבי משה"ל הורביץ משאר, הוהר; ב. ספרי „המקור" ובפרי המבע; ד. מלחמת טורקיא ורוסיא, הגאון מלבי"ם, „ויש להקשות..." ברוחק, „אל כבד", ש"י עולמות 112—129

פרק י. שני מוסדות.

א. טוסר מלבורקה, לכמן; ב. יסוד „חברת תמיכת אברכים פרושים" בקובנה; נ. הנסיעה לברלין, קניגסברג, ר' מרדכי נוסשבאום, לות הריאה . . . . . 129—137

פרק י"א. ווילנא.

א. „עשירי קדש", הקלויז הישן, השיך; ב. ר' הירש אוינשטם, „רב של החמות" . 137—145

פרק י"ב. ירושלים דליטא.

„ירושלם", לבנון, „בית-לחם", חברה „שאלו שלום ירושלים", עולם האציות . . 145—151

פרק י"ג. עולם המעשה.

א. הצערים הראשונים, איוויא, סחר הפשתן, הפרופיסור נרץ, עולם המעשה; ב. הבהלה והאכובה, רצח הקיסר, ימי החשך, הפרעות. 151—156

פרק י"ד. יסוד חברת „אוהבי ציון" בווילנא

א. הניצוץ הראשון, אספת חרש בביתי, יסוד חברת „אוהבי ציון" דק"ק ווילנא; ב. חבלי לידה; נ. ההתעוררה, אלף ושש מאות פועלים

בא״י, מלחמתי לעבודתם, הסכתב המסוכן, הפיגליוצה של „חבת ציון״ . 156—172
תמונות המיסדים: של י. ל. גולדברג ושלי בסוף הספר.

פרק ט״ו. טיולים, ספורים ושיחות.

א. בספרות, ב. משה רוזנסון, ישוע הנוצרי; רש״י פין והרבנים; ג. קלמן שולמן; ד. דיק, רייכרסון ונחמסון, שוא נע של והב; כמא רבנות . . . . . 173—186

פרק ט״ז. „המרגל״.

א. „הפליאה והיריעה״; ב. המוד, „בני משה״, שבועה דאוריתא . . . . . 186—192

פרק י״ז. עולם התהו.

עזבי את ווילנא . . . . . 193—194

פרק י״ח. קיוב.

א. הסנישות הראשונות, „שלום עליכם״, כיהכ״נ ציוזק, שני אברכים; ב. הבורסה, יעקב שפטל; ג. הסטיקולנטים והסרסורים, „נכזי״, „מעשה רב״; ד. מצב רוחי . . . . 195—206

פרק י״ט. סחר הסוכר.

א. התעשיה והמסחר, המשלחה, פרי האדמה לאוירות; ב. סוחרי הסוכר והסרסורים 206—214

פרק כ. בחיים ובספרות.

א. ה„טבויה וורמיה״, ביניש קצנלסון, פרידנר, בן־סוסים; ב. הקוזק היהודי . 214—221

פרק כ״א. שני בתי כנסיות.

א. ביהכ״נ הכוראלי, הרב והגוברנסור; ב. ביהב״נ של סוחרים, נירוש סביהכ״נ 221—227

פרק כ״ב. חנוך הבנים.

„בחורי בעלי בית״, „כעלי בית־לך״, „בעלי בתים״, „נוסרום קלווום בקיוב . 227—230

פרק כ״ג. המשרה בעסקי ברודסקי.

א. הסלאבות; ב. פעולת הבקרת; ג. מעשה ברב ורבנית, קוקו, נהר כבר, פוליטיקא ומסחר . . . . . 230—244

פרק כ״ד. פגישות ברכבת.

א. המשורר; ב. האופיצרים, האדמירל שטשון, כבור ה„מונדיר״ . . . . 245—248

פרק כ״ה. ורשה.

א. העבורה הציונית, „חמידים״ ו„אנשי מעשה״ ב. קני וכתי הספר, קדושת השבת 248—257

פרק כ״ו. תקנות, פעולות ומעשים.

א. „אחיספך״; ב. תקנת השוק; ג. הקונגרס ובדודסקי; ד. בין הספיט והסדן; ה. הרבי מליובוויץ, „אל קריינא דאנרתא״ 257—268

פרק כ״ז. היהודים הפולנים.

א. החרדים והמתבוללים; ב. ציוני זך; ג. כרכבת וביער, „סהתם״ . . 268—270

פרק כ״ח. קצה של משרת ברודסקי.

המשבר בפולין, ביהכ״נ העתיק בפיאודוסיה 270—275

פרק כ״ט. „הצפה״.

א. נצנוץ הרעיון; ב. הצנזורה הוורשאית, המבקר וקש; ג. בן אבינדור, „הדור״, קבלת הרשיון . . . . . 275—289

פרק ל. חברת הוצאת „הצפה״.

א. החברים והחוזה; ב. החוזה הנוסרי־אלי והשנוים, לודויפול הנליון לרונסא. 288—288

פרק ל״א. „הצפה״ וסופריו והצנזורה.

א. מהות „הצפה״; ב. סופרי „הצפה״, שיחה עם הנסיך הנדול; ג. הצנזור הראשי 289—296

פרק ל״ב. הצפה והקונגרס הציוני הששי.

א. „הצפה״ על ראש הספנה; ב. פולסום אונגרא. מכתב מלסתר, אוסישקין „על הרי ישראל״, אספת הרקוב, אולפיסטים לריר הרצל, טלנרמה של הרצל; ג. „הצפה״ ו„השלח״ 296—308

פרק ל״ג. גויעת הצפה והגורמים לה.

השפעה זרה, המועקות הרוחניות, היר הנעלמה, 309—310

פרק ל"ד. יתר דברי ימי „הצפה".

א. יחס הסופרים, ביאליק בביתי; ב. שעת חירום, המהפכה, העמולת האומרים בורשה, ההנהה העצמית . . . . 310—315

פרק ל"ה. קיוב החדשה.

א. „מדינת היהודים", „אלטנייאנר"; ב. עולם הדש, „מפיצי השכלה"; ג. נרנסיה, המשבר 316—328

פרק ל"ו. זכות הישיבה.

א. הוכות הסונבלה, „תחום" בתוך „תחום"; ב. התולי והסריסטב, הסופר והתופר; ד. טעם נלות . . . . . 324—331

פרק ל"ז. צפרים חדשות.

א. פסוסים; ב. אריה ליבוש ברוסקי, חרויות והסקרות; ג. הרצאה נגד הצעת וואלסקי; ד. הרצאה על הכותל המערבי, מכתבי אוסישקין וו. ד. לבונסין, זנגביל; ו. התעמולה הארצ־ישראלית; ח. נרוש פועלים עברים, „והמן נופל"; ט. עשירי קיוב ויחוסם אל העברית 331—359

פרק ל"ח. הרבנות הרשמית בקיוב.

אוכרה לצוקסוי, רב לקווקים . 359—362

פרק ל"ט. „קונקורדיה".

א. קלוב יהודי בלי יהדות, „כשר ני זיילאקס", נצח החוור; ב. „חובבי שפת עברי", היי טעה והיי עולם, המפאסא הנרול . 363—368

פרק מ. סטוליפין.

חג'נת „הרוסים האמתיים", רצח סטוליפין, פחד היהודים, המנוסה מן העיר, הפרופיסור מנדלשטם, „דבר מלכות" . . 368—371

פרק מ"א. משפט ביילים.

א. מוא"ה ואיוראילסון; ב. שיחות עם מוא"ה; ג. נאום מוא"ה, „והו חסור", פרנייטים. 372—377

תמונת איוראילסון בסוף הספר.

פרק מ"ב. „אחדות ישראל".

א. „אחדות ישראל" וארץ ישראל, „ציונות ני ויולאקס", „הציונות והעם" . 378—384

פרק מ"ג. יסוד הפרקציה „ירושלים".

האסיפה המכוננת, „ירושלים" ו„המזרחי", האסיפה הש:תית, הרשמה בספר הוהב . 384—397

פרק מ"ד. חורבן בית אב.

נרוש מסלך קובנה, הרב שיין, טחינות מסמוב, נדורי ריניקין, מנחת הטיסום, נויעת הרב ומשפחתו, הבלי משיח . 397—404

פרק מ"ה. חתימה.

חרבן היהדות הטורית, שיכת הסלים 404—407

פרק מ"ו. גמר חתימה.

א. מוסקבה, „וכרונות" מוא"ה, ברכבת של סלים, קרון של ציונים; ב. קובנה, המיניסטר והנשיא, „הצפה" בקובנה, „שהחיינו", „הבנק המרכזי", עליתי לא"י . . 407—412

מלואים

לעמוד 17. באותו מעמד כתב הנ"ר אליעזר בעל פה דפים אחדים של ספר „העברונות" שהסרו בספר אשר ביד בעל „המשכיל לאיתן".

לעמוד 74. אבא היה רב בווילנא ארבעים ושמונה שנה. עשר שנה לפני פטירתו נשתתק באמצע נאומו, בכל ימי מהלתו עסק בתורה וחדש הירושים אשר ציין בעפרון בידו האחת שלא נשתתקה. השאיר הרבה כ"י. הגין על הציונות מתחנפלות רבני הנוער. כתב ספר על „הבנק הלאומי", על „ועד־אל־עריש" ועל כל חזיונות החיים הצבוריים. לפני המלחמה ההילותי להדפים ספר שו"ת שלו „נחלת בניתין". מפני איסור הממשלה נסקה ההרפסה. הוא התנגר למנהג של כפרות וברש נגד המנהג הזה ב„שבת שובה" תמיד.

לעמוד 113. בעמדי למלאות הובת עבה"צ בקולטינאן המטוכה לקלם נרתי אצל יהודי וקן דור הקלטינאני. הוא היה נבה הקומה, איש אמיץ והמן בארז. היה מהייבי ניקולאי הראשון, מן „הנחטפים". בבשרו נכרו עוד עקבות פצעים של שפודי ברזל שהחים ששרפו בהם בשר הנחטפים בכדי שימירו את דתם. דוד עמר בכל הנסיונות. על כן קראוהו פקידי הצבא בשם „בכין" ומנוהו לרב על יתר החילים שנשארו ביהדותם. ביתי מרד הפולנים בשנת 1863 הציע בהכמתו הצרוים פולנים שכניו מחרב מורביוב. בעל עליו להחליף את התליה במלקות. אמר למורביוב: מוטב לעשות בהם "по нашему", כלומר כמו שנהגו שרי הצבא הניקולאיים. אולם הפולנים הנאיונים שבחו אחיכ את ה ה צ ל ה ווכרו ליהודי רק את הרפת המלקות...

תקונים:

עמוד	35	שורה	27				הערי נמחק.
"	40	"	8—9	צריך לקרוא:	על השמים הבחירים של היהדות הזמנית, הלמדנית.		
"	47	"	28	"	"		אופיצר רוסי.
"	69	"	29	"			הקר אלוק.
"	173	"	1	"			פרק חמשה עשר.
"	178	"	10	"	"		נ. רשי פין.
"	195	"	21	"	"		כמהם, שוקלו וסכאו.
"	295	"	7	"	"		השופטים היו: א"ל לוינסקי, י. ל. פרין ודיר קלונר. ב"כ המערכת: אני, לודויסל ויא אלישוב.
"	313	"	—	"	"		העברית.
"	337	"	28	"	"		אדירי ההון שבין יהודי רוסיה.

בהגמר היום, בששה בחשון תרפ"ז, הדפסת ספרי הנוכחי, נעים לי להביע תודתי העמוקה לה„קואופירטיב דפוס אחדות" על היחס המופתי, הלבבי, העדין והנעים אל הספר ומחברו מצד כל חברי הדפוס, החל מן המנהל וסגניו וכל הפועלים, המסדרים, המכונאים ועוזריהם, הקטנים עם הגדולים, ומאחל להם להתפתח ולעלות מעלה על מדומי התעשיה הארצ־ישראלית בבית הלאומי שלנו לכבוד ולתפארת.

ה מ ח ב ר.

הגאון ר' העשל אליה'סון אביד זיסר,
שקי, שוינצאן ומייני (עמוד 120).

אבי הגאון ר' בנימין פרידמן רב בטרוקי
וכווילנא (אנטיקולי) (עמוד 66).

רבי הגאון ר' יעקב יוסף (חריף) אב"ד ור"מ בווילאן, יורבורג, נגר, מ"מ בווילנא ורב הכולל בניויורק (עמוד 87).

רבי הגאון ר' אליעזר גורדון אב"ד ור"מ בקלם ובטולו (עמוד 93).

א. א. פרידמן

י. ס. נולרבערג

ליסוד חברה „אוהבי ציון" בווילנא, שנת תרט"ו (עמוד 158).

יעקב איזראילסון
(למשפט בייליס, עמוד 372).